

ספר שלשה עולמות

חלק ראשון:

עולמו של הסבא. רבי משה נאזעמעסמא
ראש משפחת המבורגר בירושלים.
עולמו של אבא רבי נטע הרש המבורגר
בירושלים.

חלק שני:

עולמי שלי. קהילת חיי בירושלים.
רשמים וזכרונות והחצי הירושלמי בשבעים שנה האחרונות
חלק שלישי:

עולמי שלי בהרץ לארץ. ספור נסיעותי בחוצה לארץ
ורשמים וזכרונות מחיי היהודים בגולה.

מאת
חיים המבורגר
יליד ירושלים

כתובת המחבר
חיים המבורגר
שכונת בית ישראל החדשה רחוב שמואל הנביא
ירושלים

דפוס "מנורה" ירושלים

מגש

לידידנו מיקירי ירושלים ומשופריה
רבי חיים הסבורגר הי"ו
למלאכת לוי שבעים שנה
כיג אדר תרצ"ח ב א ת ב ה :

ועדת היוכל:

יצחק דוד מן ירושלים
ד"ר יוסף יואל ריבלין ירושלים
דוד הסבורגר עו"ד תל"אביב



הסבא רבי משה

יצחק מאיר סל
איוועסאעססע

הקדמה

משפחת המבורגר נחשבת בין הראשונות של היהודים האשכנזים בארץ ישראל, משפחה זו מרובה היא גם באוכלוסין ונחשבת בין המשפחות הגדולות בארץ. והרבה משפחות כבודות מעורבות במשפחה זו על ידי התחתנות. משפחה זו בעלת-שם היא יש בה תלמידי חכמים וחרדים. חכמים וסופרים. משכילים ואנשי רוח. אנשי נימוס ואנשי מדע. סוחרים ישרים וחרוצים עסקנים ובעלי מעשה. ולה חלק גדול ביישוב הארץ בכלל ובבנין ירושלים בפרט.

אני-שנולדתי בירושלים תרכ"ח וחייתי בה רוב שנותי-הכרתי היטב את הסבא ראש למשפחת המבורגר ובקי אנכי בהשתלשלות כל המשפחה מאז עד היום, כן עמדתי ביחסים קרובים עם רבים מ טובי בני הישוב הישן אנשי רוח ואנשי מדע. רבנים חכמים וסופרים עסקנים ובוני הישוב, כן זוכרני היטב ובקי אני במעשיהם וסדר חייהם של יהודי ירושלים בשבעים השנים שעברו. אמרתי לכתוב זכרונותי אלו בספר. למען:

א', ידעו הדור הצעיר של משפחתנו-משפחת המבורגר-את מחצבתם ואת קורות משפחתם הכבודה בעלת השם.

ב', ידעו בני הישוב החדש את דרכי חייהם של העולים הראשונים ועל ארחות חייו של העולה הראשון לבית המבורגר. שעוד לפני שמונים שנה בא להשתקע בארץ עם בנים צעירים וילדים קטנים בחבה קדושה לבנות את הארץ ובי"עליה" לשמה, לשם חיבת הארץ ממש לא לאכול מפריה ולשבוע משובה. עליה שלא באה מחמת אונס וכפיה מפני חמת המציק גירושם וכו' אלא מתוך אהבה פשוטה. ואת יסורי הארץ תחלואיה ופגמיה הזמן וכמה הרפתקאות אחרים קבלו באהבה ויבנו את הארץ במסירת נפש ממש. וקיימו בהם: כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו כפשוטו וכמשמעו.

המהבר

הסרי-תדצ"ס ירושלים.

עם הספר

"שלושה עולמות", ספר הזכרונות לרבי חיים המבורגר הי"ו, הוא מסוג אותם ספרי הזכרונות שהם אחת התעודות ההיסטוריות החיות ביותר, מתוך שנכתבו בהם לב, באמונה ובכניעות, מבלי דבר גדולות ושפת יתרי.

בהגיעו לגיל השבעים—ער מאה ועשרים—נותן לסנינו רבי חיים המבורגר הי"ו מעין דיווחשכון על דבר תקופת חיים ארוכה בארץ ישראל, שראשה מגיע עד לפני שמנים שנה, עת הגיעו אבותיו לארץ, ובה הוא מגולל לפנינו תמונה חיה של אחת המשפחות הראשונות במעלה בבנין הישוב וכמעשים טובים, אחרי המשפחות שזכתה גם לפרות ולריבות בארץ—כן ירבו—תמונת משפחת המבורגר, מעולי גלות הונגריה.

המשפחה העדינה הזאת עשתה בשעתה חסד לאנשים בסוב לה והרבה משפחות קרובות ורחוקות הקיפו אותה וזכר אנכי ועודני ילד את המשפחה הזאת בהל עליה אורה, אורי שפע האורה אשר נגה ממנה, את פני אדירה וראשה רבי נטע הרש המבורגר ז"ל איש רחבונות והצדיק התמים, בעל הלב הטוב וסכר הפנים היפות, אשר בהם קרם פני קרוב ורחוק גדול וקטן בא בימים עם ילד, כלו עושה את אותו ההוד העוסף מאז מעולם את נדיבי עם אלהי מצרית. והיה האיש—מלבד מה שהיה "אדיר הכסף וכל עניניה הפיננסיים של ירושלים עוברים על ידו"—בשעתו גם אחד העסקנים הצעירים ביותר נכבדים, הן כמה שנוגע לבין אדם למקום והן כמה שנוגע לבנין הישוב, ראש החברה קדישא מצד אחד, ומצד שני עסקן בעדורו עדרת ההונגרים, ועל כל אלה ער לכל בנין הישוב ומשתתף ביסוד שכונות שונות שנוסדו אז מחוץ לעיר, בכחו ובהשפעתו על בני חוץ לארץ גם משך משם שפע לבנין כתי ההונגרים ובתי נייסן.

וזכר אנכי גם את בן ליתו את אחיו היקר באדם רבי פנחס ז"ל, אשר לזה אורנו בכל דרכיו מתוך צניעות מרובה, ונחרתה עמוק עמוק בלבי תמונתו המעליאה של אחיהם ושותפם ביפו רבי מאיר ז"ל אשר היה מראשוני מייסדי הישוב ביפו : בראשו תרבוש ענול ואבנט רחב לבשתו כנסת ירחודי מרוקו שהיו ראשונים לישוב היהודי ביפו אף הוא מקבלו—באותו בית עליה, באחד הרחובות הצרים קרוב לגמל יפו—באותו סדר פנים יפות, כבואנו אנו הילדים עם אמותם, לרחץ כים בעונת הקיץ היה האיש גם סופר מהיר ושולח ספרי עטו ל"לבנון" "בפקודת קהל יפו" "להודיע" דבריו "בנוגע לעירנו יפו, שגם היא מארץ הקדושה, וגם כבאן יושבים אחינו בני ישראל..." כך כתב רבי מאיר על אודות אותו הישוב הנקרא היום "תל אביב" מיפו בכ"ה מרחשון תרכ"ו לכבוד מעלת תורתו ליריד נפשי מוציא לאור הלבנוני. וכן היה פתח כעתון "המגיד".

מחוץ הרגשות אלה עוררתי ארץ שאר כשרי היקר את רבי חיים הי"ו ברבי נטע
הרש ז"ל אשר חונן גם בעט סופר מהיר להעלות את זכרונותיו על הספר מתוך מקסוק נגש
אל הענין. ואולם עלה הדבר בידו—אם גם מתוך צניעות יתרה—לתאר בחרט אמת תמונת
אמת מאביו ומדודיו ז"ל הישרים באדם: ועוד הגדיל לעשות בהעלותו מתהום נשיה את כל
פרשת אביו אביו רבי משה מנאעמסטא תלמיד היחזק סופר". שהיה אחד מהמעטים שעלו
ראשונה לארץ מגלות הונגריה לפני שמונים שנה, ושכבר דבר עליו ברב ענין לודויג
אוגוסט פרנקל בספרו הידוע "ירושלימה". סרשה זו חשובה ביחוד בגללה לפנינו לא רק
תמונה חיה מדרכי העליה הקדומה: כי אם גם מהחיים שם ומהחיים פה בראשית צמיחת הישוב.
ואולם מלבד כל אלה העשיר אותנו רבי חיים המבורגר הי"ו בחמר להססוריה של
הישוב היהודי בירושלים וכיסו, לדברי ימי אישים חשובים שנכתב עליהם מעט מאוד—כגון
הגאון רבי שלמה זלמן לאדער. הרב מלובלין זצ"ל, בזכרונותיו כיכעולמו שלו, מעביר לפנינו
רבי חיים המבורגר תקופה של ששים שנה ויותר של התפתחות הישוב והרבה מדרך התהוות
ישובנו והתפתחותו, הוא מעביר לפנינו את ירושלים על גדותיה וקסניה, על מנהיגיה
ועובדיה, על עסקי הכלל וגם עסקי הפרט. הוא מספר לנו על כל ה"חדושים" שנחזרו בה
מתקופה לתקופה, וכן מיוחד הוצק באותם הסעורים השלובים בתוך המשך הדברים, השייכים
לסוג הפולקלורי, אשר אם לא עכשיו יאסף, ירד לסמיון, עליידיכך עלה עוד ערך הספר
והיה לו גם כלי לתולדות ימי הישוב לכל סעיפיו—

ירושלים, ד' תשרי תרצ"ט.

יוסף יואל ריבלין

שלשה עולמות

חלק ראשון

עולמו של הסבא

רבי משה נאיעמעסטא

ראש משפחת המבורגר בירושלים

נולד אדר תקס"א—נפטר כסלו תרמ"ח

עשרת זקנים בני בנים ותפארת בנים אבותם
(משלי י"ז)

עולמו של הסבא

פרק א'

איש היה בעיר נאועמעסטא שבהונגריה (א) ושמו ר' יוסף אראוין, על שם הספר שנולד בו, ושם אשתו יענטל (ב) יולדו להם שני בנים ושתי בנות. שם הבן הבכור יוחנן אריה ושם השני יהודה משה (נולד אדר תקס"א). יוחנן אריה נתיישב בפסט והוליד שם בנים ובנות כולם חפשים, יהודה משה נטה לבו לתורה ולמצות לא יכל לדור בכפיפה אחת עם היהודים שבעיר נאועמעסטא

(א) העיר נאועמעסטא היתה עיר רפורמית, יהודיה היו חפשים גמורים, ולא היה להם לא רב ולא תלמוד תורה, לנערים, עד לפני שלשים שנה שנתיכו בה הרבה משפחות שבאו מעירות חרדיות, ונתאספו בה הרבה נעורים חרדים שהכריזו שנשאו שמה נשים וחננו בניהם על דרכי התורה והמצוה, ובעת נחשבת העיר נאועמעסטא בין העירות החרדיות, ויש בה תלמוד תורה ובית ספר ללימודי קדש ורב חרדי.

(ב) ר' יוסף ישראל היה שופר מצוה ובר אורין וחנך את שני בניו יוחנן אריה ויהודה משה לתורה ולמצוות העברית, עד שבנו יהודה משה בהיותו בן שלש עשרה שנה כבר רצה לזכנם ליישוב חתם שופר בפרשבורג במסופר להלן, ולכבוד גדול היה לו שבנו יהודה משה גדל בתורה, וזה שנסע לארץ ישראל וזוה לחקוק על המצבת שלו מאבי הרב משה נאועמעסטא שנסע לארץ ישראל (ראיתי את המצבה בקצמו בהיותי בעיר נאועמעסטא). במפרות כיצד? מכתבו של יוחנן אריה לאחיו יהודה משה לעיר פרשבורג בשנת תקצ"ב-צ"ג בשפת עברית צחה ותשובת אחיו תיפה. [יבואו להלן בפרק מכתבים ותעודות].

אביו של הסבא ר' יוסף ישראל בת בחדש חסון, כנראה אחרי נסיעת הסבא לארץ ישראל בפני שצוה לחקוק על המצבת שלו אביו הרב משה נאועמעסטא שנסע לארץ ישראל, בין שנת תרי"ח לשנת תר"ך, בפני שכן בן בנו—הבן של ר' אהרן—נושא את שמו עליו "יוסף ישראל" ויוסף ישראל זה נולד בשנת תר"ך.

אסו של הסבא בתה בחדש תשרי שנת ... כנראה עוד בהיות הסבא בפרשבורג קודם שנת תר"ט, מפני שנכתבה יענטל בתה של הסבא נישאת את שמה עליה, וינטל נולדה בשנת תר"ט, והי זכרם ברוך.

וחפש עילה לצאת מן העיר הזאת, אך לא יכל לעשות זאת כל זמן שהיה נער, ויהי בבית הוריו עד שהגיע לבר-מצוה אז חלו עליו חיובי היהדות וחפש לו דרך לעצמו.

בימים ההם היה הרב בעיר פרשבורג, הגאון המפורסם רבי משה סופר מפרנקפורט דמיין הידוע בשם "חתם סופר", הוא יסד ישיבה לבחורים בעירו, והיה בעצמו ראש הישיבה. לישיבה זו נהרו הרבה בחורים מכל המדינה—הונגריה—וכן משאר מדינות, ואף מרוסיה ופולין, כששמע הנער יהודה משה שבפרשבורג יש ישיבה של בחורים, ברח מבית הוריו ולא הגיד להם כלום, — חשש שמא ימנעו אותו מזה—וילך רגלי לעיר פרשבורג ויבוא שם בחוסר כל, בא להרב ובקש אותו שיכניסוהו להישיבה, הרב לא רצה לקבל אותו משום שהיה צעיר לימים ועדיין לא היה מוכשר לכך, ויסבל הנער מאד באין לו גם לחם לאכול, ולא מקום ללון, ולחזור להוריו לא רצה, אבל הוא לא התייאש ולמד בהתמדה במעוט שיחה ובמעוט שנה, שם לילות כימים וסגף את עצמו בתעניות ויכשיר את עצמו להיות ראוי להכנס לבית מדרשו של הרב ולהמנות בין תלמידיו בישיבה, בלילה כשהיתה חוטפתו שינה היה משתרע על ספסלי הבמה העגולים חצי גופו על הספסל של צד מזרח וחצי גופו על הספסל של צד דרום כדי שישכב עקום ויצטער ולא יישן זמן רב (ז); לא נח ולא שקט ובכה לפני הרב שיחוס עליו ויכניסו להישיבה, סוף סוף קבל אותו הרב לישיבה והיה הצעיר בתלמידי הרב, משה הקטן למד בחשק, התנהג כשורה. סר למשמעת רבו, שם לב לכל מעשי הרב, ויעל מעלה מעלה עד כי נחשב בין התלמידים הטובים והמעולים שבישיבה, ורבו אהבו.

רבו קרא לו: משה עיר חדשה—תרגומו של נאוועמסטא—[כן היה מנהגו של החתם סופר לקרוא לכל תלמיד על שם עירו לפי שהיו לו תלמידים רבים ששמותיהם היו שינים] שם זה נשאר לו עד יום מותו "משה נאוועמסטא" וכן חתם עצמו תמיד מפני כבוד רבו, אף שכינוי משפחתו הרשמית היה המבורגר [כמו שנרשם בתעודה הממשלתית שלו הנמצאת אצלי] כמו כן חתם את שמו רק משה לבד—ולא יהודה משה—כשמו של רבו שעל ידי זה יזכור את רבו תמיד. זה האיש משה נתרומם ונתגדל אצל רבו עד שהיה המוציא והמכניס של הישיבה ושל בית רבו ונודע בשם "הבחור—הביתי" של הרב, הוא היה ממציא לתלמידים החדשים שבאו לישיבה, "בעלי בתים" שהתלמידים יאכלו אצלם כל אחד "יומו". וכל עניני הישיבה היו נחתכים על ידו, לא זה ידו מתוך ידיו

(א) כן ספר לי רבי דוד פרידלנדר מירושלים שהיה נקרא בשם ר' דוד קלָהר ורבי דוד פוטושינסקי, שלמד עם הפנא בישיבת החתם סופר.

של רבו ולמד ממעשיו ומנהגיו, עד שגדולי הדור שאלו ממנו שיודיע להם מנהגיו של החתם סופר כמוכח ממכתבו של הגאון רבי משה שיק ז"ל ששלח לירושלים שנביא להלן [בפרק מכתבים ותעודות אות א']

רבו שרצה להראות לו חכה יתירה נתן לו בפורים תעודה יפה כעין משלוח מנות כדי לכבד אותו, אעתיקה להלן [בפרק מכתבים ותעודות אות ב']

בין הבעלי בתים שבציר פרשבורג היה איש עשיר גדול בשם פ' בטטלהים, הלה נשא אשה בת עשיר גדול והצליח מאד בעסקיו ונעשה ראש הקהל, גם היתה לו משרה גבוהה אצל הממשלה, והיה האיש שומר מצוה, בטטלהים זה בחר לו את התלמיד משה שיאכל אצלו בשבתות וימים טובים, והיה מושיב אותו לימינו ופקד על ביתו לנהוג בו כבוד, אף צוה להכין עבורו תבשילין מיוחדים, משום שלא אכל בשר ולא שתה יין אצל מי שהוא מחשש כשרות (ד). העשיר ובני ביתו התחשבו עמו מאד, וגם אחר חתונתו תמך בו בכבוד ובצנעא, והניח קרן קיימת לאחר מותו שפירותיו יותנו לזה האיש משה שיאמר קדיש אחריו וישמור את יום הפקודה השנתית (יאהר צייט). כן היתה השפעתו של הסבא רבי משה על הכל משום שנוסף על זה שהיה תלמיד חכם גדול וירא את ה' היה איש חביב ונחמד, עליו ובעל פנים שוחקות, מעורב עם הבריות, בעל נימוס ומכבד את כל אדם, ומתנהג בחסידות והיו קוראים לו בשם "משה החסיד".

פרק ב'

כשהגיע פרקו לישא אשה רצו הרבה עשירים ותלמידי חכמים לקחת אותו לאיש לבנותיהם, ובפרשבורג היתה משפחה אחת עתיקה מיוחסת ונכבדה, ידועה לשם בצדקתה וחרדיותה היא משפחת קונשטנט, אבי המשפחה רבי אברהם אריה קונשטנט מת והניח אחריו בת אחת חיילה מלכה שמה, ונתגדלה אצל אחיה הרב ליפמן קונשטנט תלמיד חכם גדול וירא אלקים מוכתר בנימוסין ובשם טוב. הנערה היתה צנועה ויקרה בעלת מדות טובות, ומלומדת גדולה שקלטת את הלמודים מאחיה שהיה שקדן גדול. הציעו אותה לרבי משה ונתרצה לקחתה לו לאשה בגלל מדותיה הטובות, ובשביל אחיה הגדול והמפורסם, ונשא אותה בשנת תקפ"א-פ"ב וחי עמה בשלום עד פטירתה בשנת תרכ"א בירושלים.

אחר חתונתו נתפרסם רבי משה כאיש צדיק מתנהג בחסידות, לא הסתכל

(ד) בפרשבורג לא שתה כלל יין מן השוק וגם בירושלים קנה רק מסי שהיה סוחק

נאמן על המעשרות.

בפני נשים, ולא אמר "קרייזר" כי אם "שווייזר" (ה), המשיך את לימודיו אצל רבו, ובלילה הגיד שעורים לפני בעלי בתים וסוחרים, גם המשיך להשגיח על תלמידי הישיבה שלא יחסר להם שום דבר. אשה אחת היתה בעיר פרשבורג שאפתה—חגם לשם מצוה—בכל יום הששי חלות עבור תלמידי הישיבה, היה לוקח רבי משה ממנה בכל ערב שבת את החלות ונשא בעצמו את השק עם החלות להישיבה, וחלקם להתלמידים לכל אחד את חלקו למען יהיה לו חלק במצות החוקת התורה.

ככה המשיך את דרכו ולמד אצל רבו החתם סופר ושימש אותו עשרים שנה עד שנוקק לבקש פרינסטון ופרינסטון ביתו, מתחלה התפרנס מזה שהיה, הגובה של קופת הצדקה והחברה קדישא, וכך היתה הגביה של חברת הצדקה, בכל יום הששי היה סובב על בעלי החנויות היהודים ועל הבתים הפרטים וקופה סגורה בידו וכל איש ואשה זרקו לתוך הקופה מטבעות של נחושת וכסף, וביום קבוע בשבוע, פתחו הגבאים את הקופה מוציאים הכסף ומחלקים לעניים, בין גנזיו מצאתי דף אחד מחשבון הצדקה מדפס על נייר עב מראה תכלת לפני תשעים וחמש שנים כזה:

הקציני' שבע לעז

יאהר	סאג	פיר דאס יאהר	זאלל	האבען	זאלל	האבען
		2. 12. 1841	רויענער	וואהרונג	קאנוור'	מינצע
		אן שוטצעלד " דאמאסטיקאל " צדקה " תלמוד תורה " חברה קדישא דג"ח איפשלגא צו קמחא דפסחא	kr.	fl.	kr.	fl.
				1		2
						kr.
						fl.

(ה) קרייזר שם מטבע של נחושת בימים ההם-בערך 2 מאי-ומשום שקרייזר הוא בנוי לשתי וערב לא רצה להוכיח שם מטבע זו.

בשעה שהלך לגבות כסף בין החברים של החברה קדישא וכן ביום הששי כשהלך עם הקופה, היו כמה נשים קשות רוח, מבקשות אותו, שיברך אתהן בהצלחה, או לעשות פדיון נפש לחולה משום שהחזיקוהו לאיש צדיק שברכותיו מתקיימות, ובעלי החניות של מכלת, נתנו לו בכל ערב שבת ממדי דמיון להנות אותו כדי שיברך אותם בהצלחה. לכולם השיב בפנים שוחקות וענות חן וברך אותם מעומק הלב.

אחר הנשואין בחר לו תלמיד הגון מבני הישיבה שיאכל אצלו בשבת ויום טוב, שמו היה זוסמן סופר מי שהיה אחר כן רב בפקש עיר גדולה בהונגריה ונחשב בין גאוני הזמן ומגדולי המחברים, וספריו נתפרסמו בעולם בשם "ילקוט סופר" וכל הרבנים חכמים וסופרים השתמשו בהם, במכתבו לרבי משה לירושלים הוא מכיר טובה גם לאשתו שהטיבה עמו כאשר אכל על שלחנה, [המכתב אצתיק להלן בפרק מכתבים ותעודות אות ג']

פעם אחת בערב שבת כשהלך עם הקופה נכנס לבית אחד ומצא את האשה בעלת הבית יושבת ראשה גלוי ושערותיה פרוצות, יצא מן הבית ולא לקח ממנה נדבתה, ומיד הלך לראש הקהל ולראשי החברה קדישא ומסר הקופסא והפנקסאות, ואמר להם: "מהיום אין אני הולך עוד לגבות שום כסף, אם אפשר שתמצא בפרשבורג, מקומו של רבינו, אשה שאינה מתביישת לשבת גלית ראש בפרהסיא איני רוצה עוד להיות גובה" לא הועילה הפצרת ראש הקהל בו, ולא בקשת בני משפחתו והמקורבים אליו משום שהיה תקיף בדעתו ומהחלטותיו לא חזר.

אז נסה ללמוד עם נערים ולא עלתה לו גם זה, התחיל להתפרנס משדכנות, כל השבוע היה נוסע להכפרים והעירות הקטנות הסמוכים לפרשבורג, ביום הששי חזר לביתו ולא שבת בשום מקום, אף כשעמד לפני גמרו של שידוך, אמר: בשבת אין שום עסק, בשבת הנני רוצה לשבות יחד עם בני ביתי מסובים לשלחני, שכר טרחתו היה בעד כל שידוך מאה זהובים—פלורין—, מובן מאליו שגם אחרי שגמר כמה שידוכים לא הספיקו לו לפרנסתו ופרנסת ביתו, כשראה שלא נכרא לשם עסק חזר לבית המדרש ללמד תורה בריבים ויגיד שיעורים לפני סוחרים ובעלי מלאכה, הללו החזיקו אותו בכבוד, התחיל להתעניין בעניני הקהל בכלל ובעניני דת וכשרות בפרט, ויהי ראש המדברים ואחרי דבריו לא ישונה, אשתו לפני פתח ביתה, וסחרה עם גלנטרי והרויחה גם כן מעט, (י). אשתו ילדה לו בפרשבורג חמשה בנים ושתי בנות, הבכור מאיר נולד תשרי תקצ"ז, בתמוז תקצ"ז שאל הסבא מרבו ששהה אז

במקום מרחצאות שאלה אחת, ורכו השיב לו תשובה תוכה צרופה ברכת מזל טוב להולדת הבן, התשובה הזאת לא נדפסה ואעתיק אותה [במכתבים ותעודות אות ד'] מכתב ידו של החתם סופר השמור אצלי. בנו השני אהרן נולד אב תקצ"ח, השלישי נתן צבי המכונה בטע הרש—כן רשום בכתב יד של הסבא—סיון תר"ה, בנו פנחס תמוז תר"ז, בתו ינטל ניסן תר"ט, בנו אברהם אריה אב תר"ג, בתו בריינדל רייכל כסלו תרס"ו. כולם נחשבו בפרשבורג לבנים יקרים וזכרם בפרסות, יבא להלן.

בשנת ת"ר כשהלה החתם סופר את חליו שמת בה הלך תלמידו הסבא רבי משה וערך כתב שכל תלמידי הישיבה והבעלי בתים שבעיר ינדבו משנותיהם כל אחד כטוב לבבו לרבו החתם סופר, וכל אחד רשם על הכתב, כמה שנים הוא מנדב, וחתם את שמו, בכדי שהרב יאריך ימים ושנים של מתנה, כאשר נתמלא הכתב בחתימות רבות, ועלה מספר השנים לסך מסוים, הביא את הכתב לרבו ואמר לו: בטוח אני שרבנו עוד יאריך ימים אצלנו, ויהיה הרב והמדרין שלנו, כשראה רבו החתם סופר את הרשימה, אמר לתלמידו: «משה! בזכות זה תאריך שנים ותחיה חיים טובים ונעימים, ברכתו של הרב נתקיימה כי האריך הסבא ימים, ועד שמנים ושבע שנים חי חיים טובים, לא חלה אף פעם ואף לא סמוך למיתתו ונפטר רק מאפיסת הכחות, לא הלינו שערותיו עד שהגיע לגבורות, והיה איש חזק ובריא, ראה נחת מצאצאיו שסרו למשמעתו והלכו בדרכיו וקנו להם שם טוב, אף הוקירו אותו וכבדוהו מאד, ונהנו לו כל משאלותיו בכבוד רב, לא מת עליו בחייו אף אחד מבניו ובנותיו גם לא אחד מנכדיו ונכדותיו הגדולים, ראה שמחות הרבה אצל צאצאיו והיה שבע נחת ועונג ועולמו ראה בחייו.

גם אחרי שהיו רחיים על צוארו ועול בית קשה, היה הסבא שקדן גדול בתורה וחשש לביטול תורה של אחרים, ופעם אחת כשהלך לתפלת המנחה פגש ברב של העיר, הכתב סופר בנו של החתם סופר, שהולך ומטייל על שפת הדנוני נשא הסבא עינו לשמים להביט למעלה, כאשר עבר לפניו «הכתב סופר», שאל אותו: רבי משה! מה הוא רואה שם בשמים, שכה עומד ומביט? השיב

(1) ספר לי הסבא שבעת שהסתא פתח בג'טרי לפני פתח ביתה, היה לי שכן בית שפחור גם הוא, פעם עבר הסבא לפני הגות שכנו, דרש בשלושי ושאל אותו איך היא פרנסתו? נאנת האיש ואמר: «הלואי שיבא בטיה כהרה—רצונו לומר שאינו מרויח כלל—אחר כן שאל האיש להסבא: «משה איך הפצב ילך», השיב: «בנינו יכול עוד משה להתעכב הורש» ואמר שלחודש אחד עוד יש לו ערנסה שאין מצנו רע לו כל כך.

לו הסבא, אני עומד ומביט אם השמים לא יפלו על הארץ בעת שהרב הולך בטל ומסיל (י)

פרק ג'

בשנת תרי"ז כשהגיע בנו הבכור מאיר לשנת העשרים, בא תורו לעמוד תחת הכקרת של שירות בצבא, והוא היה בחור בריא וחזק, התהיל הסבא לחפש עצה איך לפוסלו ולפטר מעבודת הצבא, הלך לאיש המתוך בין הרופא וה"עומדים" וייעץ לו הלה: יהגור בנו חגורת שבר, לא נתקרה דעתו של הסבא בזה, אמר לו האיש: "אם כן אראה עצה אחרת, אל דאגה". כשהובא מאיר אל הרופא, הכה אותו הרופא מכת יד חזקה על לבו ונפל, הקים אותו הרופא ואמר: "פסול הוא ילך וישוב לביתו" כשחזר הבן מאיר לבית, אמר הסבא לסבתא: "רצוני שנסע עם בנינו לארץ ישראל משום שכולם בריאים, ומפחד אני עליהם שלא יוכרחו לילך ולעבוד בצבא ולא כל יומא מתרחיש ניסא, ושמה בארץ ישראל פטורים היהודים מצרה שכזו". בו בזמן אירע עוד מעשה שגרם שיסע עם בני בית, לארץ ישראל בלי דחוי, וזה הדבר:

לפי שתיה חרדי ומדקדק שלא לעבור על הדת אף כקוצו של יוד, היה מסנגד גדול ליסוד בתי ספר שילמדו בהם כתב ולשון נכריה, כי אמר שזה גורם לכמה דברים לא טובים, לחפשויות, ולכפירה כלב, ובעיקר על ידי המורים החפשים פורקי עול התורה והמצוה, שמשרישים בלבבות הילדים כפירה ומינות, אבל התיר ללמוד אצל מורה פרטי בבית, ואמר שנכון ללמד את הבנים כתב ולשון, [עיי' "בעולם שלי" על ויכוחי עמו אודות זה ותשובתו], והנה בכל פעם כשהיו צריכים בעירו לבחור בראש הקהל, היו מתחשבים עמו, ונמלכין בו, מפני שנחשב בין צדיקי וגדולי העיר, וגם שהיה לו "צר גדול" בעיר, משפחת קונשטנט הגדולה, והרבה חרדים ומעריצים אחרים. בעת ההיא נתרבו בפרשבורג גם הרבה מתקדמים, (אחר פטירת החתם סופר, שבימיו לא העיז שום איש לשנות מדעתו) רצו למנות לראש הקהל איש מודרני גלוח זקן ויודע שפת המדינה, באמרם שראש הקהלה צריך שיהיה איש שיכול להופיע אצל הממשלה, כמו כן רצו לייסד בית ספר לבנים ולבנות שילמדו בו, שפה ולשון ומדע, אבל פחדו מהסבא רבי

(1) את זאת כתב לי שאר בשרי הרב יהושע פולק מהמשכנז, שחצא ואת רשום כון בתני אכיו הרב רבי ששה אריה פולק וא"ל, שהיה חתן אחותו של הסבא, ורבי ששה אריה ספר או בפרשבורג אצל חתם סופר, ובעצמו ראה ושמע את זה, והדבר היה מפורסם בפרשבורג.

משה, ובכל פעם שהתאספו ובא הדבר הזה לפני השלחן היה צועק: "היה לא תהיה" ודבריו היו נשמעים לרוב הקהל ונתבטלה ההצעה פעמים רבות, פעם אחת נדברו יחד אלו המתקדמים והמודרנים, ליסד את בית הספר, וגם לבחור כראש הקהל מודרני שנתנו עיניהם בו, והתאספו עם טובי העיר ועם אלו אנשים שהיו לצדם, בבית הכנסת, ולא בועד הקהלה כרגיל, החליטו שהאספה תהיה בדלתים סגורות, בכדי שלא יודע לרבי משה, וככה יחליטו למנות את האיש המיועד מהם לראש הקהל ויצביעו עליו ברוב קולות, וירשמו בפרטי כל של הקהלה ואין להשיב ואולם בעת שהיו יושבים ודנים בזה, הודיע לו לרבי משה א' מידידיו שנתאספה אספת טובי העיר למנות את פלוני לראש הקהל, הלך לבית הכנסת מצא הדלתים סגורות, מה עשה? לקח סולם גדול ועלה על גבו של בית הכנסת, ושמה מעל לארון הקדש היה חלון אחד לבית הכנסת, שבר את זוגיות החלון, והטה ראשו כלפי פנים, וצעק: "רבותי! בבקשה מכם יראו את ה' ואת תורתו ואל תבחרו בפלוני שפרק ממנו צול מלכות שמים ועול היהדות. הוא ייסד בית ספר משותף לבנים ולבנות שבו יתרגלו לפריצות ויגדל דור של פורקי צול והקולר יהיה תלוי על צווארכם" קם בלבול ופרצה מחלוקת, והאספה נתבטלה, נרגזו ירד מן הסולם והלך לביתו ואמר לאשתו: "הוחלט אצלי ליסע לארץ ישראל עם בנינו ובנותינו, כאן נגדל דור של בורים, ופורקי צול היהדות, ושמה בארץ ישראל אויר קדש. נגדל דור דעה את ה' ואת תורתו, דור ישרים, מה תאמרי על זה?" חשיבה לו: "אל אשר תלך אלך ואתך אני בדעה אחת". בו ביום הודיע בעיר שהוחלט אצלו ליסע לארץ ישראל עם בני ביתו, כולם מנעו אותו מזה והפצירו בו שיתחרט מהחלטתו משום שיש סכנת דרכים בנסיעה, ובפרט עם בת קטנה של שתי שנים—היא בתו בריינדל שנולדה בשנת תרט"ו—ועוד: מה יעשה שמה? מחיכן יפרנס שם תשע נפשות, גם רבה של העיר "הכתב סופר" דיבר עמו והפציר בו שיתחרט. אך היה תקיף בדעתו לנסוע לארץ ישראל מתוך תקווה שמצות ישוב הארץ תעמוד לו.

כשראה הרב של העיר "הכתב סופר" שאי אפשר לחעבירו על דעתו שלח שני אנשים חשובים מנכבדי העיר לאסוף כסף עבור הוצאת הנסיעה למשפחה זו, ולאסוף חתומים על כתב התחייבות לשלוח לאבי המשפחה בירושלים דמי שנה בשנה, ונתמנו לזה שני אנשים שקבלו עליהם לטפל בזה, הסבא עצמו נסע כחדשיים למסומות שמכירין אותו ואסף סכום כסף גדול וגם התחייבות על סך אלף זהובים פלורין שהם ערך 80. לא"י לשנה. הכתב סופר ואחיו הרב שמעון סופר—שהיה אחר כן רב בעיר קרקו ויחבר מועצת הממשלה—נתנו לו תעודות בעת שנסע לקבץ כסף שאעתיק אותן להלן [מכתבים ותעודות אות ה' ואות ו'] וכשהיה בעיר פקש נתן לו הרב דשם תעודה שאעתיק אותה להלן [מכתבים ותעודות אות ו']

בדרך סיבובו לאסוף כסף נודמן לו להסבא להפגש עם האדון לודויג אוגוסט פרנקל מיסד בית הספר למל בירושלים, ומחבר הספר "ירושלימה", והיה ויכוח ביניהם, ה' פרנקל דיבר על לבו שלא יסע לארץ ישראל, והסבא השיב לוי הדברים נתפרסמו על ידי פרנקל בספרו "ירושלימה" עמוד 263 במאמר "מאין יבא עזר" ובשביל שאין הספר מצוי והדברים מענינים אעתיק אותם להלן (מכתבים ותעודות אות ה'). הסבא לא שמע לדברי פרנקל נסע לארץ ישראל והשתקע בירושלים, וחי בארץ שלשים שנה בכבוד ובפרנסה, השיא את בגיו ואת בנותיו למשפחות הגונות ומפורסמות, ואף אחד מבניו ובנותיו, וכלותיו ותחתיו ולא שום אחד מנכדיו ומנכדותיו נסעו לחוץ לארץ כל ימי חייו. כולם חיו כאן והתפרנסו בכבוד. בחודש תמוז שנת תר"ז היו מוכנים ליסע לארץ ישראל. הביאו לפני הבית עגלות לתת עליהם המזודות והחפצים, היה שמה גם נער אחד מבני פרשבורג שבא לראות ונטפל להם לסייעם, הרים איזה חפצים ומזודות קטנות, ונתנם בעגלה, כשראה הסבא את הטורח הרב של הנער שטפל בתלהבות, גחון ולחש ליה: נער, זכות זה, שאתה מסייע לנסיעה שלנו לארץ ישראל תזכה גם אתה לבוא לארץ ישראל, הנער גדל ונשא אשה בפרשבורג, וחי שמה, ואחרי חמשים שנה עלה לארץ ישראל ונשתקע בירושלים. הסבא כבר מת והאיש לא ידע מבניו ומבנותיו של הסבא, רק אחרי איזה שנים נתודע במקרה עם ברינדל בתו של הסבא ובתוך הדברים אמרה לו שהיא בתו של רבי משה נאועמעסטא, התחיל לבכות מרוב שמחה ואמר לה: "ברכת הצדיק נתקיימה בי" וספר לה את המעשה. כשהלכו בפרשבורג להספינה על נהר דוניי לנסוע לטריאסט התאספו אלפי אנשים ללוות את המשפחה הזאת, מכיריו של הסבא מכל מדינת הונגריה באו לראות את "החידוש" שמשפחה שלמה נוסעת לארץ ישראל, כל יהודי העיר אנשים ונשים וסף עמדו על יד הדוניי בעלייתם על הספינה, הספינה זזה וכולם לוו אותם בברכותיהם שיצליחו ויסעו לשלום, הגיעו לטריאסט עלו על האניה החולכת ליפו, ויסעו, כשעלו על הספינה מצאו שם זקן אחד ואשתו ובתם היחידה, בת שבע עשרה שנה, שנסעו גם הם לארץ ישראל. שם האיש הרב דוד שפר שהיה דיין בעיר פרוינקורן שבהונגריה ושם הבת קילא, כדרך הנוסעים בספינה התקרבו איש אל רעהו ואשה אל רעותה ויספרו זה לזה מי הוא ומה מעשהו. גם הבנים נתקרבו זה לזה, עד שהגיע הדבר לידי שידוכין והסכימו שאהרן הבן השני של הסבא ישא את הבתולה קילא שהיתה בת גילו אחרי שיבואו לירושלים ויסתדרו שמה, כתבו ראשי פרקים של הנדוניא וההתחייבות, ורבתה ההתקרבות בין שתי המשפחות האלו. הנסיעה בים היתה נוחה מאד, הים שקט ולא נחלה אף אחד מהם במחלת הים, אף הפעוטה ברינדל שהיתה בת שתי שנים היתה עליזה

ושמחה, הנוסעים שחקו עמה, והיא רצה מאחד להשני כמבואר בדברי הסבא בתשובתו לשאלת הרב יחיאל שלזינגר—אבי הרב המפורסם רבי עקיבא יוסף שלזינגר בעל לב העברי—ששאל אותו על הנסיעה אם עלתה יפה ועל מצב הארץ. המכתב מענין מאד ויוצתק להלן [מכתבים ותעודות אות ט']

פרק ד'

ביום הששי בבקר י"ז אב תרי"ז הגיעה האניה לנמל יפו, ואולם, בקרת החפצים בבית המכס, ועד שנכנסו כולם לסירה, ועד שהסירה הגיעה אל החוף התעכבו עד שעה אחת אחר הצהריים. כשדרכה רגלם על היבשה אמר הסבא לבניו: פרשת השבוע היא עקב, והיה עקב תשמעון פירש רש"י מצוה שאדם דש בעקביו, ואנו מקיימים עתה מצוה זו של ישוב הארץ שדשים אנו ברגלנו על אדמת הקדש", סרו להאכסניה היהודית היחידית שהיתה אז ביפו, האכסניה של רבי קפל בלסנר, אבי העשירים המפורסמים אנשי השם, ראובן, צבי, שרגא-פאול, ודוד בלסנר. [מי היה רבי קפל בלסנר, מתי בא ליפו ומאיזה עיר בא? לא נודע לי, וגם נכדותיו בנותיו של רבי מאיר המבורגר אינן יודעות על זה מאומה]. כשראה רבי קפל את שתי המשפחות שהן שתיים עשרה נפש אמר לאשתו: "רווה! מה נעשה, מה נוכל לתת אוכל לאלו שתיים עשרה הנפש? הנה כבר אחר הצהריים, האטולים כבר סגורים, גם את השוחט אי אפשר למצוא עכשיו בביתו כששמע זאת הסבא אמר: "אבל תרנגולים חיים או תרנגולת יש? אם כן אל דאגה, בני הגדול מאיר הוא שוחט שלמד מלאכת השחיטה קודם שנסענו כדי שיהיה לנו שוחט בדרך, וגם בבואנו אל הארץ טרם שיהיה לי היכרות עם אנשים ועד שאחקור אם יכולים לסמוך על השוחטים, הוא ישחוט את התרנגולים או התרנגולות, הרי בשר, דגים טריים בסח שיש עוד בשוק שבציר אצל הים. חלות יש, ובכן יהיה לנו סעודות שבת כראוי, שבת של עונג ושל שמחה" אשתו של רבי קפל הביאה תרנגולים ותרנגולות ומאיר שחט אותם, רבי קפל הלך לקנות דגים מן השוק והכינו לשבת בהרחבה. ולרבי קפל בלסנר שתי בנות, אחת שרה אשת ר' אברהם קריגר בנו של המפורסם הא' יוכף קריגר מתורגמנו של הפחה, בירושלים והשניה כבת ארבע עשרה שנה, חיה, נתנו עיניהם רבי קפל ואשתו בבן אחד מהמשפחה לקחת אותו לחתן לבתם הנזכרת, ומשום שהבן השני אהרן כבר נשחרך, והשלישי היה רק שלש עשרה שנה החליטו על הבן הבכור מאיר אף שהיה בן כ' שנה והוא רק בת י"ג י"ד שנה, רבי קפל ואשתו דברו עם בניהם המזכירים לעיל שלא להניח את המשפחה הזאת ליסע לירושלים עד

שישדכו בניהם ושמאיר ישא את חיה לאשה. האחים בלטנר דברו עם הסבא והסבא, והסכימו לדבר, מאיר דיבר עם הבת ונתרצו זה לזה השתוו בדבר הנדוניא, ושאר ההתחייבויות, ואור ליום ראשון נתארסו מאיר המכורגר עם חיה בלטנר, הוסכם שמאיר ישאר ביפו אצלם, ואחיו אהרן יהיה גם כן עמו, והסבא והסבא יסעו לירושלים, להסתדר שם וישאו את בנם אהרן ואחר כך ישובו ליפו להשיא את מאיר, וכן היה. מאיר התיישב ביפו ודר שמה מן שנת תרי"ח עד סוף מלחמת העולם שנת תרע"ה, הוא רבי מאיר המבורגר המפורסם, אחד מעמודי הישוב ביפו [פרשת חיינו ומעשיו והזכרונות שלו יבואו להלן].

הסבא והסבא נסעו לירושלים ויסורו אל בית חבירו של הסבא, רבי משה בוימגרסן שהיה נקרא בשם ר' משה קרימזירער—על שם העיר קרימזיר שבבוקמיה—ששמה נולד ונתגדל, רבי משה בוימגרסן למד יחד עם הסבא אצל החתם סופר וכתב אליו שהוא בא לארץ ישראל ונוסע לירושלים. יצא לקראתו רבי משה בוימגרסן עד קולוניה היא מוצא וקבל אותו ואת בני ביתו בסבר פנים יפות והכניסם בביתו עד שהסתדרו, אשתו של רבי משה בוימגרסן היתה ליבא אחותו של רבי יעקב ספיר בעל אבן ספיר הידוע ומני אז היתה האשה ליבא שומרת ידידות להמשפחה, בפרט לאבא, ואבא היה מתעניין להטיב לה ולסייע לה שתקבל תמיכה מכולל הונגריה שלו היה שייך בעלה.

הסבא שכר שני בתים "בחזקה" של רבי אהרן פרנצוויץ—שהיה מצרפת—, שמה השיא את בנו אהרן עם קילא בת הרב דוד שפר, ואחר כך חזרו ליפו והשיאו שם את בנם מאיר עם חיה בת רבי קפל בלטנר.

אחר כן שכר הסבא מערבי אחד חצר שבתוכה היו ארבעה חדרים, שלשה לדירה ואחד שהוקדש לבית מדרש לתורה ולתפלה—החצר נמצאת אצל החצר הגדולה של תלמוד תורה "הי עולם" בעיר העתיקה נגד בית הכנסת של המערבים "ברחוב חבון". הדיירים היהודים ברחוב זה ומכל הסביבה התפללו בבית המדרש של הסבא שהיה יותר קרוב להם מללכת להתפלל בחורבת ר' יהודה החסיד [בית המדרש רייסין טרם היה אז], בבית המדרש של הסבא התפללו כותיקין, ולמדו שמה שלשה שעורים ביום: שיעור חומש ורשי"י, שיעור משניות ושיעור בתלמוד, והסבא היה הראש והזקן שבחבורה, כולם אהבו אותו, וכבדו אותו, כי הראה פנים שוחקות לכל והיה מכבד כל איש.

כשדר הסבא בהצר זו הגיע בנו השלישי—הוא אבא—נטע הרש [כן קרא אותו כל ימי חייו, לא נתן צבי] לבר מצוה, בנו זה היה רוח החיה בביתו, מכניס ומוציא, ומדריך את אחיו ואחיותיו הצעירים ממנו, ואף אמו היתה מטלת עליו כל עניני הבית: הער' יהיה יפה תאר, בעל חן ובעל כשרונות, זריז וממולח ובר הכים

לאביו. ביום הבר מצוה ערך הסבא שתי סעודות אחת בבקר אחר התפלה, סעודה של חלב בעד מתפללי בית המדרש שלו, ואחר הצהריים, סעודה של בשר ויין בשביל הקהל ורבניה ונכבדיה, ויבאו כל נכבדי העיר ובראשם הרב ישעיהו ברדקי, והרב יוסף זונדל מסלנט, והרב שמואל סלנט, ורבי ראובן כהן סוכן וגאמן של כולל פרושים ועוד, והן הבר מצוה דרש דרשה יפה בסוב טעם, והרבה מהמוזמנים נתנו כבר אז עיניהם בו, לקחת אותו לחתן לבנותיהם.

בימים האלה קבל הסבא מכתב מחבירו הרב יחיאל שלזינגר בפרשבורג בו שאל אותו אם יבא לארץ ישראל, ואם ימצא שם פרנסתו—גוף המכתב נאבד וחבל—והסבא השיב לו על זה מכתב מענין מאד לישוב הארץ ונמצא בידי ואעתיק אותו להלן [בפרק מכתבים ותעודות אות ט'], פרנסתו של הסבא היתה מצויה ממה ששלחו לו בכל חצי שנה לפי ההתחייבות שקבלו עליהם תומכיו כמסופר לעיל, ששלחו לו תמיד בלי עיכוב, לא התעסק בשום עסק, רק שקד על התורה יומם ולילה, וכתב הרבה חידושים, במקרא ובתלמוד והניח אחריו הרבה כתבי־יד מחידושו [השמורים אצלי].

מנהגה של הסבתא היתה שבכל ליל חמישי לשובע רחצה בעצמה את רצפת בית המדרש, והסירה את האבק מהכסאית והבימה, ופרשה על השלחנות מפות נקיות לכבוד שבת, ועבודה זו לא מסרה לשום אחת מבנותיה או לאחד מבניה, ואף לא להמשרתת שבבית, רק היא בעצמה טפלה בזה לשם מצוה, ופעם אחת כשהיתה עסוקה ברחיצת הרצפה של בית המדרש ובעלה הסבא שלי למד בקול—שכן היה דרכו להשמיע ~~לאזניו~~ מה שמוציא מפיו—שמעה שטעה באיזה דבר במקרה, צעקה מבית המדרש: „משה! טעית חזור עוד הפעם“ השיב לה בעלה: „מה לאשה להתערב בענינים כאלו? אמרה לו: „אף על פי כן חזור ותעיין בזה“, עבר עוד הפעם על הפסוק שבחומש וראה שהצדק אתה שטעה והודה לה.

ראש חודש אדר שנת תרכ"א חלתה הסבתא פתאום בחולשת הלב, מנהגה היתה שהתפללה בביתה עם הצבור שחרית ומנחה ומעריב, בליל ד' אדר אמרה לבנה נטע הרש הגדול באזנים שבבית ומסדר עניני הבית, שיכין שמרים ושיערב העיסה כדי לאפות לחם, ולסדר שאר עניני הבית כראוי, בבקר התפללה במטתה עם הצבור, אחר גמר התפלה קראה לבנה נטע הרש ואמרה לו שהיא מבקשת שכל הציבור שמתפללים בבית המדרש יכנסו אליה, מיד נבהלו הצבור למטתה, וראו שרגעיה ספורים, אמרו שמע ישראל וגו' ויצאה נשמתה באחר, בת חמשים ושבע שנה היתה במותה, וזה נוסח מצבתה: „פ"ג האשה הכשרה, הצנועה מ' חילה מלכה אשת הר' משה סגל נאזעמעסא

מפי"ב (פרשבורג), ברצונה הטוב עזבה ארץ מולדתה וזכתה ובאה לירושלים עה"ק עם בעלה ובניה היינו נלב"ע ר' אדר תרכ"א חנצב"ה.

בחייה ראתה שתי התונות של בניה מאיר ואהרן, ורק נכד אחד הוא רבי יוסף ישראל בן בנה אהרן, יהי זכרה ברוך.

הסבא נשאר אלמן ושלשה בנים ושתי בנות היו מוטלים עליו לגדלם ולחנכם, היה נזקק לישא אשה שתגדל את הבנים ואת הבנות, בכל ימי השלשים ספלה בהם האשה יוטל שטמפר אשתו השניה של רבי בנימין שטמפר [אביו של רבי יהושע שטמפר הידוע ומפורסם במיסדי פתח תקוה] השגיחה על הילדים וסדרה את כל עניני הבית, לאחר השלשים רצה הסבא ליסע להונגריה לקחת לו משם אשה ההוגנת לו, היה כאן איש הונגרי בשם רבי אהרן ושם משפחתו בר [אחרי זמן רב נעשה מחותנו של הסבא, שבנו נשא בתו של אבי אבא כמבואר להלן] אמר רבי אהרן להסבא שאינו כדאי לצאת לחוצה לארץ שגם כאן ימצא אשה אלמנה או גרושה הגונה שתתרצה להיות לו לאשה ולטפל ביתומים, שמע לדבריו ונשאר בירושלים, הציעו לו אשה חשוכת בנים גרושה מאישה שמה מלכה טויבה, דברו על לבו שישא אותה ומשום שהיא חשוכת בנים תתרצה לגדל את היתומים, נתרצה ונשא אותה אבל לא איתדרו יחד, שלא השתוו בטבעם, היא היתה גליצאית חסידה והוא היה אונגרי אשכנזי, הציקה לו מאד ולא רצתה לטפל עם היתומים, ובאה עליו תמיד בטרונא, גירש אותה ואמר: קיימתי גם מצות גירושין הכתובה בתורה.

ב.חצר הכולל: שבירושלים מת איש אחד חלבן בשם ר' מוני הכהן הניח אחריו את אשתו מינדל ושני בנים ושתי בנות, בן אחד ובת אחת היו נשואים, ובן אחד ובת אחת שהיו צעירים נשארו אצל האלמנה, והאשה עניה, הציעו לו להסבא את האשה הזאת, והיא שידעה שתמצא אצלו לחם לאכול ובגד ללבוש נתרצתה לגדל את ילדיו יחד עם ילדיה ולהנשא לו, אבל בתנאי שאחר חתונתם ישא בנו פנחס שהיה אז כבן ט"ז את בתה גיטל שהיתה בת י"ג שנה הסבא נשא את האלמנה מינדל, וגם בנו לקח מיד את בתה גיטל לאשה וילדו בנים ובנות כאשר יוזכר להלן, הסבא חי עם אשתו זו עד יום מותו, היא השגיחה עליו והיתה מסורה לו כראוי, ומתה בזקנה מופלגת בשנת תרס"ו. בשנת תרכ"ח השיא הסבא את בתו ינטל לתלמיד חכם מצוין רבי שאול יעקב סלומון גדול בתורה ובמעשים טובים ושקדן גדול מבהירי ישיבת עץ חיים כל ימיו. [החיים והמעשים שלו יבא בעולם שלי בארוכה] הולידו בנים ובנות ויבא וזכרם להלן.

בשנת תרכ"ח השיא הסבא את בנו אברהם אריה לשפרה בת ר' שמואל

פסח ליון משקלוב הנודע בשם רבי שמואל גיסר משום שבבחרותו היה הוא היוצק אותיות—עופרת לדפוסים, אחר כן היתה לו חנות של שמנים ברחוב היהודים. רבי אברהם—כן קראו אותו בשם אברהם לבד—היה כל ימיו מלמד לנערים מקרא ומשנה וגמרא, ונחשב מן המלמדים המצוינים, היה איש יקר וטוב לב, וחונן בקול ערב ונעים, יודע נגוני הגוסס יפה, היה שליח צבור בראש השנה וביום הכפורים כל ימיו, היה פקח ופשוטן, עניו ומכבד את הבריות וחרדי קצוני, צאצאיו יזכרו להלן.

אחר כן השיא הסבא את בתו הצעירה ברינדל לר' יצחק ב"ר אהרן בר—נזכר לעיל—בשנים הראשונות סבלו עוני ומחסור, וגיסיו, נטע הרש ופנחס, תמכו אותם. אחר כן עסק כמתווך בהלוואות כספים. הוא היה חרדי קיצוני וקנאי, התחזק באיסור לימוד כתב ולשון ודקדק מאד בתלבושת שמרנית של אשתו וצאצאיו, נהג מנהגם של החרדים הקצונים, לא שינה ממנהגי „אשכנז“ אף כקוצו של יוד, ברינדל סבלה הרבה מצער לידה, שהיתה מקשה לילד תמיד. ילדו בנים ובנות ויזכרו להלן.

בימים ההם היו כל בני עדת האשכנזים שבירושלים מאוחדים ככולל אחד שהיה נקרא „כולל פרושים“. בראשו עמדו הרב ישעיהו ברדקי ורודי—גיסו של אבא—רבי יוסף יואל רבלין „סופר הכולל“. בשנת תרכ"ב כשנתרבו העולים לירושלים מהונגריה, מורביה ובוהמיה, ונתרבו גם הנפשות ההונגריות הילודים בירושלים, עלה בדעת הסבא עם חבריו למעשה רבי משה בוימגרטן—נזכר לעיל—הרב רבי יצחק אפלטקא—שנודע בשם רבי יצחק מפרג וכן חתם את שמו—ורבי שמעיה גיגצלר, להתפלג מכולל פרושים ולייסד כולל מיוחד בשם „שומרי החומות“ שהכסף הנאסף במדינות הנזכרות הנקרא „קופת רמב"ן“ ישלחו לירושלים לחלק רק בעד בני מדינות אלה, התאספו עם כל בני מדינת הגר שבירושלים ויסדו את הכולל הארבעה הנזכרים נמנו לממונים ונהלו את כל עניני הכולל, גם הדפיסו שטרי הכולל [שטר כזה משנת תרכ"ז מדפס באותיות קטנות כתב רש"י עם חותם של נחשת קלל בכתבת „שומרי החומות“ בעברית וגרמנית שמור אצלי], אבא נמנה לסופר ומזכיר והמחלק, לפי שידע כתב ולשון עברית וגרמנית בכתב יפה וחשבון, והיה זריז ועסקן חרוץ, הכסף נתחלק במטבע של זהובים—אדומים (רנדלך בלע"ז)—מטבע אוסטריית בערך 12 שילינג—, יש אצלי רשימה משמות כל הבעלי בתים של הכולל ומכסת חלוקת כל אחד ואחד בכתב יד של הסבא ז"ל. בימים ההם לא היה דאר בטוח לשלוח כספים מהתם להכא. אז החליטו להכתיר את „הכתב סופר“ לנשיא של הכולל שאליו יושלחו כספי רמב"ן מהונגריה, מורביה ובוהמיה, והוא ימציא את הכסף על ידי המחאה מבנק, בכדי

שיגיע בטח לירושלים. כששלחו לו את תעודת הנזיר של הנשיאות עם בקשה שיקבל המינוי הזה לא רצה לקבל בשום אופן, יש אומרים מפני ענותנותו, ויש אומרים משום שלא הסכים להתפלגות מכולל הפרושים. עד אשר נסע מירושלים הרב רבי יעקב ליב לוי—אחד אבות משפחת לוי וראש אב בית דין בירושלים—לחוצה לארץ, בקשו אותו הממונים שיסור לפרשבורג אצל הכתב סופר לדבר עמו שיסנה את דעתו ויואל לקבל עליו הנשיאות וההתעסקות. ברוב דברים והפצרות עלה בידו שהכתב סופר קבל את הנשיאות, בית ועד מיוחד לא היה אז להכולל, רק בבית הסבא התאספו הממונים ושמה נחלק הכסף.

כשקבל עליו ה"כתב סופר" את הנשיאות שלחו לו הממונים שבכאן מכתב בו בקשו אותו שיעשה "הערכה" של בני הכולל, בהפרש בין אדם לחברו, שלא יהיו שוים התלמיד חכם עם איש פשוט ולא יהיו שוים זה שתורתו אומנתו לבעלי העסק. הכתב סופר השיב על זה להסבא, שבירושלים יעשו את ההערכה, שהוא אינו רוצה להיות מן המעריכין. המכתב יבא להלן [מכתבים ותעודות אות י']. הממונים הנזכרים נהלו את הכולל שומרי החומות עד שנתרבו המשפחות הבאות לירושלים, שביניהם היו גדולי תורה, ואנשים נכבדים ועשירים ואנשי השם, אז התפסרו וכנסו אחרים במקומם, והתקינו, שבכל שנה ושנה תעשה בחירה חדשה לממונים, זמן הבחירה נקבע בימי חנוכה—וכן היה נהוג עשרות שנים—גם אחרי התפטרות הסבא מן הממונות נשאר אבא במשרתו, כסופר ומזכיר של הכולל, ואחרי כן כנאמן של הכולל. כל המכתבים הפשוטים, והמובטחים באחריות, והמחאת הדאר, היה האבא מקבלם מהדאר בחתימת ידו בלבד, והיה פותח אותם בבית הועד במעמד אחד מן הממונים במשרד הכולל, שמש במשרתו זאת עד שנת תרס"א.

הסבא היה הגבאי ראשון של חברה קדישא דכוללות פרושים יחד עם הרב אליעזר דן רלב"ג—מדובר עליו בעולם שלי—והרב שלמה זלמן לוי בן הרב רבי יעקב ליב לוי הנזכר לעיל, גם הוא בעולם שלי—כשהזקין נכנס אבא במקומו והוא נשאר בתור נשיא הכבוד.

מרחוב חברון עבר הסבא לדירה של שני חדרים "בחזקת" ר' עקיבא צורף אחורי רחוב "הצבעים" סמוך לחש של רבי צדוק, שמה דרו בעלי בתים נכבדים אחרים, והיה לו מגין בביתו להתפלל—על ר' עקיבא צורף וזכרונות ארצי ישראלים השייכים לו יובאו "בעולם שלי".

אחרי כן שכר לו הסבא דירה "בחש" של רבי צדוק סמוך לדירת אבא שדר שם, התפלל בבית המדרש "אהבת ציון" של בני גרמניה, [זכרונות מזמן ההוא וסיפוסים של אנשי החש הזה יבואו ב"עולמו של אבא" וב"עולם שלי".

אחר כן שכר לו הסבא דירה בחצר רבי נתן גרינגרד שקראו אותו ר' נוסקע בריסקרי [יובא ב.עולם שלי] אצל בית המדרש חביד ברחוב חביד, שיהיה סמוך לחורבת ר' יהודה החסיד, קבע לו מקום להתפלל כותיקין, אצל הרב שמואל סלנט. הרב שמואל סלנט כיבד אותו מאד הושיב אותו על ידו בכותל מזרח והיה שם השליח צבור הקבוע לימים טובים, כי היה לו קול חזק וערב [היו לו נגונים מיוחדים של רבו החתם סופר, למפי ישרים תתרום] וכו' שקודם ברכו בשחרית וכן להחדו להי" וגוי "אנא ה" וגוי שבהלל].

אחרי כן נתנו להסבא בית דירה בבתי מחסה שבציר העתיקה--דויסער פלך--סמוך לבית הכנסת, שלא יטריח את עצמו בהליכה, בגין הסבא נתנו גם לאבא שם בית דירה שיהיה סמוך לאבא, בהיותו יד ימינו ועוזרו.

בזמן ההוא דרו בבתי מחסה גדולי תורה ונכבדים שבצדה ובית הכנסת שם היה מלא וגדוש כרמון מרבנים ותלמידי חכמים ויקירי ירושלים, כולם אהבו את הסבא והוקירוהו מאד שהיה הזקן שבהבורה והתנהג בענוה יתירה, כיבד את כל איש ואיש, ביחוד התיידד שם עם מחותנו הרב מוגי זילברמן והיו כשני אחים אהובים.

הסבא דר בבתי מחסה עד יום מותו בשנת תרמ"ח.

פרק ה'

מעשיו הטובים יום יום:

הסבא היה בעל מעשה, אסף תמיד כסף בשביל צנינים צנועים, בכל יום היה הולך שעות מספר לבעלי בתים הידועים לו ושהתחשבו עמו ונתנו לו דמי שבוע בעין יפה בסתר, ובכל יום חמשי היה הולך בעצמו ומסר את הכסף להעניים לכל אחד חלקו לא הנותנים ידעו למי הם נותנים ולא המקבלים ידעו ממי הם מקבלים לקיים המדה היותר גדולה שבצדקה: נותנה ואינו יודע למי נותנה נוטלה ואינו יודע ממי נוטלה, אף היה בעל צדקה משלו היה מעשר את כספו וחולק לבעלי בתים צנועים, כן פזר נתן לכל כושל ולכל נדח, ולכל מבקשי נדבה בעין יפה ובלב שלם.

כל מי מבני ירושלים שהיה צריך ליסע חוצה לארץ להתרפאות, או לאסוף כסף להכנסת כלה, וכדומה, היה בא אל הסבא לקחת ממנו, העודה למכיריו ומוקיריו שבהונגריה, לא הסס ונתן חיכף תעודה והרבה בשבחיו של האיש ובאה טובה גדולה לבעל התעודה, מפני שהסבא היה מפורסם בחוצה לארץ לאיש צדיק וגדול בתורה, פעמים אחדות נכשל בבני אדם שאינם מהוגנים

שאמרו שהם קרובים של הסבא, בכדי שיוכלו לאסוף כסף הרבה, הוכיחו להסבא על זה ושאלו אותו: למה אינו מדקדק לדעת למי הוא נותן התעודות, אם הוא איש ישר ולא שייך בזה כל הפושט יד נותנים לו? השיב: „באו ונחזיק טובה לרמאים, ואם נצמח על ידי טובה לאיזה אנשים עניים ישרים די לי בכך“.

הוא היה מכניס אורחים והרבה משפחות מהונגריה שבאו להשתקע בירושלים סרו לביתו והתאכסנו אצלו עד שהסתדרו. כגון, רבי עקיבא יוסף שלזינגר ואשתו, רבי יוסף שמואל הרשלה ואשתו, רבי בנימין שטמפר (אבי רבי יהושע שטמפר מפתח תקוה), רבי שמעון דייטש, רבי יוסף בלך (שקנה חצר גדולה עם הרבה בתים בשער האריות—באב אל חטה בערבית—עבור עניי כולל הונגריה. עכשיו דרים שמה ערביים), רבי חיים קרויז, רבי שלמה עלבוע שהיה נקרא דער פבריקנט, ועוד. [ספר לי הסבא שרבי שלמה עלבוע היה אצלו זמן רב עד שנשא אשה ורצה לשאת את בתו ינטל לאשה, ולא רצתה, משום שהוא היה גבה הקומה מאד והיא היתה קצרת הקומה מאד].

כן היה רך לבב, רחמן וטוב המזג, מימיו לא הכה את אחד מילדיו, ולא הרים ידו על נכדיו הקטנים שהשתוככו בביתו וציערו אותו מאד. היה משתתף בצערן של כל איש ואשה והשתדל בכל יכולתו להוסיב עם המצטערים, במה שאפשר. והיה מעשה, בעת שהסבא דר בבתי מחסה והגיע כבר לגבורות, הנה דר סמוך לבית יהודי הונגרי, בשם רבי יהודה אריה ויסנשטרן ולו בנים ובנות קטנים, בימים ההם שחו תושבי ירושלים מי בורות כידוע, על פי סדר הזה, כל בעל בית היה לו דלי של פח עם חבל שהורידו בו את הדלי להבור לשאוב מים, העמידו אצל הבור פח אחד גדול שהכיל חמשה דליי מים, הוציאו את הדלי כשהוא מלא מים, ושפכו את המים להפח, ושוב והורידו למלאות אותו מים ושפכו להפח עד שנתמלא. אחזו בידית של הפח שהיתה דבוקה לפי הפח והובילו את המים להבית, במטבח היה כד גדול של הרס (טאנאז'ע בערבית) שהחזיקו בו את המים, הריקו לתוכו את המים שבפח וחזרו והלכו לשאוב עוד מים והריקו להכד עד שחכד נתמלא על פיו.

יום אחד ראה הסבא שהנערה הקטנה מירל בת רבי יהודה ליב שאבה מלוא דהפח מים ורצתה לשאת ארז פח המים לבית הוריה, נכמרו רחמיו עליה ואמר לה: „ילדה! אני אתיה לך לעזר כי כבד עליך לשאת פח מלא מים“.

אחז בידית הפח ויחד אתה נשא את הפח מלא מים עד פתח בית אביה, העמיד את הפח ונסתלק, כדי שלא ירגישו בבית שאיש זקן שכמותו עזר לה. כה עשה הרבה פעמים בעת שראה שהיא שואבת מים. מירל זו גישאת כשנתגדלה לגכו רבי מאיר יעקב בן בנו רבי אברהם כאשר יוזכר להלן.

מנהגיו:

הסבא היה נזהר שלא לעבור על דיני „השלחן ערוך“ אף כל שהוא. נהג הרבה „מנהגים“ של החתם סופר. הלך לישון בשעה מוקדמת בלילה וקרא את שמע מעומד בעודו בבגדיו קודם עלותו למטה. השכים שלש שעות קודם אור היום, שתה קפה שחורה עם חתיכת סוכר קטנה, נפנה, ואמר כל ברכת השחר בביתו, באימה וביראה ובקול כשידיו נגד לבו, אחר כן למד את סדר השבוע עם פירש"י ורמב"ן, וכשהאיר היום לבש סליתו והניח תפילין בביתו והלך מעוטף לבית הכנסת להתפלל כוותיקן. אחר התפלה חזר לביתו מעוטף בטלית ותפילין. כבירת חלק תפליו ופשט את סליתו מעליו, ואכל פת שחרית אכילת ארעי ושתה כוס קפה עם חלב, אחרי כן ישב ללמוד גמרא רש"י ותוספות על פי סדר השי"ט, על השלחן סמוך לו קסת ועט ונייר, כשנחחדש לו איזה חידוש כתב על הנייר לזכרון. (הרבה מחידושיו יש אצלי בכתב ידו). הוא היה גבה הקומה ועינו הימנית היתה לקויה שלא ראה בה כדבעי, וראה רק בשמאלית, משום זה היתה לו זכוית המגדלת מאד, נחונה במסגרת של נחושת קלל ובית יד לה. אחז בה והקריב הזכוית המגדלת לעיניו, והוכרחה להרכיב ראשו על השלחן שעליו היתה מוטלת הגמרא, ובה ישב חמש שעות רצופות בגב שחוח ולמד בשנן כדי להשמיץ לאזנו מה שמוצא מפיו, עד הצהריים. סעודת הצהריים אכל בשר ומרק, וברך ברכת המזון בקול כשידיו נגד לבו. אחר האכילה היה ישן כשעה, וכשקם נטל ידיו כמו בבקר—בכלי ובעירוי שלש פעמים על כל יד. אחרי כן ישב ללמוד את שעוריו שלחן ערוך אורח חיים עם מגן אברהם, ואיזה פ"קים בני"ך על הסדר, עד תפלת המנחה. קודם תפלת מנחה לבש תפילין של רבינו תם, [לא הניח את התפילין של רבינו תם בבקר כנהוג, רק בתפלת המנחה והתפלל בהם גם תפלת שמנה עשרה ואולי נהג כן רבו]. עם שקיעת החמה חלק את התפילין, מקומו בבית הכנסת היה בכותל מזרח אצל החלון הנשקף מול הר הבית (ותמיד היה מתפאר בזה). בשעת תפלה בלחש עמד בעינים סגורות, כשראשו כפוף וידו הימנית שלושה בהשמאלית כנגד לבו, ועמד בר"י נוע באימה ויראה כעבדא קמיה מריה. כל ערב שבת לפני הצהריים היה הולך לטבול עצמו לכבוד שבת, ביום הששי אכל רק פעם אחת אכילת ארעי, כדי שיאכל בלילה סעודת שבת לתיאבון. אחר הצהריים הלך לכותל מערבי לומר תהלים וכן בכל חג דהלך לכותל לקיים מצות עליה לרגל עד שהזקין שלא היה יכול לילך רגלי לשם. אבל מימיו לא התפלל שם שוב תפלת חובה של שחרית או של מנחה או של מעריב. אמר שאי אפשר לכוון שם בתפלה מפני הבלבול, שצבור אחד אומרים קדיש, שני קדושה

והשלישי אומר חזרת התפלה וכולם בקולות וצעקות. בחזירתו מן "הכותל" קנה שני לימונים גדולים—בנגד זכור ושמור—וכשבא לבית הכנסת לקבלת שבת הביאם עמו ונתן לכל אחד מהמתפללים שיריחו ויברכו ברכת: הנותן ריח טוב בפירות.—כשהזקין הטיל זה על אבא שיקנה הוא עבורו שני לימונים וישלחם לביתו.—בליל שבת כשבא מן התפלה מצא את כל בניו ובנותיו וצאצאיהם מחכים עליו בביתו שבאו לקבל את ברכתו, ולברך אותו בשבת שלום, היה שמח בנכדיו ונכדותיו וחלק להם גרעינים ובטנים באהבה ובפנים שוחקות.

לא שר שום דבר לפני קידוש רק את שירו של רבו החתם סופר—שמודפס בספר "שירת משה" ואשת חיל, ותו לא. היה מקדש על היין, והיה משייר מקדושה לאבדלתא, בבקר קידושה רבא על רביעית יין וכן בסעודה שלישית היה מקדש על רביעית יין—מנהג בני הונגריה—והיה מדקדק שגם בסעודה שלישית יהיו דגים, בשר, ופרפראות, שאמר "אם צריך לאכול שלש סעודות בשבת, הרי צריך שתהיה כל אחת כהלכתה ולא סעודה מרומה כמו שנוהגים". היה ממעט בשיחה בשבת רק מה שהיה נחוץ ביותר. במוצאי שבת בסעודת "מלוה מלכה" היה זהיר לאכול בשר טרי עם מרק, אשתו היתה מצנעת עבורו רבע תרנגולת חיה מערב שבת ובמוצאי שבת בשלה זאת ביחוד לסעודת מלוה מלכה. בחול היה לבוש מלבושי חוצה לארץ, חזיה שחורה ומכנסים שחורים ומעיל שחור, והיה מדקדק שלא יהיו מלבושיו מצמר משום חשש שעטניו ולבש רק מאריג של חוטים או של צמר גפן. בשבת היה לבוש קפטן לבן, ירמולקה לבנה ושפריימל ומעיל שחור עליו. לימודו היה רק נגלה ולא נסתר, קידש את הלבנה אחר ג' ימים כמנהג האשכנזים בירושלים, נגד מנהגו של רבו לקדש את הלבנה אחר שבעת ימים. בפסח אכל הוא ובניו ביתו "שמורה" משעת קצירה, ואף הזהיר את בניו ואת בנותיו שלא יעשו הפרש בזה בינם לבין בניהם, אלא כולם יאכלו מצה שמורה משעת קצירה, ואף הקטנים והקטנות יאכלו מצה שמורה. באפיית המצות היה מדקדק שתאפינה בה"תנור הראשון" בבקר השכם, ושלא להפוך את המצות בתנור, ושהמצות ישהו בתנור רק שתים-שלוש שניות, ושתהיינה דקות מאד, ואפירות היטב, ובשביל זה היה האופה מרבה בעצים בשעת אפייתן של המצות שהיה על חשבון הסבא. לבד המחיר הקצוב של האפייה. המצות שלו נאפו שני ימים או שלשה קודם הפסח כדי שתהיינה טריות. הוא הלך בעצמו להתנור וחלק חתיכות של עיסה שיהיו שוות אחת לחברתה, כך עשה בשעת אפיית המצות בשבילו, ואחר כך כשאפו המצות בעד בניו, היה מזרו בכל פעם את הפועלים ואת הפועלות, שיהיו זריזים בעבודתם, והעיקר שתהיינה המצות דקות מאד. אחר אפיית המצות היה מחלק לכל פועל ופועלת

כעך סרי עם ביצה מגולגלת וכוס קטן של יין שרף לבד מה שהעניק מכספו ביד רחבה כטוב לב ורחמנותו, ואמר: "הם מתייגעים הרבה, תהיה להם הנאה וקורת רוח". מנהגו היה בתחלה, לאפות את "מצות מצוה" שלו בערב פסח, עד שגדלתי וראיתי את המהומה והבהלה שהיו בתנור בעת אפיית המצות בערב פסח, שהיה רק תנור אחד בשביל כל יהודי ירושלים האשכנזים ב, חצר הכולל והסברתי לו שזו היא מצוה הבאה בעבירה שהמצות הן עבות, ומאופרות, וחרוכות, וכפולות, ויש בהם גם חשש חמץ, הפסיק מלאפות ערב פסח, וגם אבא אחריו ואמר שהצדק אתי. (בעולם שלי תתואר אפיית המצות בזמן ההוא וכן תתואר שם אפיית "מצות מצוה" בערב פסח, עיין שם). מצות עשירות במכונות לא אכל טפני שרבו החתם סופר מחמיר בזה מאד, וכן נהגו אז כל הרבנים והיראים ותלמידי החכמים שלא לאכול ממצות של מכונה— עד אחר זמן שהביאו מכונות טובות ומהירות שאז רבו האוכלים מצות ממכונות גם מן הרבנים והותיקים—. בליל פסח היו מסובין על שלחנו ועל חשבוננו כל צאצאיו וצאצאי צאצאיו מגדול ועד קטן. היה מחלק אגוזים לכל המסובין. ישב בראש כמלך בגדוד ואוכלסיו הרבים היו עוֹטְרִים אותו, אכל "שרוי" בפסח שרבו גם כן אכל, בפרט לעת זקנותו שקשה היה עליו ללעוס את המצות. קפה שתה בפסח רק מן אלו הגרעינים הבאים עם דקליפות בסלים קטנים של לילבים, שלא היה עליהם שום חשש של מבושל או שמא יש בהסלים קמה. לקפה הזה קראו "קפה תימני". לא חשש להשתמש בפסח בסלפלים שחורים, אף שיצא עליהם חשש של זיוף מפני שהרב שמואל סלנט שהיה מרא דאתרא לא אסר אותם (יו), לא השתמש בשום סוכר של פסח רק מאותם שבאו מ"שורן" שהכיר היטב את הרב דשם שהיה תלמיד החתם סופר. לא אכל בפסח שום דבר שהיה צריך "הכשר" משום מעשה שהיה (יח), ואף בשאר ימות השנה היה מדקדק שלא לאכול דבר שיש

(יו) כשיצא החשש של זיוף על הפלפל השתור שיצרו ומכרו פלפל סלאבובי מעסה או לחם, קנה אבא כמה מיני פלפלים יחורים מסוחרים שונים ושרה אותם איזה ימים במים שונים, מים קרים, מים פושרין, ומים רותחין לבדוק אם יססו במים ולא נספו. הביא את הפלפלים להרב שמואל סלנט וגם הוא כחן אותם אם יפרכו ביד, ופסק הרב שמואל סלנט שאין לאסור אותם משום שאין בהם חשש של זיוף.

(יח) ספר לי הסבא, מעשה שהיה: בימים ההם לא היו כל כך מצויים דגים טריים בארץ, ועליו ביוקר גדול. יהודי ירושלים שרצו לאעוֹם טעם דגים כחג הפסח נדברו והחליטו להביא דגים מים בנרת שבמבריה את הטיפול כזה קבל עליו הרב אליהו שרחון גדול בחורה ומגיד דפתא, כחר בצעירים תלמידי חכמים ויראי ה' ונטע עסם לטבירה להתעסק בזה, והוא ישנית

עליו "הכשר", לא אכל חמץ עד עבור איוה ימים אחר המסח בכדי שיעשה קמח מחטים שנשחטנו אחר המסח, היה נזהר מאד ב"חדש" מפני שרבו החמיר בזה מאד. בשבועות לא היה ער כל הלילה כדי שלא יתנמנם בשעת החמלה ויאבד הכוונה. "בין המצרים" ערך "תיקון חצות" בביתו—לא בבית הכנסת—ובכה הרבה—מטבעו היה בעל בכי גדול—ערב תשעה באב בכה הרבה מאד (יט). מיד אחר תשעה באב התחיל להתעסק בקניית אתרוג. האתרוג היה צריך להיות בו כל המעלות שמנו בו חכמים. לא עמד על המקח. אם האתרוג ישר בעיניו שילם עבורו כמה שדרש המוכר והיה צולה לו יותר מלא"י אחת. וטפל בו עד חג הסוכות. הלולב שלו היה צריך להיות ישר מלמטה עד ראשו החד וסיב של דקל מכסה את כולו לבטחון שלא יפרדו עליו, והיה מהדר שהלולב יהיה מן אמצע הדקל ולא מצדדיו. ללולב שכזה קורים, לולב הלב, והיה משלם עבור לולב כזה לפעמים עד כדי חצי לא"י. ההדסים הקפיד שיהיו משולשים כדבעי גם ירוקים וישים [סדר הקניה והטיפול באתרוגים ולולבים בימים ההם בירושלים יתברר במאמר "סדר החיים של יהודי ירושלים בחדשי השנה" בעולם שלי]. ערב ראש השנה השלים תעניתו, לא הלך לומר תשליך, סוכתו היתה נגמרת קודם יום כפור והשאייר רק דבר מועט לתקן בה כמבואר בשלתן ערוך. כל שבעת הימים היה עושה סוכתו

על הכשרות. האברכים וגם הוא עשו כעת שלות הדגים בן הים, מיר קרעו את כצנפ והשליכו בני מקיהם המיטה, רחצו את הדגים בים בנרת, בלחי אותם כמלח ברוק ובשר לפסח, —שרים בלחי בלוחים או אפשר היה להביא משכריה לירושלים מפני החום הגדול שבמכריה ובנסיעה שארבה איוה ימים הסריחו הרגים—. נתנו את הדגים המלוחים בתוך חביות עץ קטנות חרשות, הביאו את הדגים לכאן והרב חסניד נתן תעורת הכשר שהדגים כשרים לפסח, הסבא שחיתה לו אוכלסיה של בנים ובנות ונכדים לליל הסדר, צוה לקנות דג גדול בשופרי דשסורי, הבינו את הדג לבישול, החכוהו ובשלוהו לכבוד יום טוב, והנה בלילה בשעת האכילה מצא הסבא בחתיכת הדג שעלה בחלקו. שעות בלוחת ונפוחת דבוקה בבגן הדג בבשרו. קמה מחוסה ונתעוררה "שאלה" על הכלים. בספת זה קבל עליו הסבא שלא לאכול בשאר ימות השנה וכפרם בפסח מדבר שיש עליו הכשר, רק דבר שכשר מעצמו ולא נצרך עליו תעורת הכשר. (יש ספר ל"י הסבא, שכן היה מנהגו של רבו החתם סופר, שבכל ערב תשעה באב בשעת מעודה המספיקת היה נוטל כוס של רביעית ויבכה הרבה עד שנתמלא הכוס בדמעות—ואחרי כן שתה את הדמעות שככס, לקיים מה שכתוב: ושקוי בכבי מסכתי. הסבא רצה גם הוא לעשות כן, בערב ט' באב לשנה האחרת הרבה לבכות מלא כוס דמעות, והתחיל לשתות. א הגיע לשמות רבע הבוקר, התחיל להקיא הרבה ונחלה לימים אחרים. אפר: "החתם סופר היה יכול לעשות הכל ולא איש אחר שאינו התחם סופר".

קבע, בה אכל, בה ישן, ובה למד ולא היה יוצא מסוכתו רק בשעת תפלה. על ארבעת המינים ברך בכל ימי החג בסוכתו מיד כשהאיר היום ולא המתין עד נץ החמה מפני שזריזין מקדימין למצות. ארבעת המינים היו מונחים בסוכה ממולו על השלחן שתשלוט בהם עינו ולא יסיח דעתו מן המצוה. גר חנוכה היה מדליק על פתח ביתו סכחוך והיה מדליק את הנרות מיד אחר שקיעת החמה קודם תפלת ערבית כמנהג האשכנזים בירושלים. בפורים הביאו לו כל צאצאיו "משלוח מנות" והוא נתן לכל נכדיו ונכדותיו דמי-פורים בעין יפה ובפנים שוחקות.

פרק ו

בראש חודש כסלו שנת תרמ"ח, כשהגיע לשנת השמונים ושבע, קם בבקר משנתו ציוה לקרוא לבניו ולבנותיו שבכאן—חוץ לבנו מאיר שהיה ביפו—ואמר שהוא מרגיש שכוחותיו הולכים וכלים וקרב קצו. הבהילו את הרופאים, בדקו את גופו ואמרו שאינם מוצאים בו שום חולי, רק אפיסת הכחות מחמת זקנה. בגיו לא סרו ממטתו, והיה בדעה צלולה ומיושבת, רק הרגיש חולשה. ביום הששי ג' כסלו אמר לקרוא את כל צאצאיו אף הקטנים שבעריסה שרוצה לראות אותם מפני שהוא מרגיש שרגעיו ספורים המה. באו כולם—לבד בנו הבכור מאיר שהיה ביפו ולא היה שהות שיגיע קודם השבת שהיו נוסעים אז כעגלה, ולא היה גם כן בשעת הלילה. אחד מנכדיו נתעכב, שאל עליו למה לא בא זה הנכד. אחרי כן בא הנכד, ניגש אליו למטתו וכישר אותו שאשתו ילדה בת ובשכיל זה הוכרה להתאהר ואמר לו מול טוב. חשב מעט, ואמר שהבת הזאת משלמת לו לשבעים נפש יוצאי חלציו. אחר כן אמר לבניו: פרשה זו של השבוע היא "תולדות" ומתחלת: ואלה תולדות יצחק בן אברהם, אברהם הוליד את יצחק, וידוע מה שפירשו המפרשים על כפל הדברים, ונראה לי שזה הוא הכפל, תולדות אלו המעשים טובים כמו שפירש רש"י וזהו כוונת הכתוב יצחק בן אברהם. כששאלו ליצחק מי הוא אמר "בן אברהם", תלה יחושו באביו אברהם שהוא בעל המעשים. אברהם הוליד את יצחק, כששאלו לאברהם מי הוא ומה מעשיו אמר "הוליד את יצחק" ותלה הכל בבנו. הבן התפאר באביו והאב התפאר בבנו. ומוכן מה היתה כוונתו. אחר כן ברך את כולם וצוה אותם להקפיד על השלום, שלום בין איש לאשתו, שלום בין המשפחה כולה, שלום בין אדם לחבירו, וכל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו. צוה שהנשים תלכנה לבתיהן להכין צרכי שבת שלא לבטל על ידו ענג שבת ונשארו רק בניו ונכדיו הזכרים הגדולים וגם אני יושבתי אצל מטתו. לא דיבר עוד.

רק שפתיו היו מרחשות ושמענו שהיה אומר כלחש: "לך ה' הגדולה והגבורה וכו' עד הסוף. הפסקא של ויברך דוד שאומרים בתפלה קודם השירה. קודם שסגר עיניו. קרא לאבא ואמר לו: במגדל החפצים שלי יש למעלה תיבה קטנה סגורה, בה יש תעודה מגבאי החברה קדישא על מקום קבר שקניתי זה שנים רבות וגם תכריכין וקבלה על הוצאות קטנות ששלמתי הכל. וצוואה שלי. את הצוואה לפתוח רק אחר "שבעה". אחר קבלת שבת נכנסו כל הציבור לביתו—שהיה סמוך לבית הכנסת—ועם כניסת השבת יצאה נשמתו כשכל הציבור אמרו שמע ישראל וגו' והציבור חזר לבית הכנסת להתפלל מעריב.

במוצאי שבת הוכרו מטעם המרא דאתרא הרב שמואל סלנט לחלוק לו הכבוד האחרון וכל בני העדה האשכנזית באו ללוויה. בשעת הרחיצה עמדו בניו מן הצד ואני שהייתי בן כ' שנה עמדתי בשעת הסהרה וכיבדוני להלכיש אותו באיזה לכוש של התכריכין—מנהג של כבוד בירושלים—. כשהוציאו אותו מן הבית הייתי אני הראשון שהספדתי אותו בפני קהל גדול, משום שאנכי הכרתי אותו אף יותר מבניו, שבקטנותי נתגדלתי אצלו ואחרי כן כשהייתי בן י"ד שנה נתגדלתי אצלו עד לפני חתונתי וגם אחרי חתונתי הייתי בא אליו כמעט בכל יום וביילה עמי איזה שעות ואמר לי חידושו במקרא ובנין וראיתי את מנהגיו ואת מעשיה ואותם ספרתי לפני הקהל. אחר כן הספיד אותו הרב חיים זוננפלד ואחרים.

כשכלו ימי השבעה מיד בבקר פתחו את הצוואה כדי לדעת איך יתנהגו כפי צוואתו. מצאו כתוב שלא לכתוב על מצבתו שום תאר, רק "פ"נ ר' משה סגל מעיר חדשה במדינת אונגריה". בניו העמידו מצבה על קברו מיד אחר "השבעה" ועל המצבה נחרת כמו שכתוב בצוואתו בלי שום הוספה של תואר, ובפנקס של "החברה קדישא" נרשם בזה הלשון: "הרב הג' המפורסם זקן ושבע ימים בן פ"ז שנה כמורה משה יהודה בה"ר יוסף [ישראל] סגל מנאווע-מעסטע, הוא היה מתלמידי הגה"צ חתם סופר וצ"ל". הצוואה שמורה אצלי. בה נראה את גודל אהבתו לארץ ישראל, וענותנותו וצדקתו. תבוא בשלמותה להלן סוף מכתבים ותעודות. חיי הסבא בכלל היו חיים טובים שלווים ונעימים ושבע נחת מצאצאיו, והוא בעצמו התפאר בזה שלא זכה שום איש בירושלים מה שזכה הוא. יהי זכרו ברוך.

פרק ז

מכתבים ותעודות

א.

שילית (ר"ת שויתי יי' לנגדי תמיד) חוסט יום ד' פ' שמיני תרכ"ז לפ"ק.
החיים והשלום לידידי מנוער הרב המופלג הצדיק מו"ה משה מעיר חדשה נ"י
בעה"ק ירושלים תוב"ב (תיבנה ויתכונן ב'מהרה ב'ימינו).

אחרי דרישת שלומו הטוב, באתי להעיר הנה מאז נכספה וגם כלתה נפשי
לתקור על מנהגי ותהלתי מרן הגאון רבן של כל בני הגולה בעל חת"ס (חתם
סופר) זצ"ל. וידעתי שמעלתו שימש את מרן ז"ל בזה יותר ממני לזאת אבקש
מאת מעלתו נ"י שירשום כולם מראשית השנה ועד אחרית שנה כל הדברים
שראה בעיניו וידע. ויכבדני לשלוח אותם לידי ויהי ה' עמו ויעל, ויאשר כחו
וחילו לתורה ולעבודה ויקבץ ה' את נדחי ישראל במהרה דברי ידידו הדו"ש
(הדורש שלומו) הק' משה שיק מברעזעווע.

ב.

משה עלה ונתעלה עליות בקודש ה' תלמידי הבחור המופלא הר"ר משה
מעיר חדשה, למד ושמש בשקידה ועיון רב, עם חברים מקשיבים אהובים
וחביבים, לא פנה אל רהבים כי אם ביצלת חן ואילת אהבים. מתון ומסיק
שמעתא אליבא דהלכתא. מלא ידו בהרבה טוגיות והלכות, מבין מבין בהבטה
וסיקור בעיון נמרץ שייף עייל שייף נפיק כל מן דין אמרתי לכבדו נגד זקני עם
ה' לקרוא שמו בשם החבר רבי משה עלה יעלה ויכול יוכל על התורה והעבודה
לשם ולתהלה ולתעודה הכיד (ה'כח די'ברי) פ"ק (פה ק'הלת) פ"ב (פרשבורג)
ע"פ (ערב פורים) פד"ל (פ"ד לפק) משה"ק סופר מפ"פ דמיין.

ג.

כימי צאת מצרים יראנו ה' נפלאות כאשר עשה עם משה בהוצאות כן
יעשה ה' עם ידנ"פ (ידיד נפשי) הרבני הצדיק משה עבדו בהכנסות.
אחדש'ט! (א'חר ד'רישת שלומו ה'טוב) בצפייתי צפיתי שכל טוב אצל
גם ברוך השם אצלי כל טוב, רק אין אני במזג הטוב, בוודאי לא מנע פרי
שפתיו עבורי (להזכירו בתפלתו), ונא ימחול לכתוב להקצין ר' אלי' ה"מ נ"י,
כי בשנה העברה לא רצה בנפש חפצה לשלם מה שאחיו ז"ל התחייב, בוודאי
כעת לא יתן על כן יקדים כ"מ (כיבוד מ'עלתו) בחכמה וטוב לע"ז (לישון ע"ם
זר-גרמנית-) שגם אמו תבין ואי"ה (א"ם י'רצה ה'שם) בחג הב'ע"ל (ה'בא

עולינו ליטוב) אשתדל בכל יכולתי ה' יתן השקט ובטח ודליב (ודי להכימא ברמיזא)— עפר ארץ ישראל לא קבלתי—ד"ש לכל ביתו בפרט יהיה שליח מצוה לאשתו הצנועה ת"י כי אני זכור בפסה תמיד אשר הטיבה עמי כאשר אכלתי אצל כ"מ (כיבוד מ'עלתו) נ"י וה' ירום קרנו עם כל ישראל חותם באהבה רבה הק' זוסמן סופר באאמיו (קשה לקרוא) יאמין לי אהובי בחורף למדתי חידושי תורה אשר כתב לי עם בחורים ואייה (א"ס ירצה הישם) בעת הפנאי אכתוב לו, כעת אני עוסק בהלכות תפילין לינ"פ (יידיד נ'פשי) ר' דוד ליב אם ירצה כ"מ (כיבוד מ'עלתו) לעיין בו. ד"ש לכל אוהבי ומכירי, בפרט לבניו הרקרים. סליאה בעיני שבנו הגדול לא כתב לי (להלן החידושים בהלכות תפילין שאין ענין לכאן). (כ)

ד.

שילית (ש'ויתתי י' ליגדי ת'מיד) מקום המרחץ (קשה לקרות) ס"ו תמוז תקצ"ז לפ"ק.

שלום וכ"ס (כל ט"וב) לידידי תלמידי הרבני המופלא ירא ר' מרביס כשית (כיבוד ש"ס ת'פארתו) כ"ה משה סגל ע"ת (ע"יר ח'דשה) עם ברכת מז"ט, כשם שהכניסו לברית כן יכניסוהו לתורה ולחופה ולמעשים (ו'למעשים ט"ובים) בירושלים ע"ה"ק אמן. (לית בנז מאיר בשנת תקצ"ז)

ע"ד (ע"ל ד'בר) צוואת הצדיק מו"ה דוד לביאס זצ"ל שצוה שלא לכתוב רק י"ב אותיות (על הטעבה שלו) (כא) הסברא נוטה לכתוב בריה (ב"ן ר' ח'רש) ולא זצ"ל דאין דרך אפילו אדם בעלמא לאמר שיכתבו עליו צדיק מכ"ש (מ'כל ש'כן) הוא שהקפיד שלא להזכיר שום שבת ואפילו מורנו מכ"ש (מ'כל ש'כן) שלא יאמר על עצמו במנין אותיות ז'כר צ'דיק ל'ברכה—ועוד אם כך היה כוונתו א"כ (א"ס כ"ן) צוה בהדיא שלא להזכיר עליו שם אביו שהרי הקפיד שלא לכתוב יותר מג' אותיות ואין זה מכבוד אביו כי אם הוא צדיק כמ"ש (כ"מו ש'כתוב) עליו זכר צדיק ל'ברכה יש שבת לאביו, ע"ד (ע"ל ד'בר) כל שמעשיו ומעשה אבותיו סתומים—ואם מצוה שלא יזכר שם אביו משמע שאביו לא היה צדיק, וגם במסכת שעל שלחן הקדש בבהכ"נ (כ' בית ה'כנסת) הקדושה הרישם עליו בחייו שם אביו בריה (ב"ן ר' ח'רש) לביאס, וחסרון ג' תיבות

(כ) בסכת, התאריך חסר ונראה שהיה בחודש ניסן לפני הפסח או לאחריו, לפני שנת תרכ"א, לפני שכתב להסכתא ת"י והיא סתה באר שנת תרכ"א.

(כא) ר' ד'דיד ל'ביאס' הם השע אותיות חסר עוד ג' אותיות או בריה (ב"ן ר' ח'רש) או זצ"ל (ז'כר צ'דיק ל'ברכה).

אלו ימלאו במ"ש (ב'מה ש'יחרתו) על המצבה תנצב"ה עם נשמת אירי (אברהם יצחק ויעקב) והוא תפלה ואינו שבח ומותר לכ"ע (לכולי עילמא) הכיד י"נ (ה'כה ד'ברי י'דיד נ'פשו) משה'ק (קסן) סופר מפ"ס דמין.

(ה)

תפלה ותהלה למשה איש צדיק תמים היה ידי"נ (י'דיד נ'פשי) הרבני מופלא ומופלג מלא וגדוש כש"ת מו"ה משה האמבורגער סג"ל ב"י. זה האיש משה ידעתיו מאז ששימש לפני אאמיו (א'דוני א'בי מ'ורי ו'רבי) מאה"ג (מ'אור ה'גולה) מוהרמ"ס זצ"ל בשיבה בימי בחרותו והיה חביב בעיניו מאד, ומני אז עד היום קידש עתותיו לה', לא מש מאהל תורה הנסוע פה קהלתנו בחברותא קדישתא. לומדים מופלגים ה' יחיים. וכעת נשאו לבו אותו לקרב אל הקדש פנימה לעלות מעלה בקדש לקדש ולטהר עצמו במקום קדוש וילך הלך ונסוע עם אשתו היקרה והצנועה תי' ובניו אשר חנן ה' אותו שגדלם לעבודתו ולתורתו. וחפץ ה' הצליח בידו. ראו בניו אשר גדל. כפרס בנו הגדול ר'למירי ר'בכחור ר'מופלג ח'יש ר' מאיר שי', וידוע שדוהרן רחוקה והוצאות מרובות. ואף כי יקירי ב"ב (ב'עלי ב'תים) דקהלתנו המפוארה והסמוכים אלינו העניקוהו מאשר ברכו ה' איש איש כמתנת ידו. ונדבת לבו. אין הקומץ משיבץ לתת לכסף מוצא כי"כ (כ"ל כ"ך) לכן תכון נא תפלתי בעדו ובעד ביתו אל אהב"י (א'יחנו בני ישראל) המתנדבים בעם ה' לצאת לעזרתו להגותו בכל מקום בואו במנה יפה של קדש כפול, לקרבו, לכבדו בכבוד תורה ועוסק ובא במציה גדולה של ישיבת ארץ הצבי. רודפי צדקה וחסד ימצאו חיים צדקה וכבוד. ויזכו לחזות בנוצם ה' ולבקר בהיכלו כולו אומר כבוד הכיד (ה' כ"ה ד'ברי) באמת וצדק עשי'ק כ"ס למב"י (ל'מספר בני ישראל) תרס"ו לפ"ק פה פ"ב (פ'רשבורג) המעטירה אברהם שמואל בנימין.... (קשה לקרות) חזתמו.

(ו)

מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו זה האיש משה ידענו מה היה לו. שכל עליותיו היו בהשכמה בבקר כימי עלומיו קדש לה' כל עתותיו יומו ולילו. היום למלאכה והלילה למשמרת זה משנה לא זזה מתוך ד' אמות של הלכה הליכות עולם לו.

הנה זה לו עשרים שנה רצופים ששמש בקדש את אאמיו מאה"ג מוהרמ"ס (א'דוני א'בי מ'ורי ו'רבי מ'אור ה'גולה מ'ירה מ'שה ס'ופר) לא זזה ידו מתוך ידו וחבה יתירה נודעת לו.

לעשות רצון צדיק זה חפצתי לתת לו תעודה במקום שאין מכירין אותו על הדרך אשר הוא הולך עליה ובכל מקום אשר תדרוך כף רגלו. והיה לו לזכרון להזכירני בתפלתו הזכה בהר ה' בירושלים וה' ישמע קולו. יהי רצון מלפני אבינו שבשמים הנוחר בירושלים יוצרו שבטן לעבוד לו. יתוקנה ה' ויאמצהו ויראהו אותו ואת נוהו וידע ה' את אשר לו. אחינו בני ישראל תמכוהו סעדהו גדולה צדקה שמקרבת הגאולה ויקבץ פזורות ישראל ונוכה כולנו יחד לעלות מעלה בקדש אל המקום אשר אוה ה' למושב לו הכי"ד (ה' כ"ה ד'ברי) המצפה לישועת ה' ומחכה לו. חותם פה ק"ק (ק"הלה ק"דושה) מאטערסדארף יום א' י"ט סבת תרי"ז לפ"ק ה"ק שמעון בהגאון רמ"ס וצ"ל חופ"ק הנ"ל (ח'ונה פ"ה ק"הל ה'נוכר ל'עיל) . חותמו.

(ז)

ידיד נפשי הרבני המופלג הצדיק המפורסם כבוד מו"ה משה האמבורגער סג"ל נ"י טנטורי קרתא דק"ק פ"ב (ד'קהלה ק"דושה פ'רשבורג) אשר עודנו כאבו הקדיש כל עתותיו קודש לה', לא מש מתוך האהל של תורה ובאהבתה שנה תמיד, אם כי הרחיב ה' לו והרבה ב"ב (ב'יני ב'יתו) תלוי ביה. ועכ"ז (ו'על כ"ל זיה) נטה שכומו לסבול עול התורה והעבודה תמיד. ועתה נכספה נפשו להוסיף קדושה על קדושתו ולעלות לציון מרום הר קדשנו עם כל נפשות ביתו לעסוק שם בקדושה ובטהרה בתוה"ק (ב'יתרתנו ה'קדושה). בתוך הבאים גם נושא מכתב הלזה בנו ותלמידי הבחור המופלג חו"ש כבוד ה' מאיר שי' בשבוע ה"ל (ה'עבר ל'טובה) זיכה אותנו לבקר את מקומנו ועשינו עמו רק טוב כאשר עיני כל יתזון משרים כי התחייבו אנשי עירנו לתת לו מדי שנה בשנה קרוב לסך מם זהובים כ"מ (כ"סף מ'דינתנו) ואולי ימצא גם השארי מקומות הסמוכים לנו אשר יתנדבו לבבם הטהור להסתפח למסייעים ידי עושי מצוה זו על כן השמעתי כזאת, וכל מכיריו ותומכיו יתברכו בכפלים מאת שוכן שמים. ויזכו לראות בנחמת ציון וירושלים. פאקש ה' ניסן תרי"ז לפ"ק ואל אונגר מרעכניטץ חונה פה קהל והגליל.

(ח)

עודני כותב את הטורים האלה וקסת הסופר בין אצבעותי והנה הכין משחק הפתאומי לי את החרדה הזאת. והנה איש בפני שיבה אלי נגש כמיר משה האמבורגער מוואג—ניישטאדטל באונגרין ויחל את פני לתת לו אגרת מליצה ירושלימה אשר יסע עם אשתו ושבעת בניו. היש לך רכוש? אין מאומה. איה איפה תמצא משען מחיתך בירושלים? מתי מספר מאוהבי נתנו חתימת ידם

ויכטיחוני לשלוח לי אלף כסף מדי שנה בשנה. ואם אחדים מהאזהבים האלה ימותו, או יאבדו בקורות העתים אשר חליפות נתנו למו את רכושם, או לא ימלאו את אמרתם? או ה' לי בעוזרי! באין שפק! אולם עליך לתמכו בחריצת ידיך במלאכה! הנני קולע במטרתי להגיון בתורה, כמה ימי שני חיי בניך? בני הבכור בן עשרים שנה, השני שמונה עשרה, השלישי שלש עשרה שנה, ואחיו צעירים ממנו לימים עד הצעיר והוא בן ארבע שנים, אם עושי מלאכה הנמו או שלום בואם אולם אינם עושי מלאכה ומה יעשו איפה בירושלים? ישקדו על דלתות התורה. ומה תעשה לאמרי האבות המורים כי לא תהיה התורה בידך קרדום לחפור בה? הנהו מחריש ופיהו מלא שחוק, אם כן איפה יהגו בתורה. אולם גם אם אשכח את מאמר החכמים איככה יגיעו בואת למחית נפשם? ומה אעשה איפה? ראה נא אדוני יקירי! הנה כל מאווי נפשי לך לטובה, להיותך בריא אולם דשן ורענן עד שיבה! אולם באסוף ה' לך לאבותיך בטרם המועד כאשר נקל זאת בבואך לרוח ארץ אחרת ומורה לך אשר לא הסכנת בו, ולאורח החיים אשר לא דרכת בו מנעוריך. מה יעשו ביום מהר זה אשתך ובניך? היאבו המטיבים האלה התומכים אותך כרב תמים ויקר באהבה לתת גם את נדבתם לבניך הגדולים והנכונים למפעל ידיים למען כלכלם במרחקים? והאחרים מה המה עושים! האחרים יחיו את נפשם בעמל ממתנת נדבה, גם פושטי יד למתן הנמה, אם מה' יצא הדבר הטוב בעיניו יעשה! לא כן יקירי כו' כו' לקחת אשה במעט בואם ירושלימה כי תושם בסד רגלם על אפם ועל חמתם כו' כו' בידעי את ארחות היהודים שם כו' כו' כו' (דילטוריא) הידעת מה ה' שואל? את העבודה בוצת אפים ואת רק הקללה כו' כו' (דילטוריא על אנשי ירושלים) אמנם הנני אומר לך יקירי כו' כו' בלכתך ירושלימה למצוא לך קבר הגן משליך בזה משפחה כו' כו' (דילטוריא) ובפנים נועמים יביטו לקראת בואך כו' כו' גם בהתגוררך שם לא יברכו בפני רצון!, ומה אעשה והכל ערוך למסע? הניחה את שלשת בניך הגדולים מאחריך למען ילמדו מלאכה כו' כו', הנמו קצרי כה. כו' כו'—כותב בכעס גדול ומטיף לו מוסר שלא יסע לארץ ישראל בשום אופן ומסיים דבריו—ומארץ זבת חלב ודבש רמה ברוחו כי עוד לא נחרבו מעיונותיה!

(ט)

שילית (שיויתי ה' לנגדי תמיד) יום די אחד בסיון תרחיל.
שלום ושובע שמחות ורחבת הלב לאהובי יינ (ידיד נפשי) כאחי. רבי וחברי נפשי קשורה בנפשו הרב המופלג חריף ובקי צדיק ונקי כקשית (כבוד

ק'דושת ש"ס ת'פארתו) מו"ה יחיאל שלעזינגר ג"י נצח עם זוגתו הצנועה היקרה הצדקת תי' עם בנו ידידי הכחור כארזים החריף המופלג ה' עקיבא יוסף (כב) דבריו הנעימים המשמחים אותי מאד קבלתי בחדוה ובשמחה ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד. יתן ה' ויוציא מחשבתי הטהורה לפועל אמיתי לבוא הנה בשמחה וכל טוב עם גיסו היקר הצדיק ר' וואלף ג"י כי בלי ספק בעזרת ה' שאיש יקר וחרוץ כמוהו יכול לסחור ולפרנס עצמו פה. כי בשנתה ירושלים לעילוי מאד. גם בעניני סחורה במסחר וכדומה. כמעט כעיר וייען הפלא ופלא עניני עולם הזה שיכול האדם להשיג פה אי אפשר לספר בחיבת ארץ הצבי כאשר מוזכר בסוגיא דחדש (נראה כוונתו שרבו התחם סופר בסוגיא דחדש הרבה בשבת ארץ ישראל) רק שני דברים פה ביוקר הדירות והתבואה, זולתם אין פה שום יקרות וכל הצרכים והפירות הנמצאים פה הכל לרוב כחול הים ברוך ה' וצוותא דאינשי גם כן בטוב ובנעימים כמו בעירנו פרשבורג אין חילוק, בעניני תורה ויראה קדושה וטהרה יש כאן כפלי כפלים אשרי עין ראתה אלה. גם בעניני שידוכים בנים ובנות יש כאן ברוך ה' דרור וחירות והכל הוא בטוב. רק העיקר שיהיה מן השמים לטובה, ברוך ה' שאצלי גלוי וכמוס שהסכים ה' ברחמי עלי ואי אפשר לספר. אחת היא שמצוה לספר והלא ידוע שכל העולם התרעמו עלי מנסיעתי מחמת בתי הקטנה שהיתה אז שתי שנים (כנזכר לעיל בספרי) מה עשה הקדוש ברוך הוא. משעה ראשונה שנסענו מפרשבורג לטובה עד שעה האחרונה שבאנו הנה לכל טוב לא פסק חוכא מפומה, והיתה בכלל הדרך בריאה ושלמה בפניכס צוהבות נשתוממנו כולנו עליה, וראינו מבדל נפלאות וחסדי ה' ורצונו עמנו, בין כים בן ביבשה לא הרגיש שום חולשה וחולי, אדרבא היתה משחקת בכל הדרך. גם פה עשה ה' אתה חסד שבזמן מועט אחר בואנו נתן ה' בה כח וזריזות ועמדה על רגליה והלכה כתינוקת בת עשר שנים, כהנה וכהנה סימנים רבים ונפלאים שאי אפשר לספר. ברוך ה' שהביאני עד הלום לראות ולהגיע פעמים לשלש שמחות. אי שלש רגלים לחוג בירושלים עיר הקדש. שלש שמחות בבני שי' דהיינו כי חתונות לבני אהרן ומאיר (כאשר הבאתי לעיל בספרי) ובר מצוה בשבוע זה יום א' העבר בבני נטע הרש שי' כי פה המנהג לעשות הבר מצוה רק בחול (בחוצה לארץ המנהג אצל החרדים לעשות הבר מצוה בשבת ואצל החפשים ביום ראשון) ודרש ב"ה דרשה בסוגיא קטן אוכל נבלות ממאור הגולה ז"ל

כב) רבי יחיאל לא בא לארץ ישראל גם לא גיסו ורכי עקיבא יוסף בא. לאחר נשואיו עם אשתו וסר לבית הסבא והיה אצלו עד שהסתדר.

(החתם סופר) גם מה שחנני ה' יתברך, וגם איזה חידושים מעצמו. והיה לנו כבוד גדול שהיו אצלנו כמה גדולי העיר גם הרב הממונה ר' ישעי' (ברדקי) וזכיתי להפיץ בירושלים תורת רבנו משה זצ"ל והיה פלפול עצום בדברי רבינו גרגיר אחד אכתוב לו ולכל רבותי וחבריי מה שחנני ה' בסוגיא זו. —להלן החידושי תורה שאיננו ענין לכאן. סוף המכתב וההתיימה חסר שנקרעו מרוב ימים וחבל.

(י)

כי המה מבחון ואין דנין שלא בפניו. ורבים בכוללנו שאין להם מכירין כלל בחוק, כגון הנולדים או שעלו בקטנותם עם אביהם ובלי ספק שבחודאי טוב יותר לדין בנוגעים מלדין שלא בפניו. כי בנוגעים אפשר ואולי שימצאו עוד בהם אנשים היראים את ה' ולא יעשו עולה כל כך משא"כ (מ"ה ש"אין כ"ן) הדין שלא בפניו ואינו יודע מה בפנים למי שיכול להתרושש עצמו מאד לפניו, וזה ישמע אף שהאמת אינו כן. ומה גם אם ידונו שלא בפניו אז יגברו בעלי לשון הרע לאין קץ הרבה יותר מעכשיו. וכל אחד ישפיל את חבריו ויגביה את עצמו כמובן לבקאים בדבר. —עד כאן.

(יא)

בעז"ה יום ד' ה' מרחשון תקצ"ב לפ"ק.

שלום וכל טוב לאהובי אחי החתן ה' יוחנן ליב שי'.

אין לי שום פנאי לכתוב רק מדאגה שמא לא תוכל לקרות בטוב את כתב רבנו הגאון ג"י לכן עברתי על מדותי והעתקתי, וראה והתבונן היטב הדק בכתב רבנו הגאון ג"י כי גם אני מסופק באיזה תיבות, ומאפס הפנאי כתבתי כפי הנראה לי ואפשר שכתבתי כהוגן ואבקש ממך שתשלח לי חזרה העתקתי על ידי מביא כתב זה ואל תאחר ויהיה לך הדבר לרפואה שלימה, אלה דברי אחיך הק' יהודה משה סגל מע"ה.

בעה"י, יאמר בכל יום ז' פעמים ויהי נועם וכפל הפסוק אורך ימים, ג"פ ה' צבאות עמנו, ג"פ ה' צבאות אשרי, ג"פ ה' הושיעה, ג"פ אתה סתר לי, ישר והפוך סלה תסובבני, ג"פ לישועתך קויתי ישר והפוך שיעלה שש פעמים סברית ה' לפורקנך ישר והפוך שיעלה שש פעמים, ליקח שתן שלו ויבשל בו חצי ליטרא בשר שור ויושלך לפני כלב זכר דוקא, יקח מי רחיצת נשים מבית הסבילה ויערב בו שליש משתן שלו ואור ליום ג' או אור ליום ה' יערה ממנו לקערה רחבה שיוכל לסבול בו מטלית לבן פשתן ואחר שילבש כתונת לבן יומשח כל גופו קודם העישון כמבואר למטה. —המשיחה תהיה ח' לילות רצופים

או יתחיל אור ליום ג' או אור ליום ה' ובלילות שמעשנין תהיה המשיחה קודם העישון ובשאר לילות קודם השכיבה, ובערב שבת קודם קבלת שבת, ואם נראה הדבר בשום לילה מאיזה סבה ישלים בלילה האחרת—יקח לב מדג חי העכט. ומעט... (מלה שאי אפשר לקרות) באפטעק וצואה תרנגול זכר שנתייבש בלי תערובות צואת תרנגולת נקבה ובלייל אור ליום ג' ואור ה' ואור ג' או להיפך ה' ג' ה' בלילות אלו בעוד המשקה של המשיחה טופח עליו יניחו הכל על קערה גחלים ויעמוד תחתיו עד שיעלה העשן על כל גופו. ותחת המטה עד שיעלה העשן על כל המטה ואחרי כן יוציאו הכלים עם הגחלים מהחדר ויעמדם תחת הרויך פאן כל הלילה עד הבקר ובבוקר ישפכנו על אשפה מקום שאין דריסת אדם מצוי שם. ויזהר שלא יעבור חתולים נגד הגחלים בעמדם תחת הרויך פאן—יאמר בכל יום מזמור פיו, הורני ה' בתמניא אפי ויזהר משבועות וקללות וקטטות ויקבל לשוב בתשובה שלמה אם ירפאו ה'. עד כאן הסגולה.

(יב)

עשיק תרומה תקציג שלום וכל טוב לכבוד אהובי אחי החי'ש כ"ה משה סגל ג"י אהובי אחי מכתב עם פרישת שלום בלי ספק שקבלת ותשובתך אלי אקבל לדעתי שבוע הבא. אין לי מה להודיעך ברוך השם שאני בקו הבריאה. גם ממך ומכל אשר לך אל יחסר לעולם. אם קבלת אגרת מאמנו ת"י כתוב לי מה שכתבה לך מענין אחותנו ת"י. ומאותו ענין אשר כלתי ספק כתבת להם על ידי אחותנו צארטל ת"י היה בטוב מנאי אחיך היק יוחנן ליב האמבורגער מע"ה.

(יג)

ביה אור ליום ועשיק לסדר ו' ב' ר' כ' ת"יך גייטרא יבנה עיר אלקים. שלום וכל טוב סלה לידיד עליון ואדם ה"ה הרב המאור הגדול הישיש מו"ה משה מעיר חדשה ג"י איש תם יושב אהלים בעיר הקדושה ירושלם תר"ם. זולת כל ספק יפלא בעיני מעלת כבוד תורתו ג"י על אשר החשיתי עד כה. ואולי טעם כמס עמדי ואולי בכל זאת לא אמנע מלהזכיר מעלת כבוד תורתו ג"י כפעם בפעם ותמיד זכרתי לו בחסד מנעורינו כאשר ישבנו יחד במרחץ וינער בארץ והנה כעת יש לי שתי בקשות ממעלת כבוד תורתו ג"י. א' על איזה אופן וענין יוכל להיות בעיר הקדושה ירושלם אזכרת הנעדר ללמוד מדי שנה בשנה היארציית בפרט בכל שנה הראשונה כנהוג אנשי ישראל בכל אתר ואתר. והשנית אם יוכל כבוד מעלת תורתו לשלוח לי על בי דואר מנה אחת אפים מעפר ארץ הקדושה ואקוה שלא ישיב בקשתי ריקס ותו אין מנאי ה' הטוב יאריך ימיו ושנותיו בנעימים כאות נפש ידידו הנאמן המשתתחה מרחוק

מול הדרת קדשו הק' משה כ"ץ (כ"הן צדק) חונה פדה קהל קדישא. (כנ)
בספר תורת משה על התורה מהחתם סופר מביא רבו בפרשת "וישב" פירוש
אחד מתלמידיו—הסבא—וחותם ע"ז. והנאני מאד'.

בשאלות ותשובות הכתב סופר יש תשובה להסבא והכתב סופר כותב אליו
בתואר גדול ובכבוד רב. בשאלות ותשובות של הרב משה שיק הרב בעיר חוסט
תשובה להסבא ששאל אותו מירושלים וכותב עליו תואר גדול ובכבוד רב.
הסבא חתום עם רבני הזמן בירושלים על האיסורים על בתי הספר, ועל
בית החור'ים האנגלי—מיסיון—ועל ספר "ניתוח דהבית" ו"שומר ישראל".

(הצוואה)

(העתקה אות באות מכתב ידו של אבי אבא)

שויתי ה' לנגדי תמיד. היום יום ה' ארבעה עשר יום לחודש אדר שני
תרל"ג ביום הזה הרי אני כ'ב'ן שבעים שנה מיום ליום. בחמלת ה' עלי ויהי
רצון מלפני אבינו שבשמים שאזכה לראות משיה צדקנו במהרה בימינו אמן.
חסדי ה' אזכיר שלא תשכח מפי זרעי וזרע זרעי עד העולם. ה' ברחמי
ינחני במעגלי צדק למען שמו. זיכני ה' בבגים חמשה חומשי תורה ומיעוט בנות
שתיים שי' ותי' עד מאה שנים. בעזרת ה' יתברך הרגלתי לילך בדרכי ה'
ובתורתו יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח נצחים. גם זיכני ה' להצליחני.
בהצלחה גדולה אשר אין למעלה הימנו בזה העולם לילך וליסע ולישב בירושלים
עיר הקדושה תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן. בשנת ת"ר ט"ב בחודש תמו
יצאנו מחוצה לארץ ובחודש מנחם אב ט"ב בחדש באנו בעזרת ה' לארצנו
הקדושה לטובה בשלום ובלי פגע וערב שבת היה ואמרתי אני בעזרת ה' יתברך
דזהו כוונת רש"י והיה עקב תשמעון אם מצות שאדם דש בעקביו תשמעון
דהיינו הליכות בארץ ישראל שכל פסיעה ופסיעה היא מצוה כידוע וכמו שאמרו
חכמנו וזכרונם לברכה כל ההולך ד' אמות בארץ ישראל כו'.

גם חנני ה' להשיא לבני ולבנות קודם שהגיעו לעשרים שנה בשידוכים
הגונים כפי ערכי ונתתי בעזרת ה' יתברך לכל אחד ואחד חלקו. לפי ערכי
ממיעוט חילי שהיה לי וזווי. ואת עלית על כולנה מחסדי ה' עלי שלא הוכרחתי
לצאת לחוצה לארץ לבקש עזר וחגיגה להוצאת חתונת בני ובנותי שי' , כי פה
בארץ ישראל ידוע הוא שרובא דרובא עניים הם מצפים על חגיגת טובים ישרי

(כנ) המכתב הזה בא אחרי טות הסבא שנכתב ערב שבת תולדות תרמ"ח כאותו יום

שנפטר הסבא שהיה ערב שבת תולדות תרמ"ח

לב של אחינו בחוצה לארץ, מובן ממילא שפרנסתם בדוחק ובצער, ה' ירחם לטובה, ובהגיע תור נשואי בניהם ובנותיהם מזכרים לכתת רגלם ולצאת לחוצה לארץ לפני הנשואין, אז ללות ולצאת אחר הנשואין לקרובים ולאחיהם לפרוע חובתם כן הוא על הרוב ובהכרח, ואתי הפליא ה' חסדו שלא הוכרתי לצאת לחוצה לארץ בנשואי בני ובנותי ולא זוכרים כל הזקנים אשר עתה פה ירושלים, ועל זה אמרתי כמה פעמים לבמה אנשים שזהו כוונת הפסוק: כי חזק בריחי שעריך ברך בניך בקרבך, כי קשה להבין המשך פסוק זה מרישא לסיפא. ובדברני הנזכרים לעיל יובן, דהנה הברית החזק שבין חוצה לארץ לארץ ישראל הוא סכנת והעברת הים כמו שכתוב בתוס' סוף כתובות בשם ר' חיים כהן דמחמת סכנת הים פטורים מלילך לארץ ישראל, על אחת כמה וכמה לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ בסכנת הים בהולכה וחובאה ושאר מינועים בדרך הרחוק הנה מתורה ותפלה מצות ושאר דברים אין מספר שגורם סכנת הים ודרך הרחוק, ולפי זה מה יעשה האדם לבניו ולבנותיו שהגיעו לפרקן, אבל מי שבטחונו חזק בה' ברחמיו אל יעזבו ויתברכו בקרבן בארץ ישראל ואין מעצור לה' להושיע, וזהו כוונת הפסוק כי רצה לומר.... (קרוצ) (ציין ישעי' נ"ד פסוק כי ההרים ימושו וגו' ברשי שם, ומה דאיתא סוף שבועות כי משמש בדי לשונות היינו בתורה ולא בניך) שהיוק בריחי שעריך דהיינו סכנת הים ולא יכול לילך לחוצה לארץ.... (קרוצ) ברך בניך בקרבך ורצה לומר שלא יוכרחו לצאת לחוצה לארץ.

והנה ידוע דברי קדושים אשר אמר שלמה המלך: בכל עת יהיו בגדיך לבנים, וידוע הכונה היא שיתקן האדם מעשיו ויזכיר תמיד בכל יום על המיתה שאינו ידוע. לשום אדם, בפרט אם יגיע האדם בחסדי ה' לעת זקנותו כמוני בעזרת ה', ראוי שיצוה את ביתו ואת בניו אחריו כפי מה שחנני ה' ברחמיו כמו שמצינו בתורתנו הקדושה: למען אשר יצוה את בניו ואת בנותיו אחריו, וגם מדברי קבלה ובתלמוד ובדורות ראשונים ואחרונים.

והנה שלשה דברים עצומים אקדים לצות את בני ובנותי בתורת צוואה גמורה ועצומה. הראש והראשון אני גוזר ומצוה בכל תוקף ועוז שלא יצאו לחוצה לארץ בשום אופן וענין אם לא לצורך רפואה חס ושלום. ועל פי היתר בית דין צדק ומומחת שבירושלים. וגם לנכדיי אני מצוה ואל יעברו על דברי (כד) וה' ברחמיו יוונם ויפרנסם ויושיעם בתוך ירושלים כאשר אמרתי לעיל כי תזק בריחי שעריך וגו'.

(כד) כשנת תרס"ב יצאתי אני הראשון מבכרי הסבא לחו"ל ונסעתי לגרמניה על פי הגאון רבי שלמה זלמן לאדויר וצ"ל הרב מלובלין שהתיר לי, ואמרתי לו שלדעתי לא היה יכול לצוות

שנית אני מצוה אתכם בני שי' שתלמדו בכל שבוע קודם שבת הסדרה
חומש עם פי' רש"י.

שלישית אני מצוה אתכם בני שתתנו מכל אשר יתן ה' לכם חצי מעשר
לכל הפחות לבתי אחותכם מ' יענטל תי'.

רביעית אני מצוה אתכם בני שי' שתלכו פעם בשבוע לכל הפחות לשאול
בשלום אחיותיכם מ' יענטל ובריינדל ריכל שי'.

חמישית אני מצוה אתכם בני שלא תלכו על קברי אם לא שילמתם פרשת
השבוע עם פירש"י וגם ההפטורה עם פי' רש"י.

ששית אני מבקש מכם בני בתורת בקשה שתלמדו בחברותא, בכל יום
לכל הפחות שעה אחת משניות, ובכל יום ילמד אחד מכם והשאר ישמעו ועל
דרך זה בתורת הלילה תמיד כסדר, ובזה אקוה לה' שתתקנו קצת נשמתי וגם
שנכדיי שי' יהיו בכלל זה (נתקיים בשנה ראשונה של אחר מותו).

שביעית עבור נחלה וירושה מהמעט אשר חנן ה' אותי, באמת הנחלתי
לכם בעזרת ה' נחלה גדולה וירושה אמיתית שהבאתי אתכם לארצנו הקדושה
לירושלים עיר הקדושה אשר ידוע שירושלים נקרא נחלה וירושה, וברבות הימים
ובסוגות הזמנים תראו ותבינו הטובה הגדולה שעשיתי לכם בעזרת ה'. על כל
פנים המעט שישאר אחרי אחר מאה שנים בפרט הספרים הנחמדים אשר חנן
ה' אותי וטרחתי ויגעתי לקנות על הרוב ממצות מעשר וחומש תחלקו ביניכם
בהשכל לבלי יתערב זר עמכם ותתנו חלק כחלק גם לשני חתניי שי' ובשום
אופן אל תמכרו ממני שום דבר לאיש זר.

שמינית אני מבקש משני חתניי שי' הרבני מו"ה שאול יעקב והרבני
מו"ה יצחק בהרא"ד נ"י שיהיו להם שלום וריעות עם נשיהם בנותי שי' ובזה
בוודאי יעשו נחת רוח לגשמתי.

הכלל העולה לכולכם בני שי' שיתן ה' בלבבכם יראת ה' וחשקת תורתנו
הק' ללמוד וללמד ולעסוק בפלפול עם חברים ותלמידים לחדש חדושי תורה
בשמעתא ואגדתא. כי זה עיקר חיות לתכלית הנרצה לפני ה' כידוע דברי
חכמינו, הקדוש ברוך הוא הדי בפלפולא דאורייתא, וה' ברחמיו ינחם במעגלי
צדק למען שמו הגדול יתברך שמו ויתעלה זכרו לעד ולנצח נצחים. דברי
אביכם המצפה לטובתכם.

אחר החתימה כתב דברים אלו:

על נדרי כזה ושתק ושתיקתו היתה כהודאה לדברי, וכן אפרתי לאבא: איני יודע אם היה
להסבא רשות לצוות אפילו על בניו ומכל שכן על נדרי כי מי יודע מה שיתהווה במשך
הזמנים? והרשה לי ליסע לחוצה לארץ.

על מצבה שלי לא תכתבו רק, פ"נ ר' משה סגל מעיר חדשה במדינת אונגארן. אם תרצו להדפיס הצוואה הזאת הרשות בידכם אבל ליתנה בחנם ולא בשכר לא בכסף ולא בשוה כסף. בענין אמירת קדיש או להתפלל לפני התיבה אל תתקוטטו עם אכל אחר. במוצאי שבת תשתדלו להתפלל לפני התיבה ולומר קדיש אבל בלא מתלוקת רק בשלום. כל הנ"ל שריר וקיים.

בשנת תרל"ז הוסיף עוד דברים :

כל אחד מבני שני מחויבים לומר סדר יום כפור קטן בכל ערב ראש חודש אף אם אינם מתענים—מנהג רבו ומנהג פרשבורג עד היום—אל ישמשו בני הנדיבים שלי ששלחו לי מעות יחיד ותמיכה שנתית ולא ידרשו מהם כסף ונדבות.

פרק ח'

זכרונות ומעשים ותעודות לתולדות הדוד רבי מאיר המבורגר ז"ל

נולד בפרשבורג לאביו רבי יהודה משה שהיה נקרא רבי משה נאוועמסטא ולאמו חיילה מלכה ז"ל. למד בישיבתו של הכתב סופר בפרשבורג ואצל הרב מפקש—הונגריה ומהם קבל תעודת מורנו ומכתב שאעתיק אותם להלן. בשנת תרי"ז כשבא עם הוריו ליפו נשא שם לאשה את חיה בת רבי קהל בלסגר מן המתיישבים הראשונים ובעל מלון הראשון ליהודים ביפו, וישב ביפו משנת תרי"ז עד סוף מלחמת העולם במשך שנים ואחת שנה. כשנשאו היה הוא בן כ' ודקדק ברת יג"ד. תשע שנים לא נולד להם כלל אחר כן נולד בן שמת בקטנותו ובת שמתה בנערותה. אחר כן ילדה לו אשתו ארבע בנות שנתקיימו (כמבואר לעיל בספרי ברשימת תולדות בני הסבא).

כשנתיישב רבי מאיר ביפו לא היתה עוד שם קהלה של אשכנזים מיוחדת, ועד שנת תרי"ל כשהתחיל הישוב של האשכנזים להתרבות, התפלל רבי מאיר אצל הספרדים ביפו, לבש כל ימיו תרבוש מרוקני גדול וציצית של תכלת מאחורי התרבוש, הגיט שני וזוגי תפילין של רש"י ושל רבינו תם בבת אחת בשעת תפלת הבקר כמנהג הספרדים, וגם אחרי כן כשנתרבו האשכנזים והתפלל אצלם לא שנה את מנהגו בזה. היה השוחט אצל קהלת הספרדים ערך כ"ב שנה והמהל הראשי של יפו והמושבות. בפנקס רשימת נמוליו רשומים 1570 ילדים שמל אותם. גם מל הרבה מנערי הערבים — בלי פריעה כמנהגם. הירד מן העסקנים והבוגים של ישוב היהודים ביפו, המזכיר לעדה הספרדית כלפי חוץ ותקבב של העתונים "הלבנון" ו"המגיד" בשעתם. הירד מחברי הועד של "נה צדק" ביפו ונחשב בין זקני הישוב והנכבדים ביפו. הכל התחשבו עמו

ונהגו בו כבוד רב, גם בעיני הערביים תושבי יפו היה נכבד מאד, כי הכירו אותו שנים רבות בתור ידיד ואיש ישר וטוב.

כשהתחיל ישוב האשכנזים ביפו להתרבות ובתוך העיר העתיקה נוסד בית הכנסת של היהודים הרומנים" התפלל בבית כנסת זה, היות והוא היה דר גם כן בעיר העתיקה בשכונה שכולה ערביים. אחר כן שכר בית מיוחד לו בשכנות עם ערבי אחד, שם היו לו שני בתים גדולים בחצר למעלה לבית דירה בשבילו ובני ביתו, ולמטה בחצר היה בית גדול שהקדישו עבור בית המדרש וחיו לו מתפללים קבועים מהשכנים שדרו בעיר העתיקה. בשבת אחר הצהרים באו לשמוע ממנו את סדר הפרשה של השבוע שלמד עמהם. כשרון מיוחד היה לו להמציא גימטריאות ולדרוש ראשי תיבות וסופי תיבות בחריפות יתירה. תמיד כשהייתי ביפו נהניתי לשמוע ממנו גימטריאותיו ושיחותיו. אשתו כבדה את כל השומעים את השיעור בשבתות בָּתָה.

פרנסתו היתה תחלה ממלאכת השחיטה. אחר כך עסק בשלחנות, שכר לו מקום אצל הסוכן ממל יפו רבי חיים שמרלינג, בפתח חנותו אשר על יד בית המכס העמיד שלחן של חלפנות ובני אדם יוצאים ונכנסים לבית המכס החליפו אצל רבי מאיר ארז כספם לפי הצורך. הוא היה גם סוכנו של אבא כיפו. והכספים שנשלחו למסדות וליחידים מירושלים ליפו ע"י המחאות מאבא. הועברו על ידו. אחר כך היה גם הסוכן של האניה הרוסית לקבל הדאר וחבילות ומכתבי כסף שבאו עם הספינה בעד דרי ירושלים והיה לו קומיסיון ידוע בעד כל חבילה ומכתבי הדאר רגילים ומכתבים באחריות (בעולמו של אבא יתבאר עסק זה בארוכה). אשתו מתה עליו בחייו בשנת תרע"ג ולצת זקנתו סבל עוני ומחסור, והעריבים דרי העיר יפו בעלי חנויות של מכלת וירקות תמכו בו וזכרו לו ידידותם רבת השנים ונתנו לו במתנת חנם כל צרכיו. כשעבר דרך תנזתם היו אומרים לו: מחוג'ה מאיר קח לך מה שאתה רוצה וכמה שאתה רוצה.

כשחתני נסעו מיפו עם בני ביתם נשאר בודד ממשפחתו, עקר דירתו מיפו והשתקע בירושלים עד סוף מלחמת העולם. נפטר בירושלים שנת תרע"ה ונקבר בהר הזיתים. יהי זכרו ברוך.

הרבה מעשיות ספר לי הדוד רבי מאיר בימי בקורי הרבים ביפו ונתאכסנתי אצלו וגם כשבא לכאן והתאכסן תמיד אצל אבא ולא אצל מי שהוא אחר מאחיו ומשפחתו. והנני מוסר בזה אחדים מספורי ששמעתי ממנו :

פעם אחת קראו אותו למול ילד אחד, שאמו ילדה אותו בבית החולים שביפו ולא נודע מי היה אביו, והיה ספק ממזר, ונצרך לקרוא שם להילד, קרא להילד בשם "כידור" לסמן שאינו מיוחס, וכן רשום גם כן בפנקסו משמות הנימולים

על ידו בזה הלשון "בשנת תרנ"ב מלתי ילד שלא נודע מי אביו וקראתי את שמו כידור" [ימא פ"ג ע"ב רבי מאיר הוי דייק בשמא וכו' מה שמך אמר להו כידור]. ערבי אחד מהאפנדים הנכבדים לא נתקיימו אצלו הילדים ומתו בקטנותן. פעם נולד לו בן וכשגדל מעט בא לרבי מאיר ואמר לו שרצונו שהוא — רבי מאיר — ימול אותו בקטנותו, לפי שרבי מאיר הוא אדם נכבד, וכן סבור הוא שאם ימול אותו בקטנותו כמו שנוהגים היהודים תהיה זאת "סגולה" שהבן יאריך ימים. הלך ומל את הילד בקטנותו והאריך ימים ונתגדל הבן עד שנשא אשה, והיה לו חנות של מכלת וירקות ביפו. פעם אחת עבר רבי מאיר דרך החנות של הבן והאב שלו היה בחנות. מיד כשראה אותו עובר קרא לו קם לפניו והשתחוה כנגדו כנימוס הערביים, ואמר לבנו: תנשק את ידי האיש הזה שהוא סידך (זקן) הוא מל אותך ועל ידי זה הארכת ימים, וכן בכל פעם שיעבור דרך החנות שלך תקום מפניו ותנשק את ידו, ותהנה אותו ממה שיש בחנות שלך. הבן קיים כל זה גם אחרי מות אביו. בכל פעם שעבר רבי מאיר על יד חנותו יצא כנגדו ונשק את ידו ונתן לו ממדי דמיון משופרי דשופרי שיהנה ממעשה הטוב שעשה לו

פעם, מל ילד של אשכנזי אחד מחשובי העיר. המנהג היה אז שבבקר מלו את הילד והסעודה עשו לעת ערב כשהסוחרים פנוים מעבודתם, בא להסעודה ולא מצא לו מקום לשכת שכל המקומות והכסאות היו מיושבים. עמד והביט למצוא לו מקום ולא מצא. אמר לו רבי יחזקאל סוכבלסקי (עכשיו דנין): אם רבי מאיר יאמר לנו על אחר מלתא דבריחיותא נעשה לו מקום. אמר להם על אחר: כי כל שלחנות מלאו "קי" עד בלי מקום — שאז היו כל שמות המשפחות של עולי רוסיה מסיימים ב-"קי" כמו סוכבלסקי, גרובסקי, סמילנסקי וכדומה.

ומעשה היה, כשנולד אחי אברהם ע"ה בחנוכה תרל"ה, כיבד אבא על ידי מכתב את אחיו רבי מאיר שימול את בנו. המכתב הגיע לו ביום השביעי ללידת הבן והוא מהר להגיע לירושלים לפני יום השמיני בבקר, שכר לו סוס אחד מערבי מכירו לשני ימים הליכה וחזרה — הוא ידע לרכוב על סוס ולנהג אותו כהלכה — ישב לו על סוסו ורכב יחידי בליל חושך ואפלה. בכל הדרך לא פגע בשום שיירא, או מובילי משא ואף רוכב יחידי לא פגש בדרכו וכשהגיע באמצע הדרך נפל עליו פחד גדול והיה דואג ומיצר, והנה ראה ערבי שבא מאחריו ונתקרב אליו, הערבי אמר לו שלום והוא השיב לו שלום שאל אותו הערבי: לאן אתה נוסע? השיב לו רבי מאיר: אני נוסע לירושלים לחגיגת ברית מילה אצל בן אחי ואני המוהל. "אם כן" — אמר לו הערבי — אני הולך גם כן לירושלים, לא תמחר כל כך, נהג סוסך לאט לאט ונהיה בצוותא חדא. מאיר רכב לאט והערבי הלך רגלי בצד הסוס עד שהגיעו לירושלים כשעתיים אחר חצות הלילה. הערבי

הלך עמו עד שהגיעו לחש של רבי צדוק ששמה היה דר אבא. רבי מאיר שאל את הערבי לאיזה חן—בית מלון ערבי—יסור? השיב לו הערבי שאינו בקי בשבילי דירושלים ואינו יודע לאיזה חן יסור ואם רבי מאיר רוצה ילך עמו לבית אחיו ושמה ינוח עד הבקר. אמר לו רבי מאיר שאינו יכול להבטיח לו זה משום שאין הדבר הזה ברשותו, על כל פנים ילך עמו עד לבית אחיו ואם יתרצה אני „עליראסיי“ (מאמר שגור בפי הערבים כלומר „על ראשי“). הלך עמו עד לבית אחיו—הוא אבא רבי נטע הרש—הקיצו ששנתו ושמחו יחד. את הסוס העמידו במרתף ונתנו לפניו שעורה ומים, אמר רבי מאיר לאחיו: „הערבי הזה מלוח אותי ממחצית הדרך ואין לו מקום ללון רוצה הוא לנות כאן עד הבקר אם אתה מרשה לו ואם יש לך מקום צבורי“. השיב לו אחיו: „אני מרשה וגם יש מקום לישן“. נתנו להערבי לאכול ולעשן ולא רצה. אמר: „איני רעב ואיני מעשן, רוצה אני רק מקום לנוח“. ובחצרו של אבא היה בית קטן מיוחד לשימוש חפצים, פרש בו אבא מחצלת של קש, ועליה מזרון וכר וסדין לכסות בו, ואמר להערבי „בבקשה“—אמפדלו בלשון ערבי—והערבי נכנס לישון. אבא סגר את הדלת אחריה והמפתח לקח בידו אולי גנב הוא. אכלו ושתו והלכו לישון עד הבקר. כשקמו משנתם הלך אבא לפתוח את הבית שבו לן הערבי ומדא מאד נשתומם כשראה שאין הערבי בבית. משכבו היה כמו שהותקן לשיכבה ונראה שלא ישן כלל על המשכב הזה, ושוב פלא הפתח היה סגור והערבי נעלם, אמר לי דודי רבי מאיר: „מובטחני שזה היה אליהו מלאך הברית ששמר אותי בדרך ונדמה לי כטייעא וכערבי“—המעשה הזה שמעתי גם מאבא ומאמא והוא ידוע בין כל בני המשפחה של אבא—.

שתי תעודות שנתן לרבי מאיר רבו הגאון רבי יואל אוגור

שלמד אצלו בישיבת פקש

(א) מתהלך בתומו צדיק אשרי כי ינהלם על מכוני מי התורה וינחם במעגלי צדק על משכנות הרועים, כן אורח האיש הוא ורב פעלים צדיק תמים ונשגב ידידי מנוער הוא ניהו הרבני המופלג המפורסם כבוד מו"ה משה נ"י האמבורגער לגדל בניו בתורתו הקדושה ולנטוע שתיליו אצל מעיני הישועות מקור מים חיים דרבנים גדולים אשר בארץ ה' ישמרם ויחים, ומביא כתב זה הוא ניהו נטע אחד מנטעיו ה"ה הבחור המופלא ומופלג בתורה ויראה זך הרעיון ובקי השכל כבוד ה' מאיר נ"י אשר כבר שימש רבנים גדולים ורבים ינק משדי החכמים

ושתה לרויה ממים אדירים ההמה גם בכית מדרשי שימש ושקד על דלתותיו יום יום ועלה ונתגדל מעלה מעלה כי תהלה לה' תלמודו עלתה בידו וראה טוב כמשנתו. ואני תפלה שיהיה ה' למשען לו ויחזק בידו על התורה ועל העבודה כל הימים ויהי ה' בעזרו והצליחו עוד ובכל אשר יפנה ישיכל וישמחו בו הוריו ומוריו וינחל כבוד חכמים, ויוצף על ראשו לוית. חן וענקים לגרגרותיו. כה דברי המדבר לכבוד התורה ולומדיה פה קהל פאקש ראש חדש מר השון תרס"ז לפ"ק.
 ואל אונגר מרעכניטץ חונה פה והגליל (חותם).

ב) מתהלך בתומו צדיק וילך למסעיו נוכח פני ה' דרכו. ואשרי לבנו כי ידריכום באבם באורח חיים בנתיבי צדק ובמעגלי יושר, ישדר תלמי לבותם במוסר ותוכחה וישריש בקרבם יראת שדי היא תאשרם כל ימי חייהם, היא תישר את אורחותיהם והיא תצליחם בכל מפעלותיהם, גם ישכילם בדרך תבונות ילמדם להועיל בתורתו הקדושה וישקם מים חיים ממעיני הישועה, וכן אורח זה האיש וזה גורלו הוא הרבני הצדיק תמים ונשגב המופלג כבוד מו"ה משה נ"י אשר הדריך בנו האהוב והחביב תלמידי הותיק המופלא בתורה ומופלג ביראת ה' החרוץ והשנון כבוד ה' מאיר סגל נ"י כדרכו בקדש, והנהילו על מבוצי המים החיים דהגאון אב בית דין דקהל פרשבורג – הכתב סופר – אשר רבים שמו ורבים ישתו לרויה ממקורו הטהור. גם על דלתי בית מדרשי שקד זה איזה שנים והתמיד מאד ביגיעה ועמל נפש, וה' ראה בעניו והצליחו ותלמודו עלתה בידו, לא לריק יגע ולא לחנם כלה כחו כי ראה טוב בעמלו, ויין בגדלו והיה לעץ תפארה, ועתה נדבה רוח לבותיהם הקדושים להוסיף אומץ ביראת ה' ולברוח מארץ הטמאה המלאה לה בתועבות וגילולים וליסע אל ארץ הקדושה וישו שכמם לסבול שם עול התורה והעבודה בקדושה ובטהרה על כן לא אמנע טוב מבעליו להאכיל תאיש מפריו, ולהנחילו כבוד חכמים לפי מעשיו יהולל, ולפי ידיעותיו ישובח ויקרא שמו מורנו ר' מאיר בן מורנו ר' משה הלוי נ"י, זה שמו לתהלה וזה זכרו לתפארה. ואני תפלה בעדו שתפץ ה' יצליח בידו ויבצע מעשהו לשכון כבוד בארצנו הקדושה מקום אשר עיני ה' משוטטים להציץ אור מן החרכים, עוד עיניו יחזו שיבת הנדחים וגאולת השארית. בימיו ובימינו ישמע קול מלאך הבריית תרי"ז לפ"ק, פה פאקש. ואל אונגר מרעכניטץ חונה פה והגליל. (חותם).

(שני מכתבים מענינים ששלח רבי מאיר ל"הלבנון")

העתק מהלבנון

א) יפו כ"ה מרחשון תרכ"ז לידיד נפשי מוציא לאור הלבנון.
 להיות שכבוד מעלת תורתו מתאמץ מאד להודיע ממעמד ומצב ארצנו

הקדושה ברבים... להודיע דברי אלה בנוגע לז'יכרנו יפו וגם היא מארץ הקדושה, וגם כפאן יושבים מאחינו בני ישראל... הן ידוע את התלאה אשר מצאנו מן החלירע... הגיעה עלינו הרעה מירושלים... ברחו לכאן ועד כמה טרם הגבאי דתברה קדישא חכב יעקב סאמול ג'י עד שהורשה לו להביא את המתים בקאראנטין לקבר ישראל גם שבר בכסף מלא ד' אנשים ובי' נשים שישבו בקאראנטין... דברי אהבו הכותב בפקודת קהל יפו הק' מאיר האמבורגר שו"ב דפה.

(הערת המו"ל צתון הלבנון)

כנים דברין אלי... והנה קראתי דברין ברהמגיד נומר 41 כי היית בר מצוה באמרך מצוה לפרסם שהנאמר בהלבנון נומר 19 אודות אחוות הגר ביפו שקר הדבר...

[על ענין הגר והאחווה בשוב ארץ ישראל כתב הז'ין-ה'ק ז'למן ג'תן-בנו של הרב יעקב ספיר וגיסו של רבי יחיאל בריל מו"ל הלבנון, בהעתון הלבנון נומר 19: "בהיות המחלה ביפו נמצא שם האיש היקר הר"ר דוד מרזיצא-הוא האיש אשר בכל כחו עמל ויעמול להושיב קאלאניע סמוך ליפו וזה מקרוב קבץ אנשים להושיבם בפרדס-ביארא של הגר ר' דוד קלאסען ג'ע, והגר הזה נפטר בקרוב פה ירושלים ונחלתו נשארה הפקר ואין זוכה בה כי בעודנו חי זרים אוכלים יגיעו. והיקר הנזכר ראשונה התחבא בשעת עברה בהפרדס הנזכר. ואולם אך את נפשו הציל כי בעת ההיא נפלו על הפרדס ערביים ויבזו את כל אשר לו מחוס ועד שרוך נעל והציגו אותו ואת ביתו ערום כיום הולדם כגון דא מצוה להודיע כי ישמעו ראשי חברת ישוב ארץ ישראל כו' כו' ומעתה איש טוב תבשר טוב, ה'זין. ועל דברים אלו כותב רבי מאיר המבורגר ששקר, הדבר].

(ב) מכתב רבי מאיר לעתון הלבנון בענין הגר ר' דוד קלאסען נעתק רק התוכן ותמצית הדברים מעתון הלבנון, וזה לשונו:

שלום וכל טוב לידיד נפשי מו"ל הלבנון בקרית מלך רב פאריז. אם ארכו ימי מגורין בארץ טורקיא בלי ספק ידעת ארחות הישמעאלים בימים מלפנים, אם איש או אשה מאחינו בני ישראל שנכנס בו רוח לצאת מכלל ישראל להיות ישמעאל שוב אין לו תקנה, כי אם יחזור אחת דתו להמית... דלא ידערת את הגר ר' דוד קלאסען ז"ל, כאשר דהתייהר גייר גם את בתו הבתולה והיתה לאיש ישראל באלכסנדריה, ובעוד אביה חי באה לפה

לשמע אביה כי חולה הוא, ויען שבמות הגר נפלה קטטה בינה לבין אחיה
שהוא נשאר בנצרותו על דבר הירושה, ארכו לה ימי שבתה פה עד עתה,
ויהי היום והקול נשמע כי בת הגר שנתגיירה נעשתה עתה ישמעאלית, ודאי
בבית מושל העיר, ולא אחר גיסי ר' צבי בלסטר — אחי אשתו — וילך אל
מושל העיר לדרוש דבר הזה... מצאה שם, ושאלה מה עול מצאת בדת
שבת אביך... השיבה לו כך רציתי, וישם גיסי פניו אל מושל העיר
... אולי תבוש ממני להגיד לאנשים על כן בקשתי ממך שתורשני לקחתה
לביתי הלילה הזה, ועל ידי נשי ביתי אולי נציל מפיה דבר אמת, ויען המושל
אם היית בצל ממשלת הסולטאן נתתיה בידך — ר' צבי היה נתין אוסטרי —
לכן אם יערבנה לו חכם יהודה לוי שהוא פקיד היהודים תוכל לקחתה אתך,
וקראו לחכם יהודה ולא רצה להיות ערב בעד גיסי מפני טעמים שונים,
וימחר גיסי להודיע זאת לירושלים להר' צבי ברלינר שיבקש מהבאשא — הפחה
— ומקונזול פרייסען — כי הגר היה יליד גרמניה — בדבר הזה, ובין כה וכה
ותלקת האשה אל בית המופתי כהן הישמעאלים והלכו נשי ביתו לדבר אתה
ולא הועילו מאומה, שאמרה שתושקה אוהבה למאד ואמרו שבעת שאמה היתה
בירושלים לדרוש ברופאים עבור בעלה ראו ישמעאל פלוני נכנס לביתה בלילה
ונודע הדבר מפני מה נעשית ישמעאלית כו' וילך גיסי והרצה הדבר לפני
קונסעל פרייסען דיושב פה... ולא יכול המושל לדושיב פני הקונזול ליתנה
להלך אותה אל ביתו — ביתו של הקונזול — ושם היה גיסי עם אשת הקונזול
הוכיחוה על פניה עד שירדו דמעות מעיניה, ואמרה שאם גיסי יערב לה שלא
יקרה לה שום אסון מהישמעאלים ובושת מהיהודים תשוב לדת ישראל והושיבה
הקונסעל לבית המושל וגיסי הלך להמושל ויספר לו הדברים, ויענהו המושל
כאשר יצוה לנו הבאשא — הפחה — מירושלים כה יעשה... אך הקונזול
פרייסען מירושלים מתחזק מאד להשיבה אל היהודים גם הבאשא מירושלים
כתב שלא יקבלוה להתישמעאל אחרי נודע הדבר כי לא מאהבתה את דתה
באה אליהם, ועד היום היא בבית המופתי רק העמידו עליה שומרים שלא תצא
החוצה... אליה דברי ידיך מאיר דאמבורגר שו"ב פעה"ק יפו.

פרק ט

בני הסבא ותולדותיהם:

(א) בנו מאיר ואשתו חיה, תשע שנים לא הולידו, אחר כן נולד להם בן
שמת בקטנותו, אחר כן נולדו להם ארבע בנות שנתגדלו ונישאו לבעליהן, שם
האחת יהודית שנישאת לר' אשר בן ר' יונה זליגמן מבוקרשט, הוא היה סדרן

במלון רוזנפלד בעיר בירות, הולידו בנים ובנות, ונכדים, אשר מת בימי מלחמת העולם, בעיר בירות.

השניה רחל, נישאת לר' אברהם יצחק ליאון בן רבי שמואל פסח ליאון, הוא התפרנס מיגיע כפיו מלאכת החייטות, והיה איש ישר ותמים, ודר תמיד ביפו סמוך לרבי מאיר חמיו, ובכל שעור והפנויות, שמע שעורו של רבי מאיר הולידו בנים ובנות. אשתו מתה עליה, והוא גר בתל אביב אצל בתו.

השלישית דבורה נישאת לרבי חיים רובוביץ בנו של רבי משה רובוביץ שהיה רוקח בבית החולים, "משגב לדך" כמה שנים. זהו רוקח בבית החולים רוטשילד בירושלים, אחר כן רוקח בהמוסבה רחובות, ואחר כן רוקח בשכונת ימין משה בירושלים. היה איש יקר, ונח לבריות, ושומר תורה ומצוה. הוליד בנים ובנות, מת במלחמת העולם בחשון שנת תרע"ט.

הרביעית רבקה נישאת לרבי אברהם יצחק יפה בן רבי ישראל יפה. הם דרים בעיר פתח תקוה, והוא מורה בבית הספר "נצח ישראל" לבנות בפתח תקוה, שומר תורה ומצוה, וקנה לו שם טוב. הולידו בנים ובנות.

ב) בנו רבי אהרן ואשתו קילא גולדו להם ב' בנים, הבכור רבי יוסף ישראל ז"ל נשא לאשה את בתיה אחות רבי יוחנן צבי שלנק. והוליד בנים ובנות ישרים ונכבדים אשתו זו מתה עליו בחייו בבחרותה, נשא אשה אחרת עלקא מחלה בת רבי גטע הרש המבורגר שארת בשרו. היה תלמיד חכם גדול וירא אלקים מרבים נוח לבריות ויקר המוג והיה שוחט דמתא בבית המטבחים של יהודי ירושלים. נפטר חשון תרע"ז בירושלים.

בנו השני רבי דוד. נשא לאשה את בת הרב המפורסם רבי זבולון מבליססוק. הולידו בנים ובנות. אשתו מתה עליו בבחרותה, נשא אשה אחרת בת רבי אהרן פיקרסקי, הולידו בנים ובנות, בנו רבי אהרן מאשתו השניה לומד בישיבת חתם סופר ותורתו אומנותו. רבי דוד הוא ירא שמים עניו וצנוע, ומנקר באמליו היהודים בירושלים.

קילה מתה על שני בעלה רבי אהרן בבחרותה והוא נשא אשה אחרת בת הרב מוני זילברמן שהיתה בזיווג ראשון אשת רבי הלל רבלין בן דודי רבי יוסף יואל רבלין סופר הכולל ודודתי רבקה בת רבי ראובן כהן, וילדה לו שתי בנות שמתו צעירות, ואף אשתו זאת מתה עליו בחייו. רבי אהרן היה יושב אהל, חרדי קצוני, והתרחק מחברת אנשים. הוא היה מחסידי וממערצי הרב חיים זוננפלד ויום יום הלך לביתו לשמוע את לימודיו. רבי אהרן נפטר תמוז תרע"ב.

(ג) בנו השלישי של הסבא הוא אבא רבי נטע הרש המבורגר, תולדותיו ומעשיו יובא ב"עולמו של אבא".

(ד) רבי פנחס גיסל, נולדו להם י"ג ילדים ולא נתקיימו להם כי אם שני בנים ושתי בנות. בנו הראשון רבי יוסף חיים נשא לאשה את בת שבע בת הרב אפרים בנימין הוכשטין רב בעיר קמין שברוסיה, ומגיד שיעור בישיבת עץ חיים בירושלים, הולידו בנים ובנות ישרים ונכבדים. רבי יוסף חיים היה שקדן בתורה כל ימי חייו. למד בישיבה של הגביר רבי שמואל שטרניס מקרלסרוה שהיתה הישיבה של "בעלי המוסר" ודר "בחצר שטרניס" כל ימיו, בבית שנתנו לו שם חנם עד יום מותו בחדש כסלו תרע"ו. בנו השני רבי אברהם שמואל מוני נשא לאשה את רוזזה בת הסוחר המפורסם רבי מאיר צבי הרשלר מחברון ואחר כך בירושלים. הולידו בנים ובנות. רבי אברהם מלמד לנערים מנעוריו עד היום גמרא חוססות ופוסקים, ונחשב בין המלמדים המצוינים בירושלים. כיום הוא מלמד בתלמוד תורה של כולל הונגריה בירושלים. הוא פקח ונוח לבריות.

בתו חיה נישאת לרבי שמעון בן רבי חייא דוד שפיצר מפרשבורג, הולידו בנים ובנות. רבי שמעון היה לפנים גם כן מלומדי ישיבת "בעלי המוסר" בחצר שטרניס. וכיום לומד בישיבת חתם סופר בירושלים. לו יד בנגלה וגם בנסתר ויש לו שם בין בעלי המסתורין ולומדי חכמת הקבלה וכותבי הגהות ופירושים בענין ספרות הקבלה. הוא איש צנוע ועניו פקח ונוח לבריות.

בתו שרה נישאת לרבי שמעון ויס מעיר סרדז'ולי שבהונגריה : תלמיד חכם ושקדן. גבאי בבית הכנסת של הרב מפפא בבתי הונגריה. פרנסתו על בית מסחר של יין ויין שרף, אף מביא סוכר כשר לפסח משורן שבסלביה ומטרסדוף בבורגניה, הכשר אף למהדרין מן המהדרין, איש יר"א ופקח. הולידו בנים ובנות. רבי פנחס נפטר אדר תרס"ח. אשתו גיטל מתה בזקנה מופלגת בשבט תרצ"ז (תחיים והמעשים וזכרונותיו יבאו בסוף "עולמו של אבא" וב"עולם שלי").

בן אשתו הבכור מרדכי נתיישב עם אשתו בעיר פורט-סעיד שבמצרים הולידו בנות וחיי עם אשתו עד יום מותה. לימי זקנותו בא לירושלים ומת בזקנה מופלגת כאן.

(ה) לרבי שאול סולומן וינצל, שני בנים ושתי בנות, בנו הבכור רבי יוסף יצחק נסע מיד לאחר חתונתו עם אשתו לאמריקה והם שם עד היום, בנו השני רבי חיים הוא איש ישר ויקר, סוחר בתבואות, נאמן וישר, איש ותיק ושוב וירא

אלקים, אשתו רבקה לבית יובל־נמקי, באה עם אמה לירושלים אחרי פטירת אביה הולידו בנים ובנות.

בתו של רבי שאול חשה היא לאשת רבי מאיר סופר סת"ם בירושלים. איש צנוע וירא ד'. הוא נכדו של רבי יעקב סופר מהתושבים הותיקים בירושלים, שהיה סופר הגיטין אצל הרב שמואל סלנט, הולידו בנים ובנות.

בתו השניה דבורה לאה אלמנת ר' אליהו עושה קלף לסתים בנו של רבי געציל סופר שהיה מן המשכילים הראשונים בירושלים [כתב מאמרים בעתונים המגיד, הלבנון] הולידו בנים ובנות, ינטל בת הסבא מתה בשבט תרצ"ח.

(ו) רבי אברהם אריה ושפרה הולידו בנים ובנות, בתו חיה נישאת לרבי יוסף סופר סת"ם בן רבי יעקב סופר גיטין אצל הרב שמואל סלנט, כשגר בירושלים התעסק במלאכת סופר סת"ם, אחר כן קבע דירתו ביפו היה מלמד לנערים כמה שנים, וכיום מגורו בתל אביב והוא משגיח על הכשרות בבית המטבחים של היהודים, רבי יוסף סופר הוא איש מצוין תלמיד חכם גדול, וקורא מובהק על פי דקדוק והמסורה, איש ירא אלקים מרבים, פקח חרוץ ונוח לבריות. אשתו חיה מתה עליו בזמן מלחמת העולם בעיר דמשק (שהיתה מן הגולים של ג'מל פחה) ונקברה בדמשק בין קברות הגולים שמתו שמה, הולידו בנים ובנות.

בנו רבי מאיר יעקב לקח לאשה את מירל בת רבי יהודה ליב ויסנשטרין מהונגריה (מוזכרת לעיל בעולמו של הסבא פרק ה'), בבחרותו עסק בתורה ולמד בישיבות הוא אדם יקר משכיל ומעורב עם הבריות, חרוץ ובעל מעשה, לפני המלחמה היה פקיד בהדאר האוסטרי, אחר כן נהל את המסך של בית חולים "הדסה". עסק גם במסחר וגתמחה כסוחר ותיק וסוכן נאמן של הסוחרים, משכיל וידוע שפות, פקח וטוב לב. אשתו מתה עליו בחייו בסבת תרצ"ו. מאז קבע דירתו בתל אביב סמוך אצל בניו הדרים שמה, דוד ואריה המבורגר עורכי דין ידועים. ברצל אביב, שיצא להם מוניטין במקצוע זה, ושם טוב כאנשים נכבדים ויקרים.

בתו ינטל נישאת לרבי משה איזנבוך בן רבי אברהם איזנבוך מפסס מלומדי ישיבת "חתם סופר" בירושלים, תורתו אומנתו, חרדי קיצוני, הולידו בנים ובנות. שפרה אשת ר' אברהם אריה מתה עליו בחייו, בחדש כסלו שנת תרע"ג (ו) לברנדיל ורבי יצחק נולדו בנים ובנות, הבן הראשון רבי אהרן בר נשא לאשה את בת אחותו שרה חיה הנזכרת להלן והולידו בנים ובנות הוא בר אוריין חרדי קיצוני, מתפרנס מיגיע כמו בשדרות בשביל מוסדות ירושלים.

הבן השני משה ב"ר הוא משכיל ומעורב עם הבריות. סוחר ישר ופקיד גאון ישר וחרדי. כיום שורצמו של מר שנקר בעסק קומיסיון בירושלים. אשתו בת רבי סגדר גולדשטיין (בא לירושלים בבהרותו ונחשב בין תושבי ירושלים הותיקים והראשונים) הולידו בנים.

בת אחת שמה שרה חיה, נישאה לרבי זלמן צויג תלמיד חכם גדול ומושלם במעלות סופר מהיר ואומן יד, פקח, ואיש צנוע ומעלי, עניו ושתקן, מלומדי ישיבת "חתם סופר", הולידו בנים ובנות.

הבת השנייה ינטל נשואה לרבי משה איזנבוך בן הרב שלום איזנבוך איש חסיד אדוק, ותלמיד חכם שתורתו אומנות.

הבת השלישית הניה נשואה לרבי שמואל בן רבי סגדר גולדשטיין הנזכר לעיל, כהיום שניהם גרים באמריקה.

המשפחות שהתחתנו במשפחת המבורגר בני הסבא מן הזכרים לבד מן הנקבות שבניהם שייכים למשפחת אביהם.

האמבורגר (ראש המשפחה) קונשטנט	הירשקוויטש
משפחת בנו המבור סאיר.	פיקרסקי
המבורגר	זיסלויץ
בלטנר	פרדקין
ליאון אברהם יצחק	פרסניץ
זליגמן	
זליגמן ב'	
רובוביץ	משפחת בנו השלישי נתן צבי
יפה	כהן ראובן
	רבינוביץ
משפחת בנו השני אהרן	ריבלין אליעזר
המבורגר	פריימן
שפר	שורצשטיין
זילברמן	מן
שלג	שורץ
פרידגוט	זבלודבסקי
לוי	ויגברג
רייכמן	

מספחת בנו הרביעי פנחס		המבורגר	אייזנבך זלמן
המבורגר	כהן מוני		מרגלית
"	הוכשטין אפרים בנימין	משפחת בנו החמישי אברהם אריה	
"	הרשור	המבורגר	ליאון שמואל פסח
"	שפיצר	"	ויסנשטרן
"	ויס	"	וינשטין
"	טנבוים	"	הורויץ
"	ריבלין ישראל	"	גוטספריד
"	חרלפ	"	גלינר
"	עלבע	"	בת עמי
"	בטלמן	"	סופר
"	הלפרן	"	אייזנבך משה
"	גולדהירש		
"	הוכשטיין אברהם	משתי הכנות של הסבא	
"	ראאב	המבורגר	סלומון
"	דובינר	"	בר
"	דובשני		

שלשה עולמות

עולמו של אבא

רבי נטע הרש המבורגר.

נבחר שם מעשר רב, מכסף וזהב חן טוב

(משלי כ"ב א')

עולם של אבא

פרק א'

נולד להוריו הרב יהודה משה וינטל בסיון תר"ה בעיר פרשבורג—הונגריה. ונקרא שמו בישראל נתן צבי. ואולם נודע בשם נטע הרש כל ימיו. בא עם הוריו לירושלים בחדש אב תר"ז. בסיון תר"ח היה לבר מצוה ודרש דרשה נפלאה. ואביו עשה סעודה שהסבו בה כל גדולי ירושלים וחכמיה.

בין הקרואים היה גם רבי ראובן כהן מיקירי ירושלים ומנהיגיה שנתן כבר אז את עינו בהנער נטע צבי לקחת אותו לחתן עבור בתו רחל שהיתה בת גילו כי נולדה בשנת תר"ב—תר"ג.

כשהגיע הנער לשנת השמנה עשר, התחילו לדבר בו נכבדות. הרבה משפחות נכבדות מירושלים רצו להתחתן עם הסבא ובנער הזה שנשא חן רב בעיני כל רואיו. רבי ראובן כהן הנזכר לעיל חשש שמא יקדימונו אחר. מה עשה? בא פעם אחת לאבי הנער—הסבא רבי משה— ואמר לו שחלם חלום שבנו נטע הרש נשא לאשה את בתו רחל. כשראה שנשתתק הדבר, בא אחרי זמן מה עוד הפעם ואמר שחלם שלשה לילות רצופים, שהעלם נטע הרש נשא את בתו רחל לאשה, ובכן נראה שזהו שידוך מן השמים. אבי הנער שהיה ירא את ה' ואיש תמים, אמר: אולי באמת כן הוא? והתחילו לדבר בענין עד שנשתוו ונגמר השידוך. וכתבו תנאים ונטע הרש ארס למזל טוב את רחל בת רבי ראובן כהן.

רבי ראובן כהן עלה לארץ במחצית השנייה של המאה הששית מעיר מינסק. והתישב בתחילה בצפת, ובשנת תקצ"ג נמצא חתום בתור עד מקיים שטר חוב של רבי ישראל בק בצפת בזה הלשון: „בפנינו עדים החתומים מטה חתם את עצמו הרבני וכו' מוה"ר ישראל בק מדפיס על כל הא דכתוב ומפורש לעיל, ובפנינו נגמר גוף הקנין ואשרנו וקיימנו כדחוי למהוי ביום הנ"ל פה עיר הקדש צפת”

נאם ראובן במי ירוחם הכהן ז"ל. ונאם יצחק במוה"ר אברהם ז"ל משקלאוו

שם אשתו היה עלקא מחלה ב"ר אליעזר. מי היה ר' אליעזר ומאיזה עיר לא אדע, אבל שמעתי מפי אמי שאמה עלקא מחלה באה עם הוריה כשהיתה בקטנותה לארץ ישראל, ונישאת לרבי ראובן כהן כשהיתה בת עשר שנים והוא רבי ראובן היה בן י"ב שנים.

בצפת נולדו לו לרבי ראובן שלש בנות ובן אחד. הבנות: חיה, ורבקה—שהיתה נקראת ריבה—וגולדה. ובנו ירוחם פישל.

רבי ראובן כהן סחר עם הערביים שככפרים, והיה חשוב ונכבד מאד בעיניהם. כל דין ומשפט וסכסוכים שהיה בניהם, סמכו עליו והוא היה המפטר ועשה שלום בניהם. הערבים קראו אותו תוג'יה רובען, בימי הבז'ה בצפת בשנת תקצ"ד, היה רבי ראובן כהן אחד מן המצילים הגדולים והעומדים בפרץ והציל כמה נפשות ורכוש של יהודי צפת. את כלי הכסף שעל הספרי תורה, וספרי תורה עם מעיליהם היקרים. לא רצו הערביים להחזיר וטמנום במחבואות, לא נח ולא שקט רבי ראובן כהן עד שגילה המטמונים והחזיר את ספרי התורה ואת כלי הכסף העירה, כשנדע הדבר להערביים רצו להרוג אותו, ונחבא איזה ימים עד שנתייאשו מזה, (ועיין מדה שמסופר על זה בחוברת קורות העתיים לר' מנדל מקמיניץ).

בזמן הרעש הגדול בצפת בשנת תקצ"ז, לא נמצא רבי ראובן כהן בביתו. כי היה בכפרים שמסביב לצפת לרגל מסחרו וכשהתחיל הרעש, נמצאו אשתו וארבעת ילדיה בבית ואתם נמצא הילדה מינדל—שהיתה אחרי כן אשתו השניה של הסבא רבי משה כמבואר בעולמו—כשהרגישו שכותלי הבית מתחילים להתנענע מהרו האם ובתה גולדה ובנה פישל והשתטחו תחת השלחן, למען יגן עליהן שלא יפלו אבנים על ראשן. הילדה רבקה עם הילדה מינדל התחכמו ולקחו כרים וכסתות והשליכו אותם לרחוב דרך החלון ואחר כן השליכו את עצמן על הכרים שלא יזוקו. ונסו מחוץ לעיר. הילדה חיה מהרה לגוס מן הבית החוצה דרך הפתח וכשאך עברה את מפתח הבית נפל הכותל. כששמע רבי ראובן כהן בכפר, מהרעש בעיר, מיד אסף הרבה ערביים ממכיריו עם מרא והציגא. שמהרו לפנות את האכנים ואת העפר מביתו לחפש אחר אשתו וילדיה, פיגו את המפלת ומצאו את אשתו. ובתו גולדה ובנו פישל מתעלפים, פיגו מעליהם העפר והאבק והשיבו רוחם עליהם. השלחן סך עליהן שלא נפלו האכנים על ראשן, אבל לא יכלו לזוז ממקומן, אחר כן הלך לחפש אחר שתי בנותיו חיה ורבקה. פיגה את האכנים והעפר שבחצר ומצא את בתו חיה מוטלת כמת באין בה רוח חיים רצה להסתלק ממנה שחשב אותה למתה וללכת לחפש את בתו רבקה. ואולם במששו את הדומק של ידה מצא שעוד לא הפסיק מלדפוק והתחיל להתעסק עמה

הפיח אויר מפיו לפיה, שפסף אותה בספירט. ויגע עמה עד שהוציאה אנהא בפיה. התאמץ להצילה עד שפתחה את עיניה ותחי. קרה לה נס גדול שבחצר היתה קלחת גדולה של נחושת שכובסים בה בגדים, כשנפלה נכנסה ראשה בקלחת והאבנים נפלו על הקלחת על ידי זה לא נשבר ראשה—הקלחת עודה אצלנו ובה קמט גדול בקרקיעתה מגפילת האבנים עליה—אז הלך לחפש את בתו רבקה ולא מצאה אף אחר שפינה האבנים והעפר מן הבית ומן החצר. וכבר התייאש ממנה. עד אחרי איזה שעות שנודע לו שיצאה את העיר, חפש אחריה מצא אותה ואת הילדה מינדל יושבות על אבן אחת ובוכות ולקח אותן הביתה. הכרים והכסתות וכל חפצי הבית נשתברו ונהרסו. נשאר רק השלחן השבור. והקלחת של כבוס בגדים. וטבעת זהב אחת עם אבן רובין שהסבתא נשא אותה על אצבעה.—הטבעת הזאת נתנה הסבתא אחר כך לאמא. ואמא נתנה לאשתי, וזכר להרעש—אחרי הרעש עקר רבי ראובן דירתו מצפת. והתיישב בירושלים.

דירתו בירושלים היתה בחצר «אור החיים» סמוך לחצרו ובית מדרשו של רבי ישעיהו ברדקי בסמטא חשכה. היו שם שני חדרים אפלים שבהם היה דר הוא וביתו. בירושלים נולדה לו בתו רחל היא אמי ז"ל שנזכרה לעיל.

רבי ראובן כהן היה קצר הקומה. לבש מעיל שחור ארוך ורחב ידיים. קפטן והגורה רחבה. בתגורה נשא קלמר, מין קנה ארוך של נחושת קלל שראשו אסד היה סגור וראשו השני כעין כסוי הנפתח בכל עת שרצו לפתוח, בהקנה הזה היו נותנים קולמסים מנוצות של אֶזֶר, בצד הקנה הסגור שהיו נותנים בו הקולמסים היה דבוק כלי קטן של נחושת קלל וכסוי עליו לקסת ששפכו לחוכו דיו. פתחו את הקנה והוציאו מתוכה קולמס. פתחו את הקסת וכתבו. בעוד שהקלמר היה תחוב בהגורה. פסקו מלכתוב נסגר הקנה ונסגר הקסת, והקלמר היה בולט מתוך החגורה לחוץ והכל רואים ויודעים שזה הוא סופר.—בקלמר כזה משתמשים עד היום זקני הסופרים הערביים.

על ראשו לבש רבי ראובן תרבוש מרוקני עב וגדול שחויים עבים היו תלויים לו מאחוריו, על התרבוש עגל סביב מצנפת ארוכה שהיתה עשויה כמיוחד לכך וקראו אותה לפפה כנהוג בימים ההם בין הספרדים יוצאי מרוקו. גם הנשים נשאו על ראשן מין מצנפת כזו על המטפחת שבראשן וקראו אותה בשם אידישאי «קנופ» שהוא קשר בעברית, ומשונה היתה מזה של אנשים, שתי קצוות המצנפת של הנשים היו תחובות האחת בשניה ונעשה כעין קשר—לאמא ואחיותיה היו גם כן מצנפת כאלו על ראשן, כשנתגדלנו לא הנחנו אנו בניה לאמא ללבוש הקנופ כי התבישנו בזה, ואז חדלה ללבוש, אבל אחותה גולדה לבשה את הקנופ בשבתות ובחגים עד יום מותה—.

כאמור דר רבי ראובן כהן סמוך לרבי ישעיהו ברדקי ועל כן התפלל בבית מדרשו של רבי ישעיהו עד יום מותו. מנהיגי ירושלים אשר ידעו את רבי ראובן עוד מצפת והכירוהו לרב פעלים ונאמן מנוהו בהסכמת ראשי ומנהלי הכולל ברוסיה למוביל כסף הגולה מקושטא – איסטנבול לירושלים והיה נקרא „ספינת הכולל“. וזה דבר הבאת הכסף, כל הכספים שנקבצו מכל העירות והמדינות שבחוצה לארץ על ידי הגבאים שבכל אתר ואתר לשם ארץ ישראל לקופת „רמב״ן“ היו שולחים פעם אחת בשנה או פעמיים בשנה, על ידי שליח מיוחד לקושטא. וכעת שהוגבל הזמן לשלוח הכספים לאיסטנבול הודיעו להרב ישעיהו ברדקי שביום פלוני יסע השליח עם הכספים לקושטא. כרי שדוא ישלח ציר מיוחד לקושטא לקבל את הכסף מיד השליח ולהביאם לירושלים משום שהגבאים בחוצה לארץ לא רצו לקבל עליהם אחריות הים או נשלח המוביל מירושלים לקושטא והביא את הכסף.

לרבי ראובן כהן היתה תיבה מיוחדת לזה של עץ מצופה ברזל עם מסמרים של נחושת. בתיבה זו שם הכסף והובילות לירושלים. תיבה זו עברה ליד חתנו רבי יוסף יואל רבלין סופר הכולל ואחר כך ליד בנו רבי בנימין רבלין ואחר כך ליד בנו רבי אליעזר רבלין הי״ו.

רבי ראובן כהן היה גם המחלק את „כסף מונטיפיורי“ שנחלקה במסכעות דורעס. – הדורה בערך 5 שיללינג. – בירושלים השיא רבי ראובן את בתו חיה לרבי שלמה ברישבר תלמיד חכם וירא אלקים. בצעירותו היה שומר בבית המסבחים והשגיח על הקצבים הערביים שלא יערבו את הרגלים ואת המעיים של צאנז באלו הצאן השחוסות והכשרות. אחר כך היה לו חנות שמנים ברחוב היהודים שבעיר העתיקה, ובסוף ימיו היה מלמד לילדים בתלמוד תורה שבשכונת מזכרת משה. אשתו מתה עליו בשנת תרכ״ד צעירה לימים ונשא אשה אחרת וילדו בנים.

רבקה – ריבה – בת רבי ראובן כהן נישאת להמפורסם רבי יוסף יואל רבלין סופר הכולל [תולדתו כתובה בפרטות ב„תולדות חכמי ירושלים“ מאת נכדו החוקר רבי אליעזר רבלין ובמאמרים מיוחדים].

אני יכול להוסיף כאן רק זאת, ששמעתי מפי אמא שרבי יוסף יואל היה כבן כ׳ שנה כשנשא את אשתו רבקה, והיא היתה בת י״ב – י״ג שנה, פעם אחת בא לביתו בצהרים לאכול ואשתו היתה משחקת עם חברותיה במשחק חמש – אבנים אמרו לה: הגה בעלך בא לאכול. השיבה שיחכה מעט עד שתגמור המשחק. את בתו גולדה השיא לרבי אברהם בן הרב הדיין אורי שבתי גיסנבוים מבית דין הראשון בהורבת רבי יהודה החסיד, רבי אברהם היה סופר כולל

וילנה ועוד, ונודע בשם רבי אברהם מיל שרייבער. (ויובא בעולם שלי)
 לרבי ראובן היתה אחות אחת שפרה. שם בעלה ומעשהו לא נודע לי
 רק בפנקס החברה קדישא רשומה בזה הלשון "ס'ז שבט תרל"ח הזקנה שפרה
 בת ר' ירחם פישל אחות ר' ראובן כהן ז"ל אמו של ר' יעקב שפרה"ס
 (שידובר עליו בעולם שלי) מצבה על קברה אין.

רבי ראובן כהן לא ראה בחופתה של בתו רחל, כי מת פתאום על ידי
 עצם שנתחב בגרונו ונחנק בשנת תרכ"א בן חמשים ושתים שנה ועל מצבתו
 חרות "פה ספון איש יקר י"רא א'לקים מ'רבים עוסק בצרכי ציבור כאמונה
 מוהר"ר ראובן כהן ז"ל גלביע כ"ה אייר תרכ"א תנצ"בה".

אבא נשגא את אמא בשנת תרכ"ב—באיזת חודש לא נודע לי—
 החופה היתה בחורבת ר' יהודה החסיד, הרב שמואל סלנט היה המסדר קדושין. (א)
 רהיטי הבית של אבא ואמא ביום חתונתם היו שני כסאות ישנים ותיבה
 ארוכה של עץ שבתוכה היו נותנים הכרים והכסתות והיתה משמשת ביום לשלחן

(א) בימים ההם היה המנהג בירושלים שהכלה שלחה לחתן קודם ההנשא שני ושטריים
 ושלח—מנהג זה נמשך בין התורים עד היום—כן היה מושל על החתן לשלוח להכלה שמלת
 משי שוורה והב שקראו אותה "שמלת החופה" וכן בית נפש (חשן)—כרוסס טוך באיריש—
 שבו חוטי זהב טהור משוורים, לכוש'קטן שכמה רק את הלב ואת השדים, השמלה עלתה
 בדמים מרובים מפני חוטי הזהב שבה ובקבור עבודת השוירה של ציצים ופרחים מעשה חושב,
 כסוי השמלה במשי וזהב היה רק על גבה של האשה ועל הידים, מפני השמלה סן הצואר עד
 למטה היתה של בר פשוט כצבע של חשני, וזה היה משני טעמים הא' שהשמלה נעשית רק
 כדי להראות לאחרים את יופי השמלה והללו רואים רק את הגב ועל הידים אבל לפניו אין
 רואה לפי שכל אשה נשואה היתה החובה עליה ללבוש סינור רחב במטה להלב עד לרגליה,
 וסן הצואר עד הלב היתה נושאה את בית הנפש שלה מפני הצניעות, כי כדי לקטן בכסף
 שעולת המשי והחוטי הזהב.

בית הנפש: שלש מדרגות היו לו, של כסף, תערובות זהב, ושכולו זהב, בית הנפש
 היה ארוך סן הצואר עד הכתן, ורחב כדי לכסות את השדים. נתון בתוך מדרגת של משי טוב
 שני חוטים תפורים מלמעלה. חוט אחד בקצה האחר, חוט שני בקצה השני של בית הנפש,
 החוטים היו נקשרים לאחר הצואר כדי שלא יפול בית הנפש, ושני חוטים ארוכים תפורים
 בשני קצות בית הנפש למטה שהיו נפשים על הגב ונקשרים יחד כדי שלא יוח בית הנפש
 בשעת הילוך—שמלה שכזו וכית הנפש של זהב טהור היו לאמא, ואמא נתנה ואת במחנה
 לאשתו, בימי פלחמת העולם הכרונוהו מפני הדחק והרעב לצירקוסים מעבר לירדן שבאו לירושלים
 וקנו את הפני בני ירושלים שסברו בשעת רעבון—

לאכול עליה ובלילה למטה בשביל אבא לישן עליה. איצטבא של אבנים טוחה בטיט היתה בנויה סמוך לכותל והיא היתה משמשת למטה עבור אמא.

בחודש חשון תרכ"ה מתה הסבתא עלקא מחלה. על מצבתה הרוח "פ"נ האשה היקרה אשת חיל מרת עלקא מחלה בת ר' אליעזר אשת המנוח הר"ר ראובן הכהן ז"ל נלב"ע ב' מרחשון תנצב"ה".

בהדש אדר תרכ"ג נולד לאבא ולאמא בת בשם חיילה מלכה—על שם הסבתא אשת רבי משה—ומתה בקטנותה ובחודש שבט תרכ"ה נולד להם בן בשם ראובן—על שם אבא של אמא—ואף הוא לא נתקיים.

פרק ב'

אחר הנשואין התפרנס אבא מ"מלמדות" למד לנערים גמרא רש"י ותוספת אבל לא האריך בפרנסה זו ולא רצה בה, והיה לשוחט עופות כחנות קבועה ברחוב היהודים. בשביל ביתו שחט לעצמו עופות עד לעת זקנתו—וכשנתייחד כולל שומרי החומות לבני הונגריה—כמבואר בעולמו של הסבא—היה לסופר ומזכיר הכולל ויעמוד במשמרתו זו עד שנת תר"ס.

כ"ג אדר תרכ"ח נולדתי אני להורי. אבא היה מהעובדים המתנדבים בפניו העפר של חורבת ר' יהודה החסיד בשביל בנין בית הכנסת הגדול בית יעקב יחד עם רבים מחבריו בזמן ההוא—אודות זה כבר כתבו רבים ויש לי להוסיף מה שספר לי אבא, שבעת פינוי העפר והאבנים מצאו כד של חרס סגון באדמה בו היו משבצות של זהב שכסו הוצאות בנין בית הכנסת עד החלונות—איזה חלונות של מטה או של מעלה איני זוכר.

בשנת תרכ"ה-תרכ"ו כששלטה מחלת החלי רע בכל תוקף, היה אבא אחד מן העובדים והמתעסקים בהצלת הנגועים יחד עם שני חבריו רבי שלמה זלמן לוי—בנו של הרב יעקב ליב ראש בית דין דמתא—ורבי אברהם פרוסט—קורפירער. שני בתים היו מיוחדים אז בשביל העובדים אחד ברובע היהודים ברחוב שדולכיים ל"שער ציון סמוך לרחוב הפשטים, ובית אחד ברחוב חברון בסמטא שהולכים לבית המדרש של כולל רייסן, כבתים אלו היו הרפואות והסמים וקוניאק וכל מכשירי הצלה, ובכל בית היתה קלחת גדולה שבתוכה היו מבשלים אורז חמיד, בבית שברחוב היהודים היו אבא עם שני חבריו ביום ובלילה. לבד כיום השבת שהלכו לביתם לראות את בני ביתם ולאכול עמם סעודת שבת. (ב)

(ב) ספרה לי אמא : כוסן החלי רע והורי ררו או כסביכה ערבית ובניסה אחת מן הרחוב היתה לחצר הערבים ולחצר היהודים, והיא פתחה לרוח צדקה, משום שאבא לא היה כנתי שהיה מן המתעסקים, באו השכנים הערבים להשכנים היהודים ואמרו אל תפחזו אל תדאגו, אחם תחת שמירה מעולה, אנחנו נשמור אתכם ונשגיח עליכם כמו על בני ביתנו.

אבא היה גם אחד מן הלוחמים נגד מכת המסיון ויחד עם החברייא של הלוחמים היה הולך בלילות להסיר וללכלך דהניירות של המסיון שהדביקו ברחובות של העיר כדי לצודד נפשות של יהודים.

בחודש אייר תר"ל נולדה להורי אחותי עלקא מחלה—על שם הסבתא—ובחודש אב תר"י נולדה להם אחותי נחמה.

כשבא לירושלים הקיסר של אוסטריה—הונגריה—פרנץ יאזעף ונבחרו כ—כ"ה צעירים מבני אוסטריה—הונגריה שיסעו לקבל פניו בקולוניה—מוצא—היה אבא המסדר והמנהל של הצעירים האלה. כולם לבשו מלבושים שונים חגרו חרבות וקשרי בד בצבע הדגל האוסטרי על גבו וחזונו ועל יד השמאלית של כל אחד ואחד. רכבו על סוסים שכולם היו לבנים ויצאו לקבל פני הקיסר בקולוניה, ירדו מסוסיהם והשתחוו לקיסר. עלה על סוסו והם על סוסיהם סבבו אותו כעגול וככה נסעו עד שהגיעו עמו להושפיץ האוסטרי בעיר דהעתיקה על יד שער שכם. (1)

אבא התחיל לסחור בעסק החלפנות לבדו ואחר כך עם אחיו רבי פנחס. חנות קבועה לא היה להם, רק סבבו בשווקים בין הסוחרים ובעלי החנויות ועסקו בחילוף מטבעות של זהב וכסף במעות קטנות.

אבא היה מן הדגבאים הותיקים של החברה קדישא דכוללות פרושים שהיתה בתחלה סניף להבקור חולים. ונמנה לראש דגל ראשון של החברה קדישא והסבא היה הגבאי ראשון ואבא שרת הגבאי ראשון עוד בחיי הסבא. ואחרי אבא נכנס אחיו רבי פנחס לראש דגל במקומו של אבא. אבא היה הגבאי והעסקן הראשי של חברה קדישא עד שנת תר"ס.

(2) ספר לי אבא: כשבא קיסר פרנץ יאזעף ירושלימה, והממשלה השתדלה לחלק לו כבוד גדול הביאה מעבר הירדן פדוים עם גמליהם הצעירים לקולוניה. כאו כמאה בדוים רוכבים על גמליהם, והבדוים לסדו את הגמלים בעת שיראו שהכל משתחווים למלך או יכרעו כולם בכת אחת על רגליהם הקדומות. כשהבדוים יושבים על הגמלים ויקומו כולם בכת אחת, הקיסר נהנה מאד מזה.

עוד ספר לי בשעה שטייר הקיסר את העיר בא מרתוב הצבאים לצבת לכית הכנסת הגדול שכתובת ר' יהודה החסיד והוצרך לעבור את הסמטא התשכה והרחבה שנקרא קנטרה בערבית, שדרך אותה סמטא באים לרחוב הביר ומרתוב חבד יורדים במדרגות עד לרחוב היהודים שברחוב זה עומד הבית הכנסת. היו תלויים קורי עכביש בהסמטא מן התקרה עד סוף להרצפה כעין כותל, הצעירים שלוו אותו תמיד בשראו את הקורי עכביש, עברו לפניו והסירם, הקיסר ראה זאת ושחק, אחר כך הורו עמו מרתוב היהודים עד לרחוב הערביים ששם התחננויות ושם לרחוב שהולכים לבתל מערבי ומשם דרך רחוב של התחננויות עד להושפיץ.

אבא היה ממייסדי חברת לינת הצדק וגבאָה עד שנתבטלה החברה. בשנת תרל"ג שכר לו אבא חצר מיוחדת שבה שני בתים גדולים ומפוארים בחש של ר' צדוק שבו דרו אז נכבדי ירושלים מסלתה ומשמנה. ושם דר גם הסבא רבי משה סמוך לאבא. כמוזכר לעיל בעולמו של הסבא—תיאורו של חש זה וטיפוסי דיוריו בעולם שלי—

בחודש כסלו תרל"ה נולד אחי אברהם אריה ע"ה. אבא הזמין את אחיו רבי מאיר מיפו למול אותו—המעשה שהיה ברבי מאיר בבואו להברית מילה מובא בסדר החיים והמעשים של רבי מאיר לעיל בסוף עולמו של הסבא—לברית מילה באו נכבדי ירושלים האשכנזים, וכל החברים של אבא. וגבאי החברה קדישא, אבא הכין סעודה גדולה משום שהבן נולד לאבא אחר שבע שנים להולדו בשנת תרכ"ח, והיה גם חנוכה. ובלו בשמחה גדולה עד אחר חצות לילה. בחול היה אבא מתפלל בבית הכנסת אהבת ציון בחש של רבי צדוק ובערבי שבתות וחגים התפלל ב"בית המדרש הישן" מנחם ציון. יחד עם רבי בנימין בינש סלנט, רבי אריה ליב סלנט, רבי בנימין זאב ספיר, ורבי יעקב אריה לובינזון-נכד רבי זאב אסיא מסלנט—בחצר בית המדרש היתה בנויה איצטבא של אבנים על איצטבא זו, ישבו החברים הנזכרים ומשותחים ומסדרים הקריאה של פרשת השבוע, הגבאי והבעל תפלה של בית המדרש היה רבי אברהם רובינזון שנודע בשם ר' אברהם בריסקר.

בשבתות ובמועדים בבקר התפלל אבא כותיקין עם כל החבריה בישיבת עץ חיים יחד עם הרב שמואל סלנט ואלו המה החבריה, הוקנים שבהם, הסבא, ורבי יעקב סופר גיטין, רבי יעקב ספיר, ורבי אליעזר דוב הירשברג, שאר החברים היו, רבי בנימין בינש סלנט, ורבי אריה ליב סלנט, אבא, ורבי יהושע ילין, רבי בנימין זאב ספיר, ורבי זלמן נתן ספיר, רבי דוד כהן מוילנה, ורבי זאב וולפינזון, רבי בן ציון וולפינזון, ורבי יצחק סופר, רבי שאול יעקב סלומן, ורבי יהושע יונה רופא, רבי יעקב אריה לבינזון מסלנט ורבי דוד בוימגרסן, ועוד, הגבאי היה רבי יצחק יעקב טפצירער-רפד—(טיפוסם ודרכם, וטיפוסו של הגבאי ומעשיו יבאו בעולם שלי)

בראש השנה ויום הכפורים התפלל הרב שמואל סלנט וכל החבריה בבית המדרש הישן "מנחם ציון" שהיה מלא אל פה מסלתה ומשמנה של האשכנזים. ואף מדיירי חוץ לעיר באו הרבה אנשים בראש השנה להתפלל בבית מדרש זה כדי לשמוע את תפלתו של רבי אברהם רובינזון שהיה דומפורסם לבעל תפלה מצוין וראשי בירושלים.

כשנתמנה רבי שלמה ברדקי חתנו של הרב שמואל סלנט לחזן בבית

הכנסת הגדול, בית יעקב, התפלל הרב שמואל סלנט בראש השנה ויום הכסורים בבית הכנסת הגדול משום כבודו של חתנו, והחבריא התפללו כבתחלה בבית המדרש מנחם ציון—בסוף ימיו של הרב שמואל סלנט היה לו מנין מיוחד אצלו גם בראש השנה ויום הכסורים—

כשנבנה בית המדרש החדש הנקרא „שערי ציון“ על חורבת ר' יהודה החסיד, חלקו בנייהם שלשת הידידים את משרת הקורא בתורה בזה הסדר, רבי אריה ליב סלנט—בנו של הרב זונדל סלנט—קרא בתורה—בשבת ויום טוב—בבית המדרש מנחם ציון, רבי בנימין בינש סלנט—בנו של הרב שמואל סלנט—בבית המדרש שערי ציון, ואבא בכית הכנסת הגדול בית יעקב משום שקולו היה חזק, עמד בכהונתו זאת עד שהיה בן חמשים שנה. אמר: אצל הלויים כתוב: „הוא היה לוי“—ומבן חמשים שנה ישוב מצבא העבודה ולא יעבוד עוד—התפטר ומסר לי את המשרה הזאת, וקראתי בתורה בבית הכנסת הגדול עד שנת תרס"א, שאז גסעתי לגרמניה—עיין בעולים שלי בארכיון מענין זה מעשים שהיו—

אבא ורבי יהושע ילין ורבי ליב סלנט, ואחרי כן עם רבי ליב סלנט לבדו, למדו יחד בכל יום אחר התפלה שיעור בטור אורח חיים ושלחן ערוך על הסדר בחדר הקטן אשר מעל עזרת הנשים של בית הכנסת בית יעקב בצד מזרחית צפונית,

החברים הסתדרו, אבא הרחיב את עסקו בחלפנות ושכר לו חנות ברחוב הבטרק ועסק בשלחנות וקניית שטרי כסף בשותפות עם אחיו רבי פנחס ואחר כן גם עם רבי אברהם אלקנה וקם עד שנת תרנ"ד שאז הסתלק רבי אברהם אלקנה מהשותפות ויהי למנהל בבית מושב זקנים כאן.

רבי יהושע ילין פתח חנות של מכלת בסיטונות ברחוב הבטרק מול חנותו של אבא, רבי בינש סלנט ורבי ליב סלנט התחילו לסתור במסחר אתרוגים, רבי בנימין זאב ספיר פחר באריג מקודם בביתו ואחר כן שכר חנות ברחוב היהודים, אחיו רבי זלמן נתן פתח לו משרפה לקליט קפה עם רחיים של יד, ביום ישב אצל פתח הבית ברחוב על שרפרף ועסק בעבודתו ובלילות כתב חדשות לעתון הלבנון של גיסו רבי יחיאל ברייל—רבי זלמן נתן לא האריך ימים ומת בדמי ימיו—כן יתר החברים הסתדרו כל אחד במקצוע שלו. נחפרדה החבילה של החכריא, וכל אחד נכנס לעולמו, אבל נשארו ידידים ואורחים זה לזה עד סוף ימיהם.

אבא שכר לו דירה בחזקת ר' מנחם סנדלר מול חזקת רבי זאב ספיר בחצר זו דר גם רבי יהודה ברגמן ונעשיתי חבר לשני בניו רבי אברהם בנימין

ורבי נחום והיינו ידידים עד יום מותם, שם נתידדתי עם רבי זאליהו ספיר וגם למדנו יחד.

אחר כן שכר לו אבא בית דירה בחזקת ר' אהרן שוכמן למעלה מרחוב הצבעים על יד הסמטא החשכה המובילה להביקור חולים וסמוך להבית שדר שמה ד"ר צפלין רופא בית החולים האנגלי—עיין בעולם שלי מה שהתרחש בעת שאבא היה דר שמה—

בחדש ניסן תרל"ח נולד להורי בן בשם ירוחם פישל. חי ששה חדשים ומת.

פרק ג'

בשנת תרל"ח התחיל אבא למול את ילדי בני ישראל ולא רשם את שמות הנימולים בספר עד שנת תרמ"ט. שאז פקד עליו רבו רבי מוני זילברמן שירשום בספר—הספר נמצא אצלי—ובפתחתו כתב אבא בזה הלשון: „אודה לה' חסרו שזיכני להיות מוהל למול את ילדי בני ישראל להכניסם תחת כנפי השכינה, וביום שבת קודש פ' ראה שנת תרלח"ח מלתי הילד הראשון לבד שני ילדי שמלתי אותם מקודם ולא זכיתי לגדלם, היום כ' רדאש חודש כסלו שנת תרמט"ח חזקה עלי פקודת מחותני ומורי ורבי הרב שמואל מוני לכתוב את הנימולים וזה החל"ח, מספר הנימולים על ידי אבא משנת תרמ"ט עד שנת תרע"ה עלה לסך 2294 ילדים, לבר מה שמל מתרל"ח עד תרמ"ט שלא רשם. בספרו רשום מהנימולים אותו ואת בנו, כן רשום שם, ילד שנולד בשנוי אבר ולא מלו אותו עד היותו בן י"א שנה שאביו לא רצה שבנו יהיה ערל. מל אותו אבא בבית החולים משגב לדך והרופא של הבית הזמין את כל רופאי העיר שיהיו נוכחים בעת הגיתוח—אפורציון—המענין הזה, כן רשום שם, שמל ילד אחר שעבר עליו שנים אחדות שלא היו יכולים למול אותו בזמנו משום שמתו אחיו מחמת מילה, מל אותו אבא וחי והגדיל.

בימים ההם לא קראו למי שהוא בשם משפחתו אלא על שם מלאכתו או עסקו. או על שם אביו, או אמו או אשתו אם היו שמותיהם מפורסמים ולפעמים קראו גם על שם אבי אביו או אבי אמו וגם על שם של אבי אביו. בספר הנימולים של אבא שרשם, שם הנימול כתוב בן של פלוני, או בן של פלוני בן פלוני. וגם בן של פלוני בן פלוני בנו של פלוני איש המפורסם או שהכל היו מכירים אותו בכדי לדעת מי הוא הנימול ויחוסו. לפעמים רשם בן של פלוני שהוא גיסו של פלוני, משום שגיסו היה ידוע ומפורסם והיו מכירים אותו. בשנת תרל"ט נכנס הסבא רבי משה לדור בבתי מחסה שנקרא דויטשר פליץ, אז נתנו גם לאבא דירה שמה כדי שיהיה סמוך לאביו. ותמיד היה מתכוון

הסבא לדור סמוך לאבא, כי הוא היה המכנים והמוציא את כל עסקי ביתו. אז מסר הסבא ארז משרת גבאי של חברה קדישא לאבא כמבואר לעיל בספרי ושמש בכהונתו זאת עד שנת תר"ס.

בימים ההם היו כל בני החברה קדישא אברכים מצוינים. תלמידי חכמים ונכבדים שעבדו לשם שמים ושלא על מנת לקבל פרס. החברה קדישא היתה פארה של ירושלים. ראשי הדגלים והגבאים היו גדולי תורה ואנשי השם של יהודי ירושלים. כמה פעמים ארע שבני החברה קדישה הלכו להר הזתים בהובלת מת פעמים או שלש ביום או בלילה, בקיץ כשרב, ובחורף בגשם ובשלג, משום שאין מלינים את המת בירושלים, ועל פי פקודת הרב שמואל סלנט הקפידו בזה מאד—ציין בצולם שלי מעשה שהיה בנידון זה—כבוד היה לאיש שהיה נמנה לחבר בחברה קדישא וכבוד כפול היה לאיש שהיתה לו בהחברה משרת גבאי, ראש דגל, מתעסק או רוחץ.

אבא אף על פי שהיו לו הרבה משרות של כבוד. והיה גבאי בכמה מוסדות של צדקה. לא התעניין בשום מוסד או חברה כמו שהתעניין בחברה קדישא והוא היה רוח החיה שכל עניני החברה קדישא היו נחתכין על פיו. ולא נעשה בה שום דבר מבלי ששאלו אותו וקבלו הסכמתו. משרה זו היתה חביבה עליו משום שקבלה מאביו. ובשביל שזוהי מצוה שאין מצפים לתשלום גמול ונקראת גמילות חסד של אמת. כל הקרקעות שקנו בימיו על הר הזתים נרשמו בסבו על שמו. והחוזים עם הערביים מסמך—סנד בלשון ערבי—נעשו על שמו. היו מקרים שקנו מאת הערביים על ידי מסמך והניחו המוכרים בנים קטנים, וכשגדלו הבנים מיחו על המכירה, היה אבא מוכרח לפצות אותם מי בדמי חודש ומי בדמי שנה או דמי רגל כי כל המוחים פנו לאבא ולא ליתר הגבאים. ופעם היה ערבי צעיר שאביו מכר קרקע שלו להחברה קדישא וכשהגדיל מחה ולא רצה לקבל פיצויים. וגבאי החברה קדישא סבלו ממנו הרבה שלא נתן להם מנוחה היה בא תמיד לאבא והטריד אותו. והיה מתכוון בעת שאבא היה טרוד בעסק לבוא להנותו של אבא ולהטרידו תמיד, מה יהיה ואבא היה מפצה אותו תמיד באיזה סכום. קראו לזה "היתום של חברה קדישא", מהירטום הזה סבל אבא הרבה. פעם בא להנותו של אבא ודרש ממנו כסף, ואבא לא שם או לבו אליו כעס היתום והלך, מה עשה? כשחזר לכפרו דרך הר הזתים לקח פטיש ושובר את כתובת האותיות שהיו חקוקים על קבר אבי אבא. עד שלא יכלו לקרוא אותם רצה לשבור גם את המצבה ולא עלתה בידו משום שהאבן עבה וקשה.

כסוף חודש הרמדן, שאז המנהג במזרח לחלק דורנות לפקיד הממשלה, היו לאבא טרדות רבות מן המוכרים של הקרקעות שבאו כולם לקבל את הקפה

והסוכר—לפי שרוב הקרקעות נסכרו כאמור רק על פי חוזה—וכל הערביים שמכרו קרקעות לחברה קדישא בהר הזתים באו כולם, והיו הרבה שותפים בזה ודרשו קפה וסוכר, וזה עלה לחברה קדישא בסכום גדול מדי שנה בשנה, (אצלי נמצאת דהמחאה שכוז מגבאי דהחברה קדישא על סכום של 10. ל"א"י ועוד. חתומה מאת אבא—החתום הראשון—הרב חיים זוננפלד, הרב שלמה זלמן לוי—בהרב רבי נחום— רבי אהרן העשל שוחס. ורבי יעקב שרהזון).

אבא היה המקציב את תשלום דמי קבורה והקובע מקום לחצוב הקבר, בענין התשלומין של מקום הקבר היה אבא מן המקילים והשתדל שלא יבא לירי בלבולים ומחלוקת אף כשהמת עשיר, כשמת אחד בלילה—ולא הלינו את המת כמבואר לעיל—היה בא רבי שמואל זכיל רובין סקיד החברה קדישא, גם באמצע הלילה והעיר את אבא משנתו אף שהיה עיף ויגע מעבודת היום כדי לסדר הענין, אבא עמד ממסתו ולא הקפיד כלל קבל אותו בפנים מסבירות ומפל עמו עד שסדר הענין, ומה שגמר אבא היה מקובל לגבאי החברה קדישא ולא הרהרו אחרי מעשיו, פעם שאלתי את אבא מדוע יבא ר' שמואל זכיל רק אליך ומסיריך אותך מן השינה בעוד שיש גבאים אחרים? השיב לי: אני נהנה מטרח זה שזוהי גמילת חסד של אמת שאין מצפים לתשלום גמול.

כשמת אחד מגדולי חציר תלמיד חכם מפורסם או ירא אלקים ובעל מעשים טובים היה מפקד אבא שכל בני החברה קדישא ילכו וילוו את המרצ עד הר הזיתים, ובעת שהיה לו פנאי אף הוא היה הולך עמם.

את הספדנים הכלליים לא סבל אבא. וכשאירע מת בבקור חולים הכללי ששמה היו הסמטאות קצרות ורחוקות. והספדן התחיל להאריך אמר אבא לנושאי המטה שילכו עם המת ולהגיד את הספדן באמצע הספדו. וכשהספדן התעקש צעק אבא. ואמר: הדוחק רב ונושאי המטה הם אנשים ולא חיות. ופקד בקול לנושאי המטה שילכו. המשמעת היתה חזקה נושאי המטה הלכו עם המת והספדן נשאר באמצע הספדו. גם כשהיה המספיד אחד מן הרבנים והאריך בהספדו נגש אליו אבא ובקש ממנו שיסיים את ההספד, וירחם על נושאי המטה ולא יעכבם עם המטה. דבריו היו נשמעים והרב הספדן סיים את ההספד.

בכלל לא נזהר דעתו מהספדים ומהמספידים והוא היה אומר: לכשימות בדעה צלולה יצוה שלא להספיד אותו, משום כשרואים כהיום מי המה המספידים הכללים בזיון הוא להמת. ונתקיים כן, בהלויתו לא הוכרזו ברחובות ולא הספידוהו. אבא היה מחלק לחברי החברה קדישא העניים בכל ערב פסח יין לארבע כוסות על חשבוננו לפי מכסת הנפשות שהיה להחבר, והיו איזה מבני החברה שלא היו נצרכים לזה ואף על פי כן באו לבקש יין לדי' כוסות. אבא ידע מזה

אבל נתן להם בסבר פנים יפות. כדי שלא לביישים.
 רבים מבני החברה קדישא שהיתה להם "חזקה" לקבל מאבא גם שלש
 מצות שמורות לליל הסדר. והוצרך בשביל זה לאפות מצה שמורה במדה מרובה.
 המסחר של אבא ושותפו הלך וגדל. בית החלפנות היה לבנק מפורסם
 עד כי היה דהגדול והראשון בירושלים ליהודים האשכנזים ונתפרסם שמו
 בעולם בשם "בנק נתן המבורגר".

פרק ד'

בימים ההם שלחה ממשלת אוסטריה לכאן קונזול אוסטרי-הונגרי בשם
 שטריו. לפני זה לא היה בירושלים קונזול אוסטרי מיוחד, ובא כח ממשלת אוסטריה
 היה כומר אחד אוסטרי אורטודקסי ירושלמי שמו היה קבגה. רחוק שישב תמיד
 באחוזתו אצל מערת אליאס על יד לקבר רחל ולמד. כומר זה היה קונזול אוסטרי
 הונגרי רק להלכה. אבל למעשה היתה כל ההנהלה מסורה להסגן והסופר. מוכן
 שלא היה בזמנו שום סדר באורחות ונתינות האוסטרית וההונגרית בירושלים,
 כמה וכמה מהאזרחים לא חדשו האורחות ולא החליפו את הדרכיות שלהם יותר
 מעשרים שנה. אחרים קבלו שנה בשנה תעודת אורח שעלתה באיזה סכום של כסף.
 שום צעיר לא עמד לבחינה אם כשר הוא לעבודת הצבא. כשמת אותו כומר ממלא
 מקום הקונזול שלחו מהתם את הקונזול שטריו שחיה קפרן ושומר חק. בקר את
 הפנקסאות ומצא אי סדרים. כשנכנס לתפקידו נתן צו: א' כל אחד מבני אוסטריה
 -הונגרית מחויב להביא תעודת לידה מפקדי הממשלה מעיר מולדתו, עם תעודת
 מספר נפשות ביתו מתי ואיפה נולדו, ותעודת אזרחית מן שר המחוז של עיר
 מולדתו, ומי שלא יביא אלו התעודות יאבד את אזרחותו ונתינותו האוסטרית. ב'
 כל אורח או נתין כשר כשהוא עצמו או בנו יגיעו לשנת העשרים ואחד מחויב
 ליסע להעיר שבה נולד לעמוד שם תחת הבקרת של עבודת הצבא, ואם יוכשר
 מחויב לעבוד בצבא כפי החק. ומי שלא ימלא חובו יאבד נתינותו על ידי זה.
 סקודותיו אלו לפי שעה הוציא יותר מאלף איש מהאזרחות. עד שיבררו את וכותם.
 מוכן מאליו שהיתה גזרה שאי אפשר לעמוד בה מפני שהרבה נתינים נשתקעו
 כאן על ידי אבותם שבאו לארץ ישראל בזמנים קדומים, ולא ידעו אפילו לאן
 לפנות—את הנתינות התורכיות, לא רצה שום איש לקבל כידוע—הקונזול הציק
 בפקודתו ולא רצה לשמוע שום אמתלאות ובקשות הוא באחד יקוב הדין והחק את
 ההר, הכל חשבו אז את הקונזול הזה לאנטשימי ואדם רע, משום שהיה מדבר בכעס
 וברגז על אזרחיו הרבים ועל אי הסדרים שמצא ברישומותיהם. אבא ואחיו היו
 גם כן בכלל הנפסלים והמוצאים. אז פנה אבא להרב והמנהלים ולמכיריו שבעיר

פרשבורג שישלחו שליח להממשלה ולהטסטרס דשם ויחפשו עצה, חפשו בהפנקסאות שם ומצאו שהסבא לא חידש את הדרכיה להאזרחות שלו עשרות בשנים, הרב והמנהלים קבלו תשובה שלילית, שמשפחת המבורגר אבדו את אזרחותם. אז יעץ לאבא אתר ממכיריו ידידו הרב הדיין רבי דוד גיימן ז"ל שיפנה אל עורך דין גדול ומצוין ד"ר באראך יהודי ריפורמי וחפשי אבל היה חובב ציון ואוהב ארץ ישראל, פנה אבא אליו והוא הבטיח לספל בזה ולעשות בכל יכולתו בחנם למען כבוד ירושלים וחבת ארץ ישראל, העורר דין עמל הרכה כזה, חפש בפנקסאות של עירית פרשבורג ומצא והראה להממשלה שהסבא מעת שבא לדור בפרשבורג נעשה אזרח, והיה משלם מסים וארנוניות וגם הנשואין שלו עם אשתו היה כחק אצל הממשלה, ובנו הבכור עמד לצבא ונפסל. אבא זכה בדין והוא ואחיו וכל בני משפחת המבורגר בירושלים הוכרו שוב כאזרחי אוסטריה—הונגריה ילידי העיר פרשבורג והשיגו כולם דרכיות.

אבא שלח להעורך דין הנזכר אלבום יפה שנעשה במיוחד לשמו. עם ציורי ארץ ישראל ופרחים טבעיים עם לוחות של עצי זית. ושמו של העורך דין היה חרות על הלוחות בעברית וגרמנית. כשקבל ד"ר באראך את האלבום שלח מכתב תודה לאבא על המתנה היפה, וכתב בו שהאלבום זה חשוב אצלו הרבה יותר מכסף, ומתנה מעיר הקדושה ירושלים חביבה עליו מאד. את האלבום שם למשמרת בין הדברים יקרי הערך שלו. (ה)

כשהשיג אבא את תעודת האזרח שלו הלך להקונזול שטריוז שירשום את משפחת המבורגר בירושלים לאזרחי הונגריה נהנה הקונזול מאד ואמר "שמח אותי מאד", רשם הכל, בספר, ואמר לאבא שכל הצעירים מן המשפחה שהגיע תורם לעשרים שנה. ואלו שיגיעו לתור זה מחויבים לבוא לבקרת לעבודת הצבא. והוא יודיע היכן ומתי לבוא.

אבא שהיה הסופר והמוכיר של כולל חונגריה, היו לו ענינים רבים עם הקונסליה האוסטרית. על ידי זה נתיידד עם הקונזול ובכל עת שבא קבל אותו בסבר פנים יפות. והרבה שיחה עמו. פעם נסוכה שיחתם על אי הסדר ששרר בקונסליה בזמן ששמש ממלא מקום הקונזול הכומר שעסק רק בתורה ובתפלה ולא טפל כראוי בתפקידו כבא כח אוסטריה, ובתוך דבריו נגע הקונזול בשאלת

(ה) בשהייתי בפרשבורג בשנת תרס"ב-ס"ג ביקרתי את העורך דין ד"ר באראך לתת לי תודתי על טרתו, התווצנתי לפניו שאני בנו של הבנקאי "נתן המבורגר" שמת מאד וביקש אותי לספר לו מהמעב בארץ ישראל, והראה לי את האלבום שקבל מאבא. שספור אצלו בין החפצים היקרים שלו היקר בעיניו מאד.

עבודת הצבא שבמשך שנים רבות לא עמד מירושלים שום נתין אוסטרי-הונגרי לבחינה לעבודת הצבא, או אמר לו אבא: "בבקשה רוצה אני לשאול את הקונזול שאלה אחת-השיב לו הקונזול: "בבקשה ישאל מה שהוא רוצה". אמר לו אבא-מה כל החרדה הזאת של העמידה לעבודת הצבא, וכי כדאי הוא להממשלה בשביל איזה מוכשרים להוציא עליהם הוצאות מרובות לנסיעה מפלשתינה להונגריה והלבשה ואכילה עד שיצא השכר של אנשי הצבא מפלשתינה בהפסדה של הממשלה? השיב לו הקונזול: "שתי תשובות בדבר, א' חק הוא חק, אם מאת יוכשרו או רק שנים החובה הוא שהטוכשר יעבוד בצבא. אף אם עולה ההוצאה לכל אחד בסכום כסף גדול, ב' בינה שואלים, היתכן שמכל ההונגרים-האוסטרים הדרים בפלשתינה לא הוכשר אף אחד לעבוד בצבא? והלא זה כמה שנים שהאוסטרים וההונגרים הדרים בכל מקום באים ומתיצבים לצבא. ומפלשתינה לא בא אף אחד מהו פירושו של דבר, משום זה אני מהמיר מאד בענין זה". אמר לו אבא: שנה היא פלשתינה מכל הארצות, שקשה מאד הדבר ליקח בן מעל הוריו וצעיר מאת אשתו הרכה-שבכאן הכל נושאים נשים בצעירותם של הגבר והאשה-, בחוצה לארץ הכל יודעים את חובת עבודת הצבא, והאיש אינו נושא אשה, והאשה לא תנשא לאיש עד שיגמור שירותו בצבא או עד שישתחרר, אבל כאן שער כה לא ידע איש מחובה זאת בשביל שלא היה תובע ודורש ממנו, כמה קשה לאיש להפרד מאת אשתו הצעירה וילדיו הרכים ליסע למרחקים לשלש-ארבע שנים רצופות. עוד זאת, שמה באוסטריה והונגריה הרי בשעת שלום יכול העובד בצבא להתראות עם משפחתו מזמן לזמן, בימי חופשתו מבקר בכיתו או בני ביתו מבקרים אותו מה שאין כן כאן שהנסיעה קשה וארוכה ומעבר לים-וכשהבעל נוסע איז אשתו כעגונה יושבת ומצטערת עליו וכן ההורים, כל זה-אמר אבא-צריכים ליקח בחשבון ולהמתיק את הדין. נכנסו הדברים האלו בלבו של הקונזול התבונן מעט ואמר לאבא-אנו נחשב על זה לחץ את ידי אבא ואבא התפטר ממנו והלך לו, נשתקק הדבר, אבא היה בא להקונזול תכופות ולא דיבר עוד הקונזול עמו בנידון זה. יום אחד בא לאבא המשרת של הקונזול (קום בערבית) ואמר לו שהקונזול מבקש אותו שיבא אליו ביום פלוני בשעה פלונית. אבא הלך ובא בשעה הקבועה. כשנכנס אבא למשרדו של הקונזול הושים לו את ידו וראה אבא שהקונזול בדיחא רעתיה, בקש את אבא לשבת ואמר לו יש בשורה בפי לשמח אותו שאלתו בדבר עבודת הצבא נכנסה במוחי תפסתיה כשאלה גדולה ונכונה. הפשתי עצה, וכתבתי להמינסטריים של הצבא באוסטריה שהאקלים של פלשתינה כל כך רע עד שאי אפשר למצוא כאן איש צעיר בריא וחזק כמו באירופה, כאן שולטת מחלת עינים קשה. הגרענת שהיא מחלה מתדבקת, מחלת המלריה מחמת חסרון מים. כולם דלי בשר ותשושי כח שכפי ראות עיניו

מסופק אם ימצא אחד שיוכשר לצבא דנו על זה במינסטריום והשיבו לו: לשלוח את הצעירים ש"יעמדו" באוסטריה או בהונגריה אי אפשר שמא יצאו פסולים ויחולו על הממשלה הוצאות הליכתם וחזירתם ואולם כדי לצאת ידי חובת עמידה לצבא יבחר לו הקונזול שבירושלים רופא אחד יליד הונגרי או אוסטרי שנתגדל בארצות תללו אף שהוא חוסה עכשיו בירושלים תחת ממשלה זרה לא איכפת מכיון שהוא איש הונגרי או אוסטרי כפי החק בזה, הרופא הזה יקבל משכורתו מן הממשלה בעד כל בחינה ובקרת הצעירים שהגיע תורם לצבא יעמדו לפניו לבחינה במשרדו של הקונזול ובנוכחותו והיה, אם הצעיר יוכשר לצבא יתן לו הקונזול זמן עד יום פלוני ופלוני מחויב הוא ליסע לאוסטריה לעבוד בצבא ואם לא יבא בזמנו יאבד את זכות האזרחות או הנתינות שלו ואם הצעיר יפסל אז יערוך הרופא פרטי כל ויבאר בו מאיזה סבת הפסול והחסרון של ה"מעומד" ויחתום את שמו והקונזול יקיים את התעודה בחתימת ידו וישלח אותה להמינסטריום ואז יקבל הצעיר כתב פטורים מהמינסטריום.

הקונזול אמר לאבא, שראשי עדות אוסטריה והונגריה ידביקו במשרדם הודעה מאת המינסטריום שכל איש שהגיע לשנת העשרים ואחת עליו להתיצב במשרדו של הקונזול ואף מי שעבר עליו זמן של עבודת הצבא בשנת העשרים ואחת מחויב גם כן לבא להבחן בבת אחת עבור כל השלש פעמים שהיה צריך להתיצב ומי שלא יקבל עליו את הדבר תבוטל אזרחותו או נתינותו.

שאל אבא את הקונזול באיזה רופא יבחר אמר לו: בפלוני הרופא—אינו יהודי—שהוא הונגרי אמיתי אף שהוא נחין זר אבל מכיון שהוא הונגרי ראוי לפי החק לתפקיד זה, אבא חודה להקונזול על הטובה הזאת וטרם שהתפטר מן הקונזול אמר לו הקונזול שיחכה מעט ונכנס לביתו והביא את הספר "ירושלים" חלק ראשון שהוציא לאור החכם רבי משה לונץ שהיה בו מאמרים גם בגרמנית והחכם לונץ כיבד בו את הקונזול, הספר היה בכריכה יפה ומהודרת ואמר הקונזול לאבא: "זה הספר אני נותן לך" המבורגר במתנה" (הספר הזה נתן לי אבא במתנה אחרי שובו מהקונזול) התפטר אבא ממנו בידדות, אז נוכח אבא ואמר שהקונזול אינו אנטישמי רק קפדן ושומר חק ובסבלנות ואיש בדברים יכולים להשפיע עליו ולקבל טובתו.

אבא בא למשרד כולל הונגריה וצויה להדביק המודעה הנזכרת וכן שלח להודיע להראשים של כולל אוסטריה גליציה שגם הם ידבקו מודעה שכזו. אחר זה התחכם אבא הקדים והלך להרופא הנזכר מידידיו הנאמנים, ואמר לו שיש לו לדבר עמו דבר סתר שיגביל לו זמן לשיחה חשובה, תגביל לו הרופא זמן ביום פלוני בשעה פלונית. אבא בא וסגרו את עצמם בחדר מיוחד וצויה

למשרתיו ולבני ביתו אם יבא איש אל יפריעהו, אמר אבא שיש לו להציע עסק שיכניס לו כמה מאות נפוליון זהב לשנה. הרופא תמה למשמע הדברים ושאל לאבא הא כיצד? אמר לו אבא כן, בלי עמל וטורח רב יוכל להרויח סכום גדול. סיפר לו אבא איך שהוא הרופא נבחר לבחון ולבקר את בני אוסטריה-הונגריה הצריכים לעבוד בצבא. ובכן יוכל לקבל כסף גלגלת מכל צעיר וצעיר שזה יעלה במשך השנה לסכום גדול, הסכים וקבע תשלום ידוע לכל גלגלת. ואמר שהוא עושה זאת רק לכבודו של ה' המבורגר, נדברו יחד והוסכם ביניהם שבעת שיגיע התור השנתי של הצעירים לעמוד לבחינה לא ישלח הקונזול לכל איש הזמנה מיוחדת. רק ישלח לראשי העדה שביום פלוני יעמדו אלו הצעירים וה' המבורגר שהוא המזכיר של העדה ישלח להצעירים את ההזמנה, ויודיע להם שיבואו אליו ביומיים קודם וכל אחד יביא כסף לגלגלת עבור הרופא וה' המבורגר. ימסור הכסף עם השמות להרופא, הכל נעשה בחשאי ובהסכם גמור ואבא נפרד ממנו בחבה.

הדברים יצאו לפועל כל הצעירים הביאו את כסף גלגלתם ברצון. אבא רשם את שמותיהם ומסר להרופא, וכולם שוחררו. וכן נהג הדבר כמה וכמה שנים. אבא לא קבל בעד טרחתו כלום. ואף שהיתה לו טרחה רבה בכל שנה ולפעמים בכל חודש אבל טרח בזה בשמחה לטובת הצעירים בירושלים שאילמלי הצטרכו לעבוד בצבא, או לנסוע להתייצג בתוצה לארץ היה זה גורם חורבן לשוב בימים ההם. וכאמור לא רצה אבא ליהנות מזה כלום וכמה וכמה צעירים רצו ליתן לאבא כסף ומתנות ברצון רב ובשמחה ואבא לא קיבל.

זכורני בעת שידידי רבי שמעון רוקח ז"ל היה צריך לעמוד לבחינה והוא היה איש בריא וחזק ובעל גוף, כשחזר מן הבחינה ופסולו בידו לקח 100 פרנק זהב—4 לא"י—ונתן לאבא בעד טרחתו לא קבל אבא ממנו גם אחרי הפצרותיו הרבות. של רבי שמעון רוקח.

אבא עסק וטפל בזה עד לעת זקנותו ואף בשני האחרונות אחרי שירד מגדולתו והיה עני מדוכא לא קבל משום איש אף מיל אחד, ועל ידו שוחררו כמה מאות צעירים מעבודת הצבא ונשארו בירושלים.

לעת זקנותו מסר אבא את הטיפול בזה לאחי רבי אברהם צ"ה, שהוא יתעסק בזה—אני הייתי אז באירופה—הלך עם בנו אברהם להרופא ואמר לו שהוא כבר זקן ואינו יכול לטפל עוד בזה ובני זה ימלא את מקומי, הסכים עליו הרופא. ואבא ציוה לאחי שאף הוא לא יקבל שום שכר טרחה עבור זה. ואחי שמר את פקודתו של אבא, ובימי מלחמת העולם שהיו צריכים צעירים רבים לעמוד לצבא, נפסלו על ידי אחי כמה מאות אנשים כעשרים ושלשים

ליום, ואחי סבל אז עוני ודוחק ורצו ליתן לו כסף ולא לקח. ושמר את פקודתו של אבא שיתעסק בזה לשם מצוה. (1)

אחר איזה זמן הלך הקונזול שטרויס מכאן ועלה למשרה יותר גבוהה ובא אחר במקומו. כולם הצטערו על שנסע מכאן ובפרט אבא הצטער מאד שהיה מיוחד עמו ועל ידי הקונזול הזה פעל מה שפעל לטובת הצעירים. אבא היה חשוב מאד אצל הקונזול אוסטרי-הונגרי, וגם אצל הקונזול הרוסי ואצל הקונזול הצרפתי. והתחשבו עמו ועם דבריו.

לפנים היה כאן בירושלים לבד הדאר התורכי העירוני גם דאר אוסטרי יחידי לממשלת זר. הדאר רזאירופי בא תמיד ביום דשבת לכאן על ידי עגלה מיוחדת ומובילים מיוחדים. על ידי הרכבת לא הרשתה הממשלה להביא דאר זר—המכתבים הפשוטים נמסרו להיהודים ביום השבת. המכתבים הסגורים והמחאות דאר ומכתבי כסף שהיו צריכים שובר שיתחום המקביל ארץ שמו, להיהודים שלא רצו לחלל את השבת בכתיבה נמסר להם ארץ שלהם ביום השני, משום שביום הראשון היה הדאר סגור מפני שבתם של הפקידים. רק אחר כך היה פקיד יהודי ששבת ביום השבת ועבד בראשון—לאבא היו באים מכתבים מרובים מאד אליו מהבנקים ומבתי חרושת ומסוחרים שבאירופה. לבד מה שבאו מהרבה אנשים שבכאן שנתנו את הכתובת של אבא למכירתם, שישלחו על שמו, וכן באו מכתבים ודמחאות ומכתבים סגורים על שם כולל שומרי החומות שאבא היה המורשה של דכולל לקבל את המכתבים ולהחיותם על השוברות. בכל שבת שבא הדאר היו הרבה מכתבים בשביל אבא. אבא שהיה חרדי לא רצה לחלל את השבת. ולחכות עד יום השני גם כן אי אפשר היה לאחר בשני ימים. היות שאבא היה מיוחד הרבה עם הסגן של דקונזול אוסטרי הונגרי שהסגן היה גם כן המנהל הראשי של הדאר האוסטרי. היה זה נוהג, שאחר שנפתחו השקים עם המכתבים ונתחלקו על פי דמספרים של אבא היה לוקח את כל מה שבא על שמו של אבא. ומכתבי דכולל שומרי החומות. ונתן אותם במשרדו המיוחד, כשבא אבא לקבל המכתבים שלו בשבת. נכנס הפקיד להמנהל לומר: לו המבורגר בא, הוציא לו את כל דמכתבים הפשוטים והסגורים ומכתבי כסף והמחאות והשוברות עליהם ודאמין לאבא שיתחום על השוברות ויתוירם כולם ביום השני, ביום ראשון חתם אבא על

(1) כשוכי מאירופה מנסיעתי בפעם הראשונה תרס"ד—ס"ה היה לי ויכוח עם אבא בזה הענין ואמרתי לו שיקח עבור מרחתו מכל צעיר 5 פרנק להחיות את גפשו שכל אחד היה נתון כשמתה והמצוה תהיה גם עם זה בשלימות ולא רצה ואמר לי שאתחיל לרבר עור בדבר הזה

השוברות ומסר אותם ביום השני, כמה פעמים שאבא לא היה יכול לילך הלכתי אני לקבל את הדאר והמנהל מסר גם לי את הכל.

פ ר ק ה'

בחודש אדר תרמ"א הייתי לבר מצוה—בעולם שלי יסופר ע"ז בארוכה—בחודש שבט תרמ"ד השיאו הורי אותי עם אשתי חנה יוסא. ז"ל בת רבי אריה מרדכי רבינוביץ, —בעולם שלי בארוכה—.

בחודש כסלו תרמ"ח נהיה אחי אברהם לבר מצוה. השנה ההיא היתה שנת עצירת גשמים עד סוף ימי חנוכה, וביום הבר מצוה ירדו גשמי ברכה הראשונים. לפרסומי ניסא ולגדל השמחה עשו החברה קדישא—שאבא היה הגבאי ראשון של החברה—סעודה גדולה בלילה על חשבון החברה, באו כל הגבאים, הראשי דגלים וכל בני החברה ונכבדי העדה, והידידים הרבים של אבא, בסעודה זו בשלו רק בשר עופות. הסעודה ארכה כמעט עד זאור הבקר, והנה באמצע הסעודה נפלה שאלה של ספק טרפה, אחד מן הסועדים מצא בחלקו עצם של תרנגולת שבורה אצל הארכובה, מה לעשות?, הרב שמואל סלנט שהוא מרא דאתרא להוראות איסור והיתר ישן כבד, —שזה היה בשעה 12 בלילה—, בית אבא היה אז בחזקת אשה רבנית ספרדית שהיה סמוך לביתו של הרב יהושע ליב דיסקין דהרב מבריסק—הוסכם לילך אצלו ואם הוא ער עדיין לשאול ממנו. הלכו רבי אברהם זקס ורבי אברהם פרוסט—קורפירער והעצם בידם, דפקו על סתחו של הרב פתח להם את הדלת. ראו שכבר הכין את עצמו לילך לישן שאל אותם על מה הם באים, אמרו לו שיסלח להם על שבאו בשעה שכונו אבל אין הדבר יכול להדחות. הם סועדים בסעודת הבר מצוה של בן רבי נטע הרש ואחד מן הסועדים מצא ברבע התרנגולת שלו העצם השבור הזה הסמוך להארכובה, הרב לקח את העצם בידו משש וחשב. ואמר: מה שנאכל מן הבשר עד עכשיו הוא כשר, ומכאן ואילך לא יאכלו עוד מן הבשר, ראה שהם מהססים אמר להם: אני אומר לכם שלא יעלה עליכם שום חשש שאכלתם בשר טרפה, מה שאכלתם היה כשר כדבעי, מכאן ואילך שלא לאכול עוד מן הבשר, הרב לקח אחר כך את העצם ושבר אותו לכמה חתיכות והשליך את החתיכות להרחוב דרך חלון הבית. חזרו בתשובתם, מי שלא גמר עדיין לאכול את חלקו דהפסיק ולא אכל עוד. בבקר כשנתודע הרב שמואל סלנט מהמעשה של העצם. שלח אחרי ואמר לי שאספר לו גופא דעובדא היכי הוה, ואיך היה השבר ובאיזה מקום. אמרתי לו אני לא ראיתי בעצמי את העצם, אמר לי: אם כן תלך ותחפש אחרי העצם אפילו באשפה ואפילו ברחוב ותלקס את החתיכות ותביאם אלי שרצוני לראות

את העצם. הלכתי לחפש אחרי החתיכות ולא מצאתי אותם חזרתי אליו ואמרתי לו יגעתי ולא מצאתי. הצטער ואמר: חבל, חבל.

באותה שנה השיאו ההורים את אחותי עלקא מחלה עם בחור אחד מעיר מדה שבהונגריה. שמו היה יהודה פרימן. הית בן ישיבה אצל הרב שבמדרה חרדי קצוני וחסיד. הוריו ובני ביתו באו אחרי איזה שנים לכאן שם אביו היה רבי דוד אלימלך פרימן, תלמיד חכם גדול וירא שמים חרדי קצוני ומחמיר על עצמו כל מיני חומרות מופרזות. אחותי ובעלה זה חיו יחד בשלום אבל לא ילדה לו, שהו עשר שנים. אבא שלו אמר שהדין הוא שאם שררו עשר שנים ולא ילדו מחויב הוא לגרש אותה. הציק מאד לבנו וכן העתיר דברים על אבא שבתו תתרחק לקבל גט וגירש אותה שלא ברצון ונתפרדו בשלום ואהבה ובצנעא ונשאר בידידות עם בית אבא כל הימים.

אחר כן גישאת אחורני לשי"ב רבי יוסף ישראל המבורגר—נוכר לעיל בעולמו של הסבא—בן אחי אבא רבי אהרן שאשתו מתה עליו צעירה והניחה לו בן קטן ובנות קטנות לקח אותה לו לאשה וחיתה עמו עד יום מותו. היא גדלה את היתומים וטפלה בהם באהבת אם עד שהיו גדולים ונשאו ונישאו וילדו בנים ובנות. ועד היום קוראים אותה סבתא והיא חיה אצלם עד היום.

בשנת תרמיט השיאו ההורים את אחותי נחמה עם רבי אביגדור דוב בן הרב יצחק שורצשטיין שהיה רב בעיר הוהט שבהונגריה שבא לפה עם אשתו. ובן יחידו הנזכר ובת יחידה. אביגדור דוב היה תלמיד חכם גדול ובקי בשיס, מושלם ספק מתון וחרדי. ידע כתב ולשון עברית, לשון גרמנית וחשבון על בורין. וכתב ידו היה יפה מאד. ואומן יד בכתב אשורית. נחשב בירושלים בין הסופרים האומנים והמצוינים לכתובת ספרי תורה תפילין ומזוזות. פרשיותיו לתפילין היו נמכרות ביוקר וקפצו עליהם זביגי מן המהדרין משום שדקדק מאד בכל הדינין וההדורין של סת"ם. וכשל כתב ידו המהודר. הולידו בנים ובנות יקרים ונכבדים סוחרים מצוינים וחרוצים ישרים וגאמנים. משכילים ויודעי שפות. גם את בנותיהם השיאו לאנשים נכבדים וטובים בעלי עסק ומסחר ישרים, גאמנים, ופקחים ומשכילים. אביגדור דוב נפטר בדמי ימיו כאחד מחללי הרעב ונפוחי כפן בעת מלחמת העולם בחודש חשון שנת תרע"ז. יהיה זכרו ברוך. אשתו אלמנה עד היום.

בשנת תרנ"ג השיאו הורי את אחי אברהם אריה עם פשה בת רבי יעקב מן (דרכיו ומעשיו הטובים יובא בסוף עולם שלי בפרק מיוחד) הולידו בנים ובנות כולם אהובים יקרים ואנשי שם פקחים וחרוצים, הבנים בעלי עסק ומסחר ישרים וגאמנים. והבנות מלומדות מושלמות ועסקניות. אחי אברהם מת בימי

מלחמת העולם אלו שנת תרע"ז בן ארבעים וחמש שנה יהי זכרו ברוך. האדון נסים בכר-מנהל בית הספר של אלינס-היה בידידות רבה עם אבא, וכשהיה מבקר בשבתות בעיר העתיקה סר תמיד לבית אבא לטעום אצלו מן הפשטידא של שבת, וכן היה בא בכל הג לבית אבא לברכו בברכת החג, ובימי בקורו של הברון אדמונד רוטהשילד בירושלים הציג ה' בכר את אבא לפני הברון במלון קמניץ ודבר עליו טובות.

בעת שהיו הסכסוכים בין העיריה והועד היהודי ביפו ובין רבי שמעון רוקח, בעניני השכונה נזק צדק נמנו אבא ורבי יעקב מן להבוררים שסמכו עליהם שני הצדדים-עייץ על זה בעולם שלי-.

כשמל אבא את בנו של ידידו הרופא ג' ד' ארבעללא בא הרופא למחרתו לבית מסחרו של אבא, נתן לו 100 פרנק זהב-4 לא"י-לא רצה אבא לקבל ממנו כסף בעד המצוה כמנהגו, מה עשה הד"ר קנה קופסא של כסף לטיגריות בעד סך 100 פרנק זהב והביא את הקופסא לאבא בתור מתנה לא. יכול אבא לבייש את הרופא ושלא לקבל ממנו את המתנה ונטל ממנו את הקופסא. כשהלך הרופא לקח אבא את הקופסא ונרצה לי במתנה משום שלא רצה ליהנות מן המצודה.

בעת שידידו רבי יהושע ילין היה דר במוצא ומכר מאהותו לאנשים פרטים היה אבא מטפל עם הקונים, לקח מהם כסף הקניה וסדר עמהם החשבונות הכל על מנת שלא לקבל פרס רק לעשות בזה טובה לידידו הנזכר.

הבנק של אבא ושותפיו יצא טבעו בעולם בשם "נתן המבורגר" הבנק היה הגדול והיחיד ליהודים האשכנזים בארץ ישראל, האשראי שלו היה בלתי מוגבל, סחר עם כל הבנקים הגדולים שבאירופה. נתן צייקים בסכומים גדולים ונשתלמו ככל חלקי העולם בלי שום פקפוק. הבנקים שאבא עסק עמהם בקביעות, היו: בירושלים: "מעלילץ פ' ברגהיים", "דויטשה פלשתינה" בנק, יעקב "ולירו" את קומפני, יעקב "פרוטגר" קרייט ליאנוי. ביפו: "המבורגר מאיר", "קוורק טרוסין"-ארמני, בבירות: אחים מ' את א' "אלשטיין" משה ידיד מרדכי "מנדלזון" באירופה: א' "חיות" אודיסה "דויטשה" בנק ברלין, "הרודנר" בנק ברלין, "קרנברג" ורשה: ס' מ' פאהן "רוטהשילד" ווין "מורפורגו" את פרנטה טריאסט נ' מ' "רוטהשילד" את בניו לונדון, ל' ס' "פוליקוב" מסקבה, ס' יארמולוסקי נורק, גציונל" בנק פטרבורג אחים דע, רוטהשילד פריו לעאפאלד את ל' המבורגר פרנקפורט דמיין. מלבד בנקים שלא עסק עמהם בקביעות, בערי צפת וטבריה היו לו שם סוכנים ששלמו ארז המחאותיו והיה לו עמהם חשבונות עובר ושב.

אבא היה ממייסדי השכונות משכנות ישראל. מזכרת משדה, ימין משה, עזרת ישראל, יחד עם חבריו. רבי יוסף רבלין. רבי יוסף משה קרויז. רבי יואל משה סלומון, רבי אברהם אלקנה זקס, השכונה זכרון טוביה נוסדה על ידי אבא ורבי יוסף רבלין. השכונה שערי צדק נוסדה על ידי רבי פנחס המבורגר— אחי אבא—ורבי יוסף רבלין.

המגרש שנבנה עליו השכונות מזכרת משה ואהל משה הנקנה מאת מוסא אימרון אפנדי נכתב המסמך—סגד—בערבית. וכן דהחוזים ותעודות הקיום של הממשלה—קושנס בערבית—על שם אבא (תעודת הקיום של השכונה זכרון טוביה נכתב על שם אבא ורבי יוסף רבלין) בפנקסי הפרטי כל וכן בפנקסי התעודות שהיו נותנים לכל חבר וקונה בית וכן בכתב החוזה שנעשה עם הועד הלונדוני מיסודו של משה מונטיפיירו חתום אבא עם חבריו למעשה.

הכספים שנשלחו מהועד הלונדוני לכאן שלחו על שמו של אבא. וכן הכספים שנגבו מהחברים קוני הבתים נשלח ללונדון על ידי אבא. וכל המכתבים והשוברות והשאלות ותשובות בעניני השכונות היו נכתבים על שם אבא ואילו נשלחו המכתבים.—יש תחת ידי צרור של מכתבים מהועד הלונדוני לאבא—כי אבא. מלבד שתיה מן המייסדים של השכונות האלה היה גם הסוכן של כספי השכונות.

רבי מיכאל ליב כ"ץ ורבי משה קנטרוביץ שעסקו הרבה בקניית ומכירת קרקעות לא עשו שום דבר בלי הסכמתו של אבא. וקרקעות רבות שקנו מן הערביים נעשה החוזה עם המוכר על שם אבא. (כירי נמצא צרור של חוזים וקושנס של שכונות ושל יחידים שהיו נרשמים בסבו על שמו של אבא) ולא נחנה מזה כלל. רק לטובת ידידיו אלו.

גם בשכונת אבן ישראל היה אבא חבר הועד. השתתף באסיפות וחתם הפרטי כלן.

גם הנחלה שקנה רבי יחיאל שלזינגר בפתח תקוה עבור כולל הונגריה שבירושלים היתה רשומה על שמו של אבא.

הבית העליון שנבנה בביקור חולים בעיר העתיקה בנדבת הנדיב העשיר בנימין לאווע בדויטש קנה הוקם על ידי השתדלותו של אבא. הרב שלמה ליפמן וולדלר בשלנקה כרזב לאבא שהנדיב הנזכר רוצה להקים לו שם בירושלים על ידי קנין נחלה או בית למפעל של חסד ושאל ממנו איזה דבר הוא הכרחי ונצרך, השיב לו אבא היות שהבקור חולים טובל מצפיפות מקום, על כן דעתו שהמנדב יבנה בית לשם קבלת חולים, המנדב נענה ושלה הכספים לאבא. וחמיד היה צריך אבא לקיים את דמכתבים של הגבאים והתעודות

בחתומת ידו שמתנהג בצדק, ועל־ידו נשלחו להגדיב כל רהתעודות וזכויותיו והחשבונוֹת ובכל הדברים הנזכרים עשה אבא בחנם ולא נהנה מהם כלל. כשבא העשיר רבי יצחק צבי רטצורדרפר מאנטורפן לכאן ואמר לקנות מגרש לטובת העניים ולבנות עליו בתים שידורו בהם העניים בחנם. התייעץ עם אבא בזה ואז קנת המגרש שעליו בונים בר־י כולל הונגריה—המנדב היה הונגרי סעיר פרשבורג--את הכספים שלח על ידי אבא והכל נעשה על פי עצת אבא. ואבא לא נהנה מזה כלום.

כשבא הגביר ר' מנחם נויסן ואשתו משיקגו, והביא עמו מכתב אשראי מבנק אחד שבשיקגו על סכום כסף רב נתן לו אבא כמה שהיה צריך. וכל הכסף של האשראי עבר על ידי אבא. גם אחר כך כשקנת המגרש ובנה עליו בתים—שנקראים בתי נויסן על יד מאה שערים—היה כל התשלומין על ידי אבא. ואבא טפל בזה הרבה שלא על מנת לקבל פרס, (עיין על זה בעולם שלי)

בימים ההם בא מפרנקפורט דמיין איש עשיר ורב פעל־ים מר יהודה המכונה לעסאלד המבורגר--לא ממשפחתנו--שרצה לעשות דבר טוב לטובת אנשי ירושלים ואמר לעמוד לעזר הסוחרים שיוכלו להפיץ את סחורתם בחוצה לארץ. נתודע לאבא. ונתקרב אליו כל כך עד שכמעט בכל שבת ושבת בא לבית אבא לטעום מן החמין והפשטידא של שבת. הוא היה איש מפורז. לבש בגדים יפים ומודרניים, אבל ציציותיו נראו מחוץ לחיותו. שיראו שלובש ציצית, המבורגר זה היה חובב ציון ואוהב ארץ ישראל, התייעץ עם אבא. על דבר הסחורות ארצי ישראלית שיוכל להפיץ בגרמניה סחורות כשרות ויהודיות. ויחליטו להפיץ בגרמניה יין כשר מירושלים, וספרי תורה ומזוזות ותפילין. אז היה בירושלים הסוחר הסיטוני היותר גדול ביין רבי זאב וידי ספרברג, נשתוו ועשו חוזה עמו על כמה חביות יין שישלח בכל שנה ושנה. בחוזה נאמר שנעשה על ידי רבי וידי ולא על ידי אחרים. ואבא היה צריך להעיד עליו שלא שינה ועל כשרותו ונאמנותו. רבי וידי ספרברג וה' לאלד המבורגר עסקו במסחר היין עד אחרית ימיהם. ואבא לא נהנה מהם אפילו שזה פרוטדו ועסק וטפל בזה רק כדי שיהיה לאיש ירושלמי עסק ופרנסה.

אחר כך בקש ה' המבורגר מסופרי סתים שבכאן שכל אחד יביא לו דוגמה מכתב ידו ויקבע מחיר עבודתו. וימצא חן בעיניו כתב ידו של הסופר רבי יצחק נבס--עכשיו בנוירק--וגם מחיריו היו היותר זול־ים מהמחירים של הסופרים האחרים. עשה עמו חוזה שישלח לו ספרי תורה תפילין ומזוזות גם כן בתנאי שאבא יעיד על כשרותו, הסופר התפרנס יפה והרוויח מזה עד יום מותו של המבורגר. בפרנקפורט דמיין, אבא לא קבל גם מזה שום שכר טרחה

ודמי ספסרות ושמה בזה שעל ידו מתפרנסים בני ירושלים מעבודת נקיות ויפות. כאן היו שני אחים צעירים ישרים ושקטים אברהם יהודה, ומשה מונזון שחפשו להם גזירה עסק או עבודה לפרנסת ביתם. עלה על דעתם לפתוח בירושלים דפוס אבן ליטיגרפיה. הביאו מכונה קטנה ליטיגרפיה מפרנקפורט על ידי ה' ל' את ל' המבורגר. התחילו לעבוד, אבל לא עלתה בידם משום שלא למדו את המלאכה ולא ידעו איך להתנהג. הוסכם אצלם שיסעו לפרנקפורט להרצולמד ולהשתלם שם במלאכה זו, באו לאבא ודרשו ממנו המלצה לה' המבורגר ולבקש אותו שיעמוד לימינם בעצה ובסיוע אבא שהכיר את אביהם וגם אותם לצעירים ישרים ושקטים, אמר להם שיתן להם תעודה, אבל מבקש מהם שיתנהגו כשורה הן בעניני למוד המלאכה והן בעניני הדת, ושלא יתחברו עם חברים לא טובים שלא יחולל שם שמים ושמה של ארץ ישראל על ידם. הבטיחו לאבא. ואבא נרצן להם המלצה ובקשה להמבורגר. כשבאו לפני ה' המבורגר קבל אותם בסבר פנים יפות. והשיג להם מקום להתלמד בו העבודה על בוריה. כן השיג להם שכר לימוד ואש"ל (איכילה שיתיה ליינה) והלבשה בכבוד. שהו שם שתי שנים עד שהשתלמו במלאכה זו. והמבורגר כרוב לאבא ששמה בהתנהגותם שהיו ישרים צייתנים ושקטים. הביאו מכונה חדשה וגדולה לכאן והתחילו בעבודתם הם ובני ביתם והיו מתפרנסים מזה בכבוד ונודע בירושלים. דפוס האבן של האחים מונזון.

כאלה וכאלה עשה אבא להשיג עבודה ופרנסות לבני ירושלים והכל לשם מצוה בלי שום תשלום גמול, וגם לא רצה שיודו לו או שיברכו אותו מעל העתונים, רק הכל היה בצנעא ובחשאי ושמה מאד שעל ידו הסתדרו והתפרנסו משפחות רבות בירושלים. (ז)

פרק ו'

זמן מה היה אבא הפקיד והגאמן של הפקידים. והאמרכלים באמשטרדם. בימים שפרצה מחלוקת בין בני כולל הוי"ד (הולאנד ודויטשלאנד) שבירושלים והפקיד הקבוע של הפקידים היה רבי משה יצחק גולדשמיד, שכל הכספים שהגיעו מהולנד ודויטשלאנד היו נשלחים אליו גם היה המנהל את הסדר בבתי מחסה—

(ו) ההמאות של ה' ליפולד המבורגר היו נרפסות וכתובות עברית גם הפירמה. והתאריך של התורש והשנה היו לצי מספר שלנו—דבר כלתי נפרץ בימים ההם—כזה הנוסח: למר נתן המבורגר בירושלים. יאחזל לשלם נגר. מתשנן כתב דנא—מליצה נרמנית: לרי פלוגי סך פלוגי וכו'.

דויטשרפלך-בעיר העתיקה, קפץ עליו רוגזם של בני הכולל ורצו להעבירו ממשרתו ונתהוה מחלוקת גדולה אז מינו הפקידים באמשטרדם את אבא בתור פקיד זמני עד שתשתקע האש של המחלוקת. ועסק בזה עד שהוחזר השלום בהכולל והוחזר רבי משה יצחק למשרתו (דרכיו ומעשיו וטיפוסו בעולם שלי). בשנת תרניב כשנתייסד כאן ועד האחדות של ספרדים ואשכנזים היה אבא חבר הועד בתור פרטי כי לא רצה להיות כבא כח איזה צד שהוא, והשתתף בכל ישיבותיו יחד עם ידידו ואוהבו ה' נסים בכר שמשך אותו להיות חבר בועד זה ועשה לו קורת רוח רבה בזה.

גם בועד הכללי כנסת ישראל בכל צד שהיה שם ענין תכוף ונחון הזמינו המנהלים את אבא לאספה לשמוע חות דעתו ואבא נענה תמיד להזמנתם מבלי שיצטרכו לפצור בו, אף כי בתור הונגרי לא היה שייך לועד הכללי. אבא היה הסוכן של: כולל הונגריה, ועד הכללי כנסת ישראל, השכונות: משכנות ישראל, מזכרת משה, ימין משה, עזרת ישראל, שערי צדק, זכרון טוביה, המוסדות: חברה קדישא, ביקור חולים, מושב זקנים, בית הספר אלינץ. בית הספר למל בידירות מרובה היה עם ידיד הרצברג מנהל בית הספר למל והיה רגיל לבקר בביתו לרגלי עסקיו. פעם הלך אבא אליו לסדר חשבונות כנהוג וכשחזר ממנו ספר לנו אבא: כשבא לביתו של ידיד הרצברג קדם הלה את פניו בשמחה ואמר טוב שבא ה' המבורגר היום לביתי. למען יתברך שאלה של "כשרות" מה היא השאלה? שאלוהו אבא אמר לו ידיד: יש לנו שובכי יונים ובני ביתי רוצים לשחוט היום אחדים מהם ולצלוחם לאכילה. אבל המשרתת נתנה היום בבקר להיונים לחם עם חמאה. האם אין בזה חשש של איסור בשר בחלב? אבא עאל "כמה זמן יש מעת שהאכילו אותם החמאה. עד שישחטו אותם? אמר: בבקר אכלו בשעה פלונית". אמר לו אבא שמותרים היונים באכילה ותודה לו על זה.

אבא אף שהיה ממייסדי הרבה מוסדות של צדקה ופעיל גדול בישובה של ירושלים ועסקן צבורי מטבעו. בכל זאת התרחק מכל משרה של אחריות הן בענייני דת ודין והן בענייני כשרות, ולא קבל עליו, ענייני הערכת כספים כמו לדון בערכן של מקבלי כסף אם ראוי האיש זה או זה לקבל. וכן כמה ליתן לו לא רצה לקבל אחריות כאלה בשום אופן. הוא עשה הרבה בגמילות חסד שערי חסד הכללי שהיה אחד ממייסדיו וגבאי שחתם תמיד על הפרטי כלן ועל "פנקסי החברים" ועל מכתבים וכו' אבל בענייני שיקול הדעת והכרעה כמו כמה להלוות להאיש העני שמשכנו בידו, וכן בשומא של המשכון כמה שוה, לא לקח אבא חלק כלל, חשש שמא יטעה ולא יעריך את גודל העניות של

הלוח, ואולי יטעה בשומא של המשכון וישום בפחות משויה ועל ידי זה יגרע איזה סכום מההלואה שרוצה העני, עבודה רבת האחריות זו נמסרה לאחיו רבי פנחס שעמד במשרתו זאת. ונהל אותה בכשרון רב חנם עד שנת תר"ס.

פעם היתה מחלוקת בכולל הונגריה והגיע זמן הבחירה לממונים ומנהלי הכולל ושני הצדדים היריבים לא יכלו להשתוות. הוסכם ביניהם לבחור באבא בהיותו ניטרלי ונבחר מכולם פה אחד, בכל זאת לא קבל עליו המשרה הזאת. למרות שרבים מנכבדי הכולל זקנו וצעיריו הפצירו בו שיקבל עליו להיות מטונה לא רצה. באמרו: אני איני מוכשר ואיני רוצה ללדין דיני נפשות עשו שלום ביניכם ובחרו את מי שמוכשר וחפץ בכך.

פעם בשנת בצרת קשה שמחירי תבואה וקמח עלו מאד ומאות משפחות סבלו מרעב. נקראה אספה גדולה בהשתתפות הרבנים הגדולים, הרב יהושע ליב דסקין והרב שמואל סלנט, הבתי דינין וראשי העדה, לסכם עצה איך להקל על העניים את מצוקת הרעב, הוסכם להעמיד שלש קופסאות גדולות. אחת בבית הרב דסקין ואחת בבית הרב סלנט ואחת בחדר הבית דין שיהיו סגורים בשלשה סוגרים והמפתחות יהיו אצל הרבנים. הרבנים ובתי הדינין גזרו בכח התורה שכל איש ואיש מחויב לעשות חשבון צדק מהנון ומכסף. ומחריות של עסקן או מלאכתו ולהפריש אחוזים קבועים ולשים הכסף בסתר בתוך אחת מן הקופסאות, ולא ידע לאיש כמה הוא עשרו וכמה הרינו מעסקו או עבודתו, וניתן זמן שעד יום פלוני מחויב כל אחד להביא, היו מרבים העם להביא, ליום המוגבל נתמלאו הקופסאות. נתאספו הרבנים הגדולים ובתי דינין נפתחו הקופות ומנו את הכסף ומינו ועד העזרה שיתעסק בחלוקת הכסף ולעשות רשימה מן הנצרכים ולהעריך כמה ליתן לכל בירא, או בחרו גם באבא שיהיה אחד מחברי ועד העזרה הזה, ושלחו לו כתב מינוי חרזום בידי הבתי דינים, בכל זאת לא רצה אבא לקבל עליו את המשרה הזאת והשיב אני איני מן המכריעים איני יכול לכוון שמה אטעה ואפחית למי שצריך ואזיק בזה לעניים.

היה בירושלים בנקאי מעלילע פ' ברגהים מומר ועשיר גדול בעל טחנת קמח גדולה חשמלית. הקמח של טחנה זו היה מפורסם לשבח בשם "ברגהימס מעלה" שהיה לבן ודק ומתוקן ומעובד כדבעי. אף היו לו הרבה שדות ורועות חטים שהיו אחוזותיו והרבה שדות שחכר מערביים פלחים ונזרעו החטים על חשבונם. כל שדות כפר אבו גוש היו ברשותו והפלחים עבדו וזרעו אותן באריסין, משום שהיה מומר הוכרח לעשר את החטים כדי שהיהודים יקנו את קמחו, פעם בא לאבא ואמר לו כי בעת הקציר של חטים יסע אבא לשדותיו לעשר את התבואות וישלם לו במיטב, לא רצה אבא באמרו יש בזה אחריות ומסר הדבר

לאחיו. רבי פנחס והוא היה נוסע שנדרה שנדר לעשר את דתכוואה ולא קבל עבור זה שום תשלומין בהיותו חוזר במצות. (בעולם שלי מעשה שהיה בנידון זה). כן פנו לאבא היוגבים והמשקאים היהודים שיעשר את יינם ועל ידי זה שאבא היה לוי היו מרויחים המעשר ראשון שעולה בין הרבה וכדמים מרובים בזה שהלוי מוכר את המעשר ראשון שלו להמשקאי בסך מצער או באיזה מדות של יין, לא רצה אבא לקבל גם זה ואחיו רבי פנחס קבל עליו את המצוה הזאת ועסק בזה הרבה כדי שלא יכשלו המוכרים והקונים באיסור טבל.

כאבא כן היה גם אחיו רבי פנחס מוהל מומחה. בימים ההם היה בעזה ישוב של יהודים ספרדים, וכן בעיר שכם, שלחו לאבא לאמר שנולד בן לאחד בעזה ושיכוא למול את הילד, אבא מסר מצוה זו לאחיו רבי פנחס והוא קבל עליו את המצוה ונסע לעזה ולשכם מזמן לזמן ונהיה המוהל הקבוע של ילדי ישראל בשתי הערים האלו (עיין על זה בסוף עולמו של אבא ברהי"ט והמעשים של רבי פנחס בנידון זה).

אבא הצייל נפש מישראל במאסר קשה. מעשה שהיה כך היה. בעיר העתיקה היה דר איש אחד נתן רוסיה בשם משה חיים כהן אשתו מתה עליו. כשלא היה לו פרנסה הוסכם אצלו שיסע לרוסיה לקרוביו ולבני עירו שיתמכו אותו בכספים, בשכנותו של ר' משה חיים כהן דרו איש ואשה שלא היה להם דרכיה והאשה רצתה גם כן לנסוע לרוסיה מקום מולדתה לבקר את קרוביה, בקשה את ר' משה חיים כשילך להקנונול לקבל דרכיה יקבל בעדו ובעד אשתו—המתה—ויאמר על זו האשה השכנה שהיא אשתו—תמונות לא היו צריכים אז להדביק על הדרכיה—לקח ר' משה חיים את תעודת אזרחותו הלך להקנונול רוסיה שבכאן ודרש דרכיה בעדו ובעד אשתו. הקנונול כהן התעודה ומצא שהכל בסדר ונתן לו הדרכיה והסתלק, ר' משה חיים זה היה לו "שכן" שהיה תמיד מתקוטט עמו והיו שונאים זה לזה, כשנתדע השכן מהמעשה של הדרכיה הלך להקנונול ותלשין שהאשה של ר' משה חיים שכנתה בהדרכיה שלו, אינה אשתו רק אשה וזה ששילמה לו כסף שיקח אותה על הדרכיה שלו, הקנונול שלח אחר ר' משה חיים והתחיל להקיף גאותו בשאלות עד שנבהל ונכשל בתשובותיו. הבין הקנונול שעשה רמאות לקח ממנו הדרכיה וכל זכויותיו. ואמר לו שהוא אסיר של ממשלת רוסיה, לפי שעה יהיה חבוש אצל הקנונול—מפני שהיה נתן זר לא חבשוהו בבית האסורים של הממשלה המקומית—ובשער הכושר ישלחוהו באניה רוסית לרוסיה לעירו ושמה יאסר. ומיד צוה הקנונול למשרתו שיחבוש את היהודי בבית קטן שהיה בחצרו. ר' משה חיים היה שם חבוש איזה ימים, מחכה בפחד שיגיע תורו להגלותו לרוסיה. אנשים

טובים טפלו בענין פריון שביום זה, רצו לפזר כסף על זה ולא עלתה בידם. לילה אחד באו לאבא איזה נכבדים—החיים עוד אתנו כהיום—ובקשו אותו שיעזור להם בנידון זה. כי ידעו שאבא מקורב מאד עם הקונזול ועם הסגן, השיב להם אבא שאי אפשר לו להרעסק בענין זה. דבר זה מוטל על ראשי העדה, שאלוהו עצה. אל מי לפנותי? אמר „איני יודע“ הלכו מאתו בפחי נפש, כשהלכו לא נח ולא שקט אבא, רצה להציל את היהודי ויהי מה, חשב ומצא עצה ולא גילה לשום אדם מה שרוצה לעשות, בבקר הלך לאהובו הרופא ג' ר' ארבעלללל וספר לו המעשה. ואמר לו שילך אל הקונזול הרוסי ויאמר לו שהזמיננו לבקר את האסיר פלוני שהוא חולה. יבקר את האיש ויאמר שהוא חולה וצריך לשכוב בבית החולים עד שיבריא. ממילא יצא האיש מבית הסוהר וינחה בבית החולים ואחר כן נראה עצה שהאיש ילך לביתו, הרופא שהיה ידיד נאמן לאבא נענה לבקשתו והלך תיכף להקונזול הרוסי ואמר לו שנתבקש לבקר את האיש, הקונזול הרשה לו לבקר את האסיר החבוש. אחרי הביקור אמר הרופא להקונזול שהאיש צריך שיהיה בבית החולים איזה ימים, הביאו כרכרה נכנסו בה האיש והרופא, והקנס משרתו הרשמי של הקונזול לקח מקום על הדוכן אצל העגלון לשמור על האסיר שלא יברח. טרם שזוה הכרכרה אמר הקונזול ל"הרופא. „אדון רופא“: ידע שזה האיש הוא אסיר ממשלת רוסיה ומעכשין אחריותו על הרופא. נענע לו הרופא בראשו, הביאו את האיש לבית החולים הלביוש אותו בגדי חולים ואכל ושתה וסייל איזה ימים, חפשו אבא והרופא מוצא איך לשלוח את האיש לביתו. יגעו ומצאו.

באחד הלילות ערך הרופא נשף גדול בביתו וגם הקונזול רוסי היה בין המזומנים ובאותו יום שלפני הנשף רמז הרופא למשרתי הבית שיניחו את האיש לצאת מן בית החולים, לר' משה חיים לחש מי שהוא בסוד שבליילה זה הרופא לא יבא לכן יתגנב מבית החולים וילך לביתו, וכן היה, בלילה עזב היהודי את בית החולים והלך לו לביתו. ובבקר אחרי הנשף כשבא הרופא לבית החולים שאל על האיש חפשוהו ולא מצאו אורזו, הרופא צעק כביכול על המשרתים ועל המשרתות. קצף ורגז וברגזו הלך להקונזול וספר לו שבליילה כשהיה טרוד בנשף ולא בא לבית החולים ברח הצפור מן הפח והיהודי איננו, כן ניצל האיש על ידי המצאת אבא, הדבר נשאר סוד ונשתקק הענין והקונזול נתיימש מאבדתו, אחרי כן שלח אבא אחרי הנכבדים שבאו אליו בלילה לבקש ממנו עזרתו ואמר להם: בעת שדחיתי אתכם בקש כבר חפשתי עצה לזה. אבל לא רציתי שיתודע הדבר וירסרסם, מלבד שלא היה מועיל אלא שהידה עוד

מוזיק להעניין וגילה להם איך שנעשה הדבר על ידו ועל ידי אוהבו הרופא שאינו סר מדבריו אף כמלא נימא.

בשנת תרנ"ח כשנתפשטה כאן מחלת עינים קשה שהיתה נקראת "מחלת מצרים" בית חולים לעינים לא היה עוד בעיר, הרבה נסתמאו לגמרי והרבה נלקו בראיתם, אז כתב אבא לפרופיסור גדול מומחה לעינים בעיר פרשבורג שישלח רצפט להמחלה, אבא תאר לו סדר המחלה מן ההתחלה עד תוצאותיה. שלח הפרופיסור בקבוקים קטנים מאד. עם סמי משחה. להשתמש בהן זו אחרי זו, מדי שבוע בשבוע שלח על ידי הדאר חבילה של שנים-שלשה ק"ג בהנם ואבא חלק את המשחות לכל דורש בהנם, והביא תועלת רבה כי על ידים הוקל הכאב ועברה המחלה ולהרבה חזרה הראיה שלהם. אבא כתב להפרופיסור שישלח את הרצפט ויערכוהו פה למען הקל מעליו הטורח שיש לו בעריכת הסמים ובמשלוח על ידי הדאר. לא רצה הפרופיסור לשלוח בשביל שלא יתלמדו לעשות כמתכונתו. אחר זמן מת הפרופיסור ועמו מת גם סוד הבקבוקים והמשיחות. בשנה ההיא נתייסדה חברת פוקח עורים ששכרה בתים וקבעה מסות לחולים המנוגעים ונתנו סמים ועזרת כספים, גם דודי רבי פנחס היה אחד מן המנהלים (קול קורא של חברה זו עם חתימת ידי המנהלים נמצא אצלי). אחר זה נתייסדה חברת "למען ציון" על ידי הנכבד החכם איש המעשה רבי מרדכי אדלמן שמטרתה העיקרית היתה רפוי עינים היא פתחה בית חולים לחולי עינים, וממנו התפתח בית מרפא לעינים של ד"ר טיכו (על רבי מרדכי אדלמן ובדיחותיו עיין בעולם שלי).

בשנת תרנ"ט שפשטה כאן מחלת המלריה היו נצרכים כאן להרבה חנינין ולא הספיק החנינין שהיה כאן בבתי חולים ובבתי מרקחת. כתב אבא לבית החרשת של חנינין של ציממרמן עט קומפני שישלחו קופסאות עם חנינין של 5 ק"ג כל אחד—(משום שסחורה של 5 ק"ג היתה נשלחת על ידי הדאר והגיעה במקדם זמן) בכל שבוע ושבוע שלחו זה לאבא. ואחיו רבי פנחס היה מטפל בזה בכל לילה בביתו לשקול החנינין באבקות של 5-10-15 גרם ואבא היה נותנם לכל דורש במחיר הקרן שהיה עולה להלוקחים בזול מאד. והיה לאבא מזה העסק גם הפסד מעט מיובש החנינין ומהכרעת המשקל, במשך הזמן הביא אבא הרבה חנינין והכל הודו לו וברכוהו על זה.

כשנתייסד בלינץ בית הרושת לציגוריה בשם היינריך פרנק עט סאהנע כתבו בעלי החרשת לאבא שימציא להם לקוחות בארץ ישראל ויקבל אתוים מן המכירה, השיב להם אבא שהוא מוותר על אחויהם, רק ישלחו תיבה אחת עם חבילות של ציגוריה לדוגמא, והוא יחלק אותם חנם ואם ימצאו שטוביה

הציגוריה וטעמה משובח יוכלו להמציא להם לקוחות כאן. שלחו לאבא תיבה גדולה עם קופסאות ציגוריה של 2 ק"ג, אבא חלקם לכל מבקש קופסא אחת בחנם ולא נהנה מזה כלום. הציגוריה ערבה לבני ירושלים והתחילו הסוחרים להביאה מבית החרושת. וכל יהודי ירושלים השתמשו בזה. אבא לא קבל שכר טרחה לא מבית החרושת ולא מן הסוחרים והיה שמח מאד כשעזר בזה להסוחרים הוצירים להרויח על ידו.

בימים ההם עמד על הפרק כאן ענין סוכר כשר של פסח והיו מביאים מרוסיה וממצרים אבל לא נתקרה דעתם של יהודי ירושלים באלה. משום שהוציאו לעז עליהם שלא נעשו במיוחד לפסח. והיו הרבה מן המהדרין שלא השתמשו כלל בסוכר לפסח. נזכר אבא שבעיר שורן שבהונגריה יש בית חרושת גדול לסוכר, אבל לא עושה סוכר כשר לפסח. דהרב של העיר איש גאון וצדיק ומפורסם בחיבוריו הרבים רבי פיבל פלאוט ז"ל. היה ממכיריו של הסבא שלמדו יחד אצל החתם סופר והכיר גם את אבא, פנה אבא אל הרב הזה וכתב לו הודות כאן אין סוכר כשר כראוי לפסח על כן יואיל הרב לטובתם של בני ירושלים לילך לבית החרושת של סוכר הנזכר, ולדבר עם המנהל שיכין סוכר כשר לפסח בשביל ארץ ישראל ויהיו לו לקוחות רבים. אבל בתנאי שיהיה תחת השגחתו של הרב ויעמיד אנשים לכשר הכל ושישגיחו בשעת העבודה והרב יתן הכשרו על זה, הרב הלך ודיבר עם המנהל והמנהל נענה לדרישה זו. הרב היה בשעת הכשרה וראה שהכל כשר כדבעי והעמיד שני משגיחים שהשגיחו על התכרת הנוזל, וכשהנוזל נשפך לתוך הדפוס שנעשה כמין כובע. כובעי הסוכר היו של 3-2 ק"ג עד 5 ק"ג ועל כל כובע היתה חתימתו של הרב, בית החרושת שלח לאבא תיבה גדולה עם כובעי סוכר לחג הפסח והעיר ירושלים צהלה ושמחה. מאז הביאו סוחרים המכלת מדי שנה בשנה סוכר שורני לפסח שהשתמשו בו אף המהדרים מן המהדרים. עד מלחמת העולם בער שחרוטים נכנסו להונגריה. ושברו את המכונות ושרפו את הבית חרושת. אבא לא לקח מהסוחרים שום שכר טרחה או קומסיון בעד עבודתו הרבה בזה ועשה לטובת יהודי ארץ ישראל שיהיה להם סוכר כשר לפסח כדבעי. אחר כך כתב הרב משורן לאבא, אבא אפשר להמציא עבורו אתרוג בלא פיתום שיהיה מפרדס יהודי ואינו מורכב וישלם במיטב כספו. כי ברצונו לברך על אתרוג של יהודי שיש לו פרדס בארץ ישראל. ואבא שלח לו מדי שנה בשנה אתרוג בלא פיתום מפרדסי היהודים בהמושבות. והיה זה לתעודה שעוד בימים הקדומים היו אנשים בעלי רגש גאונים וצדיקים שדקדקו על תוצרת הארץ ופרי יהודים אף שהאתרוג בלי הפיתום לא היה יפה ומהודר כראוי.

הרב הזה היה בשעתו מן הגאונים, והמחברים המפורסמים, וחבר הרבה ספרים בשאלות ותשובות, בפירושי ד"ש"ס, ואגדה ודרושים, חבר ספר גדול בגי'די חלקים בשם "ליקוטי ח'בירי" (חזקיהו-פיבל-ב'ן ר'חל) בן חיים" חספר הזה נתפרסם בעולם מאד, לעת זקנתו שלח לאבא 500-600 עקמפלרן מספרו. שאבא יחלק בחנם לכל הרבנים ולבתי כנסיות ובתי מדרשות, לבני הישיבות ולתלמידי חכמים, כדי שיעיינו בהם ויזכירו את שמו בארץ ישראל לתועלת נשמתו משום שהיה חשוך בנים.

פרק ז'

בימים ההם היו בירושלים ויפו שני בריי דאר אחד הממשלתי בשם "הדאר התורכי" על ידי הדאר הזה באו מכתבים מארצות ערב, ותורכיה, וגם מאמריקה, השני היה "הדאר האוסטרי" שעל ידו באו מכתבים מכל מדינות אירופה. הדאר התורכי לא היה מסודר כדבעי הפקידים והמנהלים לא היו אנשי אמנה כידוע, רביי התלוננו על זה שמכתבים שנשלחו מאמריקה לא נמסרו לבעליהם... הדאר האוסטרי היה מסודר כראוי ובדיק נמרץ, על כן כל המכתבים היוצאים לחוצה לארץ היו נשלחים רק על ידי הדאר האוסטרי ודרכו כתבו לקרוביהם באמריקה שירשמו על המעטפה "דרך טריאסט" כדי שהמכתבים יגיעו על ידי הדאר האוסטרי.

לסי שרובן של תושבי הארץ היהודים האשכנזים היו אז מרוסיה, וכן רוב מוסדות החסד שכארץ ישראל היתה השפעתם באה מרוסיה--לבד מאמריקה--על כן היו נשלחים מכתבים פשוטים ובאחריות ומכתבי כסף על ידי האניה הרוסית שנשעת מאודיסה ליפו. הספינה עגנה בנמל יפו ותורידה את הנוסעים, ורב החובל מסר את הדואר ואת החבילות שהביא עמו להסוכן של האניה הרוסית ביפו ונסתלק, וכל מי שהיה לו מכתב או חבילה או מכתב של כסף, אם היה דר ביפו הלך להסוכן של האניה ביפו וקבל את שלו על ידי שובר שחתם עליו, הדאר שהיה שייך לירושלים לא רצה האגנט לקבל עליו את אחריות הדרך מיפו לירושלים משום שהדרך היתה בכלל סכנה מפני השודדים. ועל ידי הרכבת לא הרשתה הממשלה להוביל ארץ הדאר הרוסי--הודיע האגנט הרוסי לראשי העדה שבירושלים ולהרב שמואל סלנט, שהם ימנו מורשה להם שיקבל כל הדאר בשביל יהודי ירושלים וישלחו לירושלים על אחריותם, ראשי המוסדות ערכו כתב הרשאה בשפה הצרפתית על שמו של אבא המורשה שלהם לקבל עבורם את הדאר מכתבים סגורים ומכתבי כסף וחבילות אחרון חתמו ממוני הכוללים כולם, וכמה מאות מן היחידים, והרבנים קיימו את חתימתם, אבא מנה למורשה

ביסו את אחיו רבי מאיר שדר ביפו, הסוכן של האגיה קבל ההרשאה וסדר עם רבי מאיר שבכל שבוע ושבוע לכשתבוא הספינה מאודיסה עם הדאר יבא למחרתו לקבל הדאר על פי סדר זה. המכתבים הפשוטים ימסר לו בו ביום, את המכתבים הסגורים ומכתבי כסף שהידה צריך להכין להם שוברים לחתום על השובר היה מעכב יומים או שלשה עד שהסופר יכתוב את השוברים, השוברים הללו נמסרו לרבי מאיר והוא שלח אותם לאבא. אבא מסר אותם לרבי שמעון מונזון והוא מסר לכל אחד את שוברו שיחתום שמו עליו, כאשר גמר לחתום השוברים כולם הביאם לאבא ואבא היה צריך לקיים חתימת ידו של כל בעל השובר בחותם של הבנק, את השוברים החזירו לרבי מאיר ביפו. והוא גם כן היה צריך לחתום את שמו על כל שובר. אך אז כשהיה הכל בסדר מסר לו הסוכן של האגיה את המכתבים שבאחריות ומכתבי הכסף, כל המכתבים הן הפשוטים והן מכתבי כסף והמובטחים סדרו בלילה על ידי ובבקר, המכתבים להכוללים ולהמוסדות קבלו ממני והמכתבים של היחידים נמסרו לרבי שמעון מונזון שהוא יחלק אותם. וזהו החשבון של הדאר הרוסי שרבים חשבו שזה עסק שמביא רווח גדול: הסופר של האגנט לקח ראשית החרם, בעד המכתבים הרגילים לקח בקופיה לפי רוב המכתבים. בעד כל שובר של מכתבים לקח שכר כתיבה לפי רוב השוברים. בעד כל שובר של מכתבי כסף—פאויצסקע ברוסית—לקח סכום יותר גדול, רבי מאיר ביפו לקח שכר טרחתו בעד כל מכתב כסף גרוש וחצי—15 מא"י—בעד המכתבים שבאחריות גרוש אחד לשובר, בעד המכתבים הרגילים לקח בקופיה סכום לפי רוב המכתבים. רבי שמעון מונזון לקח בעד כל מכתב פשוט עשירית— $2\frac{1}{2}$ —מא"י, בעד שובר של מכתב בטוח שתי עשירות—5 מא"י—בעד מכתב כסף גרוש וחצי—15 מא"י—שכר ההבאה של המכתבים והסגורים ומכתבי כסף עלה בדמים מרובים לפי שהיו צריכים לתקן בהובלתם ולא שלחו אותם וזולת על ידי איש נאמן וסוחר הידוע לרבים. והרבה היו כשנסעו על ידי הרכבת לא רצו לקבל עמהם הדאר הכספי משום, שהמוביל הדאר התורכי שהיה ברכבת היה מכיר את כל הסוחרים וכל מי שהיה לו איזה חשד עליו שמובייל את הדאר צוה לחפש במזודתו או בחבילותיו ובכיסיו והיתה אחריות גדולה לקחת הדאר הכספי, לפעמים כשנסע מהימן רצה לקחת עמו את הדאר הרוסי בקש עזר בסיעדה מיפו לירושלים. על כן היתה אבא מוכרח להביא את הדאר הכספי באופן זה, להדאר האוסטרי היו שני חיילים ערבים עם עגלה שהיתה שייכת להדאר שהביאו את הדאר האוסטרי מיפו לירושלים—בשביל שהממשלה לא הרשתה להביא את הדאר הזר על ידי הרכבת—ומשום שאבא היה מיווד עם המנהל של הדאר האוסטרי וגם להכעיס את מנהלי הדאר התורכי הרשה

הלה להחזיילים שמביאים את הדאר האוסטרי שיקבלו גם מרבי מאיר ביפו את הדאר הרוסי ולהביא עמהם את המכתבים שבאחריות. וכאשר באו בבקר השכם ירושלימה ומסרו את הדאר האוסטרי להמנהל מסרו לו גם את המכתבים של אחריות שהביאו בעד אבא. המנהל סגר את המכתבים במשרדו ואחר כן הלך אבא בעצמו או ששלח אותי לקבל את הנשלח. מובן מאליי שזה עלה ל־אבא בכסף רב דמי חודש—סכום כסף בעד כל הובלה—להחזיילים. שלא הסתפקו במועט באמרו, „הנה פוסתה“—זה דאר—ובקשיש נוסף תמיד, לבד בחודש, רמזין ובחגים שלנו שהיה צריך אבא ליתן להם דמי צום ודמי רגל. והיו מקרים שאבא הפסיד סכום מסוים של כסף שיצא התפסד בשכר כל־הריוח בשלשרה חדשים ויותר. ודחיה מעשה:

איש אחד ירושלמי שהיה לו כאן הנות על הַבֶּטֶק נודמן ביפו. בא לרבי מאיר ואמר לו איך שהוא נוסע לירושלים יוכל לקחת עמו את המכתבי אחריות ומכתבי כסף בשכר עזר לנסיעתו—שעלה יותר בזול מלשלוח על ידי החזיילים של הדאר האוסטרי—ואמר לו שמו ושם אביו וכי יש לו חנות פלוני במקום פלוני, רבי מאיר שהכיר אותו ואת אביו מסר לו הפאויסעקס שעלו לסך מרובה של רובלס. רבי מאיר הודיע לאבא שעל ידי פלוני שלח את הדאר הכספי למחר כבר אחר היום ופלוני לא הביא. הלך אבא אליו להנותו וראה שהוא יושב ועוסק במלאכתו, שאל אותו אבא היכן הדאר הרוסי שהביא עמו? אמר לא היו דברים מעולם. אמר לו אבא: הלא אחי רבי מאיר ביפו כתב לי ששלח על ידך את הדאר? ענה הלה איני יודע מה אתה סת, הלך אבא להרב שמואל סלנט: וספר לו המעשה. שלח הרב אחר האיש ובא. אמר לו הרב שמואל סלנט רבי מאיר כותב ששלח על ידך את הפאויסעקס מה תאמר על זה? טען עוד הפעם להדים, אמר לו הרב: על פי דין מחויב אתה לישבע. ובינתיים רמו הרב הפקח ל־אבא שיצא לחוץ. אמר לפלוני הכל יודעים שאיש כשר אתה ולא תחפון ל־גזול את הרבים ולא תחזונת חלילה לזה, ורק מפני שאיש עני אתה השיאך יצרך לזה. אבל חדע שלא תצליח בזה משום שבהמכתבים יש רק רובלס של רוסייה והמבורגר יודיע לכל הבנקים והשלחנים שבכאן ושביפו ובכל ארץ ישראל ולא תוכל למכור את הרובלס. ואם תמכרם יתפסו אותך ויאסרו אותך בבית האסירים על כן עצתי שתתפטר עם נטע הרש שיתן לך איזה נפוליון זהב. אם תרצה אני אֶפְשֶׁר ביניכם ואם לאו התפשרו ביניכם לבל יודע לשום איש וישתק הדבר, ואחרי רוב עמל ואיומים של הרב שמואל סלנט נתרצה האיש וקבל סכום הגון. סוף דבר עסק הדאר הרוסי לא היה עסק מזהיר כל כך, העסק היה רעשני ופירסומי ועלה לאבא בכסף רב ובפחד ובאחריות גדולה, יותר נוחה היתה טובתם

של רבי שמעון מונזון בירושלים ושל רבי מאיר ביפו מעסק זה. המה קבלו שכרם בלי שום צער ואחריות ושברון לב.

הארכתי בספור פרטי עסק זה משום שרבים חשבו שזהו עסק המעשר את בעליה, וכדאמרי אַינשי יונה של זהב, אבל באמת היה זה בבחינת איסתרא בלגינא קיש קיש קריא (בעולם שלי יסופרו עוד מעשים שהיו בענין זה ומעסק הדאר).

אבא נהל את עסק הדאר הרוסי עד שהרשתה הממשלה לפתוח כאן בתי דאר של ממשלת זרים, וממשלת רוסיה פתחה גם כן דאר משלה. אז נתבטל הדאר הרוסי של אבא, וחול הרעש והפרסום נפטר מגודל האחריות שהיה לו בזה. כסנפין להדאר הרוסי היה "הדאר היחודי"—כן קראו אותו—שנוסד על ידי התעוררות הסוחרים והסוכנים כאן ובעיר יפו, שהיו צריכים לשלוח זה לזה קבלות סחורות—קונסומנט—ליפו והודעות ומכתבים. וכן היו כמה וכמה יחידים שהיו להם קרובים ביפו. בפרט בימי הקיץ שרבו הקייטנים לנסוע ליפו לרחוץ בים, ועל ידי הדאר התורכי היה קשה לשלוח המכתבים משום שעל כל מכתב של 25 גרם היו צריכים להדביק בול של גרוש צאג—12 מאי—והמכתב הידח בא לתעודתו אחרי חמשה ימים ויותר ולפעמים נאבדו המכתבים לגמרי. הללו עוררו את אבא שנהל את הדאר הרוסי מיפו שיעשה סנפין לזה גם דאר יהודי בין יפו לירושלים, נתרצה אבא ועל ידו היו שולחים מכתבים מכאן ליפו ומיפו לכאן, הכתבת היתה עברית, המחיר היה בעד כל מכתב כבד או קל קטן או גדול רק עשֶׂרֶה אחת—3 מאי—וכן דהיו נשלחים גם כספים מירושלים ליפו ומיפו לירושלים על ידי הדאר היהודי הזה על פי המחאות מאבא לאחיו רבי מאיר ביפו ומרבי מאיר לאבא. המכתבים הגיעו לתעודתם ליום המחיר בבקר. גם הדאר הזה היה נשלח על ידי החיילים של הדאר האוסטרי וגם על ידי סוחרים נוסעים מכאן ליפו ומיפו לכאן וכן הקייטנים לקחו עמם את הדאר היהודי כשנסעו ליפו וכשחזרו. הדאר היהודי אם כי לא היה בו אחריות כל כך כלפי בעלי המכתבים. צשכיל שלא היה במכתבים שום כסף אבל היה יותר בחזקת סכנה מפני שהממשלה והדאר התורכי חתרו אחריו, מפני חסרון הבולים על המכתבים, והעמידה בלשים כאן ובהרכבת וביפו להשיג ארז מוביל הדאר הזה, והיו מקרים שהמחמשים ברכבת תפסו את הדאר היהודי והדביקו על כל מכתב בולים כפולים בתור קנס, גם לפי משקלו של המכתב. ומי שמכתבו היה נחוצ לו היה מוכרח לילך להדאר התורכי לשלם את הקנס ולקבל את מכתבו. לבטל את הדאר היהודי ולאסרו מטעם החק לא יכלה הממשלה מפני שאבא היה נתין אוסטריה, זאת

תורת הדאר היהודי שלכתחילה לא נצטעה לשם ריוח אלא כדי להקל על הסוחרים ועל הקייטנים. (בעולם שלי ידובר עוד על ענין הדאר ומעשים שהיו.) שמו של אבא היה כל כך מפורסם בעולם עד שכל בתי החרשת שבאירופה היו שולחים אליו כתבי קבלה, — קונסומנטן — בשביל הסוחרים שבכאן שהתשלומים ישלמו לאבא ויקבלו ממנו הקונסומנט — בנאכנאהמע — כמו כן כשסוחר ארץ ישראל דרשו אשראי מבית חרשת שבאירופה או מהסוחרים הגדולים המוכרים בסיטונות היו מנהלי בית החרשת או הסוחרים שואלים מאבא על טיבו של הסוחר אם יכולים ליתן לו אשראי ועל כמה יהיה האשראי, ודו"ח מעשה: אחד מידידיו הגדולים של אבא. סוחר גדול בכרזל ובמכשירי בגין שבקש מבית חרשת גדול בגרמניה אשראי על סכום כסף רב מאד. המנהל של בית חרשת פנה לאבא, בשאלה, אם יכול ליתן לו האשראי הגדול הזה? אבא לא ידע מה להשיב להמנהל. כי לפי אומדנת אבא לא היה ראוי לאשראי כזה, ואולם משום שהיה ידיד נאמן לאבא לא יכל לכתוב גם בשלילה על כן עבר בשתיקה ולא השיב כלום, הסוחר כשראה שעבר איזה זמן ולא קבל תשובה מבית חרשת הגרמני אודות האשראי, כתב עוד מכתב. השיבו לו ששאלו להבנק נתן המבורגר בירושלים אם ראוי הוא ליתן לו אשראי כזה ולא קבלו שום תשובה, וממילא אין נותנים לו שום אשראי, כשקבל התשובה כעס הסוחר על אבא ובטל את הידידות עמו ונטר לו שנאה בלבו לעת מצוא.

ספר לי אבא: טרם שהסתדר בעסקי הבנק והיה הסופר ומזכיר של כולל הונגריה, ופרנסתו היתה בדוחק, החליטו מנהלי הכולל לשלוח שני שליחים להונגריה להיות מן המעוררים לטובת הכולל. בחרו באבא שיסע יחד עם הרב רבי יונה אריה מענדלזון — לבל — וכבר היה הכל מסודר לנסיעתם, שלשה ימים קודם הנסיעה התחרט אבא, ואמר אם רוצה ה' יתן לי גם כאן פרנסה, ואם לאו, מה יועילו נסיעותי ונדודי. התפטר מעסק השליחות ונכנס רבי יוסף משה קרויז סופר הכולל במקומו והוא נשאר בירושלים והתחיל לעסוק בעסק ובמסחר והצלח. בשנת תרמ"ט הסתלק אבא מעבודת סופר הכולל ונשאר במשרת הכבוד של סוכן ונאמן של הכולל.

אבא לא היה מפלגתי, לא הבדיל בין מוסד למוסד ונתן נדבותיו לכל המוסדות. גם עזר לכל איש שדרש ממנו איזו טובה או הלואה. אצלו היו כל אנפין שוין אהב את בני ישראל אהבת בנים ואחים. התרחק מן הקנאה להתנהגותו של מי שהוא במה שנוגע בין אדם למקום. לעומת זה הקפיד על התנהגותם בדרך הישר שבין אדם לחברו, טרדותיו היו מרובות ואף כלילה לא מצא מנוח מאנשים ונשים קשי יום שבאו אליו לגלות לו את שברון לבם. דרשו עצתו. בקשו הלואה. תמיכה של

כסף, דרשו ממנו שילך אצל פלוני ואצל פלוני ולהשתדל בטובתם כי ידעו שדבריו נשמעים לכל, אבא היה ממלא את רצון כולם בסבר פנים יפות ובצניעות. לא התגאה בפעולותיו ולא החזיק טובה לעצמו, לא בקש תודה או כבוד או פרסום כעתונים. כי אם עשה הכל בתורת חיוב לשם מצוה של "והחזקת בו", היו כמה בעלי בתים נכבדים אבל עניים שאבא נתן להם דמי חודש, ולא נודע לאיש מזה, היו כמה אלמנות מידידיו שהיו טרדניות ופספסו הרבה לפניו והטרידו מנוחתו לא התרגז ושמע בכובד ראש וכל מה שהיה ביכולתו לעשות עבורם עשה.

מדה טובה היתה לאבא שאינה מצויה אפילו לאנשים הטובים והמטיבים... כשבא אליו מי שהוא ובקש אותו שידבר עם פלוני או לפני מוסד פלוני לטובתו הלך לאלתר—ולא דחה בלך ושוב—וכאשר פעל לא המתין עד שבא המבקש לקבל תשובתו, רק מיד כשהשיג את מבוקשו של המבוקש הלך אליו לביתו לבשרו ולשמחו שבקשתו נמלאה.

היו לו לאבא הרבה אורחים צעירים מהונגריה שעלו לארץ—כשביל עבודת הצבא—מצאו אצל אבא לאכול ולשתות. ואבא היה העומד מצדם כשהשתדכו ואחר חתונתם עזר להם להתפרנס מאיזה עסק או מסחר.

ידידיו של אבא—המושבעים כמו שאומרים—היו מיקירי ירושלים רבי יוסף רבלין, רבי ישראל דוב פרומקין, ד"ר ג' ד' ארבעללא, האדון סולמיק, והאדון נסים בכר, ורבי יהושע שטמפר מפתח תקוה.

משנת תרנ"ה עד שנת תר"ס הלך עסקו של אבא ופרח ובכלל היתה אז תקופה של פרוספריטי בארץ, השנים היו שנות מסחר וריחה, האשראי בארץ ישראל נתגדל, הבנקים וכתי החרשת והסוחרים הסיסונים נתנו כלם אשראי גדול כחשבון עובר ושב, הבנק של אבא היה כאמור היחיד של היהודים האשכנזים בארץ ישראל, ומובן שרוב הסוחרים היהודים, והרבה מן הנוצרים, וכמו דיר אל ארמן, דיר היינץ, וגם מן הערבים סחרו עם אבא, כל סחורתם הביאו מאירופה על ידי אבא בחשבונות עובר ושב, ומצב המסחר היה איתן ולא היה שום חשש מפשיטת הרגל של מי שהוא. אבא שכל מגמתו ורצונו היו לתמוך בידי הסוחרים הזעירים ולהעמידם על בסיס קיים נתן להם אשראי במדה יפה.

רבי יהושע שטמפר מפתח תקוה ידידו הנאמן של אבא, כשנודמנה לו איזו קניה של אדמה בפתח תקוה על מנת למכור אותה בריחה, קבל רמזיד הלואה מאבא קנה ומכר והרויח. כן עזר אבא בהלוואות נחוצות לרבי מאיר שמעון ליבריכס בפתח תקוה בימי היותו המורשה של לֶכְמֶן, ואחר כך כשהיה לו מריבה עם המורשה של לֶכְמֶן ונמצא במצוקה גדולה, עזר אבא לימינו ועזר לו הרבה והדברים עתיקים.

הנחלה שהיתה לכולל הונגריה בפתח תקוה מעובנו של רבי יחיאל שלזינגר שנרשמה על שמו של אבא ושנועדה לתתישבות חקלאית של בני הכולל. החליטו ממנוי הכולל למכרה בעטים של הקנאים שלא רצו ליישב צעירי הכולל במושבה שמה יתקלקלו חלילה, נמסרה מכירת הנחלה מאבא לירידו רבי יהושע שטמפר ועל ידו נעבדה ונתיישבה הנחלה.

כמו כן הלוח אבא כסף לרבי דוד פינשטין לקנית הפרדס שלו בפתח תקוה. וכן הלוח סכומים רבים לרבי מיכאל ליב כץ ושותפו רבי משה קנטרוביץ שגאלו מן הגוים קרקעות בעיר ובמושבות. ורוב עסקי הקרקעות ופרנסתו של רבי משה קנטרוביץ—[נודע בשם ר' משה מלצר] היו על ידי עוזרתו של אבא. על החלק היותר גדול של הלואותיו לא לקח אבא שטרות חוקיים (שטר חוב בעברית לא היה כחו יפה בערכאות) רק בנאמנות של חנוני על פנקסו ולא היה לאבא שום צער מעכוב התשלומין של מי שהוא ולא היה בשום פעם כחשה או סכסוך כל שהוא, הכל היה מתנהג בנאמנות אישית והלוחים רובם ככולם היו מוחזקים לאנשים ישרים ונאמנים.

מן הלוחים היו פקידים ומורים רבים שלוו על חשבון משכורתם. ובעלי בתים שלוו לשכר דירה, או לנדונית בניהם ולנשואיהם. לרבים נתן אבא פתקא "זל מוכין" (מביא כיתב זיה) על סך פלוני לשלם בזמן פלוני והם מכרו הפתקאות למלוים ועל פתקאות של אבא היו קפצי זביני וכשהגיע זמן הפרעון ולא יכלו לשלם אז הביאו הפתקא הקודמת והחליטוה באחרת וכן חוזר חלילה. באופן שלא היה לאבא שום הפסד וריחה, רק טורח מצוה של גמילות חסד. וספסר אחד היה קונה במיוחד את הפתקאות האלו של אבא וכל פרנסתו היתה מזה. אבא נתן הפתקאות בלב שלם ונפש חפצה כמעט לכל הדורש, גם סמך לבו על הספסר—שהיה ידוע לו היטב—שלא יגרום לאבא הפסד מעסק זה, ועל ידי זה סייע אבא לאנשים רבים בעלי בתים. לפקידים ומורים שיוכלו להתקיים, עד כדי כך שרובן של תושבי ירושלים האשכנזים הסותרים ובעלי התעשיה הפקידים והמורים שבכאן נסתייעו על ידי אבא. מכיר אני איש אחד בטלן עני ותם שלקח מאבא תמיד את הפתקאות שלו ומכרם ברבית ומהכסף הזה קנה לו אז פרדס בפתח תקוה בזול, ובמשך שנים אחדות שלם את המגיע ממנו לבעל הפרדס לשיעורים ולזמנים והיום יש להאיש הזה—החי עוד אתנו—פרדס בפתח תקוה השוה אלפי לאי.

פעם שאלתי את אבא: למה מפור כל כך בערבות שלו על ידי פתקאות אלו לכל מבקש, ואינו חושש שמא לא ישלמו הלוחים והמלוים ידרשו הכסף ממנו? השיב לי אבא: מצבי איתן ואם יקרו אחדים—אחדים דוסא—מפני שאינם

חשודים בני ישראל ליקח כסף לכתחילה על מנת שלא להחזיר—שלא ישלמו לי אפסיד איזה סכום כסף שאינו בא בחשבון. כנגד זה אני מחיה כמה משפחות בישראל להמציא להם מחסורם... והאדם לא נברא רק בשבילה, תיתי לי שחי אני בעדי ובני ביתי וגם בעד אחרים. ואיני מן המקבילים רק מן הנותנים. בפרט ברבר שזה נהנה וזה לא חסר. אבל... אבל טעה מאד בזה שחשב שהכל כשרים. הכל גאמנים ולא יגיע לו שום הונק. ויוכל לנהל את הבנק לכל ימי חייו. קרה מקרה והכל נהפך לרעה.

כאן היה סוחר גדול ובעל עסקים שונים שסחר בכמה אלפים לא"י, הלה לקח תמיד סכומי כסף מאבא ושלם בזמנו. מצבו היה גראה איתן, האשראי שלו הלך וגדל בכנק של אבא עד שעלה לסכום של אלף לא"י. האיש הזה היה לו גם בית חומה גדול שהיה איזה אלפים לא"י והבית היה נקי משעבוד ומשכנתא. אלא כשם שלוח כסף מאבא, כן היה לו חשבון עובר ושב בעוד בנקים אחרים. לא ראה ברכה במסחרו והיה מפסיד הרבה, ובכדי שיתנו לו אמונים היה לוח כסף ממלוי ברבית. ושלם רבית גדולה כדי לשלם לאבא ולבנקים אחרים בזמנם שלא תתקלקל האשראי שלו ואיש לא ידע מהשני, לזה מזה ושלם לזה וכן חוזר חלילה כולם חשבו אותו לאיש מצליח במסחרו ולאיש נאמן שמשלם המגיע ממנו בזמנו. כה התנהג האיש הסוחר איזה שנים סחר והפסיד ולוח כסף מהרבה אנשים ושלם לכל אחד בזמנו.

בחודש תשרי שנת תר"ס מת האיש הזה אחרי מחלה קצרה ופתאומית ולא הניח צוואה אחריו. נתודע שמלבד חובו לאבא ערך 1000 לא"י נשאר חיוב גם לכמה וכמה מלוים ברבית ולכמה סוחרים כספים מרובים פי עשר ממה שנשאר חייב לאבא. ביתו ורכושו לא היו שווים אף לחלק מן החובות שחב לאחרים פרצה, על ידי זה בהלה ומהומה ונהפכה הקצרה על פיה, בעלי החובות של אותו האיש כשראו שכספם הלך לסמיון לא נתנו עוד אמון בשום איש. וכל האנשים והגשים שהיו להם פקדונות אצל אבא באו ודרשו כמפגיע להשיב להם מיד את כספם, לא הועילו שום בקשות ודברים שאי אפשר לשלם לכל אחד את כספו לאלתר, שהכספים אינם מונחים צבורים רק מושקעים בעסקים, ואצל סוחרים רבים, ואף הבנקים הגדולים אינם יכולים לסלק בבהלה שכזו, ואבא בקש לתת לו ארכא של זמן עד שיוסדר את הכל ואז ישלם לכל אחד המאה אחוז שלו. אבל לשוא היתה בקשתו, אחדים מידידיו התערבו בזה להשקיע את הצועקים ואת אלו שבאו בעקיפין ועלה בידם לאסוף אספה מן הבעלי החובות בבית ר' דוד פינשטיין. רבי דוד פינשטיין נאם לפניהם שאם ברצונם שכספם יהי שלם לא ירעשו ולא יצעקו וישתדלו שהבית יעמוד על מכונן ולסדר הרבר והענין. ואם לא לבד שכספם ילך

לאיבוד משום שאי אפשר לשלם סכומים מרובים במזומנים על אתר, עוד יגרמו שהבית יחרב וכמה וכמה טוחרים ומשפחות רבות יסבלו על ידי זה שיופסקו פרנסתם, ומיד נערך כתב פטר בין אבא ונושיו לשלם להם את כספם במשך שלש שנים כל שנה שליש מהכסף—בלא רכית—ואם יתנהל הבית ככתחלה יש תקוה גם לשלם בהקדם הזמן. המתנינים שבהם הבינו הענין וחתמו על כתב ההשואה. אבל המבוהלים. בפרט האמרקאים שמקורב באו הקימו בהלה וצעקה ודרשו כמפגיע שישלם להם כספים ביום או יומים ולא הניחו את הבעלי חובות שיחתמו על הפטר, ונמצאו גם אנשים רעים שמצאו מקום לגבות חשבונוניהם עם אבא. או להבנות מחורבנו של הבית בכדי שיהיו פטורים לשלם את חובתם להבית וגם מה שהם חייבים לאחרים. הללו סבבו ברחובות על ידי גירי דילם והסיתו את כל מי שיש לו כסף אצל המבורגר שיחוס על כספו גם הדביקו מודעות ברחובות ועל פתחי בתי כנסיות שהמבורגר עומד לפשוט את הרגל ביחוד הצטיין אז אחד שנטר שנאה לאבא—משום מעשה שהיה—דברן גדול שסבב ברחובות ועורר את בעלי החובות. לתבע את כספם בכל תוקף. סוף דבר הציקו מאד לאבא עד כי נשבר ונפל הבית נתקפחה כל פרנסת בית אבא שחייה היו תלויים במסחרו. ופרנסת הרבה משפחות של טוחרים זעירים ובעלי תעשיה וסבלו מזה גם פקידים ומורים שנעזרו ונסתייעו על ידי הפתקאות של אבא.

מתאנשים שהיו חייבים כספים לאבא, היו אנשים ישרים שרצו לשלם את חובם אבל אי אפשר היה להם לשלם בבת אחת. והיו הרבה ששמטו עצמם לשלם את המגיע מהם ככחשם לאמר שכבר שלמו, לתבוע מהם בחזקה לא יכל אבא משום שלא היה לאכא שטר חוב חוקי עליהם. להשביע אותם גם כן לא רצה אבא, והיו כאלה שאמרו אם הבנק אינו משלם מה לנו לשלם הלא הכסף הוא בשביל הבעלי חובות מה איכפת אם יקבלו פחות, הרבה מבעלי הפתקאות לא שלמו מה שהגיע מהם להמלוה, ויבאו המלוים ודרשו מאבא את כספם שאינו חייב להם ונדחקו גם הם בין הבעלי חובות, הספסר השמיט את עצמו מכל הענין ואמר להמלוים אני איני חתום על הפתקא לכו למי שחתם על הפתקאות. נפל תורא חדר לסכינא. (בעולט שלי יובא מזה בארוכה ובפרטות, ואזכיר לטוב את הטובים שרצו להיטיב גם בעת צרה)

אחר מעשה זה רחקו מאבא כל מכיריו וידידיו ומיודעיו ומקבלי טובתו כאלו לא הכירו לאבא כלל, לא עזרוהו ולא השתתפו בצערם כמו שכתוב: רבים יחלו פני נדיב וכל הרע לאיש מתן, כל אחי רש שנאהו אף כי מרעהו ירחקו ממנו ושנוי בתלמוד: אבך חנותא נפיש אחי ומרחמי אבך בזוני לא אחי ולא מרחמי.

אבא נשאר עני, את כל אשר לו מסר לסדר התשלומים, צמצם את עצמו כתוך ד' אמות שלו לא דרש עזרה ולא תמיכה ממי שהוא, לא הודיע צערם ברבים, ולא

התלונן לפני שום איש, קבל את הכל באהבה וחי חיי דחקות ועוני, את ימיו וליליו בלה בתורה ועבודת ה' וקבל את יסוריו באהבה. בימיו האחרונים חלה במחלת הסרטן.

ביום י"ב שבט תרע"ב יומו האחרון שכב במטתו בדעה צלולה ומיושבת עד צאת נשמתו. שעונו—שעון כיס—בירו ופומיה לא פסק מגירסא. לעת ערב היה הבית מלא אנשים שאמרו תהלים ואבא אמר גם כן עמם בעל פה. התפללו מנחה ואבא התפלל עמם, אחר מנחה נטל את ידיו הכיט על שעונו שבידו ואמר עדיין יש זמן להתפלל תפלת ערבית ואבא התפלל עם הציבור, אחר התפלה המתין איזה רגעים והביט בשעונו וקרא את הציבור למטתו ואמר להם שיאמרו הפסוק שמע ישראל וגו' והוא אמר עמם ויצאה נשמתו באחד.

על פי צוואתו לא הוכרזו תהלוכה ברחובות. ולא הספידו אותו, צנוע היה בחייו וצנוע במוותו.

בן ששים ושבע שנה היה אבא במוותו, מת נקי כפי"ב ובר לבב. בעל נפש זכה ועדינה, רוח אצילה, וגשמה טהורה, סמל הטוב והמועיל. את חובת היהודי הן בין אדם למקום והן בין אדם לחברו מלא בכל הפרטים והדקדוקים. ונתקיים בו: והלך לפניך צדקך וכבוד ה' יאספק. יחי זכרו ברוך.

נקבר לשמאל אביו בקברו שקנה לו בחייו. וכה נחרת על מצבתו "פ"נ הר"ר נתן צבי בהר"ר משה יהודה ז"ל המבורגר נלב"ע י"ב שבט תרע"ב תנצב"ה"

כשמת אבא הייתי ברומניה והודיעו לי ממותו בטלגרף. (בעולם שלי יבא עוד מעטין זה).

בעתון האור גליון צ"ה יום ו' י"ד שבט אתתמ"ג לחורבן נדפסו דברי העורך בן יהודה בזה הלשון:

ר' נטע צבי המבורגר ז"ל.

השבונו מת אחד מנכבדי העיר והשוביה. ולפנים מאדוני הכסף שבעירנו ר' נטע צבי המבורגר ז"ל, בימים מקדם עד לפני עשר שנים היה המנוח שלחני עם אחיו ר' פנחס המבורגר שמת כלפני ה' שנים, ואז בימי השלחנות היתה ירושלים כלה, לאמר ירושלים הכספית. ביד האחים המבורגר, כל כסף ירושלים שהיה נכנס אל המוסדות היה נכנס על ידי האחים המבורגר והם היו משלמים להמוסדות קמעא קמעא על החשבון כי המוסדות כלם היו נזקקים להם והיו לווים מהם כסף, ושם טוב היו להם לא רק בירושלים לבד אלא גם בהרבה ערים ארופיות גדולות. בהמשערה ההמבורגית ירעו היטב את שמם של האחים המבורגר ויכבדו אותם. אולם הימים הטובים עברו. ותבוא שועה על האחים ותזעזעם וירדו מנכסיהם ויהיו לעניים אבדו את כל כספם וגם כסף אחרים וירדו מגדולתם. והשנים האחרונות היו האחים

חיי צער ועוני, היו ימים שלא היתה להם אף פרוטה אחת לקנות בה התיכת לחם. ובמקום שהיו מלבושים יפה בימים הראשונים היו בעת האחרונה לבושים מלבושים לא, יפים וברור הוא שאלמלא מת ר' נטע צבי המבורגר "עוד בהיותו בתנוצות" כמו שאומרים היו מכריזים "בטול מלאכה" ותלמידי הת"ת כולם היו הולכים וצווחים "צדק לפניו יהלך וישם לדרך פעמיו" אך אני מת המבורגר ומי זה יחלק כבוד לעני?

מכתב שבא לאבא אחרי מות אביו ז"ל מהרב רבי דוד נימן הדיין הראשי בעיר פרשבורג וסנהל החשבונות של כולל הונגריה.

כ"ה פרשבורג ד' שמות תרמ"ח

יגוסו יגון ואנחה ושיג ששון ושמחה אהובי ידיד נפשי הרבני המופלג בתורה ויראה צדיק תמים חכם וסופר כש"ת מו"ה נטע הרשנ"י האמבורגרי ראשית דבר יגותם ידיד נפשי על פטירת מר אבא הצדיק זצ"ל, ובזאת יתגהם כי נפטר בשם טוב וגדול בקדש ובגבולים. ויהיה למליץ יושר לבניו הי"ו ולאזהביו ומיודעיו והכל בקרובים. עתה באתי על דבר מכתבי היקר, ראיתי את תלונתו עלי בדבר הכסף שכתבתי ברשימה לחלק אני חשבתי לטובה שלא לעורר קנאה... מעתה ימחול נא ידיד נפשי נ"י לכתוב לי עצה נכונה בדבר הכסף שיצא לחלק בו.

והנני חותם באהבה ידידו מוקירו ומכבדו הק' ד"ר ניימאן

אמא היתה פקחית גדולה וחוננה בזכרון נפלא. כל אשר קראה או שמעה רק עם אחת נחרת בזכרונה. היתה בקיאה בעל פה את הצאינה וראינה, את הספר מנורת המאור ואת ספר קב הישר. ידעה על בורים כל השיחות חולין ואמרי מליצה פתגמים ומשלים שהובאו בספרים כאלו, אף היתה אשה טובת הלב. פורנית במעשה הצדקה. נתנה הרבה מלבושים לעניים ועניות היתה רכת לבב לא יכלה לסבול שום בכי או צער של עניים ואביונים ונתנה להם מה שבקשו בסבר פנים יפות ובשמחה. "כסף פרשה לעני וידיה שלחה לאביון" היתה אשה צנועה יושבת אהל ולא הלכה לביקורים רק ההכרחיים, ומרגלא בפומה: כל כבודה בת מלך פנימה, אותי אהבה מאד משום ששבוע שנים הייתי יחיד לה גם סבלה ממני הרבה בילדותי — שהייתי חלש וחולני — אמא נפטרה י"ט כסלו תרע"ו כבת שבעים ושנים או שלש שנה, יהי זכרה ברוך. על המצבה שלה נחרת: פ"נ האשה רחל בת הר"ר ראובן כהן נלב"ע י"ט כסלו תרע"ו תנצב"ה.

פרק ח'

החיים והמעשים של רבי פנחס המבורגר אחיו של אבא ושותפו בעסקי.

נולד בתודש תמוז שנת תר"ז בא לכאן עם אבא בשנת תרי"ז, כשהיה ילד בן עשר שנה, הסבא הלך להפרד מאת הדיין של העיר פרשבורג שרם שנסע לירושלים לקח עמו את בנו הקטן פנחס. גחין הרב הדיין ונשק להילד פנחס על מצחו ואמר לו: אתה הילד יש לך זכיה ליסע לארץ הקדושה ואני לא. הוא לקח לאשה את גיטל בת אשתו השניה של אביו—אם חורגת שלו—והוליד עמה בנים ובנות (כמבואר בעולמו של הסבא בפרשות), רבי פנחס היה ממפני העפר בחורבת רבי יהודה החסיד, הוא היה מבני המשמרות שלחמו כנגד המיסיון שהלכו בכל לילה להסיר את הגליונות שהדביקו ברחובות.

בזמן ששלטה כאן החלי רע הוקצבו שני כתים מיוחדים להמתעסקים והמשפטים. בית אחד ברחוב היהודים—כמבואר בעולמו של אבא.—ובית שני ברחוב חבורן בתחלת הרחוב שבו הולכים לכותל המערבי בחצר שדר הרב רבי יהושע מקוטנא ז"ל, שם היה רבי פנחס אחד מן המתעסקים והמצילים יחד עם רבי מרדכי שולמן שהיה נקרא בשם מטיה בן נח—שאביו היה נקרא נח—ורבי יעקב זקס שהיה נקרא החלוץ, בבית זה העמיד הרב מקוטנא קלחת גדולה שהיו מבשלים בתיכה אורז על חשבונו. והם עבדו שם ביום ובלילה ועמדו הכן להצלת נפשות. ספר רבי פנחס, שהוא עצמו נחלה במחלה זו, שפשטו אותו ורחצו אותו באמבטיה ועשו לו התרופות שנהגו אז. עד שהחלים, מאז לא רצתה אשתו שיעסוק עוד בזה שלא לסכן את נפשו. בקשה ממנו שיניח עסק זה לאחרים. אחרי שכבר נדבקה בו המחלה, ונס גדול היה לו שהבריא. לא שמע בקולה, אמר שזוהי מצוה של פקוד נפשות. הלכה אשתו להסבא ובכתה לפניו שיצוה על בנו בגזירת כיבוד אב שלא יתעסק עוד בזה. לא ידע מה לעשות. אם אביו יצוה עליו שלא להתעסק לא יוכל לעבור על כבוד את אביו, מצד השני יש כאן מצוה של פקוד נפשות. מצא עצה הלך לאביו—אחרי ששלח אחריו שיבא אליו—ונכנס אליו בבית הכנסת בשעה שעמד באמצע קריאת שמע של שחרית שאסור לו להפסיק ואמר לו: אבא מורי! אני מבקש ממך שלא רפריעני מעבודתי מפני שחוששני שלא אשמע לדבריך ואעבור על מצות כיבוד אב, הסבא שלא יוכל להפסיק כדי שיטעון עמו ולדון בזה רמז לו בידו שילך ממנה. הלך ועסק במצוה כבתחלה.

רבי פנחס ספר, פעם הלך ברחוב היהודים. ופגע ברבי שמחה סולביציג והלכו יחד, פתאום ראה שהלבין פני רבי שמחה ונשתנה, שאל אותו מה לך?

רבי שמחה לא היה יכול לדבר ורמזו בידו לפיו—כלומר שנחלש וצריך ליתן לפיו איזה טאכל—מיד מהר רבי פנחס וצעק להביא יין שרף וכעכה. והוא אחז בו שלא ליפול. תיכף הביאו, ורבי פנחס החב לפיו חתיכה כעכה ומעט יין שרף, ואחר כן עוד חתיכה עד שהאירו עיניו של רבי שמחה שאחזו בולמס—אמר לו רבי שמחה "פנחס החיית אותי יחיך ה'."

בימים ההם היה בירושלים דוחק גדול במטבעות קטנות של גרוש, חצי גרוש ושני גרוש, כי כל המטבעות ששלחו מקושטא היו של כסף ושל זהב והמטבע היותר קטנה היתה של כסף רבע מגירי—60 מא"י—חוסר המטבעות הקטנות הפריע את מהלך המסחר. כל קונה הביא בידו מטבע של כסף ובקש מהמוכר שיפרוט לו את המטבע ויתן לו את העודף בפרוטות קטנות. היו חלפנים מיוחדים לזה שתביאו צרורות של מטבעות קטנות מסוריה והחליפום כאן במטבעות של כסף וזהב. בניכוי איזה שכר טרחתם שקראו "לאזע" אף על פי כן לא הספיקו המעות הקטנות די הצורך ופעמים רבות נתעכבו הפרוטות הקטנות לבוא, הוסכם אצל הסוחרים כאן להדפיס פתקאות קטנות בנות רבע גרוש, חצי גרוש, גרוש, גרוש וחצי, שני גרוש, והפתקאות האלו ישתמשו כמעות קטנות לקניה, ומכירה וליתן עודף ומהלכות בשוק בכל משא ומתן, את הפתקאות הללו הוציא השוקה רבי פנחס המבורגר, הדפיס פתקאות קטנות על גייר קרטון חזק היה בזה הלשון: "עלי החתום מטה ליתן בעד גרוש אחד מזון פינחס המבורגר וכן לחצאי גרוש רבעי גרוש ושני גרוש, היחידים הביאו לרבי פנחס מטבעות של כסף וקבלו ממנו פתקאותיו. בלי שום גרעון והסותרים הביאו לירות תורכיות וזהב—הלירה היתה 18 שילינג—וקבלו עבורן פתקאות וכשהביאו לו פתקאות בסכום הלירה החזיר רבי פנחס את הלירה תמורתם. הפתקאות נתפשטו בעיר כמטבע עובר לסוחר כל בעלי החניות היהודים, הערבים, והנוצרים, מכרו את סחורתם הירקות והפירות וכו' תמור הפתקאות. הממשלה לא אסרה את הפתקאות, ונמשך הדבר בידי רבי פנחס במשך שנים עד שהתחילו גם אחרים להוציא פתקאות כאלו ונתרבו ונמצאו בתוכם אנשים אין אומן במ שלא שלמו את הכסף תמור פתקאותיהם וירושלים הוצפה בפתקאות אלו או אסרה הממשלה את השימוש בפתקאות הללו וגם החנונים לא רצו עוד לקבלם ונתבטלה ענין הפתקאות יצירתו של רבי פנחס.

רבי פנחס מלבד שותפתו עם אבא היה זמן מה גם שותף עם רבי פיבל הגר בחל אביב. בעסק של שלחנות בחנות שפתה רבי פיבל ברחוב הבטרק למעלה ורבי פנחס היה מורו ומדריכו של רבי פיבל ובא לחנות בכל יום לשעתיים, עד שנתבטלה השותפות. ורבי פיבל עזב את עסקו זה.

גיסו של רבי פנחס—אחי אשתו—ר' מרדכי כהן שהיה דר בפורט סיד בכל פעם שבא לירושלים הביא עמו מיני פירות שאינם שכיחים כאן. פעם הביא עמו אֲנָאֵס חי ושלם עם העלים. היה זה דבר חידוש ונפלא. שחי ושלם אינו בנמצא. לקח רבי פנחס את האנאס והביאו להרב דסקין לבש הרב את בגדי שבת שלו וברך על התיכה אחת שהחינו ואמר לרבי פנחס שמעודו לא ראה אנאס חי ושלם. אחר כך הלך להרב שמואל סלנט ונתן לו גם כן חתיכה וברך עליה שהחינו ואחר כך להרב חיים וזננפלד—רבי פנחס היה מחסידיו ומעריציו—והמותר נתחלק חציו לאבא וחציו לרבי פנחס—ואף אני ראיתי את האנאס—ואכלתי ממנו.

רבי פנחס היה מבין גדול כאתרוגים לדעת אם הם מורכבים או לא. והיה מומחה ובקי בדבר זה. ועל דבריו סמכו הרבנים ונתנו תעודתם על האתרוגים—כאשר יש בידי תעודה מרבי פנחס על אתרוגי אל קילט שאינם מורכבים והרב שמואל סלנט ועוד רבנים מאשרים שיש לסמוך עליו בזה—.

רבי פנחס היה "המלקט הדסים" לארבעת המינים של החג בשביל הרב דיסקין, הרב מלובלין והרב שמואל סלנט והרב אליהו דוד תאומים משום שהוא היה מבין גדול בזה ועל רבי פנחס סמכו הרבנים שההדסים שיביא יהיו יפים ומשולשים כהלכתן.

רבי פנחס היה בן בית אצל גאוני ירושלים הרב מאיר אוירבך—הרב מקליש—והרב שמואל סלנט. ביחוד הרבה לעשות במקרי המחלוקות בירושלים כשפרצו עזי פנים. לפגוע ברבנים אלה ורבי פנחס בהשפעתו הסב אליהם את לב המריצים ויבקשו מהרבנים את סליחתם.

פעם אחת נסע רבי פנחס מיפו לירושלים פגע באמצע הדרך חיילים מוליכים את המזריצ'ר בעל פרס הראשון ביפו כשידיו כבולות בחבל הולך רגלי אחרי החיילים שרכבו על סוסיהם נצטער מאד והתחיל להתחנן לפני החיילים שיתיר את ידיו וירכיבוהו על סוס. הבטיח להם שלא יברח, ונתן להם סכום ידוע באקשיש נענו לבקשתו התירו את ידיו והרכיבו אותו על סוס, שמח רבי פנחס שקיים מצות פדיון שבויים.

כשהכריזו הרבנים חרם על בתי הכפר החדשים ועל הלוידים בבתי ספר אלו. רצו להכריז איסור גם על בית הספר של כל ישראל חברים תחת הנהלת נסים בכר וחששו משום שבית הספר הזה עמד תחת חסות ממשלת צרפת, וה' נסים בכר שהיה גם הוא נתין צרפתי התרה שמי שיכריז איסור יקבול עליו אצל הסונוול ויחבשוהו בבית הסתר, הקנאים בכללם סחדו מהתראה זו ואולם באחד השבתות. הלכו הרב חיים וזננפלד—יד ימינה של הרבנית מבריסק—ורבי ליב חפץ קנאי

רבונו של עולם אני שליח מצוה שאינם נוזקין אף בהזירתם, מיד ראה והנה ערבי אחד בא לקראתו עטוף ראשו ופניו כמתנכר שלא יכירו אותו. נפל פחד על רבי פנחס בחששו אולי שודד הוא ומסר את נפשו וגורלו לה'. הערבי נגש אליו נתן לו שלום והחזיר לו שלום, שאל אותו הערבי לאן? ויספר להערבי מצרת הדרך ובקש אותו שיוציא את החמור מאדמת החול ויוביל אותו אל הדרך החולק הרטופה. הערבי אחז בדסן החמור ונהגו עד הדרך המובילה להרטוף. רבי פנחס רצה להעניק להערבי סכום כסף לא רצה, נתן לו סיגריות לא קבל רצה להודות לו בדברים על הטובה שעשה עמו נתחמק הערבי מענינו ונעלם, אמר רבי פנחס: הלה היה או אברהם אבינו או אליהו מלאך הברית שנדמה לו כטייעא.

ושוב מעשה דומה לזה: פעם נסע רבי פנחס לשכם למול שם ילד אחד זה היה בימות הגשמים שנה גשומה מאד. שכר לו חמור מחמרי שכם ונסע עם השיירא של משאות ההולכת לשכם. בני השיירא היו כלום ערביים מובילי משאות וביניהם הרבה נוצרים שנסעו לנצרת, בהיותו יהודי יחידי בין הרבה נוסעים ערביים ונוצרים צערו את רבי פנחס על הדרך ביחוד הציקותו הנוצרים והקיסו אותו בויכוחים דתיים ומאותו האיש באמצע הדרך פגעו בשלולית מים רחבה שחסמה עליהם את הדרך, החמרים חשבו ואמרו שאין השלולית עמוקה ויוכלו לעבור המה וחמוריהם, נכנסו החמורים עם המטען שעליהם לתוך השלולית ונטבעו במים עמוקים הערביים והנוצרים בכללם היו טרודים להציל את החמורים ומטעניהם ושכחו מרבי פנחס. הוא עבר את השלולית בשלום כשרכב על חמורו ונסע לבדו, אמר רבי פנחס: גם זה היה נס גלוי ושכרו של שליח מצוה.

רבי פנחס העמיד תלמידים הרבה בעניני אומנת מוהל, ביניהם הא' אליהו ספורטה המוהל של קפריסין הוא מתלמידיו. וכלם למדו אצלו בחנם כלי שום קבלת שכר. (ויש בידי מכתב של הו' ספורטה שכתב אחרי פטירתו של רבי פנחס שמצטער מאד ומפליג בשבחיו הרבה וכותב שלא רצה לקבל ממנו שום פרס).

אחר שנשבר עסקו של אבא נמנה רבי פנחס לעשר פירותיהם של אנשי המושבות על מי פקודת הרב שמואל סלנט. וקבעו לו דמי חודש בשכר עבודתו זו והנסיעה התמידית במושבה למושבה. בימי האחרונים כבר היה חולה וחלוש אבל נסע לעשר. פעם כשהיה במושבה רחובות נחלש פתאם, ונפל למשכב, רופא המושבה רבי אליעזר יצחק הורבווסקי בדק אותו ואמר לו שישע מיד לביתו ולא יסלטל עוד את עצמו בנסיעה וגילה בו מחלת סרטן-המעיים. ונסע לביתו ודרש ברופאים ואחרי מחלה קשה ומרה זו שבק חיים בחודש אדר תרס"ח ונקבר לרגלי אביו. על פי צוואתו נחרת על הטעבה שלו י"פ פ"נחס* סגל נלב"ע ה' אדר תרס"ח תנצב"ה יהי זכרו ברוך.

(*) חמדי חתם עצמו פינחס כיור כמו שכתוב בתורה פינחס בן אלעזר וגו'

אדוק גם כן מחסידיה של הרבנית לבית הכנסת הנדול שבחורבת רבי יהודה החסיד בשעת קריאת התורה עלה על הכימה הרב זונפלד ורבי לייב חפץ, והרב זונפלד דפק על הכימה והכריז בשם הרבנים חרם על בית הספר של אליאנס ונסתלקו כשירדו לרחוב כבר חכו להם צעירים מהמשכילים הכו את הרב זונפלד וסטריו לו על לחייו—לאסור אותו לא יכלו בהיותו נתין אוסטרי— ואולם את רבי לייב חפץ שהיה נתין הארץ או "נעלם" (בלי שום חסות) לקחו שוטרים והובילו אותו לבית האסורים ואסרוהו. ביום הראשון בבקר בא ה' נסים בכר לאבא שהיה מידידיו הנאמנים והתאונן לפניו על המעשה הרע הזה שהטילו חרם על בית ספרו. אמר רבי פנחס לה' בכר אני הייתי הראשון שהבאתי לתאסיר רבי לייב אוכל בשבת חלות וחמין וגם פשטידא, שתק ה' בכר ולא אמר דבר.

נאשר ספרתי לעיל בעולמו של אבא. היה רבי פנחס המעשר את החטים שזצברו בשקים קשר את פי השקים בחבל דק קשר בתוך קשר והתם את הקשרים בחותם של שעוה למען לא יכלו לערב החטים המעושרים בחטי טבל, **פעם** ראה ה' ברגהים את מעשהו זה שאל אותו: יאמר לי ה' המבורגר האם חושד בי שאערב חטים אחרים שאינם מעושרים בתוך המעושרים? אתמהא! השיב לו רבי פנחס: אדון ברגהים! בעניני כסף אני מאמין אותו על כמה שהוא אבל בדבר הנוגע לדת ולכשרות אי אפשר לי להאמין בו אף בכל שהוא. **נשתקק ה' ברגהים והודה לדבריו.**

ספרתי כבר לעיל שרבי פנחס היה המוהל של ילדי ישראל בעזה ובשכם. והיה מעשה בעזה: יהודי ספרדי אחד נולד לו שם בן ולא היה שם מוהל שימול את בנו וכבר עברו יותר מעשרה ימים והבן לא נימול הציקה האשה להבעל שיסע לירושלים להביא מוהל שימול את בנם שאין רצונה שעל זכר יהיה עמה במטה אחת. בימים ההם לא היו מצויות עגלות לנסיעה ובפרט לעזה שלא היה נביש בדרך. הבש האב את חמורו ונסע לירושלים להביא עמו מוהל הלך לבקש את המוהלים הספרדים ולא רצה אף אחד מהם ליסע עמו משום סכנת דרכים. אבא גם כן לא רצה. רק רבי פנחס נענה למצוה זו שכר לו חמור ונסע עם אבי הבן לעזה ומל את הבן ושמח מאד במצוה זו שנזדמנה לו, ומאז נעשה המוהל הרשמי של יהודי עזה. בחזירתו שכר לו רבי פנחס חמור לרכוב עליו עד המושבה הרטוף משם אמר ליסע ברכבת לירושלים. נער ערבי היה מתמר אחריו כדי להחזיר את החמור לבעליו. הנער הערבי לא היה בקי בדרך ונהל את החמור דרך חולות שלא היה ניכר בם שום מסלה אף של הולכי דרכים, בכל הדרך לא פגע איש. הימים היו ימי קיץ השמש להטה ברוב חומה נתעייף רבי פנחס ותחמור נתייגע ולא רצה ללכת. נשא רבי פנחס את עיניו לשמים ואמר:

השמטות מעולמו של הסבא

בעמוד ג' בסוף שורה 17 לאחר המילים הולידו בנים ובנות, ציל: רבי אברהם נפטר כ"ג תשרי תרע"ח.

במכתבים ותעודות נשמט מכתב מהסבא המדבר בשבח ארץ ישראל וזיל:

שילית פה ירושלים עה"ק תויב יום עשיק ה' אלול תרל"ג לפ"ק.

שלום מירושלים וברכה וחיים ארוכים ומחוקנים עד בלי דיים לכבוד מחותני הרבני המופלא המרומם מוכתר במעלות ומדות כשית מ"ה יך ו ח ם הויזמן ג"י בקיץ בריסק ע"כ הנלויס אליו עמ"ש (עיד מ"א ש"נים) *

מכתבו היקר והנעים המשמח אלקים ואנשים קבלנו בשמחה על אשר זכינו לראות ולידע מבריאיתכם ומעמדיכם הטוב כן יתן ה' וכה יוסף לכם אריכות ימים ושנים בנחת ושובע שמחות נצח. אני וזוגתי היקרה מ' מינדל בריאים ושלמים כן יזכינו ה' ברחמינו עמ"ש, הגה לאריכות דברים וכתבים אין קץ רק אחת אודיע לו לכבודו שאני זכיתי ברחמי הש"י לישב פה ירושלים עה"ק זה ששה עשר שנים וכל הון דעלמא אינו שוה לי לזכיה גדולה כזאת אשר אין גדולה וטובה למעלה הימנו בעולם. גם עזרני ה' ברחמינו להשיא כל בני ובנותי ש"י עמ"ש, פה ירושלים עה"ק בשידוכים הגונים ב"ה. וה' יתן גם לכבוד מעלחו כל טוב דברי מחותנו המכבדו ומוקירו כל הימים. ה"ק משה סגל נאוו עמעסט ע.

*) מי היה זה רבי ירחם הויזמן בבריסק ואיך הוא מחותנו של הסבא לא נודע.

יש בידי תעודות רבות המעידות על כנייתם של הדברים שנאמרו בספר, ונמנעתי מלפרסמן מפני הוצאות הדפוס. כן בקי אני בטיבם ובשמותיהם של האנשים שהזכרתי בספרי בעילום שמם. והסתרתי שמם מפני טעמים ידועים.

שלשה עולמות

חלק שני

עולמי שלי

קורות חיי בירושלים בין השנים תרכ"ח-תרצ"ב

מאת

חיים המבורגר
איש ירושלים

ירושלים תש"ו

דפוס "הדור" / כביש יתומים דיסקין

Printed in Palestine

55, 602

בית ישראל

חיים המבורגר

בית ישראל החדשה

ירושלים



ייצגין ראמר אייט וואיש ילד בה וגד' (תהלים 9:1)
 אחר הנילד בה ואחר המצפה לראותה
 (כתובות ע"ה)



רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כולנה
(סשלי 2"א)

עם החלק השני

(א) החלק השני מספרי שלשה עולמות, הוא "עולמי שלי" שבו אני מספר דברים כהווייתם ומעשים כמו שהיו, בלי הגזמה או משוא פנים, ובלי לפגוע בכבוד של מישור.

(ב) מי שכותב זכרונות יום יום, מנעוריו עד ימי זקנותו, יכול לכוון בדיוק הזמן, איזו שנה ואיזה חודש. אני שהתחלתי לכתוב את ספרי בעת זקנותי — בשנת תרצ"ד — איני זוכר בדיוק סדר הזמנים, ועל זה נאמר: "אין מוקדם ומאוחר בספרי".

(ג) יודע אני שיש דברים הכתובים בספרי שכבר קדמוני אחרים בספריהם, אולם לא מלקט אני מספרים ולא מפי סופרים ואיני כותב דבר מפי השמועה מאחרים, רק מה שידע אני וזוכר בבירור, או מה ששמעתי מפי הסבא ומפי אבא ומבעל המעשה בעצמו.

(ד) יודע אני שהרבה מן הסופרים והמעתיקים ישתמשו בחומר שבספרי זה, אבקש אותם כי יזכירו שמי ושם ספרי, "וכ"ה" האומר דבר בשם אומרו מביא האולה לעולם".

ה ז ח ב ר

ירושלם, אלול, תשי"ז.

לזכר רעייתי היקרה
מרת חנה יוסא המבורגר ע"ה
בת הר"ר אריה מרדכי רביטוביץ זצ"ל
ולב"ע כ' סיון תרצ"ב

עורמי שלי

קורות חיי בירושלים

פרק א'

ביום החמשי כ"ג אדר תרמ"ח נולדתי לאבא רבי נטע הרש — בן רבי משה נאעמקסטא — ולאמא מרת רחל — בת ר' ראובן כהן — הורי גרו או בעיר העתיקה ברובע הבאשעטיס (א) שבין רובע הארמנים ורובע היהודים, מתחיל מרחוב המוביל לשער ציון — דרך רחוב חב"ד — וכלה מצד השני אצל "חצר הכולל". תכניסה הראשית לרובע זה היא מרחוב המוביל לשער ציון דרך רחוב ארוך וצר עד שמגיעים למבואות האפלים וסמטאות חשוכות עד לפני שערי החצרות ומשערי החצרות אל הבתים, גם יש ברחוב הצר והארוך הזה דיר של צוים וצאן שרית רע נורף ממנו לאפס של העוברים ושבים.

ברובע זה דרו יהודים — אשכנזים וספרדים — וערביים בשטים. המוהל שלי היה דודי רבי מאיר המבורגר מיפו — אחי אבא —, וסנדקאי הרב מאיר אוירבך (קאלישער רב) ורב בירושלים.

משום שלא נתקיימו אצל הורי הילדים שנולדו לפני, אמרו לאבא סגולה שיקרא לי שם גוסף לשמו של הבן הקודם שמת, ונקרא שמי חיים (שם החדש) אליהו יוסף (שם אחי המת שקדמני), ברם השם אליהו יוסף נשתקע והורי קראו אותי וכן אחרים קוראים אותי רק בשם חיים וכן חותם אני את שמי חיים בלבד.

כמו הילדים שנולדו לפני שהיו חלושי המוג כן נולדתי גם אני חלש ורות וסבלתי בקטנות מהרבה מחלות עוברות, ומיני פורעניות שונות התדבקו בי

(א) בשטים או בשטס משפחת ערביים עתיקה שמלך ונחות דגא מפורסמת כירושלים שהיו על שוד וחבס גנבה וגולה, ואמרו שכל החצרות והבתים שרכשו להם ברובע שלהם הם של גול. המשפחה הזאת הציקה ביורח ליהודים בתחיל הישום כידוע. מכאן נובע כיסוי הגנאי כירושלים לאיש סרדן ואי ניחוי שאינו גקיים דבריו שקראו אותו בשם "בשטה".

פעם, שתיים ושלש והרבה סבלו הורי בטיפולי עד שגדלוני וראוני בריא כאחד האדם.

בימים ההם לא היו רופאים מימחים בירושלים, הרופא היחידי היה ר' זאב אסיא מסלנט — כן חתם עצמו — קראו אותו „דער סלנטר דוקטור“, בהיותי בן שנה נחלתי קשה במחלת השלשול והרזון עד שנהייתי כשלד עור ועצמות. ר' זאב אסיא ביקר אותי יום יום ורופא אותי בבזמנט לעצור את השלשול ולא הועיל, אחר כך יגע ומצא תרופה אחרת היינו: לעשות לי אמבטיות חמות פעמים ביום ולשים בתוך האמבטי המות והשומן של רגלי צאן, מחום המים ימס השומן ויכנס לגופי, מומחה אמר ואין לשנות את טקורתו, אבא כתת את רגליו יום יום בבקר לבית המטבחים הרחק מן העיר — עגלות לנסיעה לא היו — כדי להשיג רגלי צאן ובקושי גדול עלה לו להשיג איזה רגלים משום שהרבה קופצים היו עליהן — בקר לא שחטו אז — וכל האלים גבר, כמה דחיפות וקללות קבל אבא מן הערביים הקצבים בגלל זה, סוף סוף הביא את הרגלים שברך והוציא את שומניו מתיכון ונתן להאמבטיה, אולם כל הטרח בזה במשך איזה ימים היה ללא תועלת וכבר התיאשו מחיי, והנה ספרה לי אמא איך נרפאתי סוף סוף ממחלה זו, פעם ישבה לבדה אצל עריסתי ובכתה עד שנרדמה, נדמה לה שאביה רבי ראובן כהן נכנס לבית וניגש אל העריסה והביט בפני, שאל אותה: בתי למה תבכי? אמרה: איך לא אבכה כשבני יחידי הוא חולה מסוכן, אמר לה: מראשותיו תחת הכר יש צלוחית קטנה עם נוזל צריך ליתן לו איזה טפות מן הנוזל הזה, נגש אל השלחן לקח כפית והלך לכד המים שעמד אצל הפתח מילא את הכפית מים וטפטף בהן איזה טפות של הנוזל ונתן כפי, הקיצה אמא משנתה ולא ראתה דבר, מאז החלתי להתרפאות מעט מעט עד שהבראתי לגמרי, אמרה אמא: ברי לי שאבא הביא לך רפואה מגן עדן.

בהיותי בודד בבית בלי חברותא של ילדים השיגה לי אמא חתולה קטנה לבלות עמה זמן ולשחק בה, ואמנם היתה זו המצאת טובה, החתולה נחגדלה עמי ולא סרה ממני, כשנתנה לי אמא לאכול קפצה על השלחן ובקשה גם לה אוכל, בלילה כשהכניסוני במטתי עלתה גם החתולה קפלה עצמה אצל רגלי ושכבה עד הבקר וכשקמתי בבקר וירדתי ממטתי קמה וירדה גם היא ולטפה בי — סימן שניתן לה אוכל.

כשהייתי בן שתי שנים בערך נחלתי במחלת המצויב, אמא עשתה לזה סגולות מסגולות שונות ואבא השתמש ברופא הסלנטאי, אולם גם הסגולות וגם הרפואות לא הועילו, ובאחד הימים כשקם אבא בבקר משנתו שמע שאני

נוחר קשה ונושם בכבודות מיהר למסתי מצא שהחחולה ששכבת תמיד אצל רגלי שוכבת הפעם על לבי, היה מול פי ואפה מול אפי והיא ישנה, בא והורידה לארץ הלכה לקרן זוית שבבית קפלה עצמה ושכבה, אחרי עבור שעה מצאנו החחולה מתה משום ששאפה מעלי את המחלה ואני מאז התחלתי להתרפאות והבראתי. אמרה אמא: זהו מה שכתוב שהקדוש ברוך הוא מקדים הרפואה למכה וכל גידולה של החחולה מלכחחילה היחה להציל את נפשי ושחשאב ממני את המחלה בזמנה.

הגיע זמני להרכיב לי אבעבעת, ובירושלים היו שני מומחים מרכיבי אבעבעת יהודים ספרדים שבתי טידיס ובנו „חכם“ יעקב טידיס, אותי הרכיב המומחה החכם יעקב טידיס שלוש שלוש על כל יד — כי היה מחמיר בזה ואמר תמיד להוסיף כדי שיתוסף לו על שכרו — הפצעים התפשטו על כל הידים והחאדמו וההנפחו וסבלתי מעצם הכאבים, לא יכולתי לישן ולא הנחתי את הורי לישן כמה לילות וסבלו ממני הרבה, אמא הלכה לה „מומחה“ להתאונן לפניו ניחם אותה ואמר: „ירחם ה' יכאיב עד שיחלד“, נתקיימה בי ברכתו של אותו חכם, כאב וכאב הרבה עד שנתרפאתי.

שבתי טידיס ובנו החכם יעקב:

שבתי טידיס זה היחה לו חנות בעיר העתיקה ברחוב היהודים סמוך לבתי הכנסיות של הספרדים שעסק בה בחוצרות טוכריות עגולות — קונסיס בהישפנוולית — באופן כזה: לקח קלחת גדולה של גחשת ישנה ונקב בה שני חורים מלמעלה וצל שפתה ולקח חבל והכניס בשני החורים ואת הקצוות של החבל קשר למסמר עב וארוך שאצל התקרה, גשארה הקלחת תלויה, תחת הקלחת נתן אח עם גחלים לוחשות ובקלחת נתן סוכר שיחמם וימס אחר כך לקח פתיתי לחם רך וצגל אותם באצבעיו והעגולים שם בקלחת, טלטל אותה ובענעה הלךך ושוב עד שעלה על העגולים קרום דק של סוכר והיו „קונסיס“, כן עשה מין מרקחת לבנה של סוכר ומי ירד והיו לו של מרקחת זו לקוחות רבים מאד, לשי שהיה נהוג בכל חתונה או ברית טילה ושאר שמחות שהיו אצל היהודים בירושלים שעמדה בעלת השמחה או נחת מקרובה — כשהיא בעצמה לא יכלה — אצל פתח הבית מבסגים עם קלחת המרקחת וסביב הצלחת כפיות וכל אשר שבא אל השמחה כשדרכה על סף הבית ולפנים היו מושיטים לה כפית עם מרקחת, האשה טעמה וברכה ברכת „מזל טוב ויהי רצון שהשמחה תהא ערבה ומתוקה“ והמחלקת השיבה: „בשמחת בניכם“.

מן העגולים והמרקחת הזאת היתה פרנסתו של שבתי סידים מצויה אולם יחד עם זה היה שבתי גלח וספר, הקיז דם — ובימים ההם השתמשו בהקזה הרבה — עקר שנים העמיד עלוקה, הרכיב כוסות־רוח (בנקעס באידיש) עשה חוקן והכניס שבר, החזיר אבר שנתפרק וחבש פצעים. שפשף את הגוף (מאסאז') שפך עופרת — סגולה לפחד ולדעת ממי נפחד הילד או הילדה — כיבה גחלים — גם כן סגולה להסיר את הפחד — והרכיב, אבעבעת.

לפני מותו מסר את מלאכתו ואומנתו לשני בניו שם הבכור משה המכונה מישאן פריסיאדו ושם השני חכם יעקב. מישן היה חבוש תרבוש יפה ומגוהץ שציצת משי שחורה תלויה לו מאחוריו — כמו האפנדים — ולבוש בגדים אירופיים, בעל זקן גדול וצהוב שהגיע עד הבטן ושסם גדול עב וארוך וסלסל חמיד את קצות השפם. הוא לא עסק במלאכת העגולים גם לא כרופא בעיר העתיקה אצל היהודים רק נסע על סוס אל הכפרים פעמים בשבוע לרפאות את הפלחים והפלחיות באיזה סמים שקבל מהרוקחים היהודים שבעיר העתיקה וזה הביא לו פרנסתו בריות. את הימים הפנוים מנסיעתו בילה היום בבית הקפה הספרדי שהיה בתחלת רחוב היהודים שהולכים לשער ציון, ולפני פתח בית הקפה ברחוב ישב לו עם מרעיו כשגרגיליהם בפיהם ושחקו במשחק שש בש — מלה תוריקה.

בנו השני חכם יעקב סידים היה האומן והרופא של יהודי עיר העתיקה, לבש מעיל ארוך ורחב עם בתי ידיים ארוכים ורחבים, חבש תרבוש עם מצנפת שחורה כמנהג חכמי ספרד ולמד ב"שיבת" החכמים. בעל זקן צהוב שחור, עיניו גדולות ובולטות לחוץ.

כשהגיע זמן של הרכבת אבעבעת — בתחלת הקיץ — היו ידיו מלאות עבודה, רץ כל היום מן הבקר עד הערב מניח לבית להרכיב אבעבעת לילדי היהודים שבעיר העתיקה וכמעט כל ילדי בני ישראל שבעיר העתיקה וגם הרבה מילדי הערביים הרכיב להם אבעבעת החכם הרופא הזה (ב). את האצומל לא רחץ בספירט גם לא שטף במים ולא השגיח שהנסיובה תהא טריה גם הסיר את המוגלא מיד הילדים יום או יומים אחר ההרכבה בטרם קלטת ההרכבה. האמהות שלא הניחו להסיר המוגלא מהידיים התנפתו ידי ילדיהם וגתמלאו

(ב) היו עוד שלשה רופאים־חוכמים בעיר העתיקה, ר' יהושע יונה חובש, ר' יצחק'ל רופא, ר' ידעיה רופא. אולם האמהות לא רצו למסור להם ילדיהן להרכיב להם אבעבעת, אמרו: זה לקוי כראיתו, זה יש לו יד כבדה וזה שותה יותר מדי, מה שאינם — התסורנות הללו — בחכם יעקב.

פצעים והיו מקרים שהוזקקו לרופאים לספל בהם עד שנחרסאו וגם שמתו בלא זתם בסיבה שהמוגלא התפשטה בכל הגוף והדם נעכר.

הארמית :

מנהגן של האמהות בירושלים היה כשנחלה אחד או אחת מילדיה באדמת, לקחה את כל ילדיה והשכיבה אותם במטת החולה כדי שידבקו כולם בהמחלה ויפטריו כולם בבת אחת. קראו להם יעקב לביקור, צוה שהחלונות יהיו סגורים והחלונות בורדים. להשקותם מי סלק מבושלים חכופות ולהאכילם לחמניות קטנות מסוכר ושקדים בצנע אדום — מעשה ידיו — פקד שישארו במטה עד שיבריאו או שיחלה יותר והרופא יקח את החולה לבית החולים.

גם אני נתלתי במחלה זו ודוקא באופן קשה מאד ותורי סבלו ממני אולם תודה לה' כי עברתי את בקרת הכם יעקב בשלום. נשארתי בחיים וגם לא הוצרכו הורי למסור אותי לבית החולים.

דלקת הגרון ושקרי הצואר :

ילד או ילדה שהצטננו והאדים הצואר מכפנים או שהתנפחו שקרי הצואר, למחלה זו היה מומחה מיוחד החובש הנוצרי-ארמני (דער דזשארמאח). קומתו ממוצעת, פניו כהות, זקנו מגוז, לבש קפטן וחגורה רחבה ותרבוש ומעיל קצר על הקפטן שהגיע רק עד תחגורה. כשבא לבקר ילד או ילדה שכאב להם בגרון תחב את אצבעו הגס והמזוהם בפי החולה, דחק את חלשון שלא יעכב אותו מלראות מה שבפנים הצואר — לא על ידי כפית — והיה : אם מחמת צינה נתאדם הגרון צוה לקחת הלב של עזים ושימים קלופים וצואה יבשה של כלב — שהיה מצוי בגלי האשפה שבקיר — ולהרתיחם יחד. אחר כך לסנן את החלב וליתן להחולה לשתות בעוד שהוא חם איזה פעמים ביום, גם בלילה להעיר את החולה בכל שעות שישתה את המשקה הנזכרת. ואם שקרי הצואר התנפחו אמר : צריך לדחוק את השקדים ולמעכס. תחב את אגודלו הגס והמזוהם לחוך הצואר ודחק בכח את השקדים עד שמעך אותם ויצא דם, צוה לגרגר עם מים קרים ולשתות המשקה הנזכרת. ואם כפעם אחת לא נתמעכו השקדים בא גם ביום השני ולפעמים גם ביום השלישי, דחק ודחק עד שנמעכו השקדים לגמרי.

כן סבלתי גם אני ממחלת השקרים בילדותי וגם בנעורתי ובכל פעם בא הדחקן דחק ומעך והסב לי יסורים רבים עד שגדלתי ונתמטרתה

מהמחלה הזאת ומהדחקן, אחרי סבל של יסורים קשים ומכאובים גדולים. אחרי איזו שנים העתיקו הורי דירתם מרחוב הבסטים ושכרו להם שני בתים מטווארים ומאירים ב"חזקת" רבי זליג הויזדורף ברחוב היהודים כמורד הרחוב שנקרא בשם "על המעלות" (אויף דיע טרעפלעך באידיש) ושעלו ממנו כעשר מעלות לרחובות וסמטאות מרובים, המעלות הללו היו ארוכות וצרות ועקומות כי האבנים שבהן נרצפו המעלות היו ישנות וחלקות וחודיחן היו זקופות לחוף.

משני צדי המעלות ישבו אושקפים "מטליאי נעליים" (לאטניקעס באידיש) וכלי מלאכתם לפנייהם היינו: בול עץ ישן שבו היה תחוב ברזל חלוד עתיק יומין וכפוף להקיש עליו את המסמרים בנעליים, כלי פח: שעלתה עליו חלודה ובו היו מים סרוחים שבהן היו מטבילים ומרככים תתיכות של עור קמוט ויבש להכשירם עד כדי שיוצלו לתפירה ולהטליא בם את הסדק או הקרע שבנעל. בצדי המעלות אי אפשר היה על כן לעלות ולהחזיק מעמד שלא ליפול מפני המטליאים שהיתה להם חזקה זו מדור דור, והיו צריכים לעלות בקושי באמצע המעלות העקומות והחלקות ולהשען במקל יד, ובימות הגשמים היו רבים שנכשלו מאבני נגף אלו והחלגלו עד להרחוב וקבלו מכה כגב או כחזה ולפעמים גם שבר יד או שבר רגל.

במעלה העשר מעלות נמשך רחוב קטן וראשי שממנו התפצלו סמטאות לארבעה רוחות כעין "פרשת דרכים" ובצד ימין היתה סמטא גדולה ורחבה חשכה ואפלה שקרקעיתה היתה מלאה אבנים ועפר וגומות ובימות הגשמים נקבצה שם שלולית של מים שהגיעו עד הברכים והיו צריכים לגעול מגפים בכדי לעבור את הסמטא.

בשני צדי הסמטא היו חצרות ובתים שגרו שם יהודים וערביים. כשעברו את הסמטא כולה עד לצדה השני התפרדו שוב סמטאות רבות למזרח ולמערב לצפון ולדרום ובכל סמטא חצרות ובתים, חצרות אצל חצרות. חצרות על גבי חצרות, חצרות לפנין מחצרות כעין "גיטין". בכניסה לכל חצר וחצר היתה דלת גדולה של עץ שהיתה נסגרת בלילה מפני הגנבים. חצר אחת גדולה היתה בסוף הסמטא הרחבה לצד ימין והרבה בתים לה ושתי כניסות לחצר זו אחת ראשית ושנית צדדית, הכניסה הראשית היתה בסוף הסמטא הרחבה — שהזכרתי לעיל — דרך מעבר חשוך מאד, ובתחלת המעבר כשירדו ג' ד' מדרגות היה מרחף גדול וחשוך שבו היה בית הדפוס של פרומקין (בעל החבצלת) וגשצינג' — במרחק זה סידר ר' יצחק גשצינג' את עתונתו. שערי ציון — בצד ימין של המעבר החשוך היו מדרגות לעלות להחצר ומפני

החשכה אי אפשר היה כבלי מקל יד — לאיש שאינו רגיל שם — לעלות מבלי שיפול מן המדרגות וינזק. החצר הוואת היתה נקראת „גבריאלס חצר“ — על שם הקונה או בעל החזקה — והמון העם קראו לחצר זו בשם „חצרמות“.

כרובע זה או בגיטו זו דרו או הרבה מבני הישוב, יהודים וערביים, בצד השני של אותה הסמטא הרחבה היה רחוב קטן מרובע בלתי מקורה, הרחוב הזה היה פתוח רק מצד אחד וממנו הלכו לכמה רחובות שהתפצלו לכל הרחוקות ומשלשה צדדים היו חצרות. מימין הרחוב גרו יהודים ומשמאל הרחוב ערביים, מצד ימין נכנסו לסמטא קטנה וחשכה שעלו בה ג' מעלות לחצר אחת שקראו אותה „החצר התחתונה“ ושוב עלו ג' מעלות נוספות לחצר אחת גדולה ורחבה מורצפת באבנים שקראו אותה „החצר העליונה“, שתי חצרות אלו היו החזקות של ר' זליג הויזדרף, בחצר העליונה דרו חשוכי העיר: רבי זליג בעל החזקה, רבי מאיר שהנבנים — נודע בשם ר' מאיר פוצ'טער — רבי יצחק צבי מדרהוי, ר' אייזיק מקלר (ספסר) ועוד. בחצר זו שכר אבא שני חדרים לדירתו, החקירות היו עגולות בנויות מאבנים רכות (אקד בערבית). כל כפה נשענה על ארבע קשתות אבנים בארבע רוחות הבית מבפנים, קרקעיתם של הבתים לא היו מורצפים באבנים חלוקים (בלט בערבית) רק בטיח של חול וסיד מעורבים, טחו את הרצפה והחליקוה במחלק וקראו לזה „בריק“. חלונות הבתים היו נמוכים עד להרצפה וכשהיו צריכים להשקיף מן החלון היו מוכרחים לשבת על הרצפה — כדרך הבנין של בתי הערביים להיות רואה ואינו נראה והשכן חדר ממול הבית לא יכול להסתכל בנשים.

מטבח כללי אחד היה לכל הדיירים שבחצר. במרתף ארוך מאד — שעליו היו בגוים בתים — במרתף זה היו מקומות מוקצעים לכל דייר ודייר בשביל תשמישי כירים, כד של מים ומקום שתעמוד הדיירית לבשל, למעלה מכל כירים היה חור גדול יוצא לחצר, דרך אותו חור נכנס אויר ויצא העשן. מחיצות של חוצי ודפני הפסיק בין חלק כל דייר ודייר וסימנים על כל מחיצה לדעת למי מהדיירת שייך המקום למען לא חכנס אשה בגבול חברחה. מובן שכל הדיירות ראו — מבעד למחיצה — מה שיש בקדרה שמבשלת בה חברחה. על יד המטבח הכללי היו מדרגות לחצר חזקת רבי אליהו מניש שמש (עין להלן בטפוסים מיוחדים את א').

בחצר התחתונה — שהזכרתי לעיל — דר איש וקן „מלמד דרדקי“ בשם ר' שמואל וזיל ואשתו חנינא. היו חשוכי בנים, המלמד ישב כל היום על דוכנו ולמד עם הצאן קדשים שלו, אשתו היתה אשת חיל ודברנית והיא המציאה לבעלה תלמידים רבים, ככה דבורה ובשפת חלקות משכה את לבות ההורים

ומסרו לה את בניהם בתנאי שהיא תטפל עמם להוליכם בבקר מבתיים לחדר ולהחזירם בערב הביתה. היא הריש דוכנא שעמדה על המקח וקבלה שכל הלימוד מהורי התלמידים ואם נמצאו בין התלמידים פעוטים שלא יכלו עוד לקבל תורתו של בעלה, למדה היא עמם והכשירם להכנס לרשות בעלה. כל דיירי עיר העתיקה האשכנזים הכירו את חנינא הרבנית (הינקה די רעבעצין). היתה טובת הלב, אהבה את התלמידים וטפלה בהם ברוך ובחבה והיתה מהפארת שכמה מאות תלמידים בחוץ לארץ למדו אצל בעלה וביניהם גם אבות ובנים. והוא היה אומר שהרב מבריסק — דיסקין — למד אצלו בהיותו קטן וכשבא לקבל פני הרב בחג כאן קם הרב ואמר: הנה רבי בא. בעת ההיא הייתי עוד ילד פעוט ועדיין לא יכולתי ללכת ישר ברגלי רק לטפס על הידים ועל הרגלים, כן לא דברתי עוד צחות. פעם לא הרגישה בי אמי יצאתי מן הבית וחלתי לאט לאט עד המדרגה, אחזתי בידי את מעקה המדרגות וטפסתי מעט מעט ממדרגה למדרגה עד שירדתי למטה, וחלתי על ידי ורגלי ונכנסתי לבית המלמד. הרבנית שמחה בי מאד הושיבה אותי על ידיה ונתנה לי סוכר, ידעה שיבא זמן שגם אני אהיה מתלמידי בעלה. הורידה אותי על המחצלת הפרושה על רצפת הפית ונתנה לי צעצועים לשחק בהם, שמעתי איך אומר בניגון מיוחד: קו עקום וראש עליו מלמעלה בצד ימין וראש אצל הקו מלמטה מצד שמאל הוא „אלף“ ילדים! עוד הפעם וכו' הוא א', צעקו כולם „אלף“, קו ישר לאורך וקו ישר לרוחב מלמעלה ולמטה גם כן קו לרוחב ובצד שמאל פתוח כעין תיבה פרוצה הוא „כית“ עוד הפעם וכו'. צעקו כולם „בית“, קו ארוך וראש עליו מלמעלה ולמטה תלוי כעין כיס הוא „גימל“ עוד הפעם וכו' צעקו כולם גימל, וכן הלך כל סדר האלף בית. אני הטיתי אזני לדבריו ולצעקת התלמידים. בינתיים הרגישה אמי שהילד איננו הזעיקה את כל השכנים לחפש אותי והיא פרצה בבכי. הרבנית שמעה את ההמולה יצאה ואמרה לאמא למה תבכי? התכשיט שלך יושב בביתי ושומע תורתו של בעלי, „אוי לי! איך ירד מן המדרגות בעוד שאינו יכול לילך ישר ברגליו? כמו כן הלא יכול גם לרדת להרחוב ויהיה למרמס הגמלים או החמורים“. ניתמה אותה הרבנית: מה לך לחשוב מה שיכול להיות, עכשיו הוא במקום המשתמר, אמא הניחה לי לשבת בבית המלמד עד לעת צרב כשהרבנית הוצרכה להחזיר את התלמידים לבית הורם גטלה אותי ומסרה לאמא ואמרה: הנה הבן יקיר שלך.

בלילה כשבא אבי לבית ספרה לו אמא מה שהיה ואני ישבתי על המחצלת הפרושה על הרצפה. שמע אבא איך שאני משנן בשפת עלגים כל הלימוד

והניגון של האלף בית, תמה אבא ואמר: הילד שלנו מהיר לשמוע הלאי שיחגדל בתורה, אחר זמן הייתי מתלמיד הרבנית חניקה ואחר כך מתלמיד ר' שמואל זביל ובזמן קצר הייתי מתלמידיו הטובים והמצוינים אף שהייתי הצעיר שבתלמידיו. בו בזמן שדר אבא בהצר הנוכרת היה לו תלמיד אחד צעיר שאבא למד אותו קריאה בתורה על פי הדקדוק והמסורה. שמו היה רבי מנדל לבל — חתן הרב משה נחמיה כהניב (הרב מחסלבין) —, הצעיר סדר לו את הקריאה בינו לבין עצמו ביום הששי, ובשבת בבקר קודם אור חיוס בא לביתו שישמע אבא את קריאתו לתקן לו במקום שצריך לתקן וכשנכנס רבי מנדל לבית מיד הקיצוני וישכתי במטתי לשמוע את קריאתו, ר' מנדל הביא לי בכל פעם שבא "חלבה" — תערובות של קמח וסוכר ושמן שומשמן —. פעם שמעתי אבא אומר לתלמידו: בני יהיה מבין ומקשיב.

אבא היה תקורא בתורה בשבת בבית הכנסת הגדול, בית יעקב — כמבואר בעולמו של אבא בחלק ראשון של ספרי —, בקשתי את אבא שיקח אותי לבית הכנסת והבטחתי לו שאשב בשקט ולא אפריע אותו בשעת קריאתו, לקח אותי עמו בכל שבת והושיב אותי על האיציטבא שאצל הדימה אצל שמאל בקרן זווית, בכל פעם שקרא הטיתי אוני והבטתי בפניו לחקות אחרי תנועותיו, פעם, אמרתי לאבא: "היום רגנת כל כך יפה", צבט לי על לחיי ושמה.

כשהייתי בן ארבע סבלו ממני שוב הורי ממחלת שיני, שן אחת מן השנים הקדומות יצא חודו של השרש באמצע החניך אצל השפה העליונה וחודו של השרש השני באמצע החניך לצד הלשון. החודים דקרו את השפה ותלשון ורופא שנים אמר שקשה להוציא את השן משום שהחניך מעכב. בימים ההם עלת והתיישב בירושלים רופא אחד בשם ז"ר לונדון — בנימין — ודר ברחוב המוביל לכותל המערבי בחצר חוקת הרב משה מלכה, אבא הוליכני אל הרופא הזה, הלך העמיד אותי בין ברכיו באמרו לאבא שיחזיק את ראשי למען אעמוד במנוחה, לקח איזמל וחחק את החניך והוציא את השן ופער את הדם ואמר לאבא: אלמלא חחק החניך להוציא את השן הייתה השן גדולה ונוקבת את השפה ותלשון וגם היה מקשה עלי את הדיבור.

אחר כך שכר אבא דירה יפה בת שני חדרים, במחש של רבי צדוק (2)

(2) חש בערבית הוא דיר של צאן ועזים, רפת של בקר, וארזה של סוסים וחמורים, וסבב מושגל גבס לסמטא דרה וחסכה, על כן היו נקראות הסמטאות המרובות והחשוכות שבדובע זה בשם חס, ומשום שהקונה את הדובע הזה היה צדוק רבי, צדוק היה נקרא "ר' צדוק'ס חס".

וגם הסבא רבי משה דר שמה בחש ההוא, וזה דבר החש :

בשנת תקצ"א—צ"ב בא לירושלים עשיר גדול מעיר שקלוב שברוסיה בשם ר' צדוק הלוי הוא ואשתו ובתם היחידה, קנה מן הערביים רובע זה הנקרא "חש", אחר כך נסע לאמריקה בתור שליח מכוללות הספרדים והאשכנזים שלא על מנת לקבל פרס—שהיה עשיר—הוא הצליח בשליחותו ואסף להכוללות כסף רב, מסר הכסף לממוגי הכולל ונסתלק, בו בזמן שהיה בשליחותו עלו לארץ מגרמניה רבי יוחנן צבי שלנק ואחיו רבי גמליאל שלנק ורבי משה זקס וכשחזר רבי צדוק משליחותו מכר שליש מהתצרות והבתים שבחש לרבי יוחנן צבי חנוכר, שליש אחד מכר לכולל הורדנה לדירות בעד עניי הכולל ושליש אחד השאיר בעדו ובעד ביתו, את בתו היחידה השיא לרבי משה זקס חנוכר לעיל, הוא ראש משפחת זקס בירושלים שממנה הסתעפה גם משפחת קרויז הירושלמית.

חש הזה עומד בקרן זוית, מארבעה רחובות יכולים לבא אל תוכו : מרחוב היהודים—דרך רחוב חב"ד—מרחוב הצבעים, מרחוב הארמנים, ומרחוב הביקור חולים שבעיר העתיקה, מכל רחוב צריכים לעבור סמטאות חשכות עד שמגיעים לסמטת החש, אצל סמטת החש חצר בתים שערביים גרו שם, הכניסה לחש תיתה דרך סמטא ארוכה חשכה ואפלה משום שבסוף הסמטא עומד כותל גבוה מאד—מבוי שאינו מפושל—בשני צידי הסמטא מכסנים חיו אבנים זבל ועפר שהשכנים הערביים היו משליכים בתוכה ורק דרך צר יש בסמטא כדי הילוך איש אחד ולא שנים זה בצד זה, בתחלת הכניסה דלת-עץ גבוהה ועבה שבקושי גדול יכולים לזוז אותה עם בריח גדול ועב של עץ שהיו סוגרים בו את הדלת בלילה ואי אפשר היה ליכנס לחצרות משום שלא היה כניסה אחרת רק דרך סמטא זו, ובשנים המאוחרות כשסר פחד הגנבים והשוודדים היתה הדלת פתוחה גם בלילה בסמטת הכניסה פחדו ללכת יחידי בלילה כי לא היה דולק בה שום פנס ולא היה בה שום אור וגם ביום קרו בסמטא זו מקרים לא טהורים... מהערבים השכנים...

כשעברו את סמטת הכניסה המקורה והחשכה נכנסו לסמטא ארוכה וצרת בלתי מקורה, שהיתה משתמשת כעין פרוזדור לחצרי החש וממנה התפצלו סמטאות רבות קטנות שמהם הגיעו לתצורות והבתים.

מצד שמאל של סמטת הפרוזדור נכנסים שוב לסמטא חשכה שנפרדת לחצרות שונות עם בתים תחתיים, שניים, ושלישים, בתחלת הסמטא עלו בג' מעלות לחצר כולל הורדנה חצר מפוארת עם בתים רבים בה, גם בית טבילה—מקוה—של מים קרים שטבלו בה בימי הקיץ ובית הועד של הכולל הזה

—סופר הכולל היה אז רבי ליפא קמניץ בעל „מלון קמניץ“—על הבתים היה בית הכנסת הגדול והמפורד בשם „בית הלל“ שחלונותיו המרובים נשקפים על בני העיר—שגובה נבדבת ר' יצחק יהודה מדובנא ואשתו חיה—(נפטר אב תרכ"ה). בסמטא הנזכרת עמד סוס של שכן ערבי שהכניסה לחצרו היתה מחוץ להחש ורק פתח צדדי היה לחצרו לסמטא זו להוציא את הסוס שיאכל מן האבוס — כנראה היה זה מתנאי המכירה לר' צדוק שיהיה הזכות להעריב בעל החצר לו ולירשיו שסוסו יעמוד בסמטא חשכה זו—וכשנכנס איש בסמטא ודרך—מפני החשכה—על זנב הסוס או על אחת מרגליו קבל מהסוס בעיטה ברגלו.

כשעברו סמטא קטנה וחשכה זו נגלו חצרות חצרות תחתונות אמצעות ועליונות ובתים מרובים עם דיירים רבים. בחצר העליונה היה גג גדול ורחב וסרוצף ומעקה של ברזל סביב לו. הגג השתמש לשני דברים א' לשאוף אויר צח—משום שהחצרות היו דבוקות יחד והבתים היו צפופים ולא היה בהם די אויר—ב' בשביל סוכות לשבעת ימי החג שלא היה להם מקום בחצרות למטה. מצד ימין כשעברו כל הפרוזדור לארכו הייתה סמטא קטנה וחשכה שממנה התפרדו כמה כנסיות לחצרות ובתים אחרים דרך מעברות קצרות וקטנות שהיו שייכים לרבי יוחנן צבי שלק וחצר אחת גדולה עם בתים גדולים ומפוארים דר בה ר' יוחנן צבי וביתו ואחר כך בניו אחריו.

מסמטא אחרת הגיעו לחצר אחת ושוב לסמטא קטנה וחשכה וממנה לחצר אחת שבחלקו של ר' צדוק שדר בה רבי משה זקס ובניו אחריו ר' יצחק זקס ור' אברהם אלקנה זקס. שוב נכנסים לסמטא קטנה וחשכה וממנה לחצר תחתונה שדר בה ר' גמליאל שלק ור' אברהם זקס—אחרי שתשכיר דירתו הקודמת—בבצר התחתונה היה בית המדרש בשם „אהבת ציון“ שבו התפללו דיירי החש מצאצאי גרמניה והשכנים הקרובים לחצר זו. ובבית הכנסת „בית הלל“ של כולל הורדנה התפללו דיירי הבתים הסמוכים לחצר הכולל והשכנים הקרובים לחש.

בית המדרש „אהבת ציון“ היו לו רק שני חלונות קטנים אצל הפתח וחלון אחד קטן על יד התקרה ונשקף על גג אחד של בתים שמחוץ לחש. אצל בית המדרש היו שני בתים גדולים זה לפנים מזה ולא נכנס בהם שום אור ואויר—משום שהיו מוקפים בכל רוחותיהם בתים—ור' צדוק שכר בנאים שהקציעו בהתקרה העבה של הבית „ארובה“ שעל ידה נכנס אור ושמש. מחצר זו עלו במעלות לחצר אחת יפה ובתים יפים עם כל הנוחיות שבה דר ר' יוסף משה קריו חתנו של משה זקס. כל אלו החצרות והבתים היו שייכים לר' צדוק. וחצר זו האחרונה השכיר ר' יוסף משה לאבא.

החש הכיל כאמור שטח גדול עם חצרות ובהם רבים חצרות על גבי חצרות תחתונים עליונים ועליונים שבעליונים, והיה גובל מצד אחד לחצר חזקת רבי בנימין הזקאל יהודה—בוגדרי—ברחוב חב"ד ולחזקת ר' זאב ספיר אחר הקנטרה ועד אמצע רחוב תארמנים המוביל לשער יפו, אבל כל הצדדים היו סגורים מבלי לצאת ולבוא רק דרך הסמטא הצרה והחשכה עם דלת העץ שלה כאמור לעיל.

אולם כל אלו החצרות שהיו נפרדות זו מזו מצד אחד, היו מאוחדות על ידי מעלות ומורדות ומעברות של גשרי עצים על ברזלים מחצר לחצר ובשעת התקפה מבחוץ או אזעקה להציל חולה וכדומה יכלו כל הדיירים להמצא תיכף זה אצל זה ולא הצטרכו להקיף כל שטחי של החש, קפנדריא'.

גם בזמן הביאור לירושלים פיל גדול, בעלי הפיל שכרו מרחף גדול פתוח לרחוב אצל שער יפו, ובמד 2 מאטאליק של נחשת—7 מא"י—היו נכנסים לראות את הפיל, המבקרים נתנו לפיל סוכר ושאר אוכל לפי חוטמו עגל את אפרו והכניס לתוך פיו, אני וחברי פישל—בנו של ר' אברהם זקס—הלכנו גם כן לראות את הפיל, חברי רצה לצחק את הפיל ונתן אבן קטנה לחוטמו הפיל עגל את אפרו ונתן לתוך פיו, כשהרגיש שזו אבן פשט את חוטמו והכה על ידו של חברי פישל, מיד ברחנו הביתה.

באחת מן החצרות שבהש, דר ר' יהודה הירשזון ממתפללי בית הכנסת „בית הלל" של כולל הורדנה. והי היום בפרוס הססס ילדה לו אשתו בן, ובשבת שלפני המילה שנת השלום זכר' באו כנהוג כל בני המשפחה והשכנים לקידושא רבא לבית היולדת, וכל אחד הביא עמו בקבוק יין ועוגה שגילישה עם ביצים וסוכר וצרכו ברכת „מול טוב", ומשום שהיה סמוך לפסח חלק אבי הילד לכל המאכלים גם לצעירים חתיכות גדולות של עוגה כדי שיאכל החמץ קודם הפסח. אבל הערתו של ר' יהודה שחיתה קמצנית גדולה לא יכלה לסבול זאת שתתנה מפור כל כך את העוגות עד שנתן לרבים עוגה שלמה לכל אחד ואחד בעד בני ביתו מה עשתה? לקחה חמש—שש עוגות בסתר ונתנה אותן בפח והחביאה את הפח עם העוגות במרתף עד לאחר הפסח, אחר הפסח הביאה את העוגות לבית ואמרה לחתנה: פורן שכמותך! הא לך שש עוגות שחשכתי והלמלא אני—שלקחתי בסתר את העוגות להתכבין—היו נאכלות בימי אחד ונתתי ראה שאני יודעת איך לסדר... אמר לה חתנה: אבל זהו חמץ שעבר עליו הפסח וטעון טרפה, שחקה ממנו ואמרה: מה? הוזהו חמץ שעבר עליו הפסח? האם זה לחם? הרי אלו אינן חלא עוגות ומה שייך להם חמץ? זאת רבי יצחק קריגדלס הרב של החש לאמר לה שתמסור

העוגות לשרפן ולא רצתה, הדבר נודע לנצרי החש, באו כולם וסבכו אותה בצעקות. גויה! תמסרי לנו העוגות לקיים בהן מצות שרמה ואם לאו ישרמו אותך בשבעה מדורי גיהנום. נתבלבלה ואמרה: אם הרב שמואל סלנט ישלח לה לאמר שהעוגות אסורין באכילה תמסור את העוגות, הלך חתנה להרב סלנט וספר לו המעשה, שלח את ר' פיבל הירשברג שמש בית דין לאמר שתמסור את העוגות לשרפן אז מסרה את העוגות להנצרים ויעשו מדורת אש ושרפו כהלכה.

פ ר ק ב

מהעולים האשכנזים הראשונים בראשית המאה הששית באו בין העולים מגרמניה מספר רווקים צעירים והתאכסנו אצל רבי משה זקס שהיה אף הוא מילידי גרמניה, מיד השתדלו המתיישבים הליטאים לקחת אותם לחתנים ואחדים מהעוגות האלו דרו בחש והיה צרוב לשונות בין דרי החש, שפת גרמנית צחה עם שפה ליטאית אידיש ועברו ימים רבים עד שהתרגלו האיש עם האשה להבין זה את זה וזו את זה, והיה זה ענין רב לי ולשאר קונדסי החש ללכת ולהאזין אל השיחות שבינו לביתנו ומלאנו עליהם שחוק.

בין תושבי החש היו טפוסים שונים ומענינים, הן מהעולים מגרמניה והן מהתושבים האחרים, אזכיר אחדים מהם:

א. ר ב י ל י ב מ נ ד ל ש ט ם :

הוא היה חזקן שבחבורה, גבוה ורחב עצמות, זקנו טגודל וכולו הפך לבן, שחקן, מיד אחר התפלל עזב את בית הכנסת והלך לביתו, גם תפלתו היתה בלחש וכן בביתו היה ממצע בדיבור עם אשתו כי על כן קראו לו בשם ר' לייב השותק לא תשאר בנים אחריו.

ב. ר ב י י צ ח ק צ ב י צ ל נ י ק ר :

קטן הקומה צנום וצולע ברגלו האחת, היה שוקד בלימודו כל הימים בבית המדרש, מקומו היה בכותל מזרח אצל העמוד וגמרא לפניו על השטענדר, בידו האחת אחז והעלה את קצה זקנו עד לפיו ולמד בעיון ובעמקות, היה יושב שעות ארוכות כשראשו מופנה להצד ולחש לעצמו, מעיין וחושב ושקוע במחשבות, כשנכנס איש לבית המדרש וראה את ר' יצחק צבי יושב בעינים פתוחות וחושב, נדמה לו שהיא מביט עליו, אולם באמת לא הרגיש כלל ר' יצחק צבי שמי שהוא נכנס, כל כך היה שקוע בלימודו, אף הוא לא שח שיחה בשלה עם המתפללים וכששאלו אותו דבר השיב בקצרה ובחשאי, תוליד בן יחיד ובנות אחדות.

רבי שלמה לייברייכט :

בארגלי לארץ ישראל מגרמניה בשנת תרס"ו, היה קצר הקומה וזקנו מגודל, לבש קסטן ותגורה רחבה מעיל ארוך ורחב, תרבוש מרוקני לראשו ומצנפת לתרבושו (לפפה)—כמנהג חבמי ספרד—דיבר שפת גרמנית עמוקה, ובכל דקדוקה של השפה, ולא היה יכול להתרגל לדבר אידיש ליטאית בשום אופן, אשתו דיברה אידיש ליטאית ולא התרגלה לדבר גרמנית וכמעט שלא הבינו זה את זה.

הוא היה כורך ומטליא את הספרים הישנים של בית המדרש, אהבת ציון ואף הביאו לו ספרים משארי בתי המדרש שבעיר להטליאם ולכורכם ועסק בזאת לשם מצוה ובחנם, ועל שם מלאכתו זה קראו לו בשם "ר" שלמה בוך בינדר", מלאכתו זו היה עושה בבית המדרש אחר לימוד שיעורו, הוא אהב את הנערים וילדי החש ואף הם היו מצוים אצלו, ובשעת מלאכתו סבבוהו והסריחוהו לראות איך שהוא מטליא וכורך והוא היה נותן להם סוכריות וטבק—מה שאהב להריח הרבה—ובקש מהם ברכות שלא יפריעו אותו ממלאכתו. מנהגו היה לקום כשעתיים קודם אור הבקר, הלך לבית המדרש, הדליק את הנרות ובשל קפה במיחם גדול של נחשת קלל שעמד בבית המדרש בקרן זוית, ועד שרתחו המים היה אומר תהלים, כשנגמר ביסול הקפה לקח פנס גדול והלך לחצרות שבחש לעורר את הדיירים שישכימו ללמוד ואחר כך להתפלל כוונתיקין והכריז בקול: "יחגבר כארי הקפה כבר מוכן" ומשום שלא היה רגיל לדבר עברית או אידיש אלא גרמנית צחה היה נשמע קילו שאומר: "יתקפה כרי דיע קאפע אינט פערטיש" ועל כן קראו לו הנערים: רבי שלמה יתקפה כרי, ולא היה רוגז עליהם ואדרבה כשראה את הנערים הקדימם ואמר: נו! יתקפה כרי.

יום יום בבקר בשעת חזרת השליח ציבור תפלת שמנה עשרה, פתח את קופסתו הגדולה המלאה טבק וסבב על כל המתפללים וחלק טבק לגדולים וגם לנערים וכולם לקחו ממנו להריח ובעיקר לעשות לו קורת רוח כי הכל אהבו אותו מפי תמימותו וטוב לבו.

היה לו ספרי משנה שהביא עמו מגרמניה עם תרגום גרמני באותיות שקוראים "הילצנע דויטש" ואחר התפלה למד שיעור משנה בסדר, הפנים והברטנורא והתוספת יום טוב ואחר כך בתרגום הגרמני, הנערים והצעירים וגם אחדים מהזקנים אמרו לו שזה אינו סדר הלימוד אולם לא יכלו להעבירו מדעתו והיה אומר בגרמנית: "איך בין איין גראדער מיכל ניכט קיין פאלאק" (אני גרמני ישר לא פולק).

פעם כליל הסדר של פסח נכנסו שכנינו ר' יוסף משה קרויז ור' אברהם זקס לאבא ואמרו לו: בא ושמע את סדר הגדה של ר' שלמה ליבריקט, הלכו יחד וגם אני נספתי שמעוהו ואמר את הגדה בהתלהבות וברגש: תרח אפי, אברהם ואפי, נאחאור וכו', בסוף ימיו נסתמא ואשתו הולכה אותו יום יום לבית המדרש להתפלל.

הוא היה איש תם וישר ואיש אמת ירא ה' וחזן במצות, יקר רוח וטוב לב, עניו ונוח לבריות, אוהב ומכבד את הבריות ואהוב לכל, הניח אחריו בן יחיד.

ד. רבי שלמה על בע - פבריקס -

היה גבה קומה מאד, גבור בעל כחפים רחבות, זקנו שחור ויורד עד טבורו. בחול לבש, צילנדר נמוך ובשבתות ובחגים צילנדר גבוה ולרוב גבהו וצילנדרו הגבוה הוצרך לכוף את ראשו כשנכנס לבית המדרש, מקומו היה בכוחל מזרח אצל העמוד, התפלל בהברה הגרמני, בראש השנה ויום הכפורים התפלל בקול רם והחזן רבי אברהם זקס המתין בתפלתו עד שר' שלמה גמר את שלו.

בבית המדרש אהבת ציון נהגו לומר בראש השנה ויום הכפורים כל הפיוטים מבלי לדלג אף על הפיוטים שבקדושה, ובמוסף ליום ראשון פסקא ב' בסיומה ואז יתקע הגלגל ויתרעש הכסא - ראשי תיבות של שם הויה - היה צועק ר' שלמה את המלים האלו בקול גדול במבטא הגרמני וקולו נשמע למרחוק כמו רעם הגלגל, הנערים היו קוראים לו על כן, רבי שלמה יתעם הגלגל היה איש ירא ה' באמת ומדקדק במצות, הניח אחריו בן יחיד.

ה. רבי שמעון אלכסנדר מדנמרק:

בעל קומה ממוצעת ובעל בשר לבש קפסן וחגורה בלא מעיל וכובע של משי נמוך ויפה על ראשו, זקנו מסולסל ופאותיו מסולסלות וארוכות, אף הוא היה שתקן פגש כל אדם בצחוק, ישב בבית המדרש וספר לפניו מביט בו ושותק ולא יכלו לתהות על קנקנו אם תלמיד חכם הוא, הנשים אמרו עליו שהוא צדיק נסתר מן הליצי צדיקים, אף עם אשתו לא היה מדבר ולא יכלה לסבול שתיקתו ומנהגיו המוזרים ונתגרשה ממנו.

הוא היה מחלק צדקה לעניים רבים בסתר מהכספים שבאו לו מקרוביו בחוצה לארץ, מת חשוך בנים.

ו. רבי יוסף עלזאסער:

היה גבה הקומה, צנום ודל בשר, לבש קפסן ומעיל, זקנו מגודל ופאותיו ארוכות ולא העלה עליהם מסרק שמא יתלוש מהם שער, היה מגמגם בדיבורו ובתפלתו, טבל בכל יום במקוה, בשעה ברכה סגר את עיניו וכסף אצבעותיו

לחוך ידו והחאטץ בכל כחו לכוון ולהוציא המלים כראוי, בשביל שהיה מגמגם בדיבורו אמר: ב-ב-ב רז-רז-רז-רז א-א-א-א-ת-ת-ה, וכשהגיע להשם צעק בקול גדול א-א-א-ר-ד-ג-ג-ני ואם נדמה לו שלא התכוון כראוי בתיבה אחת חזר על כל הברכה עוד הפעם. הלך בראש מורד שלא יסתכל בנשים, אף הוא לא יכלה אשתו לדור עמו מפני מנהגיו המוזרים ונתגרשה ממנו. נערי החורבה - שהתפלל במנינים שם כשחזר מן המקוה - קראו לו ר' יוסף ב-ב-ב רז-רז-רז-רז, מת באמצע שנותיו חשוך בנים.

ז. רבי יוחנן צבי של נק:

היה אדם גבוה וחזק, תלמיד חכם מופלג, מתלמידיו של החת"ם סופר זקנו מגדול בעל פנים שוחקות ונות לבריות, הריח הרבה טבק רוסי מתוך קופסא גדולה, אהב את הנערים והיה רגיל להקניט אותם, תחב באפם הטבק החריף וכשהתעטסו ועיניהם נתמלאו דמעות היתה לו מזה קורת רוח, ואחר כך היה נותן להם סוכריות לפייסם, אף היה צובט את הנערים בלחייהם וצרם להם באזניהם וכשהתחיל הנער לבכות נחן לו סוכריות לפצות אותו, כשבא לבית המדרש ראוהו הנערים ונחבאו, רדף אחריהם סביב הבימת עד אשר השיג את מי שהוא תחב לו טבק כחוטמו, הנער התעטס, שחק ונתן לו סוכרית.

ח. רבי גמליאל של נק:

קומתו ממוצעת, זקנו מגוון ועשוי יפה, חבש תרבוש עם ציצת משי שחורה מאחוריה - כמנהג האפנדים הערבים - ולבש מלבושים קצרים כבני אירופה, ידע קרוא וכתוב בשפה הגרמנית בכל דקדוקה וכתב ידו היה יפה מאד, הקינזל הגרמני בירושלים צירף אותו חמיד לדון בין נתיניו כי ידע היטב את חוקי גרמניה, כן ידע מלאכת מרקחות והיה רוקח בבית הרפואות האמטורדי שבחצר רבי ישעיהו ברדקי וגם ריפא חולים ונתן להם רצפטים, כשהיתה המחלוקת על רבי משה יצחק גולדשמיד (שהזכרתי בעולמו של אבא, ויוזכר עוד לחלן בספרי) היה גם ר' גמליאל ממחנגריו של ר' משה יצחק ואז התפטר ר' גמליאל ממשרתו הנזכרת ונכנס רבי יעקב גולדצויג במקומו. גם הוא אהב לצרום באזני הנערים ולצבוט אותם בלחייהם כאחיו רבי יוחנן צבי והיתה לו מוצת קורת רוח מרובת.

ביפו היה אז הקינזל של אוסטריה הונגריה ארמני ידוע בשם, פאסקאלי הוא היה גם המנהל הראשי של הדאר האוסטרי שם, בחדשי החפשי שלו היה ר' גמליאל ממלא מקומו כקינזל ומנהל הדאר, בכל ימות השבוע היתה שוהה

ביפו והתאכסון במלון קמיניץ וביום הששי בא לשבוה עם בני ביתו בירושלים. הוא מת בדמי ימיו על ידי אסון. כשהיה ממלא מקומו של ה' פסקל ביפו ודר שם במלון קמיניץ, באחד מימות החורף, המשרת רצה לחמם את חדר השינה שלו באח גדולה צשויה מנהשת קלל (מאנגאל בערבית) שהיה לה בית קיבול מלמעלה כעין קערה ושתי ידיה היו תלויות לה משני צדיה לשאת בהן את האח, את הבית קיבול היו ממלאים באפר ורמץ עד שפתה, על הרמץ נתנו גחלים לוחשות והעמידו את האח בחצר שהרוח ילבה את הגחלים ויצא עשנם, אחרי שהגחלים צממו והוחם גם הרמץ והאח הכניסו את האח לחדר השינה ונתחמם הבית, המשרת של המלון לא השגיח והכניס את האח לחדר השינה של גמליאל כשהיו עדיין אודים עשנים שלא נשרפו כל צרכם, ר' גמליאל לא הרגיש בעשן עלה למטה ונרדם, הלונות הבית היו סגורים, נתמלא החדר עשן ונחנק, בשעה מאוחרת בבקר שברו את הדלת ומצאו אותו גוסס ואחרי שעה מת, הביאו אותו לקבורה בירושלים בהר הזיתים, הניח בן יחיד ובנות.

ט. רבי יעקב קרינדלס ממינסק :

קצר הקומה ובעל בשר, בחול חבש, ספדיק' נמוך וצהוב שנקרא, חצי שבתלי' ובשבת ספדיק גבוה חום, היה ממונה דכולל מינסק ורב של דיירי החש. מקומו בבית הכנסת היה אצל ארון הקודש משמאל והחפץ מחוץ סידור, דרך החיים מלה במלה, היה מאריך בקריאת שמע ובתפלת הלחש, ולו היה ממתין השליח ציבור עד שסיים תפלתו, כשהגיע בתפלתו לתיבת ה' היה מכווץ ידיו ומרתת בכל גופו ועמד בדומיה לכוון מה שצריך לכוון, אחר התפלה למד בבית המדרש שעתיים את שיעורו בתלמוד כשהוא מעוטר בטלית ותפלין. אחר כך הלך לביתו ולעסקיו בעניני הכולל, בשבת דיבר רק בלשון הקודש וגם בואת היה מעט לדבר בכל האפשר, מת חשוך בנים. בעת שהורי נכנסו לדור בחש והייתי אז ילד כבן ארבע ידעתי כבר הברת האותיות והנקודות גם סדר התפלה - מתורתו של ר' שמואל זביל - והייתי מועמד להחללת מקרא - חומש -

ובעיר העתיקה היה מלמד אחד ושמו רבי ישכר לבינון קראו אותו ר' ישכר פינסקר - שהיה מעיר פינסק שברוסיה - או ר' ישכר מלמד, הוא היה נחשב על המלמדים המצוינים שבירושלים, היה מחמיר בלימודו קפדן ומשגיח היטב על תלמידיו ומשום כך היו תלמידיו מבני הבעלי בתים החשובים והאמידים, עדר של צאן שמנים, ושלש כתות תלמידים היו לו: א' מתחילים מקרא

ורש"י, ב' מתחילים תלמוד - גמרא - ג' גמרא רש"י ואינו תוספת, אבא שרצה בתקנתי בחר לי במלמד המומחה הזה.

רבי ישכר דר ברחוב גמילות חסד הכללי, סמטא ארוכה מאד וחשכה שנמשכת לרחוב שהולכים בו לכותל מערבי ולרחוב המידאן שמשגי הצדדים גרו יהודים וערביים יחד.

אבא עטף אותי בטליתו ואמא אפתה עוגה ודבש עליה, ושניהם הוליכו אותי אל "החדר" המלאך השליך מן השמים סוכריות, לקקתי את הדבש מעל העוגה ואמא חלקה את העוגה לתלמידים, והרבי התחיל ללמדני בפרשת ויקרא אלף זעירא עם ילד זעיר ונצטרף אל החדר עוד שה קטן, הריש דוכנא היה לוקח אותי בבקר בבקר מבית הורי ולערב החזיר אותי לבית, את סעודת הצהריים אכלתי בחדר משום שדירתנו הייתה רחוקה מבית הרב, והונחתי כלוא ב"חדר" מן הבקר עד הערב, למדתי אצל ר' ישכר שנה אחת ונהיית בקי בחמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י, ורבי תלה בי תקוות טובות ואמר: אם תרצה ללמוד תהיה גדול בישראל כי יש לך כשרונות נעלים.

גם הורי חשבו עלי גדולות והרבו לטפל עמי, לא זזו ידו של אבא מתוך ידי, הלבשוני מלבושים יפים וגקיים חזיה ומכנסים שחורים ומעיל קטן ותרבוש יפה על ראשי - מתנה מאת דודי רבי מאיר המבורגר מיפו - בבקר בבקר העיר אותי אבא להתפלל עמו בציבור, ואולם בשעת התפלה הייתי כרשות עצמי, אבא ידע שבקי אני בסדר התפלה ולא השגיח עלי גם לא חשדני שאדלג בתפילתי, אבל טעה בזאת כי אהבתי לחקות תנועת המתפללים והוצרכתי לפעמים לדלג שלשה או ארבעה רפים כדי שאסיים עם הציבור, פעם ראה אבא שאני מהפך בסידור שלשה רפים בבת אחת צרם לי באזני ובבית קנסני שאחזור על כל התפלה, קבלתי עלי אז את הדין אבל גם אחר כך עוד הוספתי לקצר בתפילתי בשעת הדחק...

אבא התנהג עמי חמיד ברוך ובפקחיות, שאל אותי פעם: למה אאכיל אותך אם לא תשמע לדברי? השבתי לו: אני מוותר על האוכל אלך לי אל הדודת בראינדל - אחות אבא שאהבה אותי מאד - היא תאכילני וגם תתן לי מקום ללון, אמר אבא: אבל! המלבושים היפים שאתה לובש הרי הם שלי אפשיטם מעליך ותלך להדודת שחלניש אוחק, אמרתי: על מנת כן, הפשיטני ואנכי פתחתי את הדלת ויצאתי והתחלתי לרוץ עד המדרגות, רץ אחרי תפסני והכניסני ואמר לי ללבוש את בגדי הלא רק שחוק עשיתי עמך, אמרתי: מי שפשטני הוא ילבישוני, הלביש אותי ואמר, קונדס אתה מאין כמוך? ובת צחוק עברה על שפתיו.

יום אחד באתי לבית המדרש במוקדם מצאתי שמה את רבי יוחנן צבי שלנק יושב לו על הספסל, כשראני חפס אותי ואמר לי: חיימקה! אומרים עליך שאחא יודע כל החמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י וכי בקי אתה בסדר התפלה בעל מה, אשאל אותך איזה דברים והשיבני עליהם תשובתך, אמרתי: ומה יהיה שכרי? שחק ואמר: שאלה גדולה שאלת, אם חדע תקבל מכני שלש סוכריות גדולות, ואם לא חדע אתחוב באפך טבק וגם תקבל צרימה באזן, קבלתי עלי דינו כיון שכבר הייתי במלכדותו, שאל אותי איך מסדרין: והלקלחת, ועקלקלת, האחדסדרנים, האחרתרנים, ארתחששתא, סדרתי לי ביני לבין עצמי ואמרתי לו כראוי, צבט לי על לחי ונתן לי ארבע סוכריות במקום שלש ואמר: מובטחני כך שתהיה סופר בישראל.

אחר שלמדתי לדעת מקרא עם רש"י ועמדתי לבחינה ויצאתי בדימוס. התחיל רבי ללמדני גמרא, מסכה בבא מציעא פרק ראשון, מאז הרגשתי סינא לרבי המתמיד והקפדן שיגע את מוחי ילד שלא הגיע עוד לשש שנים בשנים אוזניו בסלית פלוגתא קשה של בן גנס וחכמים, התרגזתי אבל ללא הועיל עבר עלי חצי שנה הנקרא, זמן עמדתי לבחינה ויכולתי—משום שהייתי מהיר לשמוע וקלה לאבד—אז נהייתי בן שש שנים רצה רבי לקיים בי מכאן ואילך, טפתי ליה כתורא ובישר אותי שבזמן הבא, חיימקה, תכנס לכתה ג' ואלמוד עמך גם איזה תוספת חשב שמבשר לי בשורה טובה שאני הקטן אוכה ללמוד בכתה ג', בין הגדולים, אולם בשורה מעציבה היתה בידעי את העול הנוסף המוטל עלי בלימוד התוספת, קבלתי עלי את הגזירה ובלבדי שמרתי עברה על הרבי הקפדן הזה המייגע אותי בלימודים קשים.

ויהי היום בתקופת תמוז, החום היה גדול והאוויר מחניק ובביתו של הרבי היה רק חלון אחד נשקף להחצר, התלמידים ישבו צפופים ועייפים, התחיל רבי לייגע אותי בתוספת בפרק אלו מציגות עד שזעה כסתה פני, והשבתי איך להפטר מן החום המחניק הזה, לא שמתי לב ולא הסיתי און ולא הבנתי את דברי הרבי, שאלני מה יום מיומים? האם נטמטם מוחך? אמרתי לו: אני צריך לצאת החוצה, הפסיק מלימודו ויצאתי מן החדר וברחתי לבית הורי, אף שהייתי ילד קטן ופחדן גדול והוצרכתי לעבור כל הרחובות והסמטאות ובכלל גם הסמטא של החש שלא הלכתי בה לבדי בשום פעם. באתי לבית הורי בקוצר נשימה ובפנים חורים מרוב פחד, אמא נדהמת ואמרה: מה לך יקירי? מדוע פניך לבנים כסיד ונשימתך קצרה? האם הכו אותך הגוים או חמור בעש בכך, ולמה באת באמצע הלימוד? אוי לי שראיתך בכך! ואמרתי לה: הרגעתי און כאן מכות רק ראשי כואב לי, אבל!—חמשיכה אמא—איך הגיחך הרבי ללכת

יחידי ברחובות שוברים בס גמלים וחמורים ? אל תדאגי שלשה מן התלמידים הגדולים לוגי עד החצר, לי יהיה בעד ראשך אקשור את טצחק במגבת שרויה במים קרים ומלח עם לימון להפיג את החום ? או אספלינה המיוחדת לכאב הראש ? אמא יקרה ! אל תצטערי אין דבר אני צריך למנוחה לישן איזה שעות ויוטב. אמא הציעה לי את המטה, עליתי במטתי לישון, ובלבי חשבתי כי נתתי לקח להרבי כדבעי אחזני שינה ואישן, אבא בא בצעירים מצאני במטה ומגבת לחה על מצחי, בין כה וכה הקיצותי משנתי נגש אלי אבא ושאלני מה לך בני ? האשלח אחר הרופא ? אמרתי לו : לא כלום, ראשי כואב לי מעט ועתה מרגיש אני את עצמי בסיב אחר שישנתי. הרבי, אחרי שעבר זמן ולא נכנסתי חזרה לחדר התחיל לדאוג עלי אולי נפלתי על האבנים שבסמטא או בחור של בית הכסא, הדליק פנס גדול וחלך הוא והרבנית והתלמידים לחפש אחרי בהסמטא ובבית הכסא, התלמידים התפזרו לאורך הרחוב ובכל רחובות וסימטאות הסמוכים, והילד איננו אחרי החפוש כשעתיים חבש הרבי כובעו ולבש את המעיל ומקלו בידו ומהר לכיתינו כפחי נפש להגיד הבשורה המעציבה להורי, מצא אותי יושב על השלחן ומגבת לחה על מצחי, כשנכנס לבית קדמו אותו ההורים ואמרו לי כטח בא לראות את שלום תלמידו ? ברוך השם הוטב לו ואין פחד, הוא הביט עליהם כמתפלל ולא הבין פשר דבר, לבי התחיל לדפוק שנתפסתי בקלקלתי, הרב ספר להורי מעשה שהיה, אבא שאלני למה ברחת מן החדר ? אמרתי ברורות : משום שהרב מייגע אותי בהחום הגדול עד שלא יכולתי עוד לסבול, שייגן ! אין אתה רוצה ללמוד חשבתי שתהיה רב וגדול בישראל כי יש לך כשרונות נפלים ולבסוף לחנם כל יגיעותי, ואמא אמרה : אינך רוצה ללמוד ומה ? האם תהיה סנדלר או נגר ? בשביל זה סבלתי כל כך לגדל סנדלר או נגר ? ושניהם סיימו : חזרה לחדר ותלמוד כחשק תהיה תלמיד חכם וישמח לבנו הרבי אחזני ונהגני כאסיר לבית האסירים, כשבאנו לחדר ספר לתלמידים מה שהיה ואמר : ראיתם מה שגער קטן ושייגן גדול עשה, עכשיו תראו מה שאני עושה לו, העמידני בכהונה או בקונע—פסק דין של ביון—ואחיו, אמר לי : עתה מוכרח אתה ללמוד את התוספת ולהבינו כראוי אף אם תשב עד הלילה, בדלית כדורה השלמתי עם הרבי ועם התוספת והאזנתי לדברי התוספת, והבנתיו כראוי.

בימים ההם שדרנו כחש דר עם הסבא בחש כמבוגר לפיל, בתצר קטנה שלא היו בה דיירים אחרים, ולכן בקש מאבא שאבוא בכל לילה לישון אצלו שלא יהיה בחדר יחידי, על ידי זה נתקרבותי אליו מאד ואהבני אהבה עזה, בחייתי ילד עליו ופספסן ועסקן בדברים, היה נותן לי בכל יום חמשיה של נחשת—

2 מא"י—ומראה לי חבה רבה. פעם כשפחת את ארגזו שהיו בתוכו כתבים ומכתבים שונים ראיתי שם מגרה קטנה צדדית טגורה, בקשתי את הסבא שיראה לי מה שבמגרה זו, לא רצה וזהירני שלא אפתח את המגרה, —ובמגרה היו השטר קנין על מקום קברו ותכריכים, כמבואר בעולמו של הסבא—אולם עם סרובו להראות לי רבתה תאוותי לדעת מה שיש בתוכה, ויהי בשבת אחד אחר הצהרים כשהלך הסבא לישון נגשתי אל הארגז לפותחה, מיד הרגיש הסבא והקיץ משנתו אמר לי: מה תחפש שמה? ירד ממטתו וסגר את הארגז והוציא את המפתח להצניעו ואמר: גער קטן אסור לראות מה שיש כאן! ואני הייתי משתוקק עוד יותר לדעת מה שאסור לגער קטן לראות, שוב פעם הצלחתי להשיג את המפתח בעת שהסבא לא היה בבית ונגשתי אל הארגז לפתוח אותו ולמולי נכנס הסבא לבית טרם שעלה בידי לפתוח את המגרה ואמר: חסגור את הארגז, ואני מזהיר אותך שאסור לך לראות מה שבתוך המגרה, ואת המפתח לקח מידי ונתן בכיס החזיה שלו נתייאשתי מזה, הוא היה נותן לי כל מה שבקשתי ממנו ולא פנע ממני שום דבר רק כשהגיע להמגרה הפצצתי בו כמה פצצמים שהוא לבדו יראה לי מה שבתוכו ולא רצה בשום אופן, אמר: הכל מותר לך וזה אסור לך.

יום אחד נפל בינינו סכסוך בעניני שינה, בימים ההם היו משתמשים בלילה לאור מנורות קטנות של נפט, גזיק באדיש (מבואר בהוי ירושלמי אות ב'), הסבא לא היה חולק לישון ומשאיר את הנר דלוק מפני חשש העשן של מנורה כזו, ואני שהייתי ילד ופחדן יראתי לישון בחשכה וסבלתי מזה, באחד הלילות הגיע זמנה של אשה אחת שדרה בחצר החתונה, ללדת, וצעקה מחבלי לידה, אני לא הבנתי מה היו הצעקות ולא יכולתי לישון, גמרתי בדפתי שלא לישון יותר בחשכה, בלילה השני כיבה הסבא את הנר וצלה על המטה ואני עמו, כשנרדם ירדתי והדלקת את הנר וחזרתי למשכבי, כשהרגיש בדבר ירד וכיבה, נרדם—ירדתי עוד הפעם והדלקתי, וכשחזר טבא והרגיש בדבר אמר לי: מה אתה רוצה ממני: אני יכול לישון כשהנר דולק! אמרתי: ואני איני יכול לישון כשהנר כבוי, אמר לי: לעת צחה יהיה הנר כבוי ולמחר אשתוה עמך, בבקר אמר לי שיתן לי כסף ובלבד שלא אדליק את הגזיק שיש בזאת חשש סכנה גם בשבילי, שאם יעלה העשן באפי—אחלה, וישאל אותי: כמה אתה רוצה? אמרתי: מלבד החמשה. דמי כיס יוסיף לי, עוד שמינה $\frac{1}{8}$ מא"י במוזמן, בכל לילה לבני חשינה, נהרצה ואני הסכמתי לכבות את הנר ונעשה שלום בינינו. כאמור לעיל היה החש גובל עם חזקת רבי בנימין יהודה יחזקאל, שם היה בית הכנסת של "מכוונים"—מקובלים—חלונות הכית היו פתוחים אל הגג הגדול שבחש—שהזכרתי לעיל—כשהייתי מטייל בכל יום על הגג עברתי גם על יד

החלונות של ביהכ"נ הנז' ופעם קודם יום הכפורים, הבטתי בחלון וראיתי אנשים בבית המדרש, חונקים איש את רעהו במטפחות, אחר כך טפטפו על גבי מעורטו של האיש טפות אחדות מנר של חלב דולק עד שגררע האיש והכו על לבו באבן. הניחו את האיש בסדין לבן גדול וארבעה אנשים החזיקו בקצותיו וטלטלו את האיש הלך ושוב, ובסדר הזה עשו לכל איש ואיש. בלילה ספרתי הדבר לאבא, אמר לי כי בזה הם מקיימים דין של ארבע מיתות בית דין כמנהג המקובלים, לא הבנתי את הענין וסמכתי בזה על אבא (עיי' בספר שני לוחות הברית (שליה) בהלכות ראש השנה ויום הכפורים פרק תשובה), מאז עליתי יום יום הגגה לראות במחזה זה למרות צעקת הנבאים והשמש, בכסלו תרל"ה וולד אחי—אביהם אריה ז"ל (כמבואר בעולמו של אבא).

כשהייתי בן שבע מסר אותי אבא לאחיו רבי פנחס שהיה אז מלמד עם נערים, דירתו היתה חחלה ברחוב חברון סמוך לבית המדרש רייסי. בחזקת רבי אליהו בסן שנקרא, אליה ואלעס ואחר כך, בחזקת כנו השיל בסן — השיל אליה ואלעס, אצל דודי זה למדתי רק, זמן אחד, עד שנכנס בשותפות עם אבא בעסק החלפנות, ואצלו למדתי סדר הקריאה בתורה עם הטעמים וכלליה.

בחצר התיא דר גם רבי שודרוס ברמן מאידיסה (שם נתיידדתי עם בניו, רבי יהושע ורבי אליהו, ברמן בעלי המאפיה הראשונה והגדולה, מאפית ברמן בירושלם) ורבי מנדל יפה ממינסק (ר' מגדל מינסק).

ר ב י ה ש ל ב ס נ :

היה תלמיד חכם וצנוע עניו ושתקן, מושלם בספירות ודקדוק ומדעים, מתבודד בינו לבין עצמו לא התערב בעניני ציבור וממעט בדיבורו, אולם היה אוצר בלום פקח וידען בהווה העולם. כשלמדתי אצל דודי רבי פנחס ובסביבי לדעת את הכל ולראות את הכל הייתי יוצא ונכנס אצל ר' השל שהסביר לי פנים וענני על כל שאלותי ונהנה מאד שנער כמוני מתענין לדעת הכל, ספר לי כמה מעשים מאביו (יבאו בסדר זכרונות להלן) גם לאחר התונתי כשהתפללנו יחד בבית המדרש, מנחם ציון הייתי שואל אותו כמה דברים בתנ"ך, ובשכלו הישר הסביר לי את הכל באופן נעלה מאד.

ר ב י מ נ ד ל י פ ה :

יהודי צנוע ודל בשר וזקנו מגדל, לבש "חלט" מין קפסן שהמציא הוא בעצמו, והיה מאריג פשוט כעין מעיל מולגי ומרוכס על ידי כפתורים עד למטה. בגבו של החלט היתה דביקה חגורה צרה מאותו האריג שחגר את החלט סביב ושני קצותיה היו מרוכסים בכפתור—אחריו התחילו רבים ללבוש כחלס זה—

וכובע גבוה על ראשו, היה תלמיד חכם גדול ומפורסם עוד בהיותו בעיר מינסק, ומחשובי ונכבדי בני ירושלים, היה מלמד גפ"ת בתלמוד תורה ההונגרית עם נערים גדולים והיה נחשב מן המסבירים המצוינים, אף הגיד שיעור בתלמוד לפני תלמידיו החכמים בבית הכנסת שבשכונת, משכנות ישראל, כשעבר לדור שם—היה פקח הרוץ בעל נימוס ובעל טובה ובעל חפלה יפה ונסחן טוב וסופר הגון. עם זה היה מושלם באומניות שונות נגרות וחייטות, והמציא כמה המצאות והוציאם לפועל בידי עצמו, כן עשה ספה נאה של עץ מעשה חרש וחשב ונחנה במחנה לידידו ושכנו רבי יעקב מן, לקשט בה את סוכתו, ובכל פרוס החגים הביאו לו השכנים את האריג שלהם של משי ושל חצי משי, שיגזור אותם לפי מדותיהם לקפסנים או חלטים, ואחר, גזירתו לא היה למקסק, והכל עשה בחנם.

כן המציא מין מרסק ענבים במקום דריכת הענבים ברגלים מטונפות, (עיין בהוי ירושלמי) ומין מכבש להוציא את היין מן הענבים (עיין בהוי ירושלמי) והכל עשה בידי עצמו, וכך היה תארו של המרסק: לקח קרש ותחתו לאורכו על שלשה חלקים, שפס במעצד והחליקם, צדס האחד היה דק וחד כעין סכין, בצד השני חתך כעין יד לאחוז בו את הענבים, נתן לתוך אגן גדול של נחושת מלובן כבדיל ובסכיני עץ, הללו היו מכים בענבים עד שהתרסקו ויצאו מימיהם.

המכבש: היה מטבלא של עץ מרובעת ושפה אותה והחליקה, הדביק עליה כותלים של עץ והיתה כמין תיבה פתוחה למעלה, בצד אחד מן התיבה נקב נקבים קטנים, העמיד התיבה על בסיס של אבנים וקורות עץ, על התיבה שם כיסוי טבלא רחבה ומרובעת קטנה מעט מן המדה של התיבה כדי שהכיסוי יכנס לתוך התיבה, נתן הענבים המרוסקים עם מימיהם לתוך התיבה, מי הענבים זבו דרך הנקבים לתוך האגן, כשנגמרה זיבת היין ונשארו הענבים הנושים נתן הכיסוי ודחק אותו שיכנס להתיבה ועל הכיסוי נתן אבנים גדולות ויקרות וברזלים כבדים כדי שידחקו את הענבים, כה עמדה התיבה עם הכיסוי והאבנים יום וימים שלשה עד שיצאו כל היין והענבים היו יבשים, פתח את התיבה הוציא את החרצנים והזגים היבשים, פזרם על המחצלת בקרן זוית שבמרתף, וכן חוזר חלילה, הפסולת מכר לעושה יין שרף לבשל מהפסולת יין שרף והיה זה עסק ועבודה של איזה ימים, כשיצא לדור חוץ לעיר בשכונת משכנות ישראל קנה לו דוד של משרפה ליין שרף לספיט, ושם טוב יצא להיין שרף של רבי מגדל מינסקר וקפצו עליו לקחות רבים וזוהי היתה פרנסתו.

בימים ההם הכרתי את דודי רבי פישל כהן—אחי אבא—תלמיד חכם ופקח

אבל יהודי כעסן וקסדן, ועל כן היה מתבודד ומרוחק גם מבני המשפחה רק עם הורי חי בשלום ואחר שגירש את אשתו אכל בביתו והקצץ כעדו חדר לשניה. מתחלה לבש חרבוש עם מצנפה—לפסה—כמנהג המתיישבים הראשונים, אחר כך חרבוש מרוקני לבד, ואחר כך כובע שחור כמנהג האשכנזים, הוא היה איש אמת ולא נרתע מפני כל, בזמן המחלוקת הידועה עם הרב מרדשקביץ כשעמד הרב לדרוש בבית הכנסת והתחיל לומר: לכו בנים שטעו לי יראת ה' אלמדכם, נחרגו רבי פישל ואמר בקול רם: אין אנו צריכים ליראת ה' שלו, ולקח השטנדר של הרב וזרקו לארץ ונשבר, הוא נסע לערי המערב ונדד בגולה כמה שנים ואחרי עבור שנים רבות פנשהו רבי יוסף משה קרויז בעיר בירות ודיבר על לבו שיחזור לירושלים ולא להיות נודד בודד, ולא רצה, בקש ממנו את כתבתו, אמר אין לי כתבת אני נודד מטיר לעיר, לא נודע איפה תהא ומתי מח ובאיזה עיר מת ונשכח זכרו מן המשפחה. בחש של ר' צדוק גר אברך תלמיד חכם ושמו ר' פנחס רוטנברג מיגיסטוב שכרוסיה, שכרו אותו אנא ורבי אברהם זקס שילמד עמי ועם בנו של ר' אברהם, פישל, בבית המדרש אהבת ציון שהזכרתי לעיל, רבינו זה היה איש יקר, בעל פנים שוחקות וטוב לב, לא הכביד עולו עלינו בלימוד והיה נותן לנו חופש כמה פעמים ביום להתעמל ולשחק אטר: ילדים צריכים לשוב בטעט כדי שיתפתחו ולימודם לא יהיה מחמת אונס וכפיה, רק ברצון בניגוד לר' ישכר מלמד שהוגיע את תלמידיו כל היום, אהב אותנו ואמר לנו מילי בדביוהא, משום זה גם אנו אהבנו אותו וסרנו למשמעתו, למדנו אצלו תלמוד ומקרא והרבה נ"ך: אמר: "תנ"ך הוא יסוד של כל הלימודים", והזהיר אותנו שנתור בהיותנו בבית ובימי החפש את חנ"ך, ואמר לנו: כשתהיו גדולים תודו לי על זה, המציא לנו ספרי לימוד עבריים ואמר שהקריאה מביאה לידי דיעה, והרגל הקריאה מביא לזכירה.

אחר כך נוסף לנו חבר שלישי זונדל הירשברג, בנו של רבי אליעזר דוב הירשברג, שהזכרתי אותו בעולמו של אבא (חברי זה למד עמי גם אצל רב, יעקב מן כטבואר לחלן בספרי), אחר כך נלוו אלינו עוד צעיר, גדול מאתנו בשנים, בשם דוד גרף (אחיו של רבי משה גרף מבריינסק בעל מגרש, כרם" סמוך לבית יתומים של שגללי) ואח"כ נלוו אלינו עוד נערים והיינו נקראים בשם "קונדסי החש", בכל לילה נאספנו בבית המדרש אהבת ציון ושחקנו במשחקים שונים והיינו מתגרים עם הללו שבאו לבית המדרש ונרדמו על ספריהם ונחרו מתוך שנתם, וכשאחד התחיל לנחור לקחנו את קופסת הטבק של רבי שלמה ליבריקט והנחנוה פתוחה אצל אפו של הנחר, בנשימתו שאף הטבק לנחיריו. הקיץ והתחיל להתעטש.

ויהודי היה בחש בשם ישראל משה צ'יבר צעיר שאשתו נהגרשה ממנו, הוא בא בכל לילה לבית המדרש סתח את ספרו ומיד נרדם ונחר בקול ולו לא הועיל סגולות הטבק כי מיד אחרי שהתעטש נרדם עוד הפעם ונחר שוב, הוסכם אצלנו לעשות עמו עסק שלא יבא עוד בלילה לבית המדרש, בלילה אחד אחר שנתרוקן הבית המדרש מהלומדים והוא היה ישן כבינו את הנרות מלבד את הנר תמיד הכהה, בכותל מזרח העמדנו שטנדרס עטופי טליתים — מסליתי הציבור שהיו מונחים במגדל — לפני העמוד העמדנו שני שטנדרס נמיכים אחד על חברו עטוף בטלית, השטנדרס הריקנים העמדנו במלא בית המדרש בשורה ישרה, יצאנו מן בית המדרש וסגרנו את הדלת ודפקנו עליה שלש דפיקות חזקות והסתלקנו, מקול הדפיקות ניער משנתו, ראה שחשך בבית המדרש רצה לצאת ראה עטופי טליתים, נפל עליו פחד גדול התחיל לרוץ כדי לצאת נפלו השטנדרס ונכשל בהם קבל מכות ברגליו התחיל לצעוק בקול בכי, מיד התחילו לכונוס בבית המדרש אחד אחד ושאלנו אותו: מה הצעקה שהזעיק כל השכנים? ספר לנו בכי מה שהיה, אמרנו לו: אלו הם הנשמות של המתים שבאים בחצי הלילה להתפלל ואחר שפתחנו את הדלת שמענו רוח רעשן שיצא מן בית המדרש אלו הנשמות שיצאו כשרואים אנשים חיים, רתת ושאל עצה להפיג פחדו, אמרנו לו: שצריך לסבול שבע טבילות במקוה כשרה ואם לא יטבול עצמו ידבקו אליו רוחות ויהיה שרוי בפחד כל ימיו, אבל! עכשיו הוא באמצע הלילה ובחור חשך אפלה? אמרנו לו: נלך עמך למקוה שבחורבת ר' יתודה החסיד, הדלקנו פנס גדול והלכנו עמו, כל הדרך רעד מרוב פחד, באנו לבית הטבילה חכינו לו בחדר שפושטין בו את הבגדים, פשט, ירד וטבל שבע טבילות, כשעלה מן המים לקחנו את הפנס ויצאנו מן הבית נשאר בחשך התחיל לבכות ולצעוק, נכנסנו, לבש את בגדיו והחזרנו אותו לביתו והזהרנו בו שמכאן ולהבא ישגיח שלא לישן בבית המדרש שמה תפול עליו תרדמה וישאר לבדו יתדבקו בו הרוחות של מתים ושוב אין לו תקנה בטבילה, מאז חדל לבוא בלילה לבית המדרש.

בעת ההיא חלו הילדים של רבי אברהם זקס, אחרי שהבריאו ייעץ לו הרופא שבני ביתו יחליפו את אוירה של ציר תעתיקה ויצאו לגור איזה זמן חוץ לעיר באויר צח, והיות שר' דוד גרף היה דר בחש והתרועע אתנו הלך לאחיו רבי משה גרף בעל מגרש, כרם' ובקש אותו שימסור שני חדרים בעד ר' אברהם ובני ביתו וחדר שבו ילמוד עמו רבינו ר' פסח, נחרצה ויצאו ר' אברהם וביתו לגור בכרם, ורבינו למד עמנו גם כן שם. בבקר יצאנו עם רבינו לכרם ובערב חזרנו עמו לבתינו בחש.

אז היתה שנת השמטה ובזמן כישולן של הפירות ובכרם של ר' משה בריינסקר - כן קראו אותו-- היו עצי תפוחים אגסים ואפרסקים וקיימנו בהם מצות שמטה. קטפנו את הפירות מהאילנית ורבי משה קיים בעצמו: והשב'עית תשמטנה ונטשת וגר, והיה מעשה: בראש חודש אחר שיש חפש חצי יום לתלמידי החדרים באו נערי החש-- החברים שלנו-- לבקר אתנו וליהנות מאוירה של כרם ואגב לקיים מצות שמטה פשטו על העצים וקטפו פירות, אחר כך טיילנו לתור את הסביבה-- שלא היו בה בתים בנויים רק מגרשים ריקנים--ר' דוד גרף היה המורה דרך שלנו, הלכנו עד לבית הספר, שנללר נכנסנו להשער הגדול של בית הספר בא תלמיד אחד ושאל אותנו בגרמנית מה אתם רוצים? השבנו לו שאנו תלמידי בית הספר שבכרם ורצינו לראות את בית הספר הגדול הזה-- חברינו פישל לא היה אז עמנו--אמר התלמיד צריך נטילת רשות מהמנהל, בא ואמר המנהל הרשה וגם נתן לנו מורה דרך להראות לנו כל מה שבבית הגדול הזה, ראינו את בית הדפוס ואת בית היוצר-- של כלי חרס--ובתי הלימוד ובתי התלמידים והמורה דרך הסביר לנו את הכל, הודינו להמנהל ותמורה דרך והסתלקנו.

בדרכנו חזרה ראינו אשכול ענבים גדול טעון על גפן שמודלה על הגדר אמרנו: השנה היא שנת השמטה ידעו הצרלים האלו גם כן טעם של שמטה, ובקפיצה אחת על הגדר היה האשכול בידנו, נעשה בו דין חלוקה וטעמנו טעם של שמטת גוים. שני תלמידים מבית הספר ראו מעשנו מן החלון רדפו אחרינו אבל לא השיגונו. כשבאנו החדרה להכרנו פישל ספרנו לו מה שראינו בבית הספר שנללר ומסרנו חלקו בענבים וחשקה נפשו שילך לראות מה שראינו, הלך יחידי, והנה אך נכנס להשער תפסו אותו שני תלמידים גדולים והובילוהו לחדר צר וחשוך והחזיקו אותו על חטא אשכיל ענבים שקטפנו, היום נסה לערוב והוא לא בא הביתה, התחיל אבא לדאוג עליו, אמרנו לו שראינוהו נכנס להשער של שנללר הלך לחפשו שם ולקח אותי למורה דרך, נכנסנו לשער בית הספר ראיתי שהמורים והתלמידים מתלחשים זה לזה ואחר רמז עלי ושלחו לקרוא את שני התלמידים שהיו עדי ראיה, הבנתי שזה אודות האשכול מיד הסתלקתי וברחתי ונשאתי את רגלי עד שבאתי לכרם והנחתי את ר' אברהם לבדו, הראו לו שם שבנו אסור בחדר קטן, נתפס כגנב, אמר ר' אברהם: הלא בני לא היה מן התולשים? השיבו שיודעים זה אולם נתפס כערב ועל האדון להביא את התולשים או אחד מהם או הנער שבא עמו זה עתה והחחמק וברח, אחרי טענות ודברים הסכימו שר' אברהם ישלם קנס בעד האשכול ענבים 4 בשליק-- 120 מא"י-- והוא יגבה הקנס מן התולשים, שילם ר' אברהם את הקנס ובא

עם בנו לשלום, בינתים היה לילה ואנו שבנו העירה, למחרת לא דרש ר' אברהם מאתנו את כסף הקנס והערלים לא קיימו מצות שמטה...

רבינו נסע לאמריקה על זנב קצר וכשחזר הראת לנו חפצים יפים ומחודשים שהביא עמו וספר לנו על פרטי נסיעתי ועל אמריקה, ואחר איזה זמן נסע עם אשתו ובני ביתו לאמריקה ונתיישב שמה עד יום מותו.

אחר כך נחפרדה מחבילה של חברי החש, אבא שכר לו בית דירה בחצר אור החיים שהיתה חזקת רבי יצחק פה רונטל, הסבא יצא לדור בחזקת רבי נתן גרינגרד ברחיב חב'ד ושאר דיירי החש יצאו בבתי חצרות אחרים, אולם אני ופיטל בנו של ר' אברהם זקס בשארנו חברים וידידים כל הימים. חברי זה נפטר בצעירותו בכסלו תרנ"ג על ידי סבה, אשתו הצעירה ילדה לו בת שניה ומתה, אחרי לידתה נשאר אלמן צעיר שבור ורצוק, שבועות אחדים אחר מיתתה אכל לחם חם שהיה רעב נהפך לו על ידי זה המעי וחלה ומת, ותהום כל העיר מאסון הבית שאיש ואשתו צעירי ימים מתו בזמן קצר זה אחר זה.

פרק ב'

כשנכנסו הורי לדור בחצר אור החיים הייתי כבן שמונה שנים, בלילות הקיץ בגבור החום היה פושט אבא מתצלת וזכר על הרצפה שבחצר ושכב שם לשאוף אויר, פעם בליל מוצאי שבת כששכב אבא בדרכו על המחצלת ואני שחקתי עם בן גילי משה בנו של ר' יצחק פה, שאל אותי אבא, ויתן לך אמרת? בטח—ענית—והלא לא היה בידך סידור של תפלה? בעל פה אמרתי—באמת לא אמרתי כלל—וכי יודע אתה בעל פה? כן אבא אם כן תאמר לפני, ויתן לך? עד גמירא, ואם תאמר בלי שום שבוש תקבל ממני חצי בשליק—15 מאי—, טוב, נעשה העסק אמרתי על פה וכהלכה וקבלתי חצי בשליק אמרתי לאבא: אני לפניך כל התפילות של שבת בעל פה נשכר בשליק אחר, אמר לי לך לעסקיך.

(רבי יצחק פה היה מהעשרה ראשונים מהעולים השניים של האשכנזים לירושלים, היה איש גבוה ורחב כתפיים, לבש כתרבושת עוד יחידים מהמתישבים הראשונים, טעיל שחור ארוך ורחב ידיים וקפסן עם חבורה רחבה וחבש תרבוש מרוקני עב וגדול עם ציצית חוטי תכלת עבים, מסביב לתרבוש מצנפת ארוכה—לפפה—, הוא מת בחודש שבט תרמ"ז בוקנה מופלגת).

כאמור דר' אז הסבא בחצרו של רבי נתן גרינגרד, בחצר העליזות דר' העשיר המפורסם בשעתו רבי, מרדכי יפה ואשתו חנה המפורסמת נדיבה ועסקנית גדולה, קראו אותה, חנה מרדכי יפה'ס, היא קנתה איוה חצרות עם בתים ברובע, חאן עיל זעמי ונתנתם לעניים כזול ולהרבה גם בחנם (עכשיו דרים כחצרות ובהבתים ערביים), רבי מרדכי יפה היה לו בן יותר גדול בשנים ממני, ובבואי להסבא נתיידדנו והיה מראה לי הרבה כלי כסף וכלי זהב ותכשיטים, סיכות עם יהלומים של אמו, ובין השאר הראה לי צילנדר של פשי גבוה מאד ויפה—שחבש אותו ר' מרדכי יפה כשבתית ובחגים—שהיה מינח בתיק של כסף נמוך, על ידי דחיקה מבפנים הורם הצילנדר ונעשה גבוה. דחקו שוב מלמעלה נתקפל ונעשה נמוך והכניסו לתוך התיק, ודבר היה לי לפלא ור' מרדכי יפה אמר לי זה קונץ! כשתהיה גדול תבין, הוא מת כסלו תרמ"א.

בשנה ההיא היה זול גדול ונהירנא שבמורד הרחוב שהולכים מרחוב חב"ד לרחוב היהודים היו מוכרים בחנות של אברהם הספרדי 18 ביצים בגרוש אחד

— 10 מא"י —

דירותיהם של הסבא והאבא היו אז סמוכות לחורבת ר' יהודה החסיד (כאמור לעיל) ועל כן התפללו בימי החול במנינו של הרב סלנט כשישבת עץ חיים בויתיקן, אבא שתלה בי גדולות ורצה לזכות אותי בתורה ותפלה כראוי לקח אותי יום יום להתפלל בציבור, המתפללים במנין זה היו הרב סלנט, הסבא שלי, אבא, רבי יעקב סופר גיטין מזקני ילידי הארץ—נולד בצפת—חבש תרבוש מרוקני עם מצנפת—לפסה—רבי יעקב ספיר (מחבר ספר אבן ספיר) קצר הקומה חבש תרבוש מרוקני עם מצנפת ולבש מעיל רחב ואדום כהה, רבי אליעזר דוב הירשברג בעל קומה בינונית זקן ארוך כמעט עד הכרכים וכולו הפך לבן, רבי בנימין בינש—בהרב שמואל סלנט—רבי יהודה ליב—בהרב זונדל סלנט—רבי בנימין זאב ספיר—בן רבי יעקב ספיר—רבי יהושע ילין חבוש תרבוש מודרני בלא מצנפת, רבי זאב וולפנון שהיה נקרא ר' ועליו באבעס'—על שם אשתו אשת חיל באבע מוכרת קמח—חבש תרבוש מרוקני עם מצנפת והיה גבאי בחברה קדישא מת במיתה חטופה אייר תרמ"א בני רבי בן ציון וולפנון, רבי משה אהרן חלבני לבש תרבוש עם מצנפת ונעלים אדומות מצור גמל כנעלי הבעדעיים, רבי דוד כהן מווילנה, דודי רבי פינחס—אחי אבא—רבי יואל מוינעס בן ר' מרדכי יצחק שהיה נקרא, טוניס קרעמער בעל מכלת ושמינים ולפיכך קראו לבנו יואל מוינעס, רבי יצחק סופר בן רבי יעקב סופר, דודי רבי שאול יעקב טולומון—בעל אחות אבא—רבי יהושע יונה רופא, רבי זלמן נתן בן ר' יעקב ספר—ישב על שרשרף אצל שער חצרו ביום עסק בקלית וטחינת קפה ובלילה כתב

מאמרים לעתין הלבנון ועוד, רבי יצחק יעקב טאמצינער — רמז — זה האחרון היה הגבאי והשמש והקורא לעלות לתורה של מגין הרב סלנט.

דודי רבי שאול יעקב סולומן :

היה תלמיד חכם גדול ובקי בש"ס ובן ישיבה בעץ חיים. שקדן בתורה כל ימיו, לא התערב בענייני צבור. היה סקח וחמים ואיש אמת, ידע היטב חכמת התכונה והליכת הכוכבים, יסדר לוח על אלף שנים עם זמני שקיעת תחמה הוא הלוח שעל פיו מסדר רבי מיכל טוקצינסקי את לוח הקיר בכל שנה ושנה, ורבי שמואל היה מקבל משיבת עץ חיים בכל שנה ושנה שלשה נפוליון זהב — 47 שילינגים בערך — בעד סידור הלוח, וראוי היה האיש שיזכר שמו בלוח הקיר, גם חבר ספר נכבד על תקופות מר שמואל ורב אחא ועל מולד בהר"ד — ראיתי אצלו את הכתב יד —, ובימי מלחמת העולם נגנבו מביתו כל הרהיטים ובתוכם גם הכתבי יד וחבל על אוצר יקר זה שהלך לאיבוד. כן ידע היטב את השפה העברית היה מדקדק גדול וידע כל ספרי הדקדוק על כוריס, והיה הקורא בתורה בשבת ובחגים במנינו של הרב סלנט וקרא בדקדוק להבדיל בין א' לצ' בין ה' לז' בין ס' לת' והשגיח על מלעיל ומלרע ורגש חזק ורפה, ועל כן היה מאריך בקריאה למרות אי הסבל של המחפלים, למד בישיבת עץ חיים עד סוף ימיו וקבל דמי חודש משלם, אף שהישיבה היתה מיועדת רק לצעירים אולם על רבי שאול הסכים הרב סלנט שילמיד בהישיבה כל ימיו, היה איש האשכולות מלא וגדוש בכל, מבקר שנון והתריע ברבים על שגיאות וטעויות שרבים דשו בהן, פעם אמר לי שלפי הדקדוק צריכים לומר שבבת בדגש חזק מאז בכל שבת בבקר אחר התפלה אמרתי לו טוב שבבת, דודי אמר לי: כן נכון.

רבי דוד כהן מוויילנה :

תלמיד חכם גדול ובקי בש"ס. למד יום ולילה מתוך דיוק. עני מדוכא אבל שמח בחלקו, סופר ומושלם, סקח חרוץ. היתה לו משרפה לקלית קפה ובשעה שסכב את המעגלה של הקפה למד בעל פה או בספר, וכן בסחנו את הקפה, ואשתו היתה מוכרת את הקפה ללקוחות. בכל שנה חבר והוציא לאור חוברת בשם "עיר דוד" על פרטי השנה שכלל דברים טענינים דברי תורה ומילי דבריחיותא וכל שתי תיבות או שלש צורפו, לפרט השנה ונדע כבעל גימטריאות מומחה ורב כשרון, (ספריו נשכחו מן הכיבלוגרפים הארץ ישראלים וראוים הם שיאספו למשמרת וישאר זכרם בספרותינו).

הקדים בשלום כל אדם שפגש בדרכו בשמחה ובמנים יפות, והיו אנשים

שהתכוונו לומר לו שלום טרם יקרב אליהם אולם הוא הבין כוונתם ועד שהללו חשבו כבר קדמם והקדים להם שלום.

בשעות הבקר היה נושא בכיסו ריקים אחדים וכשראה אנשים משוקעים בשיחה אמר להם שלום והוסיף: נו! פת שחרית? והוציא מכיסו ריק אחד ונתן להם ואמר „טול בריך“ שלא יחלש לך או לבכם. היה מדקדק לנהוג מנהגי הגר"א — הרב אליהו מווילנא — והשפיע במנהגיו אלה על אחרים. בחג הסוכות כשבא לבקר את ידידיו ואת נכבדי העיר מיד כשנכנס לסוכת היה מברך בקול רם ברכת „לישב בסוכה“ כדעת הגר"א, ישב מעט ואמר „חג שמח“ קם והלך לו. לא לקח „כיבוד“, רק היה מוציא כסף או ריק מכיסו וברך בקול „בורא מיני מזונות“ אם בעל הבית הקפיד ורצה שיקח כיבוד היה אוכל אצלו כזית עוגה וברך ברכה אחרונה בקול, בסיומה של ברכה זו נוהגין בארץ ישראל לסיים על הארץ ועל מחיתה והגר"א פוסק לומר על הארץ ועל המחיתה, כדי לצאת ידי שניהם היה רבי דוד מסיים „על הארץ ועל המחיתה הייסט דער גאון ניש זאגען“.

ר ב י י ת ו ש ע י ו נ ה ר ו פ א :

כן נקרא אבל באמת היה רק „חובש“ — מעלשער באדיש — זמן כבן ששים שנה, בעל עינים כהות אדומות וסדמיות, לבש קפטן וחגורה צרה, כובע ישן חנוש לראשו. גרביים שחוסים אדומים שזורים בתוכן, נעלי בית גדולים וישנים היו לרגליו, היה הכפל תפלה בשבתות במנין של הרב סלנט והיה לו ניגונים משלו, היה גלח וספר וגזז במספרים חלודים בלי מסרק, ומי שרצה דוקא מסרק השתמש במסרק ישן שניטלו ממנו רוב שיניו והגויזה יצאה במעלות ומורדות, פעמים רבות פצע את מתגלחיו בראשיהם משום שתערו לא היה חד וחלק, אולם עיקר פרנסתו היחה משני דברים, א) העמדת עלוקות — כימים ההם השתמשו בזה הרבה — והיה היחידי שנמצאו אצלו עלוקות ממה שהביאו לו הערביים, קדרה של חרס עתיקה היתה לו שבתוכה גרל את העלוקות כשקראו אותו להעמיד עלוקות לפי פקודת הרופא לקח כוס של פח חלוד — באנקע באדיש — שם איזה עלוקות בכוס מכוסה בסמרטוט ישן שלא יצאו העלוקות העמיד העלוקות, ומשום שהיה לקוי בראיתו לא העמיד כראוי, הוסיף על המספר, וכשהקריב את העלוקה לאחוריו האזן התגנבה והתדבקה בעיף החולה, כשהרגיש החולה את העקיצה וצעק ר' יהושע יונה מה זאת? העלוקה דבוקה בעורף! השיב: אין דבר נתקה בכח והחזירה לטוס, כשגמרו העלוקות — למצוץ שיעורם היה מנתקן ואמר לעלוקה די לך למצוץ, צריך לעצור את הדם, אחר כך

לקח חתיכה גדולה של צמר גפן פשוט פיזר עליה קפה קלוייה וסם על הגקבים
 שיסתמו, כמה פעמים לא הועיל הכפה והדם שטף והוצרך להביא רוסא מוסחה
 לעצור את הדם. ב) היה לו מין נוזל של מים צהובים וסרוחים ובהם היו כמה
 חתיכות קטנות שחורות, להנזול הזה קראו „יהושע יונה׳ס וקסערל׳ וזה היה
 מועיל לכל צרה שלא תבא לפצע והבורה מכות אש. מכת אבן או ברזל, נפחת
 יד או רגל, לפתוח פצעים ולהגליתם, דבר והיפוכו כן הועיל לרלקת העינים מכל
 המינים, שהאדמו עינים שהתנפחו וכו׳, באיזה פעמים סר הנפוח והכאבים ונפתחו
 העינים, הכל השתמשו בנוזל זה ואף הרופאים המומחים הרשו וייעצו להשתמש
 בנוזל זה (וכאן השאלה למה לא השתמש בהניזל שלו לרפואת עיניו? ואולי
 מטעם שאין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים), היה לו כלי חרס עתיק גדול
 שבו היו המים הצהובים האלו ולקוחותיו באו עם כוס או צלוחית בידם והוא
 מדד במדה קטנה של פח יושן וחלוד מדה אחת או שתיים, צות לסבול תחיתת
 בד בהנזול לסחטו כעט ולהניח על מקום הכאב פעם ופעמים ויורס הכאב,
 כשכלו המים מן הכד קשה עוד – וליצני הדור אמרו שהנוזל נעשה ממי רגלים
 עם חפשויות או נמלים גדולים מרוסקים – שאלו וחקרו אותי כמה פעמים על מהות
 מי מרפא הללו ולא רצה לגלות סודו זה היה פטנט נסתר וכשמת ר׳ יהושע
 יונה מת עמו גם הנוזל שלו ואבדה טובה מיהודי ירושלים.

ר ב י י צ ח ק י ע ק ב ט א פ צ י ר ע ר – ר פ ד – :

משכמו ולמעלה גבוה מכל העם, בעל גוף כחשים רחבות זקנו מגודל, שפמו
 מכסה את פיו וגבוהיו מכסות את עיניו, וקולו עב וחזק היה הרפד למזרונים
 היחידים בעיר העתיקה (ספות מודרניות לא נמצא עוד בימים ההם ומי שרצה
 לקשט את ביתו בספה, לקח שנים שלשה קרשים משופים סדרם על תיבות של
 עץ שהביאו בהם פחים עם נפט – גאז קעסטלאך באידיש – פרשו סדין על הקרשים
 והיתת לספה, לישיבה ביום ולשיבה בלילה.

הוא היה הגבאי וסדרן בבית התפלה של הרב שמואל סלנט – כמבואר לעיל
 – ארגו מיוחד היה לו שבו כד השמן ושלוש מנורות של קפיצים – פלומפן באידיש
 – (מתואר בהוי ירושלמי אות ב׳), את שלש המנורות סדר על השלחן שעמד
 בצד צפון שלא היה בו חלונות, בצד דרום היו שני חלונות גדולים ולא העמיד
 על השלחן פלומפן. אחר תפלת הלחש של שחרית כשזרחה החמה היה מכבה
 את המנורות כחם על השמן כחם על הפתילה, ועד שהיה עומד בתפלה טפלתי
 במנורות הללו ושחקתי בהם לדחוק את הקפיץ שיעלה השמן ותתפחם הפתילה
 הוא היה צועק עלי נו, נו, וכשראיתי שהוא פוסע ג׳ פסיעות הקדמתי וכביתי

את המנורות. היה צועק עלי יום ויום ואני את שלי עציתי.

אחר זמן כשהובאו כאן מנורות נפט קנה ר' יצחק יעקב שלש מנורות נפט קטנות מספר 1. קנה פח עם נפט ובטל את המנורות של קפיצים שנתכסלו, הוא הראה להמתפללים בגאון את המכונה החדשה והזהיר על השנחה יתרה שצריכים בשימוש עם מנורה שכזו, בהדלקתה שלא תתפסק הזכוכית גם יש חשש סכנה שמא הקפוף חתיכה קטנה של זכוכית חמה לתוך העין או על המצח, הראה איך ממלאים את הנפט במחסנה של המנורה ואיך מסבבים את הסובב להעלות את השלהבת או להורידה והכל ביאור על פי חקירות מדעיות... פעם באתי עם אבא קודם התפלה כעת שהיה ר' יצחק יעקב מספל עם המנורות, בקשהו שיניח לי לסדרן לא להדליק חלילה שזה היה אסור כאמור לשום איש ממני הסכנה, רק לשפוך את הנפט בהמחסן ולשים את הזכוכית ולסבב עם הסובב, גם אבא בקש ממנו שיעשה קורת רוח לנער קטן, ולא רצה, אמר: הוא עדיין ילד יכול לקלקל וזה עולה בדמים מרובים, גמרתי בדעתי להכעיס אותו וזן על שלא הניח אותי להתעסק בהמנורות, באמצע תפלת העמידה שאסור להפסיק העליתי את השלהבת, צעק נו! נו! הורדתי את הלהב עד שהיה חשך בבית התפילה צעק שנית נו! נו! העליתי את הלהב הראה לי באצבעו על אפו, קודם שפסע ג' פסיעות כביחי את המנורות לגמרי כשגמר את תפלתו צעק עלי ואמר: הלא יכולת לגרום היוק או שרפה חס ושלוש אמרתי לו: זה תשלומין לכבודו שלא הניח אותי להתעסק בהן כשאני וגם אבא בקשנו ממנו שאסייע לו בהדלקת המנורות, כל המתפללים צחקו על אומץ לבי. פעם עשה מזרוגים בבית הורי וכדרכו לספר חידושים על פי חקירה ספר לנו: פעם הומינו אותו ליריחו לעשות מזרוגים, זה היה בתקופת תמוז כשהשמש לוחפת, רכבתי על חמור עד שהגעתי ליריחו עיף ויגע, כשנחתתי מדרכי העלו אותי לעליה של בית אחד לעסוק שמה במלאכתו, הכית הוח היה גדול פאד וחלונות מרובים בכל ארבע הרוחות, החום היה גדול ומתניק לא ידעתי עצה מה לעשות, לפחות כל החלונות שמא יבא רוח פריצים ויתנפחו פני או האזנים או השיניים, פתחתי חלון אחד לא הועיל, עוד חלון והשגחתי שלא יהיה מול החלון הפתוח ולא הועיל, עד שהוכרחתי לפתוח כל החלונות נשב רוח מצויה אז יכולתי לעבוד ורק אחר הצהריים, ולפני הצהריים אי אפשר היה בשום אופן לעסוק במלאכתי מפני החום המתניק—באותה שעה למדתי ממנו שלושה דברים: א' שרוח פריצים מזיק, ב' שביריחו החום גדול מאד, ג' שביריחו אין רוח פריצים מזיק —

אבא היה מגוי על עתוני הארץ וחוצה לארץ וקוראם, כן קרא הספרם

החדשים שיצאו לאור מסופרי הזמן, הוא, בצהריים בשעת הסעודה ובלילה קרא על מטחו עד שתקפה עליו שינה נחן העתון למראשותיו בין הכרים וישן. כשאבא גרדס נגשתי בלאט והוצאתי בהשאי את העתון וקראתי בו עד שאחזני שינה החזרתי העתון על מקומו, לא היה כי אז בינה להבין כל הכתוב בהעתון והרבה מלים שלא ידעתי פירושו, אולם תיכון הענינים ידעתי.

לילה אחד כשהייתי שקוע בקריאה ניער אבא משנתו ראה אותי יושב אל השלחן ושהי ידי על מצחי ומעיין, שאל אותי: כמה אתה עסוק? השבתי לו: אני קורא בעתון. מה? עתון! וכי אתה יודע הכתוב שמה? ממתי נהיית לאיש משכיל ומבין? מתי? אין נפקא מינה אבל יודע אני מה שאני קורא אם לא כל כך כראוי, אמר: אם כן עכשיו לך לישון שכבר השעה מאוחרת, מתי בלילה אבחיך אותך אם באמת אתה יודע או מבין אתה בהעתון כהרנגול בבני אדם — בשעת כפרות בערב יום הכפורים — למחרת בלילה היתה הבחינה שאל אותי כמה דברים בסידוגין וראה שאני יודע התכן של החדשות ושל דברי ספרות וכו' נענע בראשו ואמר: אני חושב עליך שתהיה בקי בלימודי קדש ותהיה רב וגדול בישראל, ברם על זה לא חשבתי כלל ולא עלה על רעיוני כי נער כסוף כבר קורא בעתונים ויודע הכתוב בהם, לעכב אותך איני רוצה ולא יועיל לי כיון שנמשך חשקה בזה ואם אעכב על ירך תמציא לך את אלה כסתר ותעזוב את כל הלימודי קדש. מוטב על כן שתקרא בהיתר ולא באיסור, אולם בבקשה ממך כשם שאני עושה רצונך כן תעשה רצוני שתזהר בלימודי קדש שלך, עשה תורתך קבע וספרי חול ארצי, ומהיום והלאה אמסור לך את העתונים, אחרי קריאתי תקרא גם אתה ומה שלא תבין אפרש לך, אבא קיים הבטחתו והיה מסר לי העתונים וספרי השכלה החדשים והשנתיים, ועל ידי זה למדתי לדעת את שפתנו וגם אני קיימתי הבטחתי לאבא ולמדתי בסדר כל שעורי בלימודי הקדש — בזה היה אבא שמקח היה יוצא מן הכלל ידע שאני אפשר לעכב אותי ולבוא עלי בעקיפין ובכפיה כמי האבות הספרנים כימים ההם שהיה להם מלחמה תמיד עם בנייהם וגרמו שבניהם למדו השכלה ועזבו את לימודי הקדש לגמרי.

אבא שכר לי מלמד מומחה בימים ההם, הוא רבי משה בהרב מוני זילברמן שלמד עם עשרת תלמידיו המצוינים בעזרת נשים של בית המדרש שערי ציון על חירבת ר' יהודה החסיד, סדר לימודו היה גמרא רש"י ותוספות ובכל יום פרשה אחת מפרשת השבוע עם פירוש רש"י, ביום החמישי חזרנו על לימוד הגמרא מהשבוע וביום הששי חזרנו על כל הסדרא של השבוע עם רש"י, ארץ נעם, מפרשת ויחי לא חזרנו משום מה על הפרשה ובשביעי שלאחריו פרשה שמות ביום הששי אמר לנו רבינו שעלינו לחזור את השתי סדרות ויחי ושמות

עם הרשימי, התלמידים קבלו עליהם את הגזירה, אולם אני וחברי שבתי טרכטנברג ויל התעקשנו ולא רצינו בשום אופן לחזור על השתי הסדרות שיש בהן הרבה רשימי וכיון דאידחי אידחי, אמר רבינו: מוכרחים אתם לחזור ודברי הרב ודברי התלמיד דברי מי שומעין? לא תלכו מכאן לביתכם עד שחגמרו השתי סדרות, סגר את הדלת עלינו ואת המפתח שם בכיסו, רצה להושיב אותנו אל השלחן בעל כרחנו טפסנו על הספסלים הארוכים שבעזרת נשים וקפצנו מספסל לספסל לאורכם ועל גביהם ולא היה יכול להשיג אותנו, צעק, שקצים! עכברשים! שקצים! היום שקצים מחר, לא ולא, אמר: לא תצאו מכאן אפילו עד הערב שהנשים תבאנה להתפלל אמרנו: על מנת כן, כשראה רבינו שאי אפשר לו לנצחנו לא בנחת ולא בזעם וגם הוא רצה ללכת הביתה אמר לנו שיחפשו עמנו ואחרי שנתן לנו הבטחתו הנאמנה שלא יכה אותנו ירדנו מן הספסלים ונגשנו אליו נתפייסנו והתפשר עמנו שביים ראשון נחזור פרשה ראשונה של יחסי ופרשה ראשונה של שמות ותו לא. פתח לנו את הפתח ויצאנו כמנצחים. היה מעשה: בעזרת נשים של בית המדרש הישן מנחם ציון היה בא בכל לילה בחור עזוב ונדח—לא נודע משפחתו וטיבו—שכב על אחד מן הספסלים וישן, בבקר יצא ובלילה בא, כה נמשך זמן רב והיה נקרא „הבחור של עזרת נשים” ויהי היום הרגישו שחסרים נרות של חלב מבית המדרש, אחר זמן נעדרו טליתים וספרים ולא נודע מי הוא הגנב—משום שבבית זה למדו יומם ולילה ולא ראו שום איש שיצא וחבילה בידו—הבחור לא היה נכנס שום פעם לבית המדרש רק בלילה בא לעזרת נשים ובבקר הלך לרחוב, אולם נפל חשד על הבחור הזה והתחילו לדבר עמו רכות וקשות והיא אמר איני יודע מאומה. איני נכנס לבית המדרש. מסרו הגבאים את הדבר לרבינו—שהיה פקח—שיטפל עם הבחור הזה אולי יכול להוציא מפיו דבר אודות הגנבות, רבינו נגש לחקירה הבטיח לו כסף אם יודה והוא באחת איני יודע, בקר אחד ראו רבינו את הבחור יושב בעזרת נשים ומטילא את בגדיו נכנס רבינו עם תלמידיו להעזרת נשים סגר את הדלת והעמיד משמר על הפתח שלא יברח, אמר לו רבינו אני אומר לך שוב פעם שתודה על הגניבות ואז נמחול לך על שעבר בחנאי שלא הגנוב עוד והבחור אמר איני יודע מה אתה סת, אם כן—אמר רבינו—נבדוק עצמך כסוטה וגו' יודע האמת, צויה לנו רבינו להביא כוס מים מן הכיור שנוטלים ממנו הידים ולהכיא קימץ עפר מקרקע בית המדרש שמתחת לארון הקדש, הבאנו את המים ואת העפר, רבינו חתך קיסמים דקים מגפרורים עם הראשים שותאדמו המים, כתב איזה טלים על נייר לבן וטבל את הנייר בהמים, נמחקה המגילה (המדומה) לקח חומש וקרא לפני הבחור פרשת סוטה ואמר: פתך טיף ושתה המים או תן תודה על הגנבה, אמר

איני שותה ואינו טודה, אמר לו : מיד אני מצוה להתלמידים שיחקפו בך ואני אשקה אותך בעל כרחך. פחד והודה שהוא גנב ומכר החפצים לסוחרים ואכל את הכסף והמעט הוא שנשאר בידו ונשבע ששוב לא יגנוב, הנבאים והמתפללים הודו לרבינו על עצתו הנסלחה.

עשיתי חיל בלימודי והוצרכתי לרב חריף ועמקן, מסר אותי אבא להרב הגדול בתורה רבי ליב חפץ נקרא בשם, לייבה משה חיימ'ס' על שם אביו רבי משה חיים חפץ. מקום למודנו היה בחדר הקטן שממערב עזרת הנשים של בית הכנסת הגדול בית יעקב—שם למדו בצותא אבא ורבי יהושע ילין ורבי ליב סלנט כמבואר בעולמו של אבא—רבי ליב למד עמי בעיון רב ולמד עמי מלות ההגיון להרמב"ם עם פירושו של רבי נפתלי הירץ ויזל, וכן פרקי אבות בפירושו של הנזכר, חבל שלמדתי אצלו רק זמן קצר לא הצליח במלמדות והניח עסק זה אולם בזמן הקצר שלמדתי אצלו קבלתי ממנו הרבה תורה ודרך הלימוד בעיון.

ר ב י ל י ב ח פ ק :

הוא היה איש צדיק חמים ירא ה' באמת ובעל שכל ישר, רחמן וטוב לב משתחף כצערו של כל אדם, עניו ושפל ברוך ומדוכא בעניות ויסורים, היה נוח לכעוס בפרט לקנאת הדת בדבר הנוגע ליהדות או לכשרות כן היה נוח להתפתות ולקבל השפעה ובשביל זה היה למקל חובלים בידי הקנאים הקיצונים בירושלים, ראש הכת בימים ההם שהיה פקח ושתקן ישב וסדר מאחורי הקלעים את מעשי הקנאות ורבי ליב היה כף הבושש של הקדירה הרותחת והמציא לפועל, כשנתייבשה עליו דעתו התחרט כמה פעמים על מעשי קנאותו, והתאונן לפני—בהיותי תלמיד חבר שלו כמבואר להלן בספרי—שסובל על ידי זה הרבה אולם למחרת נתעוררה בו קנאותו והלך שוב בשליחותם ועל ידיהם סבל כעס ומכאובים ורדיפות עד שמת בלא עתו סבול עוני צער ויגון, יהי זכרו ברוך.

פ ר ק ד

אבא שכר בית דירה בחצר חזקת ר' אהרן שוכמן, אחת מן החצרות המפוארות שבעיר העתיקה, הכית נמצא במקום גבוה מאד ומשלשה רחובות היו יכולים לבוא לחצר זו, רחוב הצבעים, רחוב הכטרק, ומרחוב הביקיר חולים. בחצר זו דרו שלשה דיירים כעל החזקת, אבא, ור' לוי יצחק ברוכין—שמש כולל חב"ד—בתוך החצר נשקפו רוב בתי עיר העתיקה וכשעלו על גג הבתים שהיה מוקף מעקה ראו את מגרש הרוסים שמחוץ לעיר במערב ואת הר הצופים במזרח, דירתנו היתה שלשה בתים א' לאכילה ושתיה א' לשינה וחדר שינה עבדנו ארבעת הילדים, חדר שינה שלנו היה במרדד החצר סמוך למדרגות הכניסה, מסות שינה לילדים לא

היו בירושלים וישנו על מחצלת פרושה על רצפת הבית ועליה כרים וכסתות, בנין החדר הזה היה עתיק יומין, ארגו של עץ היה בנוי בתוך הכותל ובמעמקי היו חורים גדולים מלאי עפר וסיד בלוי, באחד מן החורים קנן נחש גדול ועב וארוך שעורו צהב שחיר לבן. בלילות כשהרגיש שכבר שקט בבית ואנו ישנים יצא מחורו ונכנס בין הכרים שלנו התעגל וישן וחם לו ובבקר כשהרגיש שאנו כבר נעורים התפשט וחזר ונכנס לחורו, בסעם הראשונה פחדנו ואחר כך התרגלנו בו. הזהרתי את אחי ואחיותי שלא יגעו בו יד ושלל יתגרו בו למען לא יתרגו ויסיל ארסו המסוכן, כשנודע לאבא דבר הנחש רצה להרגו אותו ועכבו בידו אמא וכעל החזקה—שהה מן המתיישבים הראשונים—ואמרו: שקבלה בידם שבנחש חלוי פרנסת הבית ואם הורגים אותו תופסק הפרנסה אף אמרו עכן בית הוא זה שאינו מוזק (עיין ברכות דף נ"ז ה"א) נחש בחלום פרנסתו מזימנת לו, ועיין ירושלמי תרוסות פרק ח' הלכה ה'), לי היה עסק מיוחד ומעניין לספל עם הנחש, בכל בקר הבאתי צלחת קטנה עם חלב ושומים כתושים ושחוקים והצמדתי אצל חורו, מיד יצא ולקק מה שבצלחת ויחזר לחורו, (עיין ירושלמי תרימות פרק ח' הלכה ה' והפסיקתא דרב כהנא פסיקא י') סלקתי את הצלחת והנחתיה במקום מיוחד שלא תתערב עם שארי הצלחת.

באחד הימים שדרנו בוצר זו בקררתי ונפחו לחיי וצוארי קראו לרבי ישראל מוהליבר הלוחש שילחש עלי ויסור הנפוח מאז הכרתי לדעת את היהודי הלוחש והטפוס הירושלמי המצוין הזה.

ר ב י ש ר א ל מ ו ה ל י ב ר :

היה איש תם וישר וירא ה', הקדים בשלום כל אדם בשמחה ומכבד את הבריות, עניו ועני המתפרנס מיגיע כפיו ושמח בחלקו ונכבד בקהל עדתו, לבש מעיל וקפטן עם חגורה רחבה, כיבד שחור לראשו ונעליים על גרביים לבנות כמנהג בעלי בתים חשובים, ושתי מלאכות היו לו, אחת של קבע ואחת של ארעי, של קבע: "סבלות" כי היה איש אמיץ וכעל כח (עיין להלן בזכרונות ב"ז) בזמן משך דירות—מיחרם—היה מעביר את רהיטי וחפצי בית של המחליפים דירותיהם מחצר לחצר ומשכונה לשכונה, הוא גשא משאו לא על חמור או בעגלת יד אלא על כמס' ועל גמל, כשעסק בסבלות חגר את מתניו בחבל ארוכה והפסיל שולי מעילו וקשטו לאחוריו ותחבם בחבל—שלא יפריעו אותו בעבודתו—הסיר כיבתי יתחבי בקשטו אצל החזה, נשאר בירמלקיתו על ראשו לקח המשא והזבילה ממקום למקום, לא צמר על המקח בתחלה עם בעלי הבתים כסגמר עבודת משאו הוריד שולי המציל והקשטן למקום הסיר את החבל מעל מתניו חבש כיבדו ושוב נראה כבעל הבית הגון, בא לו אצל האיש שעבד

אצלו לקבל שכרו, הלה ידע שיש לו על מי לסמוך שלא השאיר מאומה בבית שיצא ממנו וגם שלא נאבד ולא נשבר שום דבר, ואם ר' ישראל אמר שכבר גמר עבודתו והכל בסדר היה לב בעל הבית בטוח. כששאלו לר' ישראל מה שכרו? ענה: כמה שיתן לי סביר אני ומקובל, בעל הבית חשב מספר הרהיטים וההובלות ושלם לר' ישראל בעין יפה עם באקשיש... וכולם התחשבו עמו בגלל נאמנותו ותמימותו ובכך ר' ישראל המריצה כבידו? — שאל בעל הבית — בטח, ברוך ה' שקיימתי בזמנך אפיך תאכל לחם ושאיני מקבל מתנת חנם ואין אני בא בטרוניא על הזן ומפרנס איתי.

כשהיה למי שהוא לסלטל משא כבד ממקום למקום קראו לר' ישראל מוהליבר אביר הסבלים והוא היה מרים את הקיפה הכי כבדה של ברזל, חבית מלאה יין או שק מלא סחורה משימם על גבו קשר בחבל והלך כהולך ומטטיל, וכשלא היתה לו עבודה סבלות נחקטט בבגדי בעלי בתים, וכן היה דרכו פושט צורה ולבוש צורה, מבעל הבית לסבל ומסבל לבעל הבית, של ארעי: היה ליחש על המכה, של נפיתת לחי, כאב השנים או הצואר, רוח רעה ועל כל צרה שלא תבא, על פי רוב לחש על כל דבר שלש פעמים, וכשנחקרתי הובא הלווה ר' ישראל ללחש עלי ועל כאבי וכן עשה: נכנס לביתנו אמר בשמחה ובקול, בקר טוב! לכה לו כסא וישב למראשותי ואמר: אין דבר זה רוח בעלמא, א לופסעלע, שאל את שמי ושם אמא והתחיל מיד בלחישת כשידו על מצחו ומכסה בה את עיניו, אחר כך הרים קולו ואמר ארפוסו ארפוסו ארפוסו! . . . קם וסבב את ראשו סביב הנפוח, רקק על הארץ ואמר, פו! על היעירות השימיות סבב פעם שינית ורקק ואמר פו! על המדברית החרבית, סבב שלינית רקק ואמר, פו! על המים העמיקות, חזר וישב לו על כסאי ולחש שוב בלחישת ארפוסו וכו' ושוב סבב ואמר כמקדם, וכן עשה פעם ג', אחר כך אמר שלש פעמים, אין פחד שלש פעמים, זה רוח בעלמא שלש פעמים, הפואה שלמה, יום טוב! והלך לו, וכן בא למחרתו ועשה כסדר הנזכר, ביים השלישי הזהיר לאמא שאשאר במטה עוד איזה ימים. בין אלה שקראו לר' ישראל ללחוש על צרותיהם היו הרבה שלא האמינו ללחשים אלה שרצו להנות אותו עני חשוב ואמרו: בוכות צדקה זו תבוא רפואה להחולה.

הלכתי מחיל אל חיל בלימודים ואכא שקר עלי למצא עבורי המלמדים הכי מומחים והכנסני בחדרו של המלמר המימחה היותר גדול ומוכשר למקצוע זה בימים ההם שהיה מפורסם למסביר מצוין גם תלמיד חכם גדול, הוא רבי דוב אטינגר שנקרא, ר' בערל מערקס משכורתו מכל תלמיד היתה 80 גרוש לחדש —

מחיר מופרז בימים ההם—תלמידיו היו הצעירים המובחרים שבעיר העתיקה, היה מסביר, עמקן, סלפון, וסלסלן, ביל לתלמידיו את החלמוד ורשיי ותוספת עם הראשונים ואחרונים יחד, אוים לעופת המעלות האלה ואגב חורפיה, לא היה לו הסבלנות ללמד איזה שעות רצופות והיה מחפנה לענינים אחרים והניח את הצאן קדשים שלו שעות רבות בלי רועה.

בימים ההם משל בירושלים הפחה ראא'ן, תורכי קפדן ושונא ישראל לעומת זה היה אז מתורגמנו יהודי טוב ונעלה בשם „יוסף קריגער“, הפחה העריץ הוציא פקודה לחושבי ירושלים היהודים שכל הנתינים הזרים צריכים להביא ולאשר את תעודותיהם אצל הפקידות האזרחית ומי שאין לו תעודה כזאת מחויב להרשם במספר נפשות ביתו כאזרח הארץ ומי שיעבור על הפקודה יענש ככל חומר הדין, והנה רוב היהודים האשכנזים בפרט ילידי הארץ לא היה להם שום תעודה של נתינות חוץ וכן לא רצו לחסות בצל ממשלה חורכיה והערביים המציקים, הפחה נתן צו—אחר הגבלת זמן לבוא—לקצין עם חיילים שיסובכו בכל בית יהודי לבקר את התעודות ולמנות את מספר הנפשות. מתורגמנו ה' יוסף קריגער גלה כחשאי לראשי העדה יומים קודם זמן הבקרת ועצתו היתה שאכות המשפחות ילכו מן הבתים כשיבאו החיילים, והנשים תאמרנה שבעליהן אינם בבית והן אינן יודעות כלום, רבינו היה גם כן מן ה„נעלמים“—כן קראו אותם שלא היה להם שום דרכיה או תעודת הממשלה—צוה לנו תלמידיו שנקדים לבוא באותו יום אל ההדר ובבקר קבץ את עדרו והלך עמנו לשכונת מאה שערים שהיתה בראשית הוסדה וכבר גבנו או ששה בתים—בצד השער הגדול של הכניסה למאה שערים מול בתי היוגריה—גם התחילו לחצוב הבור הגדול ממול הבתים. על הדרך הרבה רבינו ללמדנו פרקי חקירה, ידיעת הטבע, גנינה בהיותו ידען בכל הענינים האלה, ונהירנא שני דברים שהסביר לנו אז, א', אמר לנו שננגן לפניו את טעמי הקריאה בתורה, התחלנו לסלסל את הזרקא ואת השלשלת ואת המור בקול רם באין מפרע כי כל הדרך היתה שממה אין בית ואין איש עובר וזלת הכניסה של סמ' פאול, כשהגענו לסעם „רביע“ אמר שכל אחד ינגן מעומק הגרון ומי שידע היטב לנגן הרביע אמר: זה מיכשר להיות חזן ובעל תפלה בישראל וזהו הבחינה הראשונה שמנסים לאיש מועמד לחזן—אחר איזה שנים כשהייתי הקורא בתורה בבית הכנסת הגדול אמר לי גם חזן בית הכנסת רבי שלמה ברדקי את המסורה הזאת—(ב) היה מונה שבחן של תלמידיו זה סלפון זה ישרן זה תפסן וזה זכרן, כשהגיע לשבחי אמר: חיים שלנו אין אני יכול להכין את מחותו, הוא תפסן מתיר וכיצד יכול להיות גם זכרן הלא אלו שני הפכים בנושא אחד, והסביר לנו את תמיהתו על פי חקירה,

תססן למה הוא דומה? לאחד שתוחב יחד בשעיה רכה עד מהרה נכנס היתד אולם כשמוציאים את היתד אינו ניכר הנקב משים שהשעיה הרכה מכסה את הנקב, וזכרן למה הוא דומה? לאחד שרוצה לנעוץ יתד בדבר קשה שמוכרח לדחוק היתד בחוקה ולפעמים גם להכות על היתד בדבר כבד, אבל כשמוציאים את היתד נשאר הנקב כפי מדת היתד הלא אם כן נשהיה תססן הוא כמו יתד בשעיה רכה ואם הוא זכרן הרי כמו שנועצים יתד במקום קשה הרי אלו תרתי דסתרי אהדדי! אמרתי לו: ילמדנו רבינו מה שכתוב בפרקי אבות, מהיר לשמוע וקשה לאבד זה חלק טוב! אמר לי: אמנם יודע אני שכן כתוב באבות אולם על פי הטבע הדבר קשה...

הגענו עם רבינו לשכונת מאה שערים ונתעכבנו שם כל היום והתכוונו אל חציבת הבור הגדול, עם דמדומי חמה שבנו העירה כל אחד לביתו, למחרת חזרנו ללמוד בבית רבינו בעיר העתיקה כי נשתתק הדבר ולא הלכו חיילים לבתי היהודים.

אחרי שבועיים יצא קול בעיר שהמחפשים יבאו לחפש בלילות, אז החליט רבינו לעבור לזמן מה בשכונת מאה שערים ונתרצו האבות, משום שבביתו פנה לבו לבטלה מפני פחד המתחפשים.

הדיירים הראשונים בשכונת מאה שערים היו אז: ר' יעקב שרהון קראו אותו ר' יעקל ר' ליישקעס' על שם גיסו הרב אליעזר דן רלב"ג שהיה נקרא ר' ליישקעס, ר' שמחה סילביציג שבא לארץ ישראל מלונדון בשנת תרל"ג קראו אותו ר' שמחה לונדנר' והיה גם חבר הועד של השכונה, ורדי רבי אברהם המבורגר—אחי אבא—רבי אהרן לוי—בנו של הראש בית דין רבי יעקב לייב לוי—רבי יוסף הכהן מבריסק שנידע בשם ר' יוסל בריסקר' ר' אלטר בנימין קראו אותו אלטר פרומה'ס—על שם אמו פרומה הכובסת—רבי ישראל חיים שהנבויים—בן ר' מאיר שהנבויים—שקראו אותו ר' מאיר פוצ'טער—אבא מדר אותי בבית אחיו לכל ימות השבוע ויום הששי בצהריים הייתי בא לבית הורי לשבות שבת ובימים הראשון בבקר חזרתי לחדרנו במאה שערים.

אשת ר' יוסף הכהן היתה נקראת שרה דיצ בריסקר' היתה אשה פקחית ואשת חיל ועסקנית במצות ובעלה היה כפוף לה, הקציעה בעד רבינו ותלמידיו בית צדדי מביחה לשם מצות חשב"ר—תינוקת של בית ר' יבן—הבית הזה שדר בו ר' יוסף הכהן וכניו היה הראשון של שורת הבתים אצל השער שבו יוצאים לרחוב של מאפיית ברמן ולבתי וורשה. רבי שלמה זלמן לוי בהרב רבי נחום היה בא מעיר העתיקה להשכונה

בכל יום לגוזה על חבנין שלא על מנת לקבל סרס והוא ביחד עם רבי שמחה סולביציג חבר הועד נצחו שם על המלאכה.

רבי שלמה זלמן לוי:

גודע ומסורס בשם ר' זלמן ר' נחומ'ס מי לא שמע שמעו הטוב, היה עסקן ורב פעלים מחשובי בוני הישוב, היה פעיל בבנין השכונות ומן העסקנים הגדולים לישוב הארץ שלא על מנת לקבל פרס, היה חונן דלים וחזרן במצות חמיד אסף כסף בעד עניים בשד תלמידי חכמים ובעד הננסת כלה, ביקור חולים ועזר יידידות וכו' עם זה היה גדול בתורה חריף ובקי ולמד בשעותיו הפנויות עם תלמידים צעירים בחנם, היה איש צדיק תמים—אילמלי חי היום היו כותבים עליו הגאון הגדול וכו' בימים החם קראו אותו רק בשם "רבי זלמן" ותו לא—.

כל המפלגות התחשבו עמו כי היה אהוב לכל, עניו ופשוטן ובעל פנים שוחקות, לא עשה את תורתו קרדום לחפור בה, קבל כל אדם בספר שנים יפות כקטן כגדול, בשעה שהיה הולך לאסיף כסף לצדקה היה נכנס להנשט בתנויות הרחוב ודיבר במילי דבדיחותא ובשעת השיחה היה מפריד ציציותו הקדומורת של הסלית קטן ומונה את החוטים כדי לקיים וראיתם אותו וזכרתם וגו'.

מעשיהם חוכמת ומבדת מר' זלמן:

כשרבו הבתים בשכונת מאה שערים ונתרבו דיירים, נתוספו עוד איזה אנשים לוועד השכונה ורבי זלמן היה ראש הועד פעם היו בני הועד שוים בדעותיהם נגד דעת רבי זלמן, ולא הסכימו להצעתו למעשה הוא שהיה לו שכל ישר לא רצה לוותר על הצעתו והיה סכסך ביניהם היא עמד בשלו ואנשי הועד בשלהם, מה עשה? הדפיס פתקאות, בפקודת הגרש"ס שאין לזון מההצעה של ר' זלמן ולא לשנות שוש דבר ומה שיעשה הוא עשוי, והדביק את הפתקאות בהשכונה, כשראו אנשי הועד את הפתקאות לא סרו מדבריו, ונעשה הסדר כמו שאמר רבי זלמן, אחר כך נידע שהרב סלנט לא דיבר עמו כלל בענין זה שאלו אותו: רבי זלמן! היתכן שכתבו ידפיס שקר שכזה? שחץ עליהם ואמר: אתם חשבכם שהמלה הגרש"ס היא הגאון רבי שמואל סלנט לא כי, פירושה של המלה היא הגבאי ר' שלמה סגדלר שהסברתי לו הענין ואמר שתצדק אתי וכן אעשה, ואם ישאלו אותי על זה אני יאמר שכן אמרתי שחוק כולם על חכמתו והמעשה הוו נחזמה בעיר העתיקה חכמתו של רבי זלמן.

הכנסתו היתה מזמירת הכשרות והוראות שאלות בכית המטבחים, בפרוס חג הסוכות היה הוא "המבין" המצוין על האתרוגים אם מורכבים הם או לא.

היה נוסע לגני ההדר בכפרים ובדק את האחרונים לסדר אותם לסוגים. הסוחר של אחרונים בסיטונות היותר גדול בארץ היה אז רבי בינש סלנט ורבי ליב סלנט ושותפיהם. מבין השותפים היה אחד מיוחד שנסע תכופות לכפרי הבעדעים הרחוקים אום אל פחם וכו', שמו היה מנדל מן האחרונים, הוא ידע שפת ערבית על בוריה עם דקדוקה של השפה ולבש כבעדוי, חרבו חגורה על ירכו ורובה על גבו ורכב על סוס אציל. הוא חקר וקנה את פרי ההדרים - הקנה היחה בקופיץ על פי אומדנא כמה אחרונים באילן. לפעמים נתרמה הקונה ולפעמים המוכר.

השני היה ר' מאטיע מן הדגים - כן קראו לו משום שהיה החוכר את זכות סחר הדגים מים יפו ופורט סייד מן הממשלה ומן השולים את הדגים מן הים. - השלישי ר' מרדכי שולמן נקרא מאטיע בן גח - על שם אביו גח - נסע לפעמים להכפרים ועיקר עבודתו הייתה במכירת האחרונים והיה ראש המוכרים (עיין זוטות אות ל"ח).

ספר לי רבי זלמן ר' נחום'ס פעם נמצאו שלשת החוכרים ר' מנדל והשני מאטיעס בכפר אום אל פחם והוא - ר' זלמן - היה בין העצי הדר לבחון את האחרונים ולסדרם לסוגים. ישבו השלשה בכפר ואכלו את הצהרים ממה שהביאו להם הפלחים פחות אפיוות על רמץ של גחלים וביצים מבושלות וקשות אכלו לחיאבון וכל אחד אכל כעשר ביצים קשות, התכווצו החלמונים במעים וצעקו מכאבם. הפלחים מיהרו לקרוא אותי שאבוא לעזרתם, באתי וצויתי למלאות שלשה כוסות עם יין שרף - שהיה אצלם די והותר - ונתתי לכל אחד שישתה כוסו, שתו ומיד הוטב להם וחזרו לבריאותם, ואמר לי : שזה בדוק ומנוסה שהיין שרף מרכך את קושי החלמונים, ואם אתה רוצה לנסות קח חלמון קשה ותשים אותו בתוך יין שרף תיכף יתרכך החלמון וימס, (עיין שבת ק"ח ע"א ד"ה הני ר' יהודה בן חביבא וכו' וברש"י שם).

עוד ספר לי : פעם ישבו השני חוכרים, והערבי הבעל הבית הביא להם בבקר צברים גדולים ומתוקים בעוד שכבת הטל עליהם, מרוב המתקות אכלו לחאבון ולמעלה מן המדה ונסתמו מעיהם שלהם מפני הגרעינים הקשים והמרוצים של הצברים. אמרתי להפלח שיקח שני צברים בלתי מחותכים ויחפור בחול גומא במקום שהשמש ליהטת וליתן השני צברים לתיך החול ויכסה אותם בחול שיהיו שמה בערך חצי שעה עד שיחמו הרבה, אחר כך הוציא הפלח את הצברים החמים ונתן לכל אחד צבר שיאכל בעודו חם, הצבר החם רך את הצברים שבבטן ואחר שעתיים חזרו לבריאותם.

רבינו למד עמנו במאה שקדים את תורתו בטוב טעם. אולם בטל הרבה

מוזמנו על ידי התענינותו בחציבת הבור הגדול והרבה בשיחה עם רבי זלמן לוי ועם הקבלן הנוצרי מיטרי והבנאי הנוצרי מיכאל—בנאים יהודים טרם היו בסיב העבודה—ואת הצאן קדשים שלו עזב לשעיות, ממילא היו לנו ימים טובים, טיילנו בסביבה השממה עד למגושים של שכונת בית ישראל ועסקנו בעבודת חקלאות, נטענו עצים וצברים לקיים מצות ישוב הארץ, וזמורות וצברים לא חסר לנו כי ממול הבתים הבנויים—עכשיו בית הכנסת של כולל בוקרשט—דר סנדלר גוסר (משומד) שכל היום עסק במלצותו במגרש המטוין בעיר העתיקה מול מגדל דוד, לומר זה היה לו גן על יד ביתו וטפסנו על הגדר שלפני חצרו ותלשנו יחורים דקים של התאנה ועלי צבר קטנים, מרא וחצינא שאלנו אצל הפועלים של הבור ברשות ושל אחר ברשות, כל אחד מאתנו הביא כלי עם מים ונטענו נטיעות, צופה העמדנו על המשמר חליפות שישמור אותנו מעיני רבינו, וכשראה שרבינו הולך לחפש את עדרו הניף בסודרו ונתפורנו לארבע רוחות וחזרנו לחדר שוב כל אחד על מקומו וספרו פתוח לפניו, וכשחזר רבינו מהפשו מצאנו מתפלפלים בשעורא דיומא, שחק ולמד עמנו כשעתיים ושוב היינו נשמטים אחד אחד לצאת לנטוע נטיעות. רבינו חפש אבל לשוא, פעם ארב לנו רבינו ויצא אחרינו בלאט לראות אנה אנחנו הולכים, בא דרך עקלתון שלא נרגיש בו, מצא אותנו חופרים ונטעים, עקר בכעס את הכל והשליך למרחוק המים שפך, גם הכלי חפירה לקח בידו צרימה באזן שקצים! הנה השתני אתכם, החדרה! פקד להפועלים שלא יתנו לנו כלי עבודה, ואולם אך יצא שוב רבינו לנצח על הבנין ואותנו הזהיר שלא נהיין לצאת מן החדר החוצה, יצאנו גם אנחנו לנטוע נטיעות במקום רחוק מהקודם שלא תשיג יד רבינו לתפוס אותנו שם.

יום אחד בא שליח מיוחד מעיר העתיקה לאמר: מחר יבא קצין עם חיילים לשכונת מאה שערים לחפש אחרי דרי עיר העתיקה שמצאו להם מקום שמה להשתמט מן הממשלה, למחרתו בבקר השכם אסף רבינו את תלמידיו ויצא עמנו חוץ לשכונה—עכשיו שכונת הבורים—המקום היה שממה לגמרי לא נראה בו שום איש ולא ניכר עליו שום פרסת של איש או בהמה רק מרחב של שדות וזרעות חטה ושעורה השייכות לפלחי הכפרים שמסביב, גם שומר השדות הזרועות לא היה אז, וקיימנו בתבואות מצוות לקט, שכחה וסאה, ושדה שנמצא בה קרחת ורבינו חזר עמנו בין השבלים את השיעור בעל פה, כה סבנו וטיילנו כל היום, לעת ערב חזרנו למאה שערים וכל אחד חבילה של שבלים בידו לקלות קליות של חטים, לבסוף נתבדה הדבר, לא באו תקצין וחייליו למאה שערים, אחר זה שכר לנו רבינו בית בשכונת מאה שערים, שבו היה דר עד סוף

ימיו, מחוץ להבתים הבנויים אי אפשר היה אז לצאת בלילה מחדר הזאבים וצעתם שבאו עד להחלונות ולטשו את עיניהם בחלון, ומיללת התנים ונביחת כלבים וגם אי אפשר היה להניח בלילה החלון פתוח.

אחר שרבינו קבע דירתו במאה שערים עקרו את החדר מכית ר' יוסף הכהן מבריסק, לעזרת נשים, של בית הכנסת ישועת יעקב—שנבנה מכספו של הנדיב ר' יעקב יהושע ואשתו חיה בשנת תרל"ה—העזרת נשים לא נגמרה אז עדיין בנינו, ולמדנו בו בלי רצוף וטיח ובלי חלונות. רבינו הלך כפעם בפעם לפקח על הבנין ולשוחח עם רבי זלמן לוי על עסקי הבניה—הבור הגדול כבר היה נגמר ומרדצף למעלה—ואנחנו המשכנו לגטוע עד שעזבנו את רבינו זה אחד אחד...

אבא מסר אותי ללמוד אצל רבי יוסף בנימין שימנוביץ מי שהיה ראש השוחטים בירושלים למד עמי ועם בנו בן גילי בשיטת הלמוד של ההונגרים—הוא היה הונגרי—סוגיות עמוקות, תוספת אחת ביוש מסכת שבת למד עמנו ביותר משבוע, כן למד עמנו שלחן אורח חיים על הסדר עם פירושי מגן אברהם וטורי זהב, אמר: כל איש אם לא יעלה בידו להיות גדול בתורה ויהיה סוחר או בעל מלאכה, לפחות יהיה בקי בדינים של סדר השנה בפרט הלכות שבת, אצלו נהייתי בקי באורח חיים כמעט בעל פה.

כשלמדתי אצל רבי יוסף בנימין הייתי בן י"א שנה, אבא רצה לזכות אותי שאתחיל להניח תפלין כבר אז, משום שני טעמים: (א) התלמוד אומר קטן היודע לשמור תפלין אביו חייב לקנות לו תפלין, (ב) אולי על ידי זה אתפלל כל התפלה בלי לדלג בדרכי, שאל אותי, אם אני מסכים לזה ואם אשמור את החיובים של מניח תפלין ולהתפלל כל התפלה כהוגן, אמרתי לו: "בטח" כוונתי היתה כמובן להתגדר בפני חברי בירושלים שמתחילים להניח תפלין רק חדש או חדשיים לפני הבר מצוה, אבא שאל בזה את דעת הרב שמואל סלנט, אמר לו שישלח אותי אליו לתרות על קנקני, באתי להרב סלנט שאל אותי, אתה חיימקא נטע הרשים? כן, בן כמה שנים אתה? בן י"א שנה, דיבר עמי דברים פשוטים מהויות העולם, אחר כך שאל אותי איפה אתה לומד ומה אתה לומד? השבתי לו על הכל, אמר: אתה לומד שלחן ערוך אורח חיים תוכל להשיב לי על מה שאשאלך? השבתי, אראנה, שאל אותי כמה דינים המפורזים בשלחן ערוך ואחר כך אמר: גם הלכות תפלין למדת? אוכל לבחון אותך ולא תבוש להשיב לי? אמרתי: לו? שאל אותי שאלות רבות ויצאתי בדימוס, צבט לי על לחיי ואמר לי ותשלח אלי את אביך, אבא בא להרב אמר לו: תוכל לקנות תפלין לבןך הוא מפותח הרבה בשכלו ויודע הלכות תפלין כדבעי.

אבא קנה לי תפלין יפים וכיס של תפלין יפה ומצויר, וסידור קטן ויפה, הרגשתי כאילו יצאתי מרשות אבא לרשות עצמי, הלכתי להתפלל ב"המנינים" בחורבת ר' יהודה החסיד. והייתי מתכוון להתפלל בכל יום במנין אחר ובבית תפלה אחר כדי לפרסם בין הנערים שאני כבר מניח תפלין וכן ידעו המהסללים המבוגרים ויראו שנער קטן כמוני מניח תפלין, אולם התחלתי גם להתפלל כל התפלה כהיגון מטעם שבתפלין אסור לדלג וקבלתי עלי את החיוב ברצון ובשמהה בהכבדי לעיני כל חברי.

פ ר כ ז

בשנת תרל"ט נתנו להסבא בית דירה בבתי מחסה שבפייר העתיקה—דויטשער פלאץ—סמוך לבית הכנסת שם כדי שלא יטריח אותו זקן בחליכה להתפלל, בגין הסבא נתנו גם לאבא בית דירה סמוך לדירת הסבא למען ישגיח עליו ולהיות מצוי אצלו בכל עת, בזמן ההוא דרו בבתי מחסה רבנים, וגדולי העיר, ותלמידי חכמים מופלגים, מטלתה ומשמנה של עדת האשכנזים, בדירתנו היתה בנויה בכותל למעלה ארגז של עץ מחולק במחיצות בשביל חפצי הבית, ותחת הארגז היתה איצטבא בנויה טוחה ומסודרת, אצל האיצטבא העמידו הורי מטה של ברזל וישנו ארבעת הילדים על המטה והאיצטבא, ליל שבועות אחד הקיצותי משנתי ראיתי שבין אחיותי מינה במטה איזה גוש גדול ושחור עוררתי את אבא נגש למטתנו ראה והנה עקרב גדול ושחור—שירד מן הארגז הישן—מונה במטה עורר את אחי ואחיותי וצוה לנו רט לרדת מן המטה לאט לאט, אבא לקח צכת של כירים (מאשא בערבית) פתח את חלון הבית שהיה בשקף חוץ לחומת העיר אחז בצבת את העקרב וזרקו חוץ לחומה—לא רצה להרוג אותו מפני קדושת החג.— בימים ההם בא לירושלם מעיר דברצין שכוונגריה איש עשיר בשם רבי אברהם גוטמאן ואשתו שהיו חשוכי בנים, היה פולני מעיר וורשה ובבחרותו נסע לחונגריה ושם הצליח ונתעשר, כשהגיעו לשנת החמשים עלו לירושלים לעסוק במצוות ומעשים טובים, ונודע כאן בשם "רבי אברהם דעברצינער", היה ירא ה' חם וישר, נדיב לב ונאמן רוח, ובשביל עשרו וישרו בחרו בו בני כולל הונגריה שיהיה המנהל והממונה של הכולל, המשרה חולמתו כי היה איש רב פעלים מסור בכל לבו לטובת העניים, בא יום יום למשרד הכולל לסייע להסופרים והמשמשים בכל דאפשר, בגלל נאמנותו נמנה וגם להנאמן של גמילות חסדים הכללי.

בימים ההם היתה בירושלים רק תלמוד תורה אחת בעיר העתיקה היא תלמוד תורה עץ חיים שבחורבת ר' יהודה החסיד, התלמידים ישבו שם צפופים

כי המקום והחדרים ברו מהכיל את כל הנערים, אמר ר' אברהם לייסר תלמוד חורה מיוחדת לנערי בני כולל הונגריה וקבע לו תכנית יפה למען תעלה תלמוד תורה זו במצולות על התלמוד תורה עץ חיים והיא : א) לשכור מלמדים מומחים ומצוינים משופרי דשופרי. ב) שלא ילמדו הרבה תלמידים אצל מלמד אחד. ג) לשלם להמלמדים את שכרם במיטב, כן החליט שהתלמוד תורה ההונגרית תהא פתוחה גם לנערים שלא מבני הכולל ותהיה, תלמוד תורה כללית, אסף את זקני ונכבדי הכולל והציע לפניהם את הדבר והסכימו לו, ולהכולל היתה חצר אחת ושני בתי כנסיות בתוכה ברחוב חברון בהרחוב שהולכים ל"החניות" בנה הכולל על גבי הבתי כנסיות שני חדרים יפים עבור שני מלמדים, בהשני בתי כנסיות למדו שני מלמדים ולמטה בהחצר היה בית צדדי ומואר בשביל מלמד חמישי, ר' אברהם גוטמן נתן מכיסו סך מסוים לבניית הבתים שתהא המצוה נקראת על שמו, הבתים היו גדולים ומפוארים, שכר מלמדים מומחים לכתה א' נערים בני ט"ו י"ח שנה את רבי אהרן לוי—בנו של הרב יעקב לוי ראש בית דין דמתא, לכתה ב' בני י"ג ט"ו שנה את רבי יעקב מן, לכתה ג' את ר' מנדל יפה ממינסק—שנוכר לעיל בספרי—לכתה ד' את רבי יעקב שרהזון שהיה נקרא "ר' ינקל ר' לייסקעטי", לכתה ה' את רבי אברהם המבורגר—אחי אבא—, בכל חדר היו רק ט"ו ט"ז תלמידים ולא יותר.

הבוחנים היו הרב חיים זונספלד והרב משה נחום וולנשטין—דיין בבית דין של הרב מבריסק—והרב טיביה אריה גולדברגר, בחנוני ומסרוני לחדר רבי יעקב מן בכתה ב' עם נערים גדולים שמני ומצוינים, הלימודים התנהלו בסדר נכון ובהשגחה מעולה והתמדת הלימוד והתלמוד תורה ההונגרית יצאה לה שם טוב בעיר, רבי אברהם גוטמן היה בא בכל יום או ימים והיה מפקח על הלימודים ועל הסדרים ולבבו רחב גשמחה שעלה בידו לעשות דבר גדול שכזה.

ר ב י י ע ק ב מ נ :

סדר לימודי : למד על הדף בפשטות וישר, למד אותנו לדקדק בפירוש רש"י והוכיח שלפעמים בתיבה אחת מתרץ רש"י את קושיית התוספת ואמר : רש"י היה מדקדק מאד בדבריו ומי שמעיין היטב בדבריו מיושבים לו הרכה קושיות וכאשר הגענו להתוספת ראינו לעצמנו שקושיית התוספת מתורצת בדברי רש"י, לפני הצהריים למדנו תלמוד ואחר הצהריים מקרא עם רש"י ופירושי שאר הפרשנים הפשטנים—ועדיין שמירים בזכרוננו הרכה מפשטי היפים במקרא—אחר המקרא למדנו קסיטל או שנים ג"ך, ואחר כך קסיטל תהלים או שנים בנעימה מיוחדת ואמר : תהלים שגור בפי כל אבל מעטים הם היודעים את סידוש המלות כראוי.

את תלמידיו סדר נוג ונג שיחזרו יחד את השיעורים, כן קבע מקום לשבת לכל נוג ונוג בעת שחוזרים על למודם ודקדק על זה מאד שלא יכנס אחד בגבול חברו, בן נוגי היה בנו רבי חיים מן—עכשיו ראש המלמדים בעץ חיים ונשיא הסתדרות המלמדים בירושלים—ומשום ששמותינו היו שוים קרא לבנו חיים הגדול—שהיה קצת גדול ממנו בשנים ובקימה—ואותי קרא חיים הקטן, וזה היה סדר לימודו: ביום הראשון לפני הצהרים הגיד הוא את השיעור לפני התלמידים, ביום השני חזר על השיעור, ביום השלישי האריך בשאלות ותשובות, קושיות ופירוקים. ותלמיד שלא הבין כראוי שאל את הרב והוא הסביר לו פעמים ושלש ולא הקפיד עליו עד שהתלמיד ידע ודמי כמאן דמונה בקופסא, ביום הרביעי חזרו התלמידים לעצמם נוג ונג וביום החמישי היתה הבחינה בסדר הזה, קרא לתלמיד פלוני שיסביר לו תוספת פלוני לתלמיד אחר—שלא כסדרן—שיסביר לו מימרא פלונית בגמרא וכו' ותלמיד שענה כהלכה הסביר לו פנים ואמר: זה תלמיד המתכים את הרב, נער שמיר וטוב ועוד דברי תהלה וכבוד כאלה. ולעומת זה תלמיד שנכשל בתשובתו גער בו ואמר: חכל על זמנך וזמני אמור לאביך שילמד אותך נגרות או סנדלרות ולא ליגע אותי עם תלמיד שכמיתך.

למדנו אז מסכת פסחים וסוגיית ר' חנינא סגן הכהנים למד בענין ובטוב טעם, כשהגענו לפרק תמיד נשחש—שכבר נגמר סדר פסח ראשון—שלת פתקא לרבי אברהם גוסמן שיכין סעודת סיום בעדנו וכתב לו פתקא: אביי אמר, תיתי לי דכי חזינא צורבא מרבנן דשלים מסכתא עבידנא יומא סבא לרבנן (שבת ק"ח). שמח ר' אברהם והכין סעודה גדולה על חשבוננו, נוכחו כל מלמדי התלמוד תודה עם תלמידיהם ונכבדי הכולל ורבינו למד איזה תלמידים לומר, הדרן יפה.

אחר כך למדנו אצלו מסכת שבועות מן פרק שבועות העדות עד גמירא בעמקות ועיון רב אולם בפשטות בלי פלפולים ולמדנו בחשק גדול.

לרבינו זה היתה עין חדה ובסקירה אחת תפס מי ששומע את השיעור ומי שמסיע עצמו לדבר אחר, וכשראה תלמיד אחד שאינו שומע וחושב מחשבות זרות, רמוז לתלמידים שישחקו ואמר: פלוני! במה אנו עסוקים עכשיו? כשהתלמיד לא ידע להשיב גער בו וקנס אותו שיגיד את השיעור מתחלתו עד המקום שנכשל בו, וזה השפיע הרבה להאזנת כל התלמידים לשיעורים.

חברי רבי חיים מן ואני היינו בחירי התלמידים וכבר ביום השני ידענו את השיעור השבוע, וביום השלישי פניתי לבי לבטלה, ושחקתי בחתיכות נייר

וכדומה תחת השלחן, טחאום אמר לי רבינו, חיים חקטן במה אנו קיימים ? ובהיותי בקי בהשיעור בעל פה וגם היתה לי תפיסת צין מהירה כיון ששמעתי המלה האחרונה שסיים הרב והתלמידים מיד הראיתי לו באצבע על המקום המדויק נענע בראשו ולמד, הוא עסק בשלו ואני בשלי, המתין חצי שעה ושאל אותי באיזה תוספת אנו עסוקים—או למדו גמרא ואמר בכוונה כדי שאתבלבל—אולם אני ששמעתי התיבה האחרונה השבתי לו : מה אומר רבנו באיזה תוספת הלא עכשיו למד בגמרא ? אמר : אתה שיינץ ? ולמד להלן, בפעם השלישית שאל אותי באיזה צנין בגמרא אנו לומדים ? השבתי לו : בתוספת פלוני, רצה לתפוס אותי ולא יכול, ומכיון שלא תפסני לא עשה לי כל רע.

פעם נכשל תלמיד אחד שלא האזין כהוגן, ורבינו שאל אותו מה למדנו עכשיו ? נתבלבל התלמיד ולא ידע להשיב צעק עליו הרבי ואמר לו : עוד הפעם תשמע מה שאני לומד, התלמיד הזה היה לו עוז ואומץ ושאל : הכל יודעים גם רבינו יודע שחיים חקטן אינו שומע השיעור ומשחק תחת השלחן ורבינו שותק לו ואני נכשלתי פעם אחת בשגגה ורבינו צועק עלי ? וכי נשיאת פנים יש כאן ? השיב לו רבינו בצחוק, יודע אני אבל מה אעשה לו אם הוא משיב לי על אתר כהוגן ובידוק, וכי בעלילה או בטרונא אבוא עליו ? וידוע מאמר העולם שאין מענישים את הגנב על שגנב אלא על שלא ידע להזהר שלא יתפסוהו.

פעם שאל אותי ביני לבינו, יודע אני כך שאינך רוצה ללמוד ואין אתה מאזין להשיעור למה זה ? אין לי צער משום תלמיד כמו ממך, השבתי לו : רבי היקר את השיעור יודע אני כבר ביום השני ועיפה נפשי לשמוע ביום השלישי שוב מפני כמה תלמידים את השיעור, ויאמר לי רבי אם קרה אף פעם ביום החמישי שלא ידעתי השיעור על בוריי, האם נכשלתי אף בכל שהוא ? אם שומע אני או לא אחת היא, העיקר שידע אני השיעור ומה אעשה שאחרים מפגרים ללמוד עמי רבי דבר חדש יראה אם אטה און או לא, ומה שרבי אומר שיש לו מנני עגמת נפש, אדרבה צריך לשמוח בזה שאינו צריך לייגע עמי כמו עם תלמידים אחרים, אמר לי : אתה שיינץ פקח ! ומה אעשה שלא תפסתי אותך בקלקלתך.

פעם ישב תלמיד אחד וגרד עצמו בפדחתו בשעת השיעור. אמר לו רבינו בהלצה, פשפש ולא מצא יתלה בביטול תורה* (ברכות דף ה') וכן היה איהב לדבר עם תלמידיו מילי דבדיחותא שתגמים יפים ומלים יפות כדי לבדח ולשמוח את נפשם אבל כל זה היה קודם הלימוד—כי הא דרכה טקמי דפתח להו לרבנן אמר מילתא דבדי חותא ובדחי רבנן לסוף יתיב באימתא ופתח בשמעתא—(שבת דף ל' ע"ב), בשעת לימודו קיים זרוק מרה בתלמידים והקפיד מאד על מי

שלא נתן לבו ללמודים וכל התלמידים פחדו ממבטו, ואך נגמר השיעור פשט את צורחו הקסדנית ולבש צורה של פנים שמחות אהבה ורוך ושח שיחת חולין עם התלמידים והרי כחבר לחבריו ולא כרב לתלמידיו.

הוא היה פקח חרוץ איש יקר הערך, איש שכולו טוב ובה צחוק תמיד על שפתו, כשאחד בקש ממנו דבר ופטפט הרבה הניח לו שיפטפט, וכשגמר הלה מלפטפט השיב לו בפנים שוחקות. לעת עתה איני יודע מה שתרצה אמור לי בקצרה ובירור דברים, מה רצונך?

הוא היה גם סופר וכתבן טוב ויטה ואת המלות „בעזרת השם“ בתחלת המכתב סלסל יפה ומהודר מאד, כן חתימת ידו היתה מסולסלת ויפה.

בימים ההם לא היו עוד בירושלים עטים של עץ וצפורן כתיבה ברזל לכתוב בהם ונוצות-אזנים שמשו לעט ולצפורן, וכרזוב היהודים היה איש אשכנזי אחד בשם ר' ישראל שפירא מוכר שמנים וטבק להרחה, הוא עסק גם במסחר זה, הביא מהונגריה נוצות של כנפי אזנים ומכרם לבעלי בתים ולסופרים, הסופרים קנו כתריסר ושני תריסרים בבת אחת משים שהיו מתקלקלים בנקל בהתרחבות הסדק מרוב שימוש והרבה נתקלקלו בשעת עשייתן, והיו מקרים שאזלו הנוצות מבעל החנות וסופרי ירושלים חכו לחבילה חדשה מהונגריה זמן רב, כל סופר היה לו אולר קטן שקראו לו „סכין“ של נוצה שבו היו מחתכין את הנוצה אחלת קרנחא הסדיקו את הנוצה על הצפורן של אגודל השמאלית סדק קטן ודק שלא ניראת לעין ובשתי אצבעות של יד ימין סניקנקו על הנוצה נתארך הסדק ונצרך לזה אימנות לכוון שיסדק הסדק בבה אחת ושלא יצא הסדק רחב, ולא רבים היו בקיאים באומנות זו.

רבי יעקב מן היה מן המומחים המצוינים במלאכה זו, כשגמר עשיית הקולבס לקח פסת נייר וכתב עליו בזה הלשון „אנסה את הנוצה, אם תלך במרוצה אכתוב עמה בדיצה ואם לא אשליך אותה החוצה“ אחר סלסל בה סלסולים רבים הלך ושוב ימין ושמאל, והנוצה גכנסה למלאכת הכתיבה.

במערה „שמעון הצדיק“ הידועה בירושלים שנחצבה מאבן שבהר לא היה שום חלון שיכנס האור לחוכה, ובתוך המערה היה חשך אפלה ואויר מחניק כל כך עד שנכבו הנרות שהביאו עמם המבקרים והוצרך לחצוב חלון בעזביה של כותל המערה כדי שיכנס האויר, המשגיח על מערה זו היה רבי יום טוב ליפא מהונגריה שעסק בזה שלא מנת לקבל פרס, קרא לרבי יעקב מן שיראת אם אפשר לחצוב חלון, בא ומדד את עוביו של הכותל ואמר: שמקבל עליו להקציע חלון בהכותל סמוך לפתח המערה, מכוניות חשמלית לא היו אז ורבי יעקב מן הביא חוצבים ומסתתים והיה מנצח—לפי תכנית מחושבת היטב—על

המלאכה באיזה מקום ובאיזה אופן לחצוב והכל נעשה על חשבוננו של רבי ליטא שהיה עשיר וחשוד בנים. הפועלים עסקו בזה ימים רבים עד אשר נקבו את עובי כוחל, ורבי יעקב מן נתפרסם מאז כידען ואדריכל מסליא לעשות, ועל דבר זה ההלון במערת שמעון הצדיק היו מזכירין אותו לשבח.

שמו העצמי היה יעקב מן ושם ששפחתו פרידלנד אולם לא חתם עצמו בשם המשפחה רק, יעקב מן מרציצא—עיר חבדי'ת במדינת רייסיין.—

כשהייתי מיועד להיות חתנו כאשר יובא להלן—ובאתי לביתו בשבתות ובחג התפללתי על ידו בבית הכנסת שבשכונת משכנות ישראל—שהיה דר בשכונה זאת—מקומו היה שיעור שני פתחים מכניסה לבית הכנסת סמוך לפתח בקרן זוית. פעם במוצאי שבת החבוננתי והנה אחר תיבת אחד שבקריאת שמע שתק רגעים מספר ורנן בחשאי ניגוני התדבקות ומכה באצבע צרדה בצנעא ובחשאי, וכן עשה באמצע תפלתו בלחש, והיה לו דביקות עילאה. פעם שאלתי אותו על כך, והגיד לי שבעיר רציצא מקום מולדתו מתפללים על פי נוסח חב"ד במיחין גדולות ואביו וכן הוא היו נוהגים להתפלל נוסח חב"ד ובדביקות שלהם, בירושלים נתחברו להאשכנזים פרושים, אולם הרגל נעשה טבע להתפלל על פי שיטה החבדי'ת בפרט במוצאי שבת עם עזיבת הנשמה יתירה אז מתגברות עליו ההתלהבות והדביקות.

הוא היה גדול בתורה ובמעשים, בעל גמילות חסדים בהלואות כספים לעניים, ולבעלי בתים נצרכים, חכם גדול בהיות העולם מצוין במידות ואהבת ישראל וירא ה' באמת יהי זכרו ברוך.

בחמשה עשר בשבט קנה רבי אברהם גוטמן שק מלא פירות על חשבוננו וחלק בעצמו הפירות להתלמידים והתלמידים בהיחבה ובעין יפה.

כן היה כאן ספרדי בוגדרי כבן שלשים בשם משה... קראו אותי, סיניור מישאן, שבכל ראש חודש היה בא וחלק להתלמידים עגולי סיכר (קונפיסט) ושתי עשירות לכל אחד—6 מא"י בערך—כקטן כגדול כעני כעשיר.

התלמוד תורה חתונגרית יצאה לה שם טוב בעיר ונחיספו ספסלי מהרבה נערים שאינם מבני הכולל, ושכר ר' אברהם עוד מלמד הוא רבי יצחק שלמה בלוי, בין התלמידים שנתיספו היה אחר בן איש ממיוחסי הכולל נכבד ונשוא פנים, שמפני כבוד אביו הכניסו איתו לחדרנו אף שהיה קטן במדרגה בחדר זה, כן היה התלמיד קטן הקימה ונראה כילד בן תשע שנים, ולא רצינו שילמד אתנו, כשבא ללמוד עשינו, "שביתה כללית" והחלטנו שלא נלמוד ולא נשמע שיעורו של רבינו, רבינו שאל אותנו מה זו שביתה; השבנו כולנו בבת אחת שישלח את הילד הקטן הנה מעט, בושה לנו שילד קטן כמותו ילמוד יחד עם תלמידים

מצוינים כמונו, הרב צעק שקצים! הוא ילמוד אצלי בעל כרחכם יש לו ראש טוב יותר מכם, יהי כן יכול להיות גאון הגאונים רק עמנו לא ילמוד ילך לו למלמד דרדקי וכל זמן שהקטן הזה יבא ללמוד אצל רבינו אנחנו לא נלמוד ורבינו ילמוד עם זה הקטן לבדו, רבינו שפקח היה וזהיר במעשיו היה חדל עצתו, לצעוק על כל התלמידים לא ההין, לשלוח את התלמיד רק משם שהתלמידים עשו שביתה התבייש שחק ולא למד אתנו יומים שלשה, אחר כך הוחלט אצלנו התלמידים שאי אפשר להמשיך עוד בשביתה שכן צריכים אנו ללמוד והוסכם לבטל את השביתה רק לגרום להקטן צרות עד שילך לו, התחלנו ללמוד ולהתלמיד הקטן התרינו שלטובתו הוא לא יבוא עוד, ואם לא, יסכול מאתנו עד שיגורש בחרפה, הוא התעקש ואמר בעל כרחכם אלמוד כאן, ואולם, הלכה כרבים מררנותו בנגישות שונות ובאזהרות חמורות עד שעזב את החדר, בדיעבד שתק גם רבינו שגם הוא לא היה שבע רצון מתלמיד זה.

בימי הקיץ כשאולו המים מן הבורות והוצרך לקנות מים מן השקאים היה במחכמה—בית המשפט המושלמים ומושב המופתי—ברז שהיה באמצע האכסדרה שלפני הבתים וגדר של אבנים גמוך סביבו, והשמש של המחכמה—ערבי גמוך זקן עם חטורה על מצחו—חלק מים להתושבים מן הסביבה פח מים אחד לכל איש ואשה ליום בחנם, הרבה אנשים ונשים יהודים וערביים עמדו בתור, כה נהגו בכל יום כשעתיים שלש קודם הצהרים, כשאולו המים מן הבור של התלמוד תורה היה הסדר שבכל יום ויום הלכו שני תלמידים חליפות מכל חדר ופח בידם להביא מים מן המחכמה, השמש המחלק פנה מיד מקום לתלמידים ואמר: שהם קדמים לכל משום שהמה תלמידי בית הספר (וולאד על מעדרעסה בערבית) ולא יכסלו מלימודם, גם עם שאר התושבים הערביים הגדולים והקטנים חיינו בשלום ואהבת.

פעם אמרנו להשמש הנזכר שרוצים אנו לתור את בתי המשפט, קבע לנו חצי שעה אחר הצהריים בעת שהשופטים הולכים לסעודת הצהרים, ובאנו יחד עם התלמידים הגדולים מחדר רבי אהרן לוי והשמש הראה לנו את כל חבתיים ואת ספרי הדינים ואת בית מושב המופתי, אחר כך רצה להוליך אותנו במעלות דרך השער שיש באכסדרה להר הבית ומסגד עמר, אמרנו: זה אסור לנו כהיום אמר: אני רציתי להראות לכם את הכל מפני שאתם תלמידי חכמים תלמידי בית הספר, ואם אין אתם רוצים אין האשמה בך, הודינו לו ונסתלקנו.

בהתלמוד תורה ההונגרית הגהינו שהתלמידים היו צריכים להבחין בכל שבת אצל בוחנים מיוחדים, תלמידי רבי אהרן לוי הגדולים היו פטורים מזה, הבוחנים היו הרב זוננפלד שבת אחד, הרב וולגשטין שבת אחד, והרב גולדברגר

שבת אחד וכן חורר חלילה, הבחינה היתה בשבת אחר הצהריים בבית הבוחן—
 שלשת הביתנים דרו בבתי מחסה—תלמידי החדר שלנו לא רצו להבחן בכל
 שבת. אמרנו: די לנו היגיעה כל ימות השבוע, בא שבת בא מנוחה, ועוד
 בושה לנו שנלך לבחן כמו נערים קטנים, הוחלט לעשות שביתה ושלא ללכת
 לבחינה, אני שמרתי את ההחלטה, ואולם ביום הראשון כשבאתי ללמוד גורדתי
 שכל התלמידים הלכו לבחינה, הספתי להם מוסר: מוגי לב! פחדנים! ילדים
 קטנים! יראתם פן ירביצו בכם, ביום הששי השני הוחלט עוד הפעם לשבות
 ולא ללכת, אני ועוד אחד מן התלמידים לא היכנו לבחינה ושאר התלמידים
 הלכו. ביום הראשון קמנו שוב אנו השנים השובתים ואמרנו להם: שוטים שכמותכם!
 מה יעשו לנו? יקנסו אותנו במה? והרי אני שלא הלכתי שתי שבתות מה עשו
 לי? ואם ירצו לקנסו אחכם עלי דידי הדר, תאמרו שאני הוא הפורץ גדר עד
 שהבטיחו כולם שלא ילכו ואם יתרעמו עליהם יאמרו שהכל הוא מן חיים הקטן,
 גענתי להם בראשי, בשבת לא הלכו כל התלמידים לבחינה ושבת של הרב
 זוננפלד היתה, ביום השני כשבא לבקר את התלמוד תורה נכנס גם לחדרנו ודרך
 אנב שאל: מדוע לא באו התלמידים שבת זו להבחן? קמתי אני ממקומי ואמרתי:
 יסלת נא לי הרב שאני הקטן שבתלמידי הרב לוקח לי נחפז לדבר ולתרוץ את
 חברי, הבחינה היא על אמת משלש דרכים, א' פילדים קטנים לראות אם הם
 לומדים או עסוקים במשחקים, ב' להוכיח אם התלמידים יודעים את השעור,
 שבוה יש השש גם בגדולים, ג' לחזק על ידי זה אם הרב לומד כראוי או
 מתעצל, אצלנו אין כל החששות האלה, אין אנו ילדים קטנים, את השיעור יודעים
 אנו כולנו ולא קרה אף פעם שאחד מאתנו נכשל בשעת הבחינה, רבינו כבר
 איתמחי גברי בהתמדת לימודו ובסדר הלימוד, ולמה לנו להטריד את הרב בשבת
 אחר הצהריים ולבטלו משינת שבת וגם לבטל את שפורנו של שבת, הרב
 זוננפלד שפקח איה והבין שזה רק אטמלא השיב: יפה דברת! פטורים אתם
 מלבוא ונתפטרנו מן הבחינה, והיה לנו השבת למנוחה.

בכל יום בצהריים למד רבי יוסף משה קרויז - פופר המוהל - את התלמידים
 כתב ולשון עברית משעה 1 עד 2. אני הייתי מתקשה בכתיבת קשה היה
 עלי לסדר האותיות בשורה שוה, גם לבלכתני הנייר והידיים כדיו, פעם כנס
 עלי הסופר המורה ואמר לי: כשה שיכולים לצמוח שערות בכמות ידי כן תוכל
 אתה לכתוב כראוי יש לך יד קשה וכתב מכוער ואניך יודע להזהר שלא
 יתכלו הידים והנייר, מיד יצאתי מן השלחן ובבית אמרתי לאבא שאני הולך
 ללמוד כתיבה אצל ר' יוסף משה כיון שלדירק יגיעתי, נכנס בי דוח קנאה ונצחון
 והתחלתי לכתוב על כל ניירות שמצאתי ועל הדפים הקדומים שעל הספרים

וכתבתי כל כך הרבה עד שנעשיתי סופר אומן וכתב ידי נתפרסם ליסה ומצוין, אחר זמן מה באתי לר' יוסף משה במשרד הכולל ואמרתי לו: שיראה לי כפות ידיו לראות אם צמחו שערות, הוא שכבר שכח את הדבר הכיט עלי כמתפלא ואמר לי מה כוונתך בזה? הזכרתי אוחו מה שאמר לי ואמרתי לו: כמדומני שנצחתי אותו יודע אני לכתוב כהוגן וגם את השפה העברית כהלכה, השיב לי: יגעת מצאת תאמין.

ביום כ"ג אדר שנת תרמ"א נהייתי לבר מצוה שחל בשבת של פרשת החודש. ביום ראשון הקודם שאלני רבי אם רוצה אני שילמוד אותי דרשה, ואם רצוני בדרשה פשוטה או פילפולית השבתי: רצוני בדרשה ודוקא מטפולפלת ביום ג' התחיל ללמדני בשעות הפנויות של הצהריים מן שעה 12 עד 2. ובערב אחרי שהלכו התלמידים לביתם התעכב עמי כשעתיים, ביום השלישי והרכיעי למד אותי כל הדרשה וביום החמישי חזרתי עליה בעצמי חזרתי לפניו וידעתי על בוריה, הדרשה היתה על משנה: מיום שחבר בית המקדש התקין ר' יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה כל שבעה וכו' (סיכה דף מ"א). הרבי נחנה מאד ממהירות תפסיתי והכח אותי על כתפי ואמר לי אתה, חכם לכשירצה בערב אמר לי רבינו, היות שאביך בטח יכין סעודה שלישית של שבת עבור ידידיו וקרובי המשפחה לכן אלמד איתך דרשה מידרנית ואשלב בה פרשת החדש עם חג הבר מצוה וחג המצות יחד עם פתיחה נאה. הדרשה הפילפולית תדרוש בבקר בשעת קידושא רבא לפני הרבנים ודיירי כתי מחסה, והשניה תאמר בערב בשעת הסעודה חושב אני שתלמוד בנקל ותוכל לומר לפני הקהל כהוגן שאינך מן המתביישים כידוע לי, טיב הדבר ענית, רוצה אני בכל לבי רבי אמר לפני ביום הששי שתי פעמים את ההרצאה ומיד חזרתיה למניו, ותיקן במקום שהיה צריך לתקן ויצאתי מלפניו מלא וגדוש בשתי דרשות וגהנה מאד.

אבא היה או מן המתפללים אצל הרב שמואל סלנט—כמבואר לעיל— והתפללנו שם ביום הבר מצוה קראו אותי למפטיר וקראתי בעצמי, בתורה פרשת החדש הזה לכם וגו' וכן ההפטרה, בגביא, זכורני שבתורה קראתי בלי שום שבוש אף לא בטעמים, רק בההפטרה אמרתי למען אשר לא יפצו עמי, שכתוב יפצו כשורוק ואני אמרתי יפצו בתולם—משום שכתוב חסר ו'—אבא שש ושמה וכל הציבור אמרו לי, יישר כחך, מול טיב, נכנס בי רמות רוחא אחר כך נגשתי להרב סלנט אמר לי, מול טוב וצבט לי על לחיי ואמר: טוב! טוב!

אחר התפלה באו כל הרבנים והנכבדים שבבתי מחסה לקירוש בביתינו

ואמרתי הדרשה המפולפלת והתלמידי חכמים פלפלו יחד בפלפולא דאורייתא, בענינא של דרשתי :

אחר תפלת מנחה באו „לסעידת הבר מצוה“ ממנוי כולל הונגריה. גבאי החברה קדישא והראשי דגלים ורבים מידידי אבא גם הרבי רבי יעקב מן בא מביתו שבשכונת משכנות ישראל חוץ לעיר—בבחינת יבא בעל השור ויעמוד על שורו—, אחר אכילת הדגים קם רבי ממושבו ואמר : רבותי ! תלמידי חתן היום למדתי אותו הרצאה יפה אולם משום שלא למדתי אותו רק שתי פעמים מסופקני אם יוכל להרצותה לפני קהל גדול שונה כדבעי מה דעתכם הינסה לאמר או לא ? ענה הרב זוננפלד ואמר : נשאל את חתן היום, שאל אותי רבי : מה תשיב על שאלתי ? קמתי ממושבי ואמרתי ואדברה בעדתיך נגד מלכים מאן מלכי רבנן ולא אבוש, והתחלתי לומר בקול ובמתינות את הפתיחה וההרצאה כולה על בוריה וישבתי במקומי קם רבי ממושבו ואמר : רבותי, חובתי היא להגיד שבחו של תלמידי בפניו ובפניכם לא האמנתי שיהיה כל כך מהיר לשמוע וקשה לאבד מסופקני אם אני בעצמי הייתי יכול לומר בפימבי לפני קהל גדול בלי שום שגיאה אחרי חזרה מועטת כזו, יהי רצון שיתגדל בתורה ובמצות ובמעשים טובים להפארת הוריו ולתפארתו ולהפארת כל ישראל בן חכם ישמח אב—משבת זו נתן רבי ציניו בי לקחת אותי לחתן לבתו שהיתה בגילי, כאשר אספר להלן—ושמי יצא בעיר לגער טוב בעל כשרונות ובקי בתנ"ך ובגמרא וכו'.

פ ר ק ו

דירחנו בבתי מחסה היחה צר לבית אבא משום שאנו צאצאיהם גדלנו ושכר לו אבא שני בתים גדולים בחצר חזקת רבי אברהם ברבי אשר לוי— גיסו של רבי בינש סלנט—בפנת רחוב חברון ורחוב כותל מערב, תחלת הרחוב שהולכים לבית המדרש דייסין, בחצר העליונה דרו רבי יהושע ילין ורבי נפתלי ליאון—בנו של רבי בן ציון ליאון—ובחצר התחתונה דרו הורי ורבי אברהם בעל החזקה, והסבא נשאר דר בבתי מחסה עד יום מותו, הסבא שנשאר יחידי בדירתו בקש מהורי שירשו אותי להתגדל אצלו והוא ידא עבורי באכילה ולינה כדי שלא יהיה בודד לעת זקנתו ויהיה לו עם מי לשוחח כי חשב אותי לבר חכים, ההורים הסכימו וקבעתי דירתי אצל הסבא עד חתונתי בקטנותי הייתי גם בצויתא של הסבא כמסופר לעיל, ואולם הפעם הייתי מפותח וגדול והכרתי לדעת את „הסבא“ היקר באמת, הכרתיו לגדול בתורה צדיק תמים במעלות ומדות תרומיות בעל נפש עדינה ואצילה וכו'—כאשר כבר כתבתי בעולמו של הסבא—.

בעבודה ולא השגחת—ואחר כך בבקר לדעת אולי תחשוב שאני מזין ותמיד אני שוכח חרשה לך לקחת כסף. תאמר האיש הזה הוא מפורז ולא ידע אם חסר כסף. עכשיו מצאתי אותך נאמן ומהיום והלאה לא אשבח עוד לסגור.

בימים ההם עלה מגרמניה יהודי רווק בשם ר' אהרן זקס כבן ארבעים שנה ובבתי מחסה דר יהודי בשם מר סאיער בן ששים מעיר פרנקפורט וקראו אותו בשם דער פרנקפורטר היה לו אשה ובנות ביגרות. בתו הבכירה היחה למעלה משלשים שנה. באו שוכנים ושדכו אותה עם מר זקס, נשא אותה וסצא לו פרנסתו משעורים בגרמנית שנתן לגערים צעירים, שכר אותו אבא שילמד גם לי שפת ולשון גרמנית שעה אחת יום יום בבית הורי, —אבא רצה ללמדני גם השפה הערבית ולא רציתי שהיחה או ששה מתה, וקשה היה לי למודה. אחר כך התחרטתי על זה—התחילו האחים של אבא ואחיותיו שהיו קנאים לרנן באהליהם אחרי אבא שמקלקל אותי לגמרי ולא בלבד שמנית אותי לקרוא בספרים החיצונים אלא ששכר לי מורה ללמוד שפה זרה והגיעו הדברים עד שאחיו הצעיר רבי אברהם לא היה יכול להתאפק ובא אצל אבא ואמר לו : אני מזהירך שסוף סוף יהיה בנך אפיקורס והקולר יהיה תלוי בך חשיב לו אבא : רצוני שבני יהיה שלם כמדעים, —אחר כך נודע שה' זקס השאיר אשת בגרמניה שלא גרשה וחונתנו בקש שיתן גט פטורין לבתו. —

הסבא ידע שאני לומד שפת גרמנית, כן ידע שלמדתי מעצמי לקרוא גרמנית, רוסית, תונגרית, צרפתית, רומנית ויונית, וידוע אני לכתוב כתובת באלו השפות ולקרוא כתובת על פי דקדוקה של השפה ולא מיחה בי ולא באבא. פעם אמרתי להסבא : שאלה יש לי לשאול ממך למה בחוצה לארץ היית קנאי גדול כנגד ללמוד כתב ושפה נכריה עד כדי כך שנסיעתך לארץ ישראל עם בניך היתה בשביל שלא יכשלו בחינוך בבתי ספר, וגם כאן אתה מן המחונגדים לבתי ספר ומדוע אינך מעכב אותי מלמודי שפות זרות ? ואם אין אתה קנאי אלי למה אתה קנאי לאחרים ? שחק ואמר : שאלה גדולה שאלת תא ואמברך, בעצם הדבר אין אני קנאי ואני אומר שהאדם צריך להשתלם כדי שלא יהיה בור וחסר השכלה, וראית לדבר שאביך למד מעצמו כתב ולשון והשכלה ולא עכבתי על ידו—בני האחרים לא רצו ללמוד ולא למדו—וגם איני מעכב עליך. אני קנאי דוקא כנגד בתי ספר שלומדים בהם בכנופיא אצל המורים קלי הדת והמשרישים בלבבות התלמידים רוח של כפירה ומינות ומטילים ארס בתלמידיהם להיותם קלים בתורה ובמצות ועל כן בחוצה לארץ שחייב כל איש לשלוח את בנו לבית הספר—על פי חוקי הממשלה—לא רציתי להשאר שמה עם בני, מה שאינו כאן שלא יש חובה, מתנגד אני רק שלא ילמדו הכנים

בבתי הספר, אולם ללמד את הבנים על ידי מורה פרטי — כפרט אם הסורה מוחזק לשומר תורה וסציה — בביתו של אבי התלמיד ביחידות ולא בכנופיא אני אומר שכל אב צריך ללמד את בנו שיהיה כפי במקרא וכנביאים וכתובים לדעת כתב ושפה עברית וגם לועזית — אם הבן רוצה בכך — לסיכך אני מרשה לאבא שלך שילמדך הכל וגם יש לי קורת רוח מזה שאתה משתלם, — דברים טובים מפי קנאי זקן —.

אהר הבר מצוה אמר לי אבא שאתרגל לקרות בחורה כי יש לי כשרון בזה וזכרון טוב לזכור את הטעמים, קנה לי תומשים מדפוס רדליים הראשונים מכורך בעור יפה ותיקון ספרים — דפוס ווילנה הראשונים — והתחלתי לקרות הפרשיות במנחה של שבת ושני וחמישי בהמנינים שכחורבת ר' יהודה החסיד, אחר זמן בחן אותי אבא ומצאני ראוי לקרות כל הסדרה בשבת בבקר וקראתי במנינים את כל הסדרה ובכן נעשיתי קורא מובהק ורגיל ואז הייתי בן ט"ו שנה.

בשנת תרמ"ג כבר נחשבתי בין הקוראים בתורה המובהקים אבא, הקורא בבית הכנסת הגדול בית יעקב וגם היה המוהל דמתא — כמבואר בעולמו של אבא — ארע שביום הכפורים של השנה ההיא שהיה לאבא ימ"ל שני ילדים בחיך לעיר ואי אפשר היה לו לבוא חזרה העירה קודם קריאת התורה בבית הכנסת, שאל אותי אם אני רוצה למלא את מקומו ולקרות בתורה בבית הכנסת לפני הצבור הגדול שהיה מלא אל פה, ואם יש בידי אומץ שלא יהיה לי אימתא דצבורא, השבתי: מצדי אני מוכן אבל! אולי לא ירצו הגבאים והרבנים והקהל ואצא בבזיון, אמר לי: סייג להכמה שתיקה, תסדר עצמך ואני אכחין אותך ואם אמצאך מסדור כהיגון אז כשיגיע זמן של קריאת התורה בבית הכנסת ולא אהיה יחפשו אחרי בבית המדרש מנחם ציון מקום שאתפלל ולא ימצאו אותי ויחפשו אחר קורא בתורה, אז תעלה על רבימה וחאמר שתקרא אתה, תתעטף בטלית שיתיה אצלך מן המוכן ותתחיל לקרות...

כשהגיע זמן קריאת התורה הלך רבי שמעון מונזין השמש הראשי של בית הכנסת לקרוא את אבא, בא ואמר שאיננו, הספר היה כבר מונח על הבימה עליתי ואמרתי אני אמלא מקומו של אבא, ותיכף עטפתי עצמי בטליתו של אבא, קראו לכהן ואני התחלתי לקרות, הוקנים שבצבור רננו בחשאי: ביום כפור יקרא לפני הצבור בבית הכנסת הגדול שמתפללים שמה רבנים וזקנים ונכבדים נער בן ט"ו שנה? אחרי הקריאה התחיל ויצעקו: כעסו על אבא ועלי הנער שהיה לו חוצפה יתירה לעלות ולקרות בלי נטילת רשות מהגבאים ומהרבנים אולם כבר היה אחר המעשה — אבא לא קבל שכר בעד קריאתו בתורה רק קרא לשם מצוה ועל כן עשה מה שעשה —

מיום כפורים זה התחלתי לקרות בבית הכנסת הגדול בסירוגין בשבתות שהיו לאבא למול שני ילדים ולא היה ספק בידו לבוא לקריאת התורה. קביעות לימודי היתה בבית המדרש מנחם ציון: יחד עם חברי רבי נחום נתנון ולמדתי עמו עד שנשא אשה בת רבי בנציון זילברשטין, ואני נהייתי כבן י"ז שנה והתחילו לדבר לי שידוכים.

פ ר ק ז

בימים ההם היו רובם של יהודי ירושלים האשכנזים מעולי וצאצאי רוסיה והונגריה שהיו נקראים „פרושים או „מתנגדים“ שהתפללו נוסח אשכנז. „חסידים“ או כמו שקראו להם גשי ירושלים „חסידים“ היו רק מעט משום שהעליה מפולניה היתה אז קטנה, הפרושים והחסידים היו רחוקים אלו מאלו, פרושים לא התפללו אצל חסידים ולא חסידים אצל פרושים ורבים מהפרושים הותיקים מעריצי הרב אליהו מווילנה—הגרא—לא התפללו בשום אופן בבית הכנסת שאומרים בו בקדיש ויצמח פורקניה או „הודו קודם „ברוך שאמר“ גם לא השתדכו כמעט אלו עם אלו ונראה אז כעין נשואי תערובות...

בין האדמו"רים הקדומים נודע האדמו"ר רבי יעקב יצחק מפשיסחא שבפולניה ושם אשתו שיינדל, הוא היה תלמידו של האדמו"ר רבי יעקב יצחק מלובלין „החזוה מלובלין“, האדמו"ר הזה רבי יעקב יצחק מפשיסחא היה גאון וחרף עצום והעמיד תלמידים הרבה רבנים וגאוני תורה ונהרו אחריו אלפי חסידים ומפורסם בעולם בשם „היהודי“—למה קראו אותו כן יש על זה ספורים וגוססאות שונים אבל זה אינו נוגע לספרי—היהודי נולד תקכ"ז ונפטר בתשרי תקע"ה, הוליד שלשה בנים האדמו"ר רבי ירחמיאל מפשיסחא האדמו"ר רבי יהושע אשר שהיה גם רב בעיר פוריסוב וזליחוב שבפולניה, האדמו"ר רבי נחמיה מבצקעווע, הרב והאדמו"ר רבי יהושע אשר מפוריסוב ואשתו לייצא הולידו ד' בנים רבי יעקב צבי, רבי אריה מרדכי—נולד שנת תקצ"ג—רבי אברהם ורבי מאיר שלום, רבי יעקב צבי היה גם כן אדמו"ר ורב בעיר פוריסוב חבר ספר „עטרה לראש צדיק“, רבי אריה מרדכי רצו למנותו לרב בעיר נאועמינסק שבפולניה ולא קיבל הרבנות וגם לא חפץ להיות רבי או אדמו"ר, רק חי כאיש פרטי ולמד תורה יום ולילה ואחיו החזיקו אותו שהיו רבים ואלפי חסידים להם, רבי אברהם היה אדמו"ר לחסידים, רבי מאיר שלום היה אדמו"ר וגם רב בעיר גאריוועלין שבפולניה, חבר ספר „נוה שלום“.

רבי אריה מרדכי נשא לאשה את בת הרב והרבי ר' שמשון מזואלין שהיה מתלמידי היהודי וילדה לו בן את רבי יעקב שהיה רב באיזה עיירות

שבסולניה, ובמותה אשחזו כצעירותו נשא אשתו השניה חבתולה לאח בת איש עשיר מוורשה בשם רבי נפתלי דוב פעניגשטין ותלד לו בוורשה בן אחד ושש בנות.

בשנת תרל"ד חשקה נפשו של רבי אריה מרדכי ליסע לירושלים אמר: אני לא רב ולא רבני ופרנסתי היא מה שאחי מחזיקים אותי נכון הוא שאדור בירושלים לקיים מצות, ישוב הארץ ואחי יחזיקו אותי בכספם יהיה גם להם חלק בישוב הארץ, לקח את אשתו ושבעת ילדיו ונסע לארץ ישראל בדרך נסיעה קשה מאד כימים ההם מוורשה לאודיסה ומשם בספינה עד איסטנבול ומשם ליפו.

כשעלו באודיסה על הספינה מצאו שם את רבי יעקב שפירא הירושלמי נ"י שחזר לארץ מביקור בחוצה לארץ—שהיה כאן שוחס צופות ואחר כך משולחי של ועד הכללי וועד אפריקא בדרום אפריקא—רבי אריה מרדכי שמח מאד בבן ליתם הירושלמי, כן נלוה להם באניה משפחה אחת מגליציה שנסעה גם כן לירושלים, והוא הרב יהודה ליכוש ארנשטין שהיה רב בעיר פולטושן שברומניה ואשתו, חתנו רבי חנניה הלפרן ואשתו נתקברו הלבבות כדרך הנוסעים בספינה מאחים של הספינה, רבי אריה מרדכי שהיה לו בן בשם יהושע אשר ורבי חנניה שהיה לו בת בשם חנה השתדלו ביניהם והסכימו לכשיסתדרו בירושלים לישא יהושע אשר את חנה.

באלול תרל"ד הגיעה הספינה לנמל יפו, הנסיעה מיפו לירושלים היתה עדיין ברכיבה על חמורים, והקטנים שלא יכלו עוד לרכוב בעצמם על החמורים נסעו בתיבות שבצידי החמור באופן שכזה, קשרו שתי תיבות של עץ על האוכף של החמור מימין ומשמאל בכל תיבה הושיבו שני ילדים, וכדי לכוון את המשא נחננו אבן או אבנים בצד הקל שישתווה המשא, החמורים הלכו והתיבות התנענו כשעלה החמור על הר פחדו הילדים אולי יפלו לאחוריהם, כשירד פחדו פן יפלו לפניהם, ותהי צעקה גרולה, לרבי אריה מרדכי מסרו החמורים סוס לרכוב עליה, ומשום שלא הורגל לרכוב על סוס גם בעבור שהילדים בכו בשעת עליה וירידה, הלך רגלי על יד הילדים כל הדרך במשך מעת לעת בחום השמש עד שהגיעו לירושלים עיפים ויגעים, ורבי אריה מרדכי בא שבור ורצוף וברגלים נפוחות סרו לבית קרוביהם הגוהו תרי אחי החסידים המפורסמים רבי אליעזר מנחם והרב יצחק דוד בידרמן שכאו לירושלים מכבר, וזלחם נמצאו עוד כמה משפחות מפולניה, רבי אריה מרדכי הסתדר מעט מעט ושכח לו מערבי אחד חצר מטוארת עם בתים יפים, ונהיה תושב ירושלים, אחר כך התחילו לבוא משפחות מפולניה של חסידים ושל רבנים ורביים וגם ממשפחת היהודי, נחברו מתפללי נוסח ספרד

ושכרו להם ואף בני בתי מדרשית לתפלה.

רבי אריה מרדכי היה כירושלים ראש החסידים הפולנים. רבי' אי אדמו"ר
בבחינת זעיר אנפין, בכל שבת נהרו חסידים לביתו לקידושא רבא וגם היו רבים
שבאו אל ביתו בשבת לאכול פשטידא. כמו כן במציאי שבת התאספו אצלו
אנשי פולניה לסעודת מלוה מלכה וכן לסעודת ראש חודש, פרנסה היה לו בשופי
כי האחים שלו וחסידים שבפולניה החזיקו אותו בהרחבת ובכבוד וביתו היה
פתוח לכל.

רבי אריה מרדכי—רבינוביץ שם המספחה שלו—נחפרסם כירושלים בכבוד
רב באשיות הנעלה רחש לו לידיו נפש את גדולו וטובי ירושלים גם מהפרישים
בניהם הרב מאיר אוירבך—הרב מקליש—רכי שלמה זלמן לוי—בני של הרב
יעקב ליב ראש בית דין—רכי שלמה זלמן ביקר אותו תמיד בביתו וכן הוא
ביקר את רבי זלמן בביתו, גם הרב מקליש בא כמה פעמים לבית רבי אריה
מרדכי לסעודת ראש חדש, כה הסתדר וחי כירושלים משך שנים חיים טובים
שלום ושקטים ונעימים.

בירושלים נולדו לו עוד שני בנים ראובן ישראל כשנת תרל"ז, ונפתלי דוב

כשנת תרל"ט.

בנו יהושע נשא ארץ חגת בת רבי חנניה הלפרן לאשה כמדובר והוסכם
על הסמינת, הולידו בנים ובנות נינים ונכדים דור ישרים בירושלים, רבי יהושע
אשר הוא הסוכן והמוכיר הראשי של תלמוד תורה וישיבת חיי עולם, והוא זקן
החסידים של האדמו"ר מבויאן.

בין חסידי פולניה היה כאן רבי שלמה יצחק טורנהיים שוחט שנתחרש
ועל כן קראו אותו כאן „דערטייבערשוחט“ הביא עמי צעיר רווק ממקורביו בשם
אלעזר מנחם ועקסלשטיין, הצעיר הזה היה תלמיד חכם וטוב ראי ופקח נשתדך
הצעיר עם חיה בת רבי אריה מרדכי, חיו חיי שלום אך לא הולידו אזה שנים,
דרשו ברופאים עשו סגולות ומרחצאות בימה של יפו ובחמי טבריה ולא נתפקדו,
וכאן היה זקן אחד שמכר קפת במרתף אחד אצל חצר כולל גליציה סמוך
לבית המדרש רייסן ושמו ר', אברהם מעלער—קמחי—על שם פרנסתו, אמרו
עליו שהוא יודע סגולה או רפואה לחשיכי בנים שיולידו, הלכו הציג אצלו, אמר :
שיתן להם רפואה או סגולה בתנאי שאם יולידו בן זכר שיתנו לו „סנדקאות“,
אינו רוצה כסף רק המצות הכתיחו לו נפקדו ונולד להם בן והיה סנדק כמובטח לו,
רבי אלעזר מת בצעירתו בתשרי תר"ג על ידי אסון, היא היה משגיח על
הכשרות בבית המטבחים יחד עם חברו רבי יעקב יצחק טיטלבוים והוצרכו
ללכת יום יום רגלי מביתם עד הבית מטבחים שהיה רחוק מן העיר כמורד

הר הזיתים בצד מורח, כיום ג' תשרי הלך עם חברו לבית המטבחים כרגיל תקפיהו כאב הבטן ושלשול חזק ועד שבא לביתו נהפך לו מעי וחלה כארבעה ימים ומת - רופאים מנחמים לא היו אז - אשתו חיה: מתה תשרי תרפ"ג הניחו בן יחיד.

בימים ההם עלה לירושלים צעיר רווק נכבד מעיר הירדנה בשם ישראל אלעזר גילדויכס נשא את הדס בתי השניה של רבי אריה מרדכי היו להם בנים ומתו בקטנותם, הוא היה סוחר של אריג בד ומשי בסיסונות והיה נחשב בין הסוחרים הגדולים במקצוע זה, וסוכן וגבאי של תלמוד תורה חיי עולם כאן וגבאי בית הכנסת תפארת ישראל לחסידי בוואן, אשתו מתה עליו בחייו בשבט תר"ם והוא בחודש תרצ"ו.

אבא היה בימים ההם הבנקאי היחידי של היהודים האשכנזים בירושלים וכל הצידיקים וכספי חוץ שבאו מחוצה לארץ היו נמכרים ונתחלפים אצל אבא, גם רבי אריה מרדכי החליף אצלו הרובלם שהגיע לו מהאחים שלו בפולניה, והיה לו אשראי אצל אבא על חשבון הרובלם שיבאו לו ונתידדו זה עם זה. הוא נהג מנהג חוצה לארץ לשלוח את הבנות לשוק לקנות צרכי הבית ולפעמים גם להחליף הרובלם. אשתו הייתה טרודה בהגהלת הבית וטיפול הילדים והוא עסק בתורה ובמילי דחסידותא, ושתי בנותיו השלישית והרביעית עסקו בקניית צרכי הבית והחלפת הכספים, בהרגלי לבוא להבנק של אבא פגשתי לפעמים את שתי האחיות, וכן הייתי פוגש אותן ברחוב היהודים בשוק האטלזים ושוק הדגים ובחניות הכללת, ראיתי אותן יפות ומסודרות מלבושן נקיות וריזיות ובת צחוק על שפתן - כבנות הרביים שבחוצה לארץ - אמרתי בלבי אחת מאלו הייתי בוחר לי לאשה ופרט את השלישית, שנראית יותר יפה וזריזה.

וכאן היה זקן תלמיד חכם וגשוא פנים זריז ושמן בשם רבי יוסף שעהנאלד קראו אותו ר' יוסלה דאמברעופר' שהיה מעיר דומברווע שבגליציה היה מן החסידים אבל מעורב עם כל חבריות ואהב את כל יהודי כחסיד כמתנגד, וכולם אהבו אותו, סחר בשטר' גורל של זכסויה, ברונשויה, וכרלין, של חמש מערכות שמכר בירושלים ומהתפרנס הוא וביחוד, לצת זקנתו לא שחק לו הגורל ואבד את כספו בעסק זה ונעשה עני ואביון, מפני זקנתו לא הוכשר עוד לנהל עסקים או פקידות, ובכל זאת היה עליו ושמח ולא ניכר עליו שהיה עני, הסוחרים ובעלי בתים החניקו אותי בהלואות - על מנת שלא להחזיר - בדרך כבוד, היה לו מספר אנשים שהיה בא להם בפנים שוחקות וברברים: מה שלומך ר' פלוגי? והלה תחב לו מטבע בידו והלך לו, בין המלוים ותתומכים האלה היה

גם אבא וגם רבי אריה מרדכי שאצלו היה גם יוצא ונכנס בתור חסיד והיה מן העושים קידוש בביתו וגדולה לגימיה כו'.

מעם בא ביום החמישי להבנק של אבא לקבל את שלו ולא היה אבא במשרדו. בא לביתנו לחפש את אבא, ולא מצא לא את אבא ולא את אמא. רק אני ישבתי אל השלחן ועיינתי בספר, אמר לי שלום והחזרתי לו שלום הכה אותי על גבי ואמר מה שלומך היימקה? ושאל אותי על אבא אמרתי לו: בטח יבא עוד מעט שיחכה נחתי לו כסא לשבת, עלה בדעתי: הזקן הזה טובב כל היום וממתייגע בטח הוא רעב שאלתי אותו: אם הוא רוצה לטעום איזה דבר מתחלה סרב ואחר כך קבל נחתי לו רקיק וכוס קטן עם יין שרף ברך ואכל ושחה הבנתי שכונתי את השעה המתין והמתין ואבא לא בא, נחתי לו חצי בשליק - 15 מא"י - מדמי כיס שלי ברכני והלך לו לבנק של אבא וקבל את שלו, עברו איזה שבועות, שבת אחת כשישב אצל רבי אריה מרדכי ואכל פשטידא דברו יחד ענינים שונים עד שהגיעו לעניני שידוכים אמר לו רבי אריה מרדכי מאד רציתי להשיג חתן טוב ותלמיד חכם וממשפחה הגונה עבור בתי השלישית שהיא מצוינה מכל בנות, השיב לו ר' יוסף: אריה מרדכי! - דיבר עמו בלשון נוכח בהיותו זקן ורבי אריה מרדכי כבן חמשים שנה - ראיתי בן אצל נסע הרש הבנקאי והנה הוא אתרוג יפה, שמע לעצתי וחזור אחריי וקחהו לחתן לבתך ותהיה שבע רצון. ואף כי בימים ההם הית זה מן הנמנעות שחסיד ישתדך עם מתנגד אבל ר' אריה מרדכי שפקח היה אמר: נראה, ור' יוסף אמר איש חכם כמון לא תשגיח על שטותים כאלו, אמר: אם מה יצא הדבר יהיה למזל טוב. ושדכן היה בירושלים, שדכן בר סמכא שלא רימה ולא שיקר ושמו ר' מנשה רוט, הוא היה השדכן של בני הרבנים והעשירים, הכיר את כל דיירי עיר העתיקה האשכנזים, היה לוקח דמי שדכנות פרס הגון משום שלא הונה מעולם ואמר האמת, כאשר שאלו חות דעתו על שידוך ואם הבין שאינו ישר, השיב כלך לך מזה, זה לא בשבילך פלוני לא ישתדך עמך וכדומה. רבי אריה מרדכי שלח אחריי ושאל אותו אם מכיר את נסע הרש ואת בנו השיב לו: זה שידוך טוב והגון אבל מסופקני אם נסע הרש יואל זה משום: (א) הוא פרוש אז מתנגד כמו שאומרים. ולא ירצה להתחתן עם חסיד וגם ממשפחת רבייט, (ב) הוא יכול לשדך את בנו עם בת עשירים או רב שירצו להשתדך עם הבנקאי, בפרט שבנו יש לו שם טוב שהוא מן הטובים והמצוינים ויוכל לקבל נדוניה גדולה מה שאין יד כבודו משגת. השיב לו: מה איכפת לך, ילך וישאל אותו ואם הוא זיוג מן השמים יתרוצו שני הצדדים. בלילה בא ר' מנשה לאבא והציע לפניו את השידוך, אבא שפקח היה נכנסו הדברים באוזניו ואמר אם נכבד כזה

ממשפחת גדולים ואצילים צדיקים מפורסמים, איש אשר ביתו פתוח לרוחה והוא רב צדקות והבת יפת תואר נקיה ומסודרת רוצה לשדך בנו מה טוב, אני פרוש והוא חסיד בשביל זה אין לדחות את הדבר, התבונן ואמר לר' מנשה שיתעסק בזה והזמין את רבי אריה מרדכי לפגישה, נפגשו ודיברו באריכות ולא באו לעמק השוה ונפרדו, זה היה בחודש אייר תרמ"ה, אחר כך נסע רבי אריה מרדכי לפולניה לסייר נכסיו ונשחקע הדבר.

אחרי כשבועיים בא רבי יעקב מן—שנתן עיניו בי עוד ביום הכר מצוה שלי כמסופר לעיל—לילה אחד לאבא ואמר לו: רצוני שנתחן בנך תלמידי החביב לי ישא את בתי, היא והוא מכירים זה את זה ואין אנו צריכים לשדכנים נשתוה בינינו, כמה אתה נותן לבנך, כמה אני נותן לבתי במשך יומים השתו על הכל, אבא שאלני להסכמתי נענעתי לו בראשי, כתבו ראשי פרקים והוגבל זמן החתונה לחודש אלול.

ראש חודש אלול כשנצטרכו לכתוב תנאים אחרונים ולהגביל יום החופה אמר מחותני רבי יעקב מן לאבא רצוני לעכב זמן החתונה עד אדר כדי שהזוג יתבגרו יותר, מה דעתך? הסכים אבא, ולפני ראש השנה חלתה הכלה בדלקת הריאה וקודם יום הכפורים מתה, אחי אברהם ע"ה שהיה צעיר ממני בשבע שנים ורבי יעקב מן היה לו בת בגילו של אחי זה אמרו רבי יעקב מן ואשתו להורי אם לא זכינו להשתדך בבתנו זו, נשאר מחותנים בבתנו הצעירה ובנכם הצעיר, וכן היה ואחי נשא את פעשע בת רבי יעקב מן ונשארו מחותנים וקרובים כל הימים.

אחר חג הסוכות חלה רבי אריה מרדכי בפולניה בצרו הימנית, דרש ברופאים ולא הוטב לו, פרופיסר גדול אמר לו שיש לו אבנים בכבד, פחד וחזר לירושלים בשלהי חשון, בו ביום שלח אחר רבי מנשה רוט השדכן ואמר לו שילך לאבא לגמור השידוך, ואודות התחייבות לא תהיה מניעה כי יתן כפי אשר יושת עליו, אבא אחרי שראה מה שקרה עם השידוך הראשון, לא הפריז הפעם בבקשת נדוניה ואמר לרבי מנשה: רבי אריה מרדכי יתראה עמי ונשתוה, נפגשו ונשתחו שאבא יתן 50 גולדן זהב—40 לאי—והוא יתן 600 רובל—הרובל היה 145 מא"י—ושש שנים מזונות על שלחנו, כדי שאשחלם בלימודים ואהיה כרצון אבא רב וגדול ומושלם בישראל, רבי אריה מרדכי רצה לתהות על קנקני, אחר חפלת ערבית נפגשו. יחד בבית הכנסת של הספרדים—המיוחס לרבי יוחנן בן זכאי—פתח במילי דעלמא סיפורים שונים, והקשה לי קושיא אחת על תוספת בכא מציעא ותירצתי לו תיכף בפשיטות, צבט לי על לחיי צביטה של חבה ונפרדנו בידידות.

רבי אריה מרדכי שלח לומר לאבא שרוצה לכתוב, ראשי פרקים, עוד בלילה זה אמרתי לאבא לא רצוני לדבר עם הבת, וגם צריכה לדבר עמי, אבא שלא היה קיצוני גם רצה בתקנתי אמר הצדק אתך. שלח לאמר לרבי אריה מרדכי שרוצה שהבן עם הבת יתראו יחד, הוגבל מקום לפגישה שהיינו שנינו לבדנו (ג) שותחנו ושאלתיה אם היא מסכמת בכל ואמרה: כן. כן שאלה אותי אם אני מסכים בכל לבי ועינתי כן.

שמחת התנאים נערכה בכית רבי אריה מרדכי, באו משפחת אבא ואמא וידידיו של אבא, מצד רבי אריה מרדכי באו בני משפחתו וחסידיו, והיה זה חידוש בירושלים שמתנגד יתחנך עם חסיד ועוד גם סמשטת רביים, אבא היה הראשון שפרץ גדר זה והאחים שלו ואחיותיו לחשו זה לזה: נסע הרש הפסח השתוך את בנו המושלם עם חסידים, הנחור יתקלקל שיטה מדרך הפרושים לפגור זמן התפלה וזמן קריאת שמע וכו' וכו' אולם מפני כבודו של אבא לא אמרו לו הדברים בפניו.

התנאים נערכו בלילה כיד העשירים בהרחבה ופזרונות ובסדר טוב, הכלה בעצמה שרתה את המסובים כנהוג אז באירופה, גם לי החתן הגישה עוגה ותה וגתנה בפנים שוחקות, ה"קיצונים" וכן רבים ממשפחת אבא קרצו בעיניהם איש לרעהו ורמזו בידיהם על הקלות שבדבר שהכלה תסובב בין הגברים לשרת את המסובים ולתת להחנך כיבוד בפהרסא... כשהציבור נתמעט ונשארו רק הקרובים ביותר ושוחפיו של אבא הזמין אותנו המחותן לסעודה קסנה ויפה, הרב שלמה זלמן לוי גבאי החברא קדישא וידידו של אבא ושל המחותן, היה הסדרן והעסקן בעבודה זו, בילו איזה שעות בלילה ונפידו כולם באהבה ושמחה.

התנאים היו בראש חודש כסלו; והחתונה הוגבלה לחודש שבט, וארשתי לי לאשה את הבת השלישית שלו חנה יוסא כמו שהיה בדעתי מכבר, כשבאתי להתפלל במנינים שבחורבת ר' יהודה החתן סבבוני הסתפללים והחבריא של

(ג) בימים ההם נגמרו שידוכים רק בהסכמת ההורים סבלי שאלת פי הזוג כלל, ובכדי לצאת ידי מחובת ראייה - שאסור לקרש אשה עד שיראנה - היה החתן הולך בלויט אביו ועוד אחד מקרוביו לגדר הארמנים שהיה סם איצטבא גדולה וחצר גדולה מרובעת ולמעלה על האיצטבא נסוע אילן סרק גדול וישן שענפיו מרובים. תחת אילן סרק הזה ישב לו החתן עם שני שומריה, אחר כך באו הכלה והאמה ועוד אשה מקרובותיהן, העבירו ארץ רחלה לפני החתן והלכו ר' אמות במקום הפנוי לדרבם, והחתן ראה את הכלה בסיקור עין מרחוק בלבד לא התקרב ולא דיברו יחד.

אבא בדברים: מזל טוב! נשתדכת עם חסידים? אחד אמר: מה בכך! הוקבעה הלכה עמוני ולא עמונית. אמר השני: מפורש בתלמוד ונשותיהן יותר מהם. הייתי לשיחה בפי הפרושים הקיצונים שאמרו יהרג ועל יעבור אף בקוצו של יוד ממנהגי הרב מוילנה—הגר'א—כמו כן שאלו החסידים את מחותני מה ראה לשדך את בתו עם מתנגד, כלום לא מצא בין החסידים בחור בעל כשרונות וטוב? השיב להם: וכי תחשבוני לספס דברתי עם הנער ומצא חן בעיני, סחורה כאשר אהבתי, אינו ביישן ואינו בטלן יש לו שכל ישר ועל הקושיה שהקשיתי לו—שהיה קושיה עצומה—השיב על אחר במשיטות. נדבק אל לבי ולא יכולתי להסתלק ממנו, אני מקוה שהוא זיוג של בתי ומה' אשה לאיש.

בחנוכה הופקד המחנות אותי ואת אבא משפחתו ושותפיו, ואת משפחתו וידידיו לסעודה גדולה עם לביבות והיה ציבור גדול, אמרתי דרשה קטנה—במקום הדרשה של החנאים—הרב זלמן לוי עסק במסבב והיה הסדרן של המשתה והכלה שרתה את המסובים, אחי הסעודה נתנו להמסובים תה עם רבה—על ידי הכלה—והכלה קבלה מתנות מהמסובים 40 חיר'ס. מסבב של זהב דקה מאד—בערך 800 מא"י—נקבו בהן נקב קטן וחרזו אותן על פתיל תכלת ולבשו על צווארן לתכשיט שנקרא, סאלבע',—נשי הפלחים נושאים עוד כהיום תכשיט כזה—השמחה הייתה גדולה, וזו הייתה הפעם השנייה שפרושים עם חסידים היו מסובים על שלחן אחד באהבה וריעות.

בחודש טבת גולד נכד לקרובנו רבי יעקב שפרה"ס—המוזכר בעולמו של אבא פרק א'—כיבד אותי ואת הכלה שלי בהבאת הילד לבית הכנסת על ידי הכלה ומסירתו ליד החתן וכן בחזרה (קוואטער באדיש).

ר ב י י ע ק ב ש פ ר ה ' ס :

גולד בירושלים בבית האר"י—הבית שנולד בו הרב יצחק לוריא—בית ישן וחשוך שבו היה רק חלון קטן יורדים אליו בג' ד' מדרגות, ושם מרתף חשוך שהיה בית השנייה. במאגארא זו—כן נקראת בערבית—נולד לפי הסעודה האר"י וגם רבי יעקב, הוריו גרו בכית הזה כל ימי חייהם וגם הוא דר בבית הזה עם בני ביתו כל ימי חייו, היה איש חלוש וסבל מאיזה מחלה, היה ירא ה' צנוע ומעלי, יהודי מתבודד, גמר תפלתו ולימודו והלך לו לביתו לעסוק במלאכתו קליית קפה וטחינתו בגלגל גדול ועבד קשה בחולשתו לסובב את הגלגל הגדול, אשתו—גיסל—עסקה במכירת הקפה שקלה את הקפה באוקיות, חצאי אוקיות, ורבעי אוקיות, ונתנה בכיסו גייר ורשפה על כל כיס המדה ואת שם בעלת הבית שלה מיעוד הקפה, נתגה הכיסים לפח הנפט וסבבה ברחובות לחלק ללקוחותיה, בקפה

של ר' יעקב שפרה'ס לא היה שום חשש של תערובת שעורים או אפונים כי היה איש אמונים מאד, ולחנן הססח קנו כמעט כל האשכנזים את הקפה של ר' יעקב שפרה'ס שהיה נאמן ומוחזק למדקדק בעניני כשרות, והקפה שלו היתה נקראת, קפה שמורה וזוהי היה מתפרנס הוא וביתו בדוחק והיה עני כל ימי חייו. סמוך לראש חודש שבט התאספו אבא והמחותן ושני חתניו בביתו של הסבא—מפני כבודו—להשליש הנדוניא ולהגביל יום החופה, כשבמרתני שיעורי עם חברי רבי נחום נתנון אמרתי לחברי אני הולך לבית הסבא להיות נוכח בשעת כתיבת חנאים אחרונים שלי, עליתי לביתו של הסבא דפקתי על הדלת ונכנסתי בלתי קרוא שמחו בי מאד וכבר היה אחר הכתיבה והסבו על אכילת כעכים ותה והמחותן אמר לחתניו: התתן אינו בסלן כלל ונתן לי מיד 10 פרנק זהב—8 שיללנגים—טחנה בשביל אמיצות לב שהיתה בי, אמרתי לו מה שייכות אמיצות בזה, רציתי לדעת אם הכל הולך למישרים הלא זה גונע לי הכה לי מחותני על כתפי וקרא לפני מה שכתוב בחנאים אחרונים ושאלני מה? אתה שבע רצון? שב אצלי ואכול כעך עם תה, אמר ר' אלעזר חתנו הכעך צריך תחנן לשלוח להכלה ואני אהיה השליח בדבר וכן עשו.

פרק יד

יום החופה הוגבל ליום ג' שבט תרמ"ד, הורי גרו אז בחצר חזקת רבקה אגאסי ברחוב שאצל כותל מערבי על יד חזקת הרב משה מלכה, נגר הרחוב שהולכים להתמקדן ורחוב המהכמה - בתי הדיינים של הערביים—השכנים היו רובם ערביים ממשפחת החוסיינים הנשישיכים והחלדים וחזני מסגד עמר, חיו אתנו בידידות ואני התרועעתי עם בניהם בני גילי, בקריתם בבתיהם והם בקרו בביתנו, בתחלת הכניסה לרחוב המוביל למידען, גר בחצרו שייך יוסף אל חוסייני מלומד גדול חבש לפסה ירוקה על ראשו ולבש מעיל שחור ארוך וגדול וסביב צווארו מטפחת גדולה של צמר לבן, הוא היה בקי בחמשה חומשי תורה וידע הרבה מדיני ישראל, פעם הייתי בביתו ושוחחתי עם בנו שהיה מעט יותר גדול ממני בשנים, אמר לי השייך יודע אתה שהנביא שלנו מוכר בתורתכם: כתוב ולישמעאל שמעתין וגו' וזרבה אותך, כמאד מאד גימטריא, מחמד, את שייך יוסף פגעתי בספינה בפעם הראשונה שנסעתי לחוצה לארץ והוא נסע לקושטא—אינסטמבול—ביום השבת כשהיינו מטיילים על הספינה בא אלי והביא לי כוס עם קפה שחורה חמה אמר לי: אצלך היום שבת שאסור במלאכה ובבישול הנני מכבד אותך בקפה חמה, אני יודע את הדין, שאצלכם אסור לשחות מה שאינו יתירי מבשל לכתחלה בשבת בשביל ישראל אולם אני אומר לך שלא צויתי

לבשל ביחוד בשבילך רק בשבילי, ואמרתי לבשל שיעור שני כוסות שיהיה גם לך וזה מותר, לקחתי ממנו הקפה והודיתי לו כפי נוסח הערביים.

שבת לפני החתונה היה בבית הירי, קידושא רבא, באו כמה מאות אנשים עד שהבחים והחצר הגדולה היו צר מהכיל, ואבא אמר לי שבשבת זה נחלקו 1000 עוגות—שקורין לעקאח—

או לא היה נהוג לכתוב בעתונים הזמנה לחתונה, וכן לא שלחו הזמנות על ידי הדאר כנהוג היום, רק על ידי מודפסים שנשלחו על ידי שליח מיוחד, אבא שהיה הבנקאי של ירושלים, וכל בני ירושלים כיהודים וערביים ונוצרים סתרו עמו, כן היו לו ידידים רבים מהשכנים הערביים שברחיבות הסמוכים, וכן למחותני היה משפחה גדולה והחסידים הרבים שלו, הזמין על כן אבא 4000 כתבי הזמנה שנחלקו על ידי ארבעה שליחים, לבד הזמנות בגרמנית וצרפתית עבור הקונזולים והפקידים, פקידי הבנקים, פקידי בתי הדאר, פקידי דיר על ארמן ודיר היוני ולכל הרופאים היהודים ושאינם יהודים.

החופה היתה בחצר הגדולה שעל חורבת ר' יהודה החסיד, והרב שמואל סלנט היה המסדר קידושין, הקונזל אוסטריה-הונגרי שלח את ארבעת סריסיו (קאואוסים בערבית) וביד כל אחד מהם מטה עם ידית עגולה של כסף ברהשו ובידו השנייה שרביט עם יד של כסף, שני סריסים הלכו לפני והכו במטותיהם על הארץ דרך כבוד כמו שהולכים לפני הקונזל כשהולך לביקור רשמי ובהשרביט פנו את הדרך, ושני סריסים הלכו לפני הכלה מהבית להחורבה וכן מהחורבה חזרה עד להבית, חצר החורבה היתה מלאה כולה עד להרחוב טרוב הבאים. נוכחו כמעט כל יהודי עיר העתיקה וממלאי מקום הקונזולים האוסטרי, הצרפתי, והרוסי, ממלא מקום האפסטרירך הארצי והיוני, פקידי הבנקים, פקידי בתי הדאר האוסטרי והתורכי כל המפדנים הערביים השכנים ברהוב, לא היתה עוד בירושלים חופה שכזו ברוב עם ובהשתתפות כל המפלגות, משעברנו דרך שוק הערביים יצאו כולם מחנויותיהם וברכנו ברכת מזל טוב והרימו את ידם דרך כבוד, כי כולם הכירו את אבא ואמרו זה לזה הנה ההונת בן הבנקאי עם בתו של רב (חכם) גדול.

כשיצאנו מרהוב החניות של הערביים נמר חזתני לאבא שהזוג ילכו שלובי יד בכל הרחוב עד הבית, נתרצה אבא ושוב נמצאו קיצונים שרגנו בקול ואמרו זה לזה זהו מנהג החפשים ובירושלים לא נראה עוד כדבר הזה!

כשהגענו לבית חלק אבא והוחנו כספים לעניים, במטבעות של 10 מאי, 15 מאי 20 מאי, 80 מאי, בקשם שיברכו את הזוג והשמחה תהא מבורכת.

מנגנים בכלי זמר לא היו בחתונתי כי נאסר זה בירושלים מטעם הרב מאיר אוירבך והרב שמואל סלנט משום מעשה שהיה (עיין בזכרונות אות נ"א), במשתה הלילה נוכחו אנשים כל כך עד שהרבה חזרו לבתיהם כי לא היה להם מקום בבתיים ולא בחצר אף לעמוד צפופים.

בכל לילה בשבעת ימי המשתה ערך אבא סעודה להרבה מידידיו, חליפות בכל לילה, היה שבוע של קור ושלג ושתו יין הרבה להפיג את הצינה, והאריכו בשמחה ובריקודים לילה לילה עד שעה ארבע קודם הבקר.

אבא ספר לי שהכין חמשה כדים גדולים מלאי יין אבל וודאי ששתו פי ארבע וראה בעין שהברכה היתה מצויה שאבו ושאוּבו והיין לא כלה...

ביום השביעי אחר הצהריים הכין אבא סעודה גדולה מיוחדת לחברה קדישא, נוכחו כל גבאי החברה והראשי דגלים וכל החברים גם שותפיו של אבא ואוהביו וכן של חותני, הסעודה נמשכה עד שעה תשע בלילה, בלילה ההוא היה שלג גדול והיו צריכים ללוות אותנו לבית חותני, הקהל היה מבוסס הוחלט שכל הציבור ילכו עם החתן והכלה לבית חותני לשתי תה. הסכים חמי לזה, כן הוחלט להשיא משואות, לקחו קורות ארוכות שמו רשתות של ברזל על הקורות, ברשתות נתנו עצים והדליקום, צעירי בני החברה קדישא הלכו עם המשואות. הערביים שישבו בבתי הקפה שברחובות עם נרגילהם יצאו כולם לראות בשמחתנו ואין מכלים. כשבאנו לבית חותני בחאן אל זעת סביבה של ערביים—כהיום יש פחד ללכת שמה אף ביום—אמרו הציבור: השלג גדול והקור חזק צריכים לחמם את נפשותינו על כן יכין להם חותני משקה של פונש (מרתחין מים ונותנים לתוכן הרבה סוכר ורום חזק ושותים את המשקה בעודה חמה זה מחמם את הגוף ומשכר מאד), „אימר ועושה“ השיגו שני מיחמים של נחשת קלל גדולים הביאו רוֹם וסוכרה והצעירים טפלו במהירות, נגמר הפונש והשתיה כדת אין אונס, יש ששתו שתיים שלש כוסות ויש ששתו ארבע וחמש, המשקה עשתה את פעולתה עד שהיו כולם מבוססים שתו ושמוּחו עד סמוך לאור הבקר, וכל מי שגמר לשתי תטמין את כוסו באפר הכירה כה טמנו קרוב לחמשים כוסות באפר הכירה והלכו לביהם מבוססים.

כשקם חותני בבקר ופתח את פתח ביתו מצא את רבי אברהם פרוסט—קורפירער—ואת רבי אברהם זקס—שותפו של אבא—ורבי מנדל לבל מונחים כפגרים בהאכסדרה המקורה אצל פתח הבית, פחד וחשב מי יודע מה קרה להם הקיצם ופתחו את עיניהם ופהקו, שאל אותם פשר דבר? אמרו: לא כלום, לא היו יכולים לילך לביתם מרוב השתיה הטילו עצמם על הארץ וישנו. חמי וחמותי ראו שחסרים 50 כוסות וחשבו אם נשברו היכן השברים? ואם נאמר שנגנבו

זה דבר שאי אפשר, בטח עשו הקהל איזה "שפיצלי" חפשו ומצאו את הכוסות באפר הכירה והיתה טרחה גדולה לנקותם.

ביום השמיני בערב הכין חותני סעודה מיוחדת למנויו אנשים נכבדים והיתה כעין סעודה של עצרת ובזה נגמר סדר שבעת ימי המשתה עם ביטול עבודה ביטול עסק וביטול לימוד וכל אחד חזר לעולמו, ואני יצאתי מעולמו של אבא ונכנסתי בעולם שלי לראות חיים עם אשתי.

למחרתו הלכתי להרב שמואל סלנט—כפי הנימוס—ברכני ברכת מזל טוב, ואמר לי: מה שהחסידים אומרים על היהודי איני יודע, רק זאת אני יודע שהיה גדול בתורה וחרף עצום.

ימים אחר שבעת ימי המשתה קרא חותני אותי ואת אשתי חנה יוטא ואת חמותי, לנו הזוג הצעיר למד איך להתנהג בחיים לחיות בשלום ואת חמותי בקש שלא תתערב בין הזוג ואמר: זו רעה חולה אם האמא או החיתנת מתערבים בין הצעירים, זה גורם לידי קטטה שנאה וגירושין, לאשתי אמר: את בתי יצאת מרשותי לרשות הבעל וכו' וכו' עכשיו אתם נכנסים לעולמכם הפרטי תחיו חיים טובים ומאושרים לשמחת הוריהם, את תהי אשת חיל ועקרת הבית ואתה תגדל בתורה ובמעשים טובים.

שני גיסי רבי אליעזר ורבי ישראל למדו יחד בכל לילה שיעור טור אורח חיים עם בית יוסף בבית הכנסת תפארת ישראל, בקשם חותני שיצטרפו גם אותי עמם כדי לתהות על קנקני, למדתי עמם איזה לילות ואחר כך הפסקתי, חותני שאל עלי את חות דעתו של גיסי רבי אליעזר—שהיה תלמיד חכם ובעל שכל—אמר לו: הוא לומד במהרה ויותר טוב מאתנו והבית יוסף שגור בפיו.

לעיל בספרי כתבתי שחותני בהיותו בפולניה הרגיש כאב בצדו הימנית, והרופאים אמרו לו שזה לקיחה בכבד, בשלהי תרמ"ד נתעוררה המחלה לחותני ובחודש תשרי תרמ"ה נפל למשכב וסבל כאבים ויסורים ושכב חולה כעשרה חדשים, על ידי זה הורע מצבו הכלכלית מריבוי ההוצאות לרופאים ורפואות, הכנסתו מחוצה לארץ גם כן נתמעטה ונמצא במצב דחוק, אולם עלינו דאג שלא יחסר לנו מאומה, וקמץ מהוצאתיו כדי שיהיה אצלנו הכל כדבעי, לא יכולתי לסבול דאגתו וצערותו ממחלתו ומצבו הקשה, והרגשתי כי אנחנו—אני ואשתי ובתנו הפעוטה—נופלים עליו למשא, אמרתי לאשתי: רצוני שנעזוב את שלחן הורייך, בית לדור יש לנו כמו בעלי בתים חשובים, 18 פרנק לשבוע יש לי—חצי לאי ועוד—את תדעי איך לנהל ולסדר הכל, תקני איזה כלי בישול וצלחות וכו' ועוד בלילה זה נאכל משלנו, ועל שלחנו לעת עתה די לנו עד שאראה איזה מוצא

לכסף מאיוו פרנסה, היא היתה שבעת רצון שכאה ההצעה מצדי לא מצדה, אומר ועושה. נכנסנו לבית חמי ואמרנו לו שהוחלט אצלנו מהיום והלאה לאכול משלנו ולא ישונה—אשתי אמרה לו שזה בא מצדי אני—נשתומם חמי ואמר לי: יש לך נפש יקרה ולב טוב.

אחר חג הפסח גברה מחלת חמי והרופאים אמרו שמוכרת ליסע לקרלסבד, במשך שתיים השיג דרכיה—או לא היה נצרך לא בקשה בכתב ולא תמונה ולא ויזה—והוסכם שיסעו עמו אשתו—חמותי—ובנם הגדול רבי יהושע אשר ארוז את המוודות ונסעו בעגלה—רכבת לא הייתה עדיין—ליפו שלטלו עצמם כל הלילה ובאו ליפו עייפים מאד. החליטו לנוח יומים, בערב יום בוא הספינה קנה בנם כרטיסי נסיעה עד טריאסט, ביום הנסיעה בבקר אמר חותני לאשתי ולבנו: איני נוסע לחוצה לארץ, בשום אופן לא, אולי אמות שם מה יאמרו הבריות אריה מרדכי הפקח עשה שמות גדולה ומת בחוצה לארץ ולא בארץ ישראל, החזירו את הכרטיסים וחזרו לירושלים, באו בבקר לפני שער יפו ועד שהביאו אלונקה לשאת אותו עליה לבית היה מונח בעגלת תחת השמש הלוהטת ובכה הרבה, מחלתו התגברה וסבל כאבים חזקים ויסורים גדולים והגיע לביתו במצב של מסוכן בנו רבי יהושע לא סר ממטתו—כשבני כיתו היו כבר שינים—היה אומר וידוי שכיב מרע בכל לילה והתפלות שבספר מעבר יבק בחשאי ובצנעא שלא ישמעו בני ביתו ויצטערו.

כשבועיים לפני מוחו צוה להביא לפניו את בתנו הפעוטה—כמבואר להלן—נשק אותה ובכה הרבה.

סמוך לפטירתו שלח לקרא את רבי ניסן בק. ראש בית הכנסת תפארת ישראל לחסידי בויאן ובקש ממנו שאחר פטירתו יסכלו אותו במקוה כשרה של מ' סאה ולא של מי שאובים בהמקוה שתחת בית הכנסת הנזכר וצוה שישפכו את המים שבמקוה וינקוה היטב ואחר כך ימלאו מים כשרים ויחממום למען יכלו גם בני החברה קדישא לרדת לטבול אותו, ונחר טבילתו ליתן מים אחרים בשביל הציבור, ותיכף עשה עם רבי ניסן חשבון ההוצאות ושלם לו הכסף בתנאי שאסור לו לגלות מזה לשום איש בעודו בחיים למען לא יתוודעו בני ביתו ויצטערו, קבל ממנו תקיעת כף על זה ור' ניסן נתן לו קבלה ופתקא חתומה שיפשה הכל כפי המדובר ביניהם.

אור ליום ג' תמוז נפטר חותני מתוך וידוי, הוכרז בעיר לבוא לגמול עמו חסד האחרון, תיכף בא רבי ניסן בק והודיע שנמר עמו לטבול אותו במקוה על כן יעכבו את ההלויה עד שיסדר הכל כראוי, אבא שהיה הגבאי ראשון של החברה קדישא ומחותנו של הנפטר פשם את בגדיו ונכנס למקוה להטבילו

אחז את הנסטר תחת אצילי ידיו וטבל אותו ג' פעמים והרים אותו מן המים ואמר אבא: שהרגיש שהמת מרים את עצמו מן המים כמו איש חי וזה היה בעיניו חידוש ופלא, וכמה פעמים כשהגיעה שיחה מחותני שח לי על הפלא הזה, נסמן בהר הותית אצל קברי שארי בשרו הנהו תרי אחים הרבנים הצדיקים אלעזר מנחם ויצחק דוד בירמן מלעלוב, וזה נוסח מצבתו: „פ"ג הרב החסיד מוה"ר ארי' מרדכי נהרב הצדיק ר' יהושע אשר נהרב הקדוש יעקב יצחק וצללה'ה (ר"ת ז"כר צדיק ליברכה לחיי העולם ה'בא) נ'סטר ג' לחודש תמוז תרמ"ה תנצב"ה“.

בן י"ב שנה היה במותו (מיתת שמואל הרמתי) יהי זכרו ברוך.

ביום הכפורים שנת תרמ"ה התפלל חותני בבית המדרש של העוגנה—החצר והבית המדרש היו שייכים לאשה עגונה ידועה בירושלם—משום שבית המדרש הזה היה סמוך לביתו וקשה היה לו לילך ולהתפלל בבית הכנסת הוורשאי שהתפלל תמיד שמה, אשתי היתה אז מעוברת עם בתנו הבכירה ולא יכלה גם כן לילך לבתי מדרשות הרחוקים התפללה גם כן בבית המדרש הזה, אחר תפלת כל נדרי ואמירת הפיוטים הלך לביתו בלויית אשתי ראהה איך שהוא מביט על הארץ ושוב סבב עצמו לכל ד' רוחות ומביט על הארץ, ומנענע בראשו והיה נרגש שאלה אותו: אבא מה לך כל כך נרגש ומביט על סביבך? אמר לה: איני רואה את הצל שעל ראשי—סימן הוא שבשנה זו ימות—והזהיר אותה ככל תוקף שלא תגלה זאת לשום אחד מהמעפחה, שמרה הדבר בלבה ואחר פטירתו ספרה זאת ואמרה שהיא ידעה שבשנה זו ימות ותיכף אחר סוכות נחלה בחליו שמת בה.

ר ב י א ר י ה מ ר ד כ י ר ב י נ ו ב י י :

היה גבה הקומה ובעל הדרת פנים יפה תאר וזקנו מגודל ומסורק בסדר. פאותיו מרוחצות מסורקות ומסולסלות, כשעבר ביחוב הביטו אחריו לרוב יופיו והדרתו, כשבא מפלוניה לבש ספדיק גם בחול אחר כך לבש בחול כובע גבוה של קטיפה ובשבת ספדיק יפה, היה מקדים בשלום כל אדם בפנים יפות ושמחות כשבת צחוק על שפתיו, היה בעל נפש עדינה, אוהב כל ישראל באין הבדל של מפלגה היה חבר טוב ומוטיל לכל אחד והתענין בחייו ומצבו של כל יהודי ועזר לכל בכסף או בעצה והשתחף בצעריו של כל איש, עם זה היה חכם מדיני ופקח גדול וחרוף עמקן ובעל מעשה, תלמיד חכם גדול ואיש האשכולות במלא המובן.

גם בין הערביים היה אהוב ומכובד קראו אותו „חכם מרדכי“ היה קונה

מבעלי בית הבדים הערביים שמן שומשמין ושמן זית להצטרפות משפחתו הגדולה ולחלק לבעלי בתים עניים צנועים והרבה שאכלו על שלחנו בשבתות ומוצאים. סעם פגע אותו ערבי אחד בעל בית הבד ושאל אותו. למת זה זמן רב שלא קנה ממנו שמן שומשמין? התוצל לפניו שאין לו כסף כהיום. השיב לו הערבי: אם רק בשביל זה אין עכוב, יקח כמה כדי שמן שרוצה ואם חסרו לו כסף הרי לפניו המפתח של קוּסַת כספי יפתח ויקח כמה שרוצה, נאמן עלי חכם מרדכי לוֹסֵר כמה לקח.

מ ע ש י ו ה ט ו ב י ס :

היה ירא ה', ולמד הרבה. החפלה בדביקות עילאה, ביום הכפורים עמד על רגליו כל המצת לעת מתחלת כל נדרי עד אחר ערבית מוצאי יום הכפורים — לבד בשנה שמת בה שהיה הולך כמבואר לעיל — בעל צדקה מופרז ובעל גמילות חסדים, בעל הכנסת אורחים שאין דוגמתו, כשאיש צנוע התאונן לפניו על מצבו הרע מסר לו את כספו מבלי השאיר לעצמו מאומה, והיה אומר: אריה מרדכי יכול להשיג כסף בתלוואה או לקנות צרכיו בהקפה, כמה פעמים בא ערב שבת לביתו מבית הטבילה ולא הביא חזרה את חבילתו — הבגדי חול שפשט כתונת ומכנסים וגרביים — כי מצא איש שבגדיו קרועים או בלויים, מסר לו את בגדיו ובא לביתו שמת. כאשר שאלה אשתו איפה בגדיך? השיב: הייתי באיזה מקומות ושכחתי את החבילה במקום שאיני זוכר, בטח ישלח לי האיש החבילה לביתי.

כשאכלו אצלו אורחים עניים הראה להם פנים שוחקות באהבה וחבת יתירה האכילם מן המיטב שבמאכליו ואמר להם שיאכלו לשבעה אמר: כתוב בתורה ואכלת, ושבעת' וברכת. ויאכלו בהרחבת הדעת כמו בכיתם ושאל אותם: אם ערב להם המאכלים ואם רוצים איזה דבר להנעים להם מאכלם דיבר עמם מילי רבדיחותא למען יאכלו בקורת רוח לקיים המאכליו ותמפייסו. בליל הסדר היה מדקדק שיהיה לו הרבה אורחים, ואחר חתונתי שהייתי מיסב אצלו בביתו בליל הסדר, והיה לו יותר מן שלשים אורחים היה שש ושמת שלחן ערוך ומסודר יפה. ולכל אחד מן המסובין נתן ממחשבת חדשה מתנה שיהיה לו לנקיון האף.

היה מקפיד על שתיית יין שרף למעלה מן המדה גם לאורחיו, נתן לכל אחד רק כוס קטן יין שרף. וגם ראה שאורח שיתנה יותר מדאי לקח את הצלוחית מן השלחן ואמר: מאכילים את האדם ומשקין את הסוס — ששונה הרבה — כל מי שבא לביתו הית שואלו תיכף אם רוצה לטעום לפחות איזה דבר.

בכל שבת באו עמו מן המחפזלים שבבית הכנסת לעשות אצלו קידוש ולאכול פשטידא ואחרים מהם עניים וזקנים אכלו אצלו סעודת היום של שבת.

הלך תכופות לאסוף כסף בעד עני צנוע, הכנסת כלה, ביקור חולים וכדומה והכל החחשבו עמו ונהגו בו כבוד, חברו למעשה זו היה ידידו רבי זלמן לוי שאף הוא היה מיקירי ירושלים ונכבדיה והיה מעשה: כאן היה רב אחד מרוסיה - היה דר בבתי טחסה - מפורסם בעיר העתיקה לגדול בתורה ושקדן ואיש צדיק אבל עני וצנוע שלא הודיע צערו ברבים וסבל הרבה, בנו הבכור כבר היה בחור זקן ולא היה לו אמצעים במה להשיאו אשה, אחד משכניו ספר לרבי אריה מרדכי מזה, הלך לבקרו ודיבר עמו ענינים שונים וסבב הדברים על בנו למה אינו משיאו אשה? הרב ענה באנחה כי מציעים לפניו שידוך הגון שמצא חן בעיניו ובעיני בנו אך העיקר חסר, הכסף, אם משום כך, אמר לו ר' אריה מרדכי, אל דאגה, ה' יעזור ויוכל לגמור בעזרת השם השידוך, הלך לו לביתו ושלה אחרי שוחטו למעשה רבי זלמן לוי, וספר לו כל הענין, הלכו ואספו די כסף, השידוך נעשה והחנאים כתבו בבית ר' אריה מרדכי עם חגיגה על חשבונו ועמד מצד החתן לכל חיוביו, אחר הנשואים השיג משרת ציבורית בירושלים וחי חיים מאושרים עם אשתו והולידו בנים ובנות נכדים ונינים, גם השאיר חצר ובתים משלו.

רבי אריה מרדכי היה הבורר היחידי המצוין והמוכשר בירושלים ישב בבוררות בין איש לאשתו, בין סוחרים, בהיותו פקח גדול ובעל שכל ישר, ודברן גדול שלקח בדבריו את לבות המחדיינים לפניו, התאמץ תמיד בכל יכולתו לקרב ולא לרחק, לעשות שלום בין איש לאשתו ולפשר בין היריבים, על פסק דינו לא ערער שום איש, עסק בענינים אלו יומם ולילה בשכר ובחנם אצל אלו שלא מצאה ידם לשלם, והוא עובדא: מחלוקת היתה בין איש לאשתו בעניני הנדוניא שלא סולקה בשלמות ההורים התערבו והחדיינו לפני הבית דין ולא יכלו להשלים, ההורים לא רצו לוותר וכבר היו מוכנים להתגרש, אמר להם אחד שינסו לילך לרבי אריה מרדכי אולי ימצא דרך לשלום, תחייצבו לפניו הורי הבעל והורי האשה, ראה שזה עסק ביש אולם טרח ויגע הרבה מאד עד שרכך את לבות המחותנים והתפשרו ביניהם לעשות שלום, ונחאך עד איזה שעות בלילה, וכסף הנדוניא של הזוג היו מושלשים ביד רבי שמואל שלמה מזולקוביסק שברוסיה ממנוח של כולל הורדנה, אחר שכחו וחתמו המחותרנים והזוג על הפשר הוצרך גם השליש לקיים השלום בחתימת ידו, שלח אחריו ר' אריה מרדכי בשעה אחד עשר בלילה כשעלה כבר על מטתו, אולם למען השלום וכבודו של המשלח הלביש ובא, הנוכחים בקשו ממנו סליחה על שהטריחו אותו לבא בלילה בשעה מאוחרת אמנם גדול השלום וכו' קראו לפניו את הפשר וחתם ואישרו

אחר כך כיבד ר' אריה מרדכי את המסובים יין ועוגה ושחו לחיים והשלימו נתן גם לרבי שמואל שלמה, אמר: אסור לי לאכול ולשתות שכבר קראתי קריאת שמע וגם סדר הוידוי, השיב לו ר' אריה מרדכי: אם מותר לשתות אחר וידוי של שכיב מרע לאחר שיבריא כל שכן שמותר לשתות אחרי וידוי שלפני השינה, אכל ושתה וכולם הודו וברכו להעושה שלום ביניהם, הזוג חיו כל הימים באהבה ושלום והולידו בנים ובנות.

רבי אריה מרדכי היה כאמור שאר בשרם של הנהו תרי אחי הרב אלעזר מנחם והרב יצחק דוד בידרמן והיה יוצא ונכנס אצלם, פעם חלתה בתו של רבי אלעזר מנחם במכה שבצואר, הרופאים נתנו לה סמים לגרר ותחבושת מבחוץ וסבלה מכאובים גדולים, כשבא ר' אריה מרדכי לבקרה, נגשה אליו מאטל אשת רבי אלעזר מגדל ואמרה לו: „אריה מרדכי אין בי כח עוד לסבול צער של בתי אשליך עצמי להבור ואפטר מן הצרות“ השיב לה שטייה שכמותך! את אשה צבה ושמנה ובעלת בשר ופי הבור צר, איך תוכלי להכנס בפי הבור, נקח חבל ונמדוד את עביך ואת פי הבור, וצוה להביא חבל, פרץ בבית צחוק גדול וגם החולנית שחקה הרבה ומרוב השחוק נתפסקה המכה ובנריוות לא חכה לרופא והכניס את אצבעו בפיה ודחק את הפצע להוציא הסוגלא ונתן לה לגרגר והוטב לה, הרופא בא והודה לו על מעשהו זה שעל ידו ניצלה החולה מסכנה גדולה. בהיותו בחוצת לארץ—קודם שבא לכאן—היה משתדל להציל צעירי בני ישראל מעבודת הצבא והיה ממציא לאבות הצעירים כסף בהלואה או במתנת לשם מצות פדיון שבויים, פעם בא אליו אחד ממכיריו ביום הששי לפני הצהריים ואמר לו בנו צריך לעמוד לבחינה עוד היום אחר הצהריים ואינו משיג ללוות כסף שצריך לו לפדות את בנו, לא היה אצלו כסף מזומן, לילך לאסוף כסף לא היה פנאי שכבר היה קרוב לצהריים אמר להאיש בא עמי לביתי ואתן לך מנורת הכסף הגדולה של שבת ועוד שאר כלי כסף ותמשכן אותם ותלוו עליהם כסף, האיש הלך עמו לביתו, אשתו ראתה שרצינו לקחת את המנורות סגרה את המגדל ולקחה את המפתח אצלה. נגש אל המגל ושבר את הזכוכיות היפות של המגדל לקח את המנורות והכלי כסף והלך בעצמו עם האיש ולוה כסף ומסר להאיש, כשתור לביתו אמר לאשתו זהו מצות פדיון שבויים ואנו ימצא ה' לנו כלי כסף אחרים.

פעם בכל ארבע-חמש שנים נסע לפולניה לחזק את „המעמד“ שלו וביחוד כשהיה צריך להשיא את אחת מבנותיו, לא התמהמה בנסיעתו רק זמן קצר, ולו הרבה מכירים וידידים שהחאכסן אצלם בכל עיר ועיר, בעיר אחת היה לו ידיד אהוב עשיר וסוחר, שבכל פעם שהיה בפולניה סר אליו, פעם כשגמר נסיעתו ותיו בידו סכום של איוה אלפים רובל, סר לאוהבו הנזכר ומצא

אחו עצוב, הבין שאין הכל אצלו בסדר, בקש שיגלה לו מה שבלבו, מתחלה סרב הפציר בו וגילה לו שגלגל מסחרו ירד והמסיד הרבה, ומפחד שיהיה מוכרח לפשוט את הרגל ואז הוא אבוד, אמר לו רבי אריה מרדכי שיספר לו כל פרטי עסקו מבלי להעלים אף כל שהוא, ספר לו הענין, נתן לו עצה איך שיסדר שלא יבא לפשיטת הרגל, אולם היה צריך לזה איזה אלפים רובל כדי לסדר הענין, מה עשה רבי אריה מרדכי לקח את הכסף שאסף ונתן לו, אמר: ירדתי אל דאגה תראה שיהיה לי כסף אחר, חתך את כיס החזיה שלו ונסע חזרה לאחיו ואמר: בהרכבת עלו גנבים ובלילה כשנדרם מעם חתכו הכיס עם הכסף והלכו להם, מיד יצאה פקודה מהאחים שלו שהחסידיים יביאו כסף, כל אחד הביא את תרומתו עד שהיה לו כסף יותר מבתחלה, כשהכסף היה בידו ספר לאחיו את המעשה שמסר הכסף הראשון לפלוגי הסוחר שלא יפשוט את הרגל—סיפור זה שמעתי בהיותי בקרקה מאחד מחסידי פוריסוב שהיה נוכח בשעת מעשה ואמר: שהדבר הזה מפורסם בכל פולגיה—.

שוב סח לי יהודי זורשאי בקרקה, פעם בא רבי אריה מרדכי לוורשה ולא היה לו אף רובל אחד בכיסו אולם טבעו היה שלא התרגש כלל, והיה אמיץ לב ואמיץ רוח ושמן, התאכסן תמיד בהמלונים הגדולים שבציר, סר למלון גדול ויפה ושכר לו חדר מיוחד, ציוה להביא לו שכר וסיגריות, בלילה ירד לאולם האורחים ישב וקרא עתון, ראה שלשה אנשים מסובים על יד שלחן קטן ומשחקים בקלפים נגש אליהם ונודעו שמכירים זה את זה, כבדו אותו בסיגריות ושאלו אותו על מצבו, אמר מאי נפקא מינה, אינו כל כך טוב, והלך לו לחדרו, הם שחקו כל הלילה, בבקר נכנסו אצלו ומסרו לו סכום מסוים אחוזה שהפרישו בעדו מהמשחק, בינתיים נודע שהוא בוורשה, בוורשה היחה אשה עשירה מאד—שכחתי שמה—מפורסמת בעיר ובעלת בית מסחר גדול ומפורסם היה לה סכסוך עם אחד הסוחרים מלקוחותיה בטכום גדול, לקחה אותו למפשר, התעסק בזה ופשר ביניהם במקחות וחריצות וקבל סכום כסף שכר בוורשה, נסע מוורשה עם סכום כסף גדול אמר: „אריה מרדכי אינו דואג על כסף ה' עוזר לו“.

כשהיה בפוריסוב—קודם שנסע לארץ ישראל—בא אליו פעם רב מאיזה עיירה בשעת הצהריים אמר לו להרב שיצטרף אליו לסעודת הצהריים, השיב לו הרב שהוא שבע ולא קבל ההזמנה אולם הוא הבין שהרב רעב אמר לו: רבו טוב יותר לאכול „באמת“ משלא לאכול „בשקר“ נענה לו וסעד.

בתורה מציון שנה ד' חוברת ב' סימן כ"א*) פרסם הרב שלמה ורטהימר

(*) יצא לאור בירושלים בשנים עשרה שנה על ידי רבי שמואל הלוי צוקרמן ז"ל מראשוני המומים בירושלים.

ז"ל בשם רבי אריה מרדכי תרנן על קושית התוספת במסכת בבא קמא דף צ"א באופן ששום וישר מאד.

ספר לי חותני, פעם כשהיה בוורשה ראה בשוק אכרית מוכרות עגבניות ובאולין נחשבו בימים ההם העגבניות למאכל טרפה ואמרו שהוא מלא תולעים והם מאכל של מריצים נזכר בהעגבניות שבארץ ישראל רצה לקנותם, נספל לו יהודי בצעקה רבי יהודי! מה הוא עושה? עגבניות הם טרפה ואסור לאכול אותם, השיב לו: אני איני מפולגית ולא ידעתי, הודה לו על אזהרתו, כשעזבו היהודי וראה שאין איש קנה את העגבניות והלך לאכסניה שלו וסגר את הפתח ותיקן את העגבניות בחומץ ומלפפנות ובצלים ואכלם לתאבון.

פ ר ק ט

אחר חתונתי למדתי יחד עם חברי הנאמן רבי נחום נתנזון בביתי בהתמדה גדולה ש"ס בעיון עם נושאי כליו, חותני היה לו מזה קורת רוח מרובה והביא לנו בכל יום פירות ואבטית ותה, גם בלילה למדנו איזה שעות עד אשר חברי נשא אשה את ריזה בת רבי בן ציון זילברשטיין ונכנס לעבוד בתור פקיד בחנות של חותנו, אולם מאז נשארנו אותהים נאמנים וידידי נפש כל הימים.

בשבעת ימי המשתה של חתונת חברי הנזכר ארע הדבר הבא: אפי' רבי משה נתנזון שנקרא ר' משה קידאנער—על שם עירו קידאן שברוסיה וכאן היה מלמד עם נערים היה חרדי קיצוני, בנו תבבור בן ציון נתפס בהשכלה והצטער מאד מזה, הטיף לו מוסר תמיד אבל היה לשוא, וכל נחמתו ושמחתו היה בבנו השני נחום שהיה תלמיד חכם וירא ה' יום אחד בשעת סעודת הצהריים שבשבעת ימי המשתה נוכחתי גם אני, נתגלגלו הדברים לשיחה על המשכילים והסופרים הראשונים, התערב גם החתן נחום בשיחה והזכיר שמות איזה סופרים וספרי השכלה ואמר דעתו, אביו שמע ושתק, ואחר ברכת המזון קרא אותי החוצה ובכה לפני ואמר: חוששני שגם בני נחום נחמץ כמו בן ציון אוי לי שכך עלתה לי לעת זקנתי ובקש ממני שאני בתור חברי ודברי יהיו נשמעים אצלו שאטיף לו מוסר ולומר לו כלך מדרך זו ויותר טוב שילמד תורה ויהיה ירא ה' נחמתי אותו שלא יחשוד בבנו שנטה מדרך התורה והמצוה, לא! בנו הוא ירא ה' ושומר מצוה ולא נכשל חלילה לאפיקורסות אף כחוש השערה, והסופרים והספרים שהזכיר בטח שמע שמותיהם מאחיו או מאחרים וגם אני יודע מהספרים והסופרים, אז נחה דעתי עליו ואמר לי נחמתי.

רבי נחום נתנזון ידוע לאיש בעל רגש, עסקן פעיל ובצל מרץ, פקח ואיש ישר, טוב ומטיב, וסוחר נכבד, הוא הוא, שיסד' ונהל עשרות שנים את המפעל

הכביר והטוב, בית חנוך עורים בירושלם ולקח לו, לעזר" את רבי משה לונץ. כן יסד את שכונת זכרון משה יחד עם חבריו למעשה רבי יצחק נחום לוי ז"ל, והקדיש כל עתותיו ומאמצו ביסוד השכונה, כן היה מגיד שיעורים להמונים ולתלמידי חכמים, לפני המלחמה העולמית נהפך עליו הגלגל ואבד כספו נסע לאמריקה ומשמש שמה בתור רב.

רבקה רחל בת חותני נישאת לרבי משה יצחק רוזנטל, בנו של רבי יעקב רוזנטל שקראו אותו ר' יעקל דנציגר—על שם מולדתו דנציג שבגרמניה—הולידו בנות ולא נתקיימו. היא מתה בחודש תרצ"ג, אביה היה מהפרושים הקיצונים והוא נהפך לחסיד קרליני, נודע בשם ר' משה יצחק דנציגר, הוא סוחר בחיטי שמורה ומצות לפסח, והמהדרין בירושלים מחזירין על המצות, מצות יד" של ר' משה יצחק דנציגר.

זיין טבת תרמ"ה ילדה לי אשתי את בתנו הבכירה חיה כשה תי' וחותני שמה מאד, ונתן לי אז מתנה קופסת כסף שהביא עמו מפולניה וזכרון מאביו הרב והרבי יהושע אשר ז"ל.

אחרי פטירת חותני קבעתי עתים לתורה בבית המדרש מנחם ציון—המרכז של תורה ביום ובלילה—הרב ליב חפץ שלמדתי אצלי בנערותי כמסופר לעיל התכונן להיות דיין בבית דינו של הרב מבריסק, ולמד שלחן ערוך חשן משפט הלכות טוען ונטען עם כל המפרשים הראשונים והאחרונים אמר לי: שנלמוד יחד כל הדינים ולישא וליתן בהם עד שיתחוויר הדין שזה קשה ללמוד יחידים הסכמתי ללמוד אותו יחד בתור תלמיד חבר, ביום למדנו בחדר הקטן שלמעלה מעזרת נשים של בית הכנסת הגדול בית יעקב—הוא המקום שלמדנו יחד בהיותי תלמידו—ובלילה למדנו כמה שעות בבית המדרש מנחם ציון שהיה מקום קבוע לחברת משמורים אור תורה (ד) ושמרל שמש שרת את הלומדים בתה וסוכר. לילה אחד למדנו הלכות טוען ונטען עם אורים ותומים של הרב יהנתן איכשיץ מפראג סימן גדול וארוך עם פלפולים רבים, עמד רבי ליב בקצה השלחן מצד אחד ואני בקצה השני ממולו ולמדנו בעמידה ובגב שחזו איזה שעות רצופות, הרב אפרים בנימין הוכשטיין—קמיעער רב שהיה אחר כך מחותנו של דודי רבי פנחס—נתפעל משקידתנו אמר: עוד לא ראיתי אברך צעיר כל כך מתמיד כמוהו ללמוד בעמידה כמה שעות, כששמעתי אמרתי לו שטעה בי, איני מתמיד

(ד) חברת משמורים אור תורה ניסדה בשנת תר"ז על ידי ראשוני הפרושים ורבי יעקב סאיר היה רוח החיה של החברה ערך התקנות וכתב הקדמה ושער יפה לפרנס החברה עם ציצים ופרהי"ם.

אלא לכשארצה כשבא לי הרצון ויש שאני מפנה לבי לבטלה הרבה . . .
ש מ ר ל ש מ ש ח ב ר ת מ ש מ ו ר י מ א ו ר ת ו ר ה :

הוא היה סריס לא היה לו אף שצרה אחת בראשו לא בסנטרו ולא בלחיו ולא שום סימן של פאות הראש, מטפחת אדומה וישנה היתה כרוכה מתחת לסנטרו והשתי קצותיה העלת על ראשו וקשר אותם על ראשו והכובע הישן עליהם כדי שלא יראו בקרחת ראשו, לבש חזיה ומעיל ישן ומלוכלכים ולא החליפם, רגל אחת היתה עקומה וכל כובד גופו נשען על רגלו האחת משום זה הלך אט ובקושי גדול, סגיו וידייו היו חמיד מפוחמות ושחורות ושאיף טבק הרבה מאד.

בחדר בית המדרש אחורי הכיור הגדול של גטילת ידיים היה לו חדר קטן שבו חלון קטן אחד, בחדר היתה איצטבא קטנה של אבנים וכסא ישן ובאמצע החדר עמד מיחם גדול וישן של פח מחויק בערך 50 כוסות מים ולמטה ברז של נחשת קלל עתיק יומין, במיחם זה בשל שמרל תה להלומדים בלילות ואנשי המשמר, — המשמרת ראשונה מתחלת הלילה עד חצות, והשניה מחצות עד אור הבקר — את המיחם היה מסיק בקסמי עץ ובזרדים — לא כפחמי עץ — וחדרו הקטן היה תמיד מלא עשן ופיח, חתיכת גדולה של בד היה לו שבתוכה נתן את עלי התה, קשר את קצות הבד בחוט או במשיחה וקצה האחת היתה ארוכה ששמשו כיד לאחוז בה את החבילה שלא יכוו אצבעותיו, כשהמים הרתיחו טבל הבד עם העלים במים הרותחין שבמיחם ובקיסם דק וארוך תחב את חבילת התה בהמים והניחה שם עד אשר יצבעו המים ויהיה בהם טעם של תה, אחר כך הוציא את החבילה מתחת ופרש את עלי התה על גבי האיצטבא להתייבש ולהשתמש בהם עד ג' פעמים, בחתיכת חבד השתמש עוד כמה פעמים. על החלון שבבית המדרש סמוך להסתח היו מסודרים עשרות כוסות ריקנים, כשרתח התה מילא בכד של פח חלוד ומלא קמטים עלה לבית המדרש והכריז לבוא לקחת תה, מיד התפשטו הצעירים והצמאים לחטוף כוס ריק להיות מן השותים הראשונים, כל אחד בא עם כוסו בידו, שמרל מילא ונתן שתי חתיכות של סוכר לכל אחד, ירד שוב ומילא את הכד ועלה עד שגמרו השותים הראשונים, להזקנים והנכבדים שישבו על מקומם ולמדו הגיש להם תה ושלש חתיכות סוכר כדי שלא יבטלו מלימודם.

ומקל ארוך היה לו שבו היה מברית את הצעירים הבריונים שהטרידותו על דבר התה והסוכר, והיו שציערו אותו ופתחו את חברו שתצא המים, לקום ממקומו לגרש אותם לא היה לו האפשרות שקשה היתה עליו הליכתו, וכמה

פעמים עשו עמו הקונדסים מלחמה. כשהושיט את המקל לפגועם אחזו בקצה השני של המקל הוכרח לקום ולצאת להחצר סבבו אותו בעיגול והוא צעק שקצים ! עכברושים ! עד שהרפו ממנו.

גם היילי הממשלה השומרים בלילות ברחובות העיר שהיו מתחלסים בכל שלש שעות באו בשעת מנוחתם אל שמרל לנוח על האיציטבא שבחצר ובקשו חה. שמרל נתן לכל אחד כוס תה ושלש חתיכות של סוכר. כן ר' שלום המעורר — וועקער — (יזכר להלן) כשגמר לעורר קודם אור היום בא לשמרל ושתה אצלו תה, ואמנם יש לציין כי אם כל הלכלוך ואי הנקיון היה בתה של שמרל טעם לשבח...

מנהגו היה לומר תיקון חצות בכל לילה ולילה לא דקדק בשעות רק „בין מיהם למיחם“ עד שהרתיחו המים אמר תיקון חצות, היה עם הארץ גמור שלא הבין פירוש המלות, וזה סדר תיקון חצות שלו : היה עולה על המעלות שלפני הבימה העמיד שם על הספסל נר פרש על הרצפה מגבת או מטפחת הכיס שלו הישנה חלץ מנעליו הגדולים ותכבדים וישב לו על הרצפה והתחיל לומר תיקון חצות בקול רם וכניגון עצוב, כשהתחיל לערוך התיקון חצות נססוקו הלימודים כדי לשמוע איך שמחבר את האותיות בשיבושים רבים.

ביום היה ישן וכל הלילה עסק בעבודתו ושרת את הציבור עשרות שנים, כשמת ניכר חסרונו כי הבאים אחריו לא מלא את חובתם להציבור כמוהו. כשנתרבה הישוב חוץ לעיר מעטו הלומדים בבית מדרש הזה ונתבטלת חברת משמורים עתיקת היומין.

ר' שלום וועקער — המעורר — :

שמו היה שלום פרידמן מלאכתו חייט — לא חייט תופר בגדים חדשים רק מטליא מעילים וקפסנעם — וג' שמות היו לו, שלום תהלים זאנער — אומר תהלים — שלום וועקער — המעורר — ושלום כל מקדש שביעי, היה לו קול חקושאגתו שאגת ארי, בשבתות ובמועדים אחר הצהרים אסף נערים מבית התלמוד תורה ונערים עוברים לבית הכנסת הגדול בית יעקב שבחורבת ר' יהודה החסיד ואמר עמהם תהלים, הוא עמד לפני התיבה ואמר לפנייהם והם ענו אחריהם פסוק בפסוק וקולו היה נשמע עד הרחוב, סמוך למנחה כשגמרו כל ספר תהילים חלק להם סוכריות, מכאן שבו „שלום אומר תהלים“.

הוא היה מן המעוררים בלילות קודם אשמורת הבקר — מן ט"ו באב עד הפסח — הלך בכל הרחובות שבעיר העתיקה אף ברחובות הערביים שדרו במ יהודים וצעק בקול רם „עורה למה תישן שטעהט און, שטעהט און — עמדו

עמדו - לעבודת הבורא כי לכך נוצרתם, כשסיים בקולו החזק כי לכך נוצרתם" נשמע קולו בכל הרחובות הסמוכים, והילדים ניערו ואמרו "שלוש צעק" שוטרי הלילה והשומרים ברחובות העיר לא מיתו בו ואדרבא התחשבו עמו וכבדוהו קראו אותו "חואג'ה שלום" (האדון שלום).

בלילי שבתות - שאסור לטלטל פנס דולק - סבב יחידי בחשך בכל רחובות העיר, והכלבים המרובים שהיו יושנים ברחובות לא הניחו שום איש לעבור במנוחה ונבחו גם נשכו, עם שלום השלימו, סבבוהו כשומרים עליו ולוחו מרחוב לרחוב ומסרו אותו לכלבי הרחוב השני וכן השלישי, כשבא לרחוב היהודים ששמה היה קן של כלבים מרובים (שגרדו וכרסמו העצמות היבשות שהושלכו מהאטלזים להרחוב) ולא הניחו שום איש לעבור בלילה את הרחוב בחשך, כשעבר שלום רבצו על העצמות והניחו אותו לעבור וגם לצעוק מכאן השם "שלום המעורר".

בירושלים נשא נשים רבות ואמרו עליו שבכל שנה נשא אשה, גרשה ולקח אחרת, לא הבדיל בין אשה לאשה, אשכנזית, ספרדית, תימנית, מערבית נורדית כולן מוכשרות לפניו מכאן השם "שלום כל מקדש שביעי".

ספרו שגם בהיותו בחוצה לארץ היה נוהג כן: נשא אשה והוליד בנים וגרשה, נסע לעיר אחרת נשא אשה והוליד בנים וגרשה, כן נהג כמה פעמים עד שהוליד וולדות שלא הכיר אותם והם לא הכירו אותו כן לא הכירו הולדות זה את זה כי היו מפוזרים בעיירות שונות ורחוקות, והיה מעשה: בעיר אודיסה שברוסיה למדו בבית ספר אחד צעיר וצעירה התאהבו ונתאסרו והוגבל יום החופה, והנה ביום החופה בשעת כתיבת הכתובה שאלו שמו אמר פלוני בן שלום פרידמן מעיר פלוגית, שאלו את שמה אמרה פלוגית בת שלום פרידמן מעיר פלוגית, היה זה דבר חידוש שאכות החתן והכלה יהיו שמותיהם שוים וגם שם משפחתם שוות נעשה חקירה נתוודע שהם אח ואחות ונתבטל הנשואין, הוא מת בזקנה מופלגת ואמרו שהיה למעלה ממאה שנה.

בכולל הונגריה - שגם אני נחשב לבן הכולל - התחלקו כספי רמב"ן, "החלוקה" בכל חדשיים לפי חשבון "גראדען" (מעלות) הגראד היה לפי הכספים שבאו לחלק - גרוש אחד הגאד או שתיים או שלש וכן הלאה - רווק הסמוך על שלחן אביו היה מקבל 18 גראד נשא אשה הוסיפו לו עד 35 גראד לא יותר, הצעירים שתורתם אומנתם באו בקובלנא לפני מנהלי הכולל וטענו: אנחנו הלוטרי תורה למה נהיה שוים בחלוקה להפועל או הסוחר שמרויח לחמו, זה גורם לביטול תורה כי כל אחד יבחר לו להיות פועל או בעל מלאכה וסוחר ותורה מה תהא עלית? - "ישיבה" מיוחדת ללמודי תורה לא היתה עוד לכולל הונגריה - על כן

מבקשים להוסיף להם על הגראדן. המנהלים וטובי הכולל התאספו ודנו ואמרו: לזה שומעין שאומר כהלכה, החליטו להוסיף להצעירים שתורתם אומנותם עד ארבעים גראד שהוא ההערכה היותר גדולה שקבלו כל הזקנים והתלמידי חכמים המופלגים שבכולל—לבד שני בני הכולל שקבלו 45 גראד והם: הרב חיים זוננפלד שהיה היותר גדול בתורה בבני הכולל בבחינת רב הכולל ואבא שהיה כטייטשדי הכולל ושרת בפקידותו עד שנת ה'ר"ס—והוסכם שהאברכים ההלמידי חכמים מבני הכולל ילמדו מסכתא אחת מן התלמוד אשר יבחרו המנהלים ויקבעו זמן למתי יגמרו. לימוד המסכתא ואחר כך תהיה בחינה וכל הגדול כחברו יקבל הוספה יותר גדולה. מלבד זה קבעו פרטים של כסף ומי שיצטיין ביותר יקבל מלבד הוספה גם פרס. וארגעה פרטים הוקבעו זה לכעלה מזה. עשרים וחמשה צעירים נשואים בתוכם גם אני קבלו עליהם את הבחינה, ומשום שהיה בתחילת החורף בחרו המנהלים בלימוד מסכתא תענית—ששם מדובר על חפלת גשמים—וקבעו זמן שלשים יום להיות בקי בגמרא רש"י ותוספת והרא"ש והר"ן על בורין, את המקום ללמוד קבעו בשני בתי הכנסיות של הכולל, וגם נתנו לכל אחד גמרא תענית, היו שלמדו ביחידות והיו שלמדו זוג זוג וגם שלשה ביחד, אני וחברי רבי יוסף איזנבך (ע"ה)—שלמדנו יחד בנערוותינו אצל רבינו רבי יעקב מן—נחברנו בלימוד זה והיינו הצעירים שבחבורה, עלה בדעתנו למה לנו לייגע עצמנו שלשים יום רצופים בענין אחד ולבטל שיעורנו הרגילים גלמוד לעת עתה כל אחד את שיעורו הקבוע וארבעה ימים קודם הבחינה גלמוד יחד בהתמדה את מסכתא תענית ביום ובלילה. בלילה שלפני הבחינה נהיה נעורים כל הלילה ואחד יבחין את חברו בשאלות ותשובות וחסל. עשינו חשבון שבדרך זו נצליח יותר ונקבל הפרס היותר גדול והוספה בגראדן היותר גדולה. כל האברכים יגעו עצמם שלשים יום רצופים ואמרו: יוסף וחיים בטח יפסידו שאינם לומדים מסכתא תענית.

ארבעה ימים לפני הבחינה הלכנו שנינו לבית המדרש של רבי פישל לאפין—שלא היו שמה ספריעים—ולמדנו מסכת תענית עם רש"י ותוספת וקיצור פסקי תוספת ורא"ש וקיצור פסקי הרא"ש ור"ן. בלילה שלפני הבחינה היינו נעורים בביתי עד חצות, באנו להבחינה, הבוחנים היו הרב חיים זוננפלד והרב משה נחום וולנשטין והרב טיביה גולדברגר מנהלי הכולל ועוד זקני תלמיד חכמים, הבחינה הלכה לפי הגיל, הגדול מחברו בשנים הובחן קודם, היו רבים שנכשלו. הגיע תור שלנו הצעירים שבחבורה, חרונו מגמרא לתוספת ומתוספת להרא"ש כל ההלכות לפי שיטת רש"י ולפני שיטת התוספת והרא"ש בחנו אותנו ישר והפוך, יגעו אותנו כשאלות ודינים והשבנו כדבעי ויצאנו בהצלחה,

הבוחנים אמרו: הצעירים כחם יותר יפה מהגדולים, אחר הבחינה נתנו מתקאות, להסוכן—אבא—ליחן הפרסים ולסופר הכולל לרשום בפנקס הוספה על הגראדן, אמר הרב זוננפלד שהיה יושב ראש: על פי היושר מגיע הפרס הראשון לשני הצעירים שהצטיינו מאד, אולם הם סמוכים על שולחן הוריהם ויש כאן איש גדול בשנים שהוא אב לבנים ועומד ברשות עצמו יקבל הוא הפרס הראשון והם השנים יקבלו הפרס השני וחסיבה זו נעשה להם לרשום אותם בהוספה היותר גדולה 6 גראד לכל אחד ומעכשיו יקבל 40 גראד, וליתר החברים רק 2.1 גרד והמצוין מהם יקבל 37 גראד, הסכימו כולם לזה, האברכים ששמעו הפסק דין עשו הפגנה ונגשו להרב זוננפלד ולהמנהלים בטענה רהוטי: כלום נשיות פנים יש כאן? אנו שיגענו בלימוד שלשים יום רצופים יגרע חלקנו מחלק אלו השני צעירים שלא למדו ועסקו בשלהם? השיב הרב זוננפלד: אמרנו שנבחון את הלומדים מי שיוצא בטוב והצטיין בידיעת הגמרא רשמי ותוספת, לא אמרנו שילמוד שלשים יום או יום אחד או לא כלום, מה איכפת לנו אם השני צעירים לא למדו, אולי בא מלאך ולמד אותם או בעל החלום הגיד להם, העיקר הם הצטיינו יותר מכולם.

אחר כך למדתי בבית המדרש מנהם ציון ביום יחיד ובלילה בכנופיא של ט"ו אברכים חלמידי חכמים מצוינים שיעור בש"ס בעיון רב ושקליא וטריא בסדר הזה: כל לילה הגיד אחד מהכנופיא את השיעור, אולם כדי שכל החברים יסדרו להם השיעור ולא יסמכו על מגיד השיעור, היו מטילים גורל בכל לילה קודם הלימוד מי שיגיד השיעור, ומי שיצא עליו הגורל הגיד השיעור בלי עכוב או מסירת לאחור, והיו מקרים שאחד הגיד השיעור ג' או ד' פעמים בשבוע ואחד פעם בחודש אבל הכל היו זקוקים להכין השיעור כדבעי.

בשעת לימודנו באו הרבה בעלי בתים סוחרים ותלמידי חכמים מופלגים לשמוע בלימודים, והשלחן הארוך והספסלים היו מלאים משומעים.

בשלחן השני לצד הפתח של בית המדרש הנוכח הגיד הרב אליעזר דן רלב"ג שיעור במדרש רבה של פרשת השבוע ורבים היו שומעים.

ר ב י א ל י ע ז ר ד נ ר ל ב ג :

נודע בשם ר' ליישקה אחד מגדולי ירושלים ובחירי לומדיה, בעל זקן צהוב לבן, קומתו למעלה מבינונית גבות עיניו מלאות ויורדות על עיניו, קצר הראות ובעל מחשבות, בחול לבש ספדיק צהוב נמוך שקראו חצי שבתל' ובשבת ויום טוב ספדיק חום וגבוה, הצטיין כפרשן טוב ובעל מסביר נפלא ביחוד נחשב למומחה גדול בלימוד המדרש רבה. כשלמד עם הציבור היה נשמע

קולו למרחוק. כמה שנים היה הבעל מוספית בראש השנה ויום הכפורים בבית המדרש שערי ציון שבחורבת ר' יהודה החסיד, כן שרת כמה שנים בתור גבאי בחברה קדישא וראש ישיבת עץ חיים.

בתשעה באב הסיר את הספדיק וחבש כובע ישר ומנוקב ומעיל ישר נושן והלך יחף לגמרי בלי גרביים אף ברחוב, ליל תשעה באב היה גיער כל הלילה וחגיד מדרש איכה לפני קהל גדול, נפטר אב תרנ"ה.

בזמן שלמדנו יחד בכנופיה—כמבואר לעיל—רכשתי לי שני חברים ירידי נפש רבי זאב פרידמן—לידער—בן שלשים, בעל חנות של מכלת ברחוב היהודים היה תלמיד חכם מובהק ורבי שלמה סלנט תלמיד חכם פקח וחרוץ, פעם בא אלינו רבי יהודה הירשזון מלמד בתלמוד תורה עץ חיים—שהיה גם כן מידידנו—ואמר לנו שראוי לייסד גמילות חסד עבור המלמדים ובני הישיבה לצרכי שבת על משכון שכירתם, קבענו תכנית שכל המלמדים ובני הישיבה יהיו לחברים בדמי חודש מועט, גם להשיג חברים מן החוץ אנחנו השלשה אני וחברי הנזכרים נתנו כל אחד דמי קדימה ויסדנו חברה בשם „חסד של שבת“, רבי זאב היה הסוכן, רבי שלמה סלנט היה המאסף חברים, ואני ורבי יהודה היינו הגבאים—יום ה' היה היום של ההלוואות—החברה התנהלה איזה שנים והביאה תועלת רבה גם לכעלי בתים צנועים שלא ממלמדי התלמוד תורה ובני הישיבה שהשיגו הלוואות לצרכי שבת על ידי ערב בטוח, עד שנכנסתי לעבוד בתור סקיד בבנק של אבא—שיטופר שהלן—רבי שלמה מת בחצי ימיו חשוך בנים ורבי זאב פרידמן נסע לאמריקה בשליחות בית יתומים דיסקין, ואחר כך מת גם רבי יהודה והחברה נתבטלה.

פ ר ק י

בשנת תרמ"ז נוסדה בירושלים חברת דגל תורה במטרה לייסד ישיבה של אברכים נשואים שילמדו אצל הרב נפתלי הירץ מביליסטוק, הגבאים היו רבי בצלאל לפין שהיה מסור כל ימיו למוסדי התורה וכל דבר מצוה, רבי שלמה זלמן פרוש, רבי אליעזר הפץ—סלנטר—רבי ישעיהו הריסון—מנקר—אחיו רבי מיכל הריסון—מנקר—ורבי מנדל וואלפערט—שנסע אחר כך בשליחות ועד הכללי לאפריקה—הרב נפתלי הירץ היה דר בשכונת מאה שערים והוסכם שהישיבה תהיה במאה שערים סמוך לדירתו.

הכנסת הישיבה חיתה מהוצאת שטרי גורלות, הוציאו שטרי גורלות בחמש מערכות בסדר שטרי הגורל של ברלין זכסיה וברונשוויג. קלאסען לאטריע, בכל חודש הגרילו מערכה אחת לזכויות קטנות ובמערכה החמישית זכו סכום

גדול של איזה אלפים לאי—פרעמיה—כל מערכה היו השטרות בצבע אחר, השיגו רשיון לכך מאת הממשלה. שכרו משרד ברחוב הבטרקוסדרו כל מכשירי הגורל, הדפיסו שטרות שלמים, חצאים, רבעים גם שמוניות הכל כדבעי, מנהלי הגורל היו רבי מנדל וולפרט הראש ומנהל הפנקסאות ומסדר רשימת הזוכים, ורבי ישעיהו הריסון ורבי מיכל היו האחראים, והם השלשה חתמו שמותם על השטרות, חותם קטן היה על השטרות, חברת דגל תורה בירושלים, גבאי הישיבה פרסמו כרוז להלומדים שיבאו לרשום עצמם לישיבה זו בבית הכנסת העליון שבשכונת מאה שערים—עכשיו תפארת בחורים—הרב נפתלי הירץ יגיד שיעור בגמרא קודם הצהריים ואחר הצהריים שיעור בשלחן ערוך אורח חיים עם ביאורי הגר"א, נרשמו הרבה חברים מצוינים מעיר העתיקה ובתוכם גם חברי רבי חיים מן ואני, והתחילו הלימודים.

ה ר ב נ פ ת ל י ה י ר ץ מ ב י ל י ס ט ו ק :

היה חלוש הלב חולני ומשתעל, ירא שמים בסתר, האריך מאד בתפלתו בלחש ולא עשה שום תנועה והיה מונה את אצבעותיו בסתר בכוונו על דעת המקובלים, היה איש צדיק ועניו, ובת צחוק על שפתיו תמיד, לא כעס מעולם על תלמידיו ודיבר עמם רכות ובדברי בקשה, היה בקי בכל התלמוד בעל פה, פשטן ובעל שכל ישר, לא אהב את החידוד רק לפעמים כדי לחדד השכל, כל מימרות הש"ס שהביאו לתוספת אמר כל הסוגיא שלהם בעל פה, הגיד שיעור כשעתיים ואחר כך חזרנו זוג זוג השיעור—חברי לחזרת השיעור היה רבי חיים מן כמו כשלמדנו אצל רבינו רבי יעקב מן בשעת לימודו את השיעור הקשה קושיא ואמר שכל אחד ימצא תירוץ, והוא היה אומר איזה תירוץ תיותר נכון, אחר הצהריים למד עמנו יום יום סימן שלחן ערוך אורח חיים עם ביאורי הגר"א וכל המקורות בש"ס שהגר"א קצר בהם כדרכו היה הוא מרחיב הדיבור עליהם ואמר הלשון שבתלמוד במלואו בעל פה.

כשהגיד השיעור ישב לו על הספסל הארוך בין תלמידיו ולא בראש השלחן כדרך כל מגידי שיעורים, חברי רבי חיים מן ואני ישבנו אצל הרב אחד מימינו ואחד משמאלו, פעם בתחלת השיעור הקשה קושיא עצומה ונתן זמן כשעתיים לתרוץ הקושיא, כשהגיד תורי אמרתי לו תירוץ פשוט אמר: חבל עליך יש לך שכל ישר, אולם אין לך חשק ללמוד חבל!

בדבר התשלומין החדשי לבני הישיבה הוסכם מהגבאים שרבי נפתלי הרץ יתן בחורש הראשון לכל אברך תעודה ולפי התוארים יהיה התשלום בכל חודש וקבעו להם סימנים לכל תואר כמה גרושים ישולמו, הגבאים התאספו בראש חודש בבית המדרש של גמילות חסדים שערי

חסד בעיר העתיקה, בני הישיבה באו עם התעודות וקבלו הדמי חודש בתעודתי כחב, כאשר יבא לפניכם האברך המופלג ושנון ובעל שכל זך ולימודו בשקידה כו' וכו' יקבל פרס כפי המדוכר, בפתקתו של חברי, רבי חיים מן היו התוארים שיום רק במקום, ולימודו בשקידה" כתב, ושוקד על לימודו שנינו קבלנו מכסת הדמי חודש היוהר גדול ארבעים גרוש לחודש—400 מא"י—מדי חודש בחדשו. אחר כך שאלתי את רבינו כיון שהתוארים של חברי רבי חיים מן ושלי שיום, למה שינה וכתב אצלי: "ו לימודי בשקידה" ואצל חברי כתב: "ושוקד על לימודו" בת צחוק עבר על שפתו ואמר לי: אמור אהה! הוא מתמיד בלימודו ולומד תמיד בהתמדה כתבתי עליו: שוקד על לימודו, אהה רק כשכגיע לך הרצון אהה לומד עשר שעות רצופות ויש שאהה כשל יום ויומים ולא תלמוד, לכן כחבתי, ולימודו כלומר בעת שרוצה ללמוד הוא לומד בשקידה. חבל עליך יש לך ראש טוב ובעל שכל ישר ואילו למדת בהתמדה היית גדול בישראל.

אחר כך לוקח הרב נפתלי הרץ ליפו להיות שם רב העדה, נפסקו הלימודים במאה שערים והתחלנו ללמוד בכנוסיה בבית המדרש גמילות חסדים בעיר העתיקה בלי מגיד שיעור.

הגבאי רבי אליעזר חפץ, ליור סלאנטער" היה דר בחצר זו למעלה בקומה שניה, וחלונות ביתו היו נשקפים מול בית המדרש, הוא היה עלינו המשגיח שלא נבטל מהלימוד ולעסוק כשיחה בטלה, כשנספק קול התורה מיד בא וזירו אותנו קראנו אותו, "משגיח מן החלונות", לא יכולנו לסבול השגחתו היחירה שהיה יושב בית ולא עסק בשום דבר ומטילא היה בא בכל חצי שעה לזרזנו, העמדנו צופים מתחלפים, וכשראה את ר' לייזר יורד מן המדרגות אמר והנה, "הגואל בא", "דער לייזר" והתחלנו ללמוד, פעם הסרידנו הוחלט אצלנו להפטר ממנו, הסכמנו כשיכנס לבית המדרש נצא כולנו לקראתו ונוציאהו מבית המדרש באוהרה שלא יבא עוד הפעם להשגיח עלינו כי אין אנו זקוקים למשגיח וכו', למחרתו בא כדרכו ולא היה לשום אחד מבני הישיבה האומץ לזה, ברם אנכי העזתי ויצאתי מן השלחן ואחזתי בין אצלי ידיו והוצאתיו מחוץ לפתח בית המדרש והתירתי בו שלא יבא עוד אצלנו וסגרתי הדלת אחריי, כעס והלך לקבול עלי לפני הגבאים ולפני אבא, אבל מה שעשוי עשוי אמר: שלא תדרוך עוד כף רגלו על מפתן בית המדרש בעת שהשקצים" יהיו שמה, הבין שלא עשיתי על דעת עצמי רק בהסכמת כל בני הישיבה. הישיבה הלכה והתפתחה, למדנו בחשק והתמדה ויצאה לה שם לתפארת, והנה קרה מאורע שגרם לביטול החברה וישיבת דגל תורה.

היסוד של ההכנסה היה משטרי גורל כאמור לעיל, בעת ההגדרה נוכח ועד המפקח שהשיג על ההגדרה שיהיה כצדק, כן נוכח בצלי שטרות ומוזמנים רבים, נער טרף בקלפי והעלה פתקא עם מספרים מסרה לרבי מנדל וואלפרס שהיה המנהל הראשי והפנקסן ומסדר, רשימת הזוכים, נער שני טרף בקלפי השניה והעלה פתקא שרשום סכום הזוכה ומסרה לר' מנדל והוא פתח את הפתקאות והכריז בקול מספר פלוני זכה סכום פלוני והראה לכל את הפתקאות, רבים מן הנוכחים רשמו לפניהם את המספרים והסכומים ור' מנדל סדר רשימת הזוכים והדפיס את הרשימות ופרסם ברבים, ארע פעם: במערכה החמישית שכסף הזוכה היחה, אלף לאי' הכריז ר' מנדל כנהוג מספר פלוני זכה הזוכה הראשונה (פרעמיה) אותו מספר היה שייך לרבי יחיאל שמרלינג שדר ביפו ובקש מאחד ממכיריו שיהיה נוכח בשעת ההגדרה, מיד הודיע הלה לר' יחיאל שזכה בזוכה הגדולה וחברך חברא אית ליה, נודע בעיר שר' יחיאל שמרלינג זכה אלף לאי', אחרי ימים אחדים נדפסה רשימת הזוכים בגורל והנה רשומה שם הזוכה הגדולה על מספר אחר מספר שטר שנשא ביד החברה ולא נמכר לחוץ פרצה בהלה ורינון שר' מנדל זייף, ר' יחיאל שמרלינג בא לקבל כספו ושטרו בידו והמנהלים אמרו לא היה דברים מעולם ורבי מנדל טעה בחפזו, כל הגבאים של הישיבה אף שלא התערבו בעניני הגורל היו לשיחה כפי הבריות, ר' יחיאל שמרלינג תבע את מנהלי הגורל לבית דינו של הרב סלנט והתפשרו עמו ונתנו לו איזה סכום, הממשלה נודעה מזה בסלה הרשיון והחרימה את כל השטרות סגרה את המשרד נתכסלה ההגדרה ונתבטלה חברת דגל תורה וגם הישיבה דגל תורה ותהום כל העיר, היו מזכים והיו טחייבים.

בין הגבאים היה כאמור לעיל גם היקר האוהב תורה וחזון במצות, איש ישר ואיש הגון רבי בצלאל לפין, והוא היה רוח החיה ביסודה של הישיבה ושמו מצד כזה כדרכו, אולם בענין המעשה שבהגדרה היו רבים שהתרעמו עליו כי מלבד שלא גער בנויפה על המנהלים, עוד הית מצדד בזכותם שטעו, גם אני שאהבתי אותו, מאד חרה לי על ביטול הישיבה, כתבתי שלש מודעות ופרסמתיים ברבים שר' בצלאל מסייע ידי אנשים שאינם מהוגנים, הנושא של המודעות היה, רעיא חגרא ועיזי רהיטן (שבת ליב), ביום הששי צויתי להדביק מודעה אחת על השער הגדול שכמניסה לחורבת ר' יהודה החסיד, השניה על פתח בית המדרש של גמילות חסידים הכללי, השלישית על פתח בית המדרש של רבי פישל לפין כדי שרבי בצלאל יקראה ביום השבת, הוא קרא את המודעה ושם הנושא כעס עלי ואמר לי ביום הראשון: צד כאן, מהיום והלאה איני מדבר עמך ואם תדבר אלי לא אשיב לך, הופסק השלום ביני

וביניך, ועברו איזה שנים ואף אחר כך כשהיה דר ביפו שהיה מנהגו בכל עת שבא לירושלים לבוא להבנק של אבא לדרוש שלומי ושלום אחיו רבי פנחס, ואני הייתי עקיד אצל אבא, לא נתן לי שלום ולא החזירתי לו שלום, והנה פסם בא לירושלים ובא אצל אבא כדרכו נתן לי שלום ושאל במצבי ושלומי אמרתי לו מה יום מיומים? השיב לי: הלמתי חלום והנה אני תולך ברחוב לדרכי ולא הרגשתי שיש שם שוחה עמוקה נפלתי בתוכה ולא יכולתי לצאת החלתי לצעוק ולבקש מעוברי הרחוב שיוציאו אותי ושום איש לא פנה אלי נזדמן שאתה עברת ושמת צעקותי סאלת מי זה? אמרתי: אני בצלאל לפני אמרת לי: תב לי ירך נתתי לך את שתי ידי והוצאת אותי מן השוחה ואיפך, נראה מזה שאתה אוהבי על כן כורת אני עמך היום ברית שלום לכל הימים.

אחרי מות הוותני רבי אריה מרדכי נשארו בביתו שתי בנות שהגיעו לפרקן ושני בנים צעירים שנולדו בירושלים נסעה חמותי לפולניה למשפחת בעלה ומשפחתה היא, ואספה כסף לשם הכנסת בלה, כשחזרה מנסיעתה השיאה את בתה גולדה פרידה עם הבחור שאול יצחק בן הרב אלכסנדר אברהם פריינד שהיה רב בעיר נירבאכטש שבהונגריה ועלה עם ביתו בשנת תר"מ, שאול יצחק היה בחור תלמיד חכם תלמיד אביו הרב וישיבות אונגרן, הולידו בנים ובת אחת נכדים ונכדות, גיסי זה רבי שאול יצחק הוא תלמיד חכם גדול ובקי, ירא ה' מרבים ואיש ישר מאד יקר הערך וטוב לב, פקח ואהוב על חבריו, מחשובי הסוחרים בירושלים, עכשו ראש הפירמא ש. י. פריינד את ש. סמטס, סוחר ספרים וטליתים אתרוגים וכו'.

בנו של חותני ראובן ישראל נשא לאשה את מירל בת רבי שמעון הויזמן בחברון, דרו בירושלים ואחר כך בחברון הולידו בן ובת הוא מת בצעירותו אדר שני תרע"ג.

בשנת תרמ"ה בא לירושלים הרב מנדל רובין שהיה רב בעיר קראטשין שבגליציה עם אשתו ושתי בנותיו, בתו השניה חוה נישאת לבן חותני נפתלי דוב בשנת תרנ"ד הולידו בנים ובנות נכדים ונכדות.

גיסי רבי נפתלי דוב היה בצעירותו סוחר בירשלים חרוץ וישר, והיה בו ממדותיו של אביו היה טוב ופטיב, פנים שוקות, גם קלסתר פניו ופאותיו המסולסלות היה דומות לשל אבא, היה מספר שנים מנהל כולל וורשה ובימי המלחמה העולמית עשה הרבה לטובת עניי כולל זה לעניים ולנזקקים בכולל ומסר נפשו על זה עד שהצורך גמל פחה שלח אחריו ורצה לשלוח אותו לגלות וה' היה עמו שידע איך לכלכל דבריו ופטריו לשלום, אחר המלחמה נסע לאמריקה וגם בני ביתו נסעו אחריו, בנוירק היה מנהל ישיבת רבי עקיבא איגרי.

רב בכית הכנסת, עבודת ישראל וחבר נכבד בחברת חסידי גור, וגם שם הרבה טובות עשה לבני הארץ שבאו לאמריקה והיה סאכסנם בביתו והשתדל עבורם בכל יכולתו מת בנידוק בחודש כסלו תרצ"ח.

בתו הצעירה של חותני חוה נשאת לרבי אביש צהנורסא בן החסיד וירא ה' רבי יוסף הולידו בנים ובנות ומתה בדמי ימיה. בשנת תרמ"ח יצאתי מעולמי של תורה וגבסתי לעולם העשיה, והייתי סופר צוהר לרבי יוסף משה קרויז בכולל הונגריה.

י"ז אדר ראשון תרמ"ט ילדה לי אשתי את בתנו השני שקראנוה בשם אסתר, בשנת תרנ"ב חלתה במחלת דלקת המוח, והרופא צוה להניח קרח על ראשה, בבית המלאכה של כל ישראל חברים—אליאנס—היתה מכונה קשה ופשוטה לקרח, עד שבחמש שש שעות עשו בלוק של קרח בינוני והמחיר היה מגידי אחת הבלוק—200 מא"י—והלכתי יום יום וחכיתי שעות רבות עד שהשגתי את הקרח.

כשגברה המחלה והיתה בסכנה הלכתי להרב דיסקין שישנה את שמה—הוא היה מתעסק בענינים כאלו—אמר לי: שמך חיים, שם אשתך חנה, שם בתך הבכורה חיה, אם כן לקרוא את שמה מהיום חוה כי היא היתה אם כל חי, מאז נשתקע לה כמעט שם אסתר וקראו אותה רק בשם חוה. בעת ההיא סדרתי לדפוס את הספר לחמי תודה (על ערכין תמורה ומעילה) שחבר הרב מרדכי אליעזר וועבר, הרב מאדא שבהונגריה (נתן לי כשליק אחד—80 מא"י—בעד כל עמוד כתב יד).

ה ר ב מ ר ד כ י א ל י ע ז ר ו ע ב ר :

היה מפורסם לגדול בתורה וחריף, מגדולי חסידי צאנז ירא ה' מרביס, וקנאי קיצוני, החמיר על עצמו חומרות יתירות, פקח וחרוץ ובעל צדקה, ידע כתב ולשון הונגרית ואשכנזית על בוריים אולם היה מפורז ונוח לכעוס, אכא היה מאוהביו ותמיד בא לאבא בקיבלנא על המתמרים בכבוד התורה ואינם כל כך גדולי תורה, או חסידי צאנז שאינם מתנהגים בכל דרכי האדמו"ר.

פ ר ק י א

בשנת תרמ"ט פרצה מחלוקת גדולה בכולל הונגריה—שהייתי שם סופר צוהר כאמור לעיל—המנהלים והממונים היו אז הרב חיים ווננפלד הרב משה נחום וולגשטין והרב טוביה גולדברגר שנבחרו ברוב דעות נעלמות כפי תקנת הכולל, בהכולל הזה היתה משפחה אחת מרובה באוכלוסין בעלי זרוע ותקפים שלא היו מרוצים

בהמנהלים הנזכרים סדר הבחירות כולל - מיום הוסד הכולל על ידי הסבא וחבריו - היו כזה : בכל חנוכה בחרו בשלשה מנהלים ושמנה עוזרים. ביחד י"א אנשים - שלא יהא בית דין שקול - מהם היו שני רואי חשבונות. הבחירות נעשו על פי זה הסדר, לקחו קופסא של פח עגולה, סגרו אותה במסגרת וקשרו הכיסוי עם המסגרת בחוט וחתכו את ראשי החוט בחותם של שעוה, הקופסא נמסרה לשמש של הכולל יחד עם רשימות של בני הכולל הנשואים, סבב על כל בני הכולל מבין כ"ה שנה ומעלה, כל אחד רשם בקלפי סימנים למנהלים (ממונים) וסימנים להעוזרים, קפל את הרשימה וחתב אותה בסדק בכיסוי הקופסא, דעות נעלמות ממש, פתיחת הקלפי היתה פומבית ובמעמד רבים ומי שהיה לו רוב דעות הוא הנבחר, כה התנהג עד חנוכה שנת תרמ"ט.

בני המשפחה הנזכרת התאמצו לבחור באנשיהם, לא בחרו בהם ולא נבחרו לשום משרה.

בחנוכה שנת תרמ"ט התאספו כל בני המשפחה הזאת, ועל ידי הוצאת דבת על המנהלים הקודמים משכו אליהם עוד אנשים מבני הכולל, רובם מאלו שבאו מהונגריה שקרוב שלא ידעו עוד דבר מהנהלת הכולל, נגמר ביניהם לבטל את הבחירה בדעות נעלמות, רק לעשותה בדעות גלויות, על ידי זה חשבו למצוא להם מספר אנשים שיטרידו וירבו עליהם דברים שיבחרו בשלהם, באו כולם בכנופיה למשרד הכולל ועשו בלבול גדול, רצו לשרוף את הפנקסאות והארכיב של הכולל, התקוטטו עם המנהלים והפקידים עד כדי הכאה, הוסכם במקום שתמיד היה השמש הולך לכל אחד לביחיו, שיש לחשוש שמשפיע על הבחורים, תהיה הקופסא של הקלפי במשרד הכולל, הרשימות תהינה חתומות משלשה חברי ועד המפקח, וכל הבוחר צריך לבוא בעצמו להמשרד לבחור ויקבל רשימת אנשי הכולל מועד המפקח וירשום יחידי - בבית צדדי - ויטיל רשימתו בהקופסא וכו', בני הכת התאחדו בחתימת ידם ובשבועה ותקיעת כף שכל אחד מחויב לבוא ולבחור בשלשה אנשים משלהם, שהוסכם במעמד כולם, העמידו זקפים על הדרך ואצל פתח הכניסה של המשרד ונתנו לכל הבא רשימה משלהם נעריהם וצעיריהם עמדו ודברו על לב כל הנכנס לבחור שהמנהלים שלהם יחלקו כסף רב וישגיחו שיהיה הכל בצדק וכו', הרב זוננפלד כשראה שיש מחלוקת, אמר בפומבי שלא יבחרו בו כי לא יקבל עליו את ההנהלה, נפתחה הקלפי יצאו שלשה המנהלים הקודמים ברוב דעות של בני הכולל, הרב זוננפלד לא קבל עליו בשום אופן גם אחרי הפצרות רבות ונכנס השלישי, הראש שלהם שהיה לו דעות מועטות, היה תלמיד חכם אבל בני הכולל לא רצו בו בשום אופן, אמרו : כיון שהרב זוננפלד אינו רוצה להיות מנהל יעשו בחירה מחדש

למנהל שלישי, גם הפקידים והסופרים לא רצו בו כי היה אדם קשה ועקש, היתה מחלוקת גדולה, בני הכולל והפקידים מצד אחד, ובני המשטחה מצד השני — המחלוקת היתה פנימית כאן בירושלים לחוצה לארץ ולהנשיאים לא הודיעו כלל —.

הלכו בני הכולל והתמו רוב מנין ורוב בנין על בקשה להבתי דינין שיטילו עיקול בית דין על כספי הכולל ויצוו לאבא-שהיה המורשה והסוכן של הכולל כמבואר בעולמו של אבא-שכל המכתבים והכספים שיגיעו בעד הכולל יהיו מעוקלים אצלו ולא ימסרו לשום איש עד שיהיה שלום בכולל, הנבחר שלהם ראה שאינו מרוצה לקהל ועל ידו פרצה המחלוקת בהכולל, נדר בבקר אחר התפלה בפני כל הקהל, נדר על דעת רבים שלא יהיה מנהל ולא יבא עוד להמשרד ולא יתערב עוד בענין זה, למחרתו בא להמשרד בתור מנהל, שאלוהו: הלא נדר על דעת רבים שלא יבא עוד להמשרד? השיב: חברי רבו עלי ובני הגדול אמר לי: אבא! אם תסתלק עצמך מהנהלה ישפך דם כחוצות ופחדתי אולי יהרגו איש את יעהו בטלתי רצוני מפני רצון בני.

נמשכה המחלוקת איוה חדשים, עברו ימי ראש השנה ויום הכפורים וחג הסוכות ולא נתחלק כסף לבני הכולל וגם לא נתנו שום עזרה, אבא סבל מזה הרבה שיום באו והפריעו אותו מעבודתו שימסור להם הכספים והמכתבים, כשראו שאינו מוסר להם אספו אספה ונגמר ביניהם שבחולו מועד של חג הסוכות יבאו כולם בכנופיא לביתו של אבא וידרשו ממנו בחזקה, יאיימו עליו, באו כולם צעקו איימו עליו שיכותו, אבא שהיה אמיץ לב וחזק בדעתו השיב: מה לכם כי נזעקתם עלי לכו להבתי דינין ואם תביאו לי פתקא מהם או מהרב סלנט למסור לכם תיכף אמסור לכם הכל, הלכו מאבא בפחי נפש ולקחו דרך אחרת להפיץ כתבי פלסתר לחוצה לארץ לבני המדינה ונשיאי הכולל להתאונן לפניהם איך שלוחמים מלחמת מצוה, כל ההנהלה נתונה בידי מתחדשים בלתי יראים, מהכספים נהנים אלו המתקדמים, והתלמידי הכספים והיראים מקבלים חלק רזה, בא מכתב מהרב מפרשבורג שהיה נשיא הכולל על שם אבא ורבי יוסף משה קרויז סופר הכולל, בו צוה הנשיא לבחור בארבעה מכת המתנגדים שישתתפו עם המנהלים — בתשמונה עוזרים לא נבחר אף אחד מהם — והאיש שנבחר מהם למנהל ישאר במשרתו ואם לא: לא ישלחו עוד את כספו רמב"ן לירושלים, אבא ורבי יוסף משה קרויז לא ספרו לבני הכולל מהמכתב הזה כדי שלא להגביר את המחלוקת שגם בני הכולל יכתבו לחוצה לארץ ויהיה חילול ארץ ישראל ודיה לצרת בשעתה כאן בירושלים, הראו המכתב להשני מנהלים הקודמים ולהרב זוננפלד, הוסכם שאבא ורבי יוסף משה ישיכו להנשיא כיון שהמכתב הגיע להם על

שמם, הודיעו להנשיא את הענין בקצרה, ובקשו ממנו שלא יכניס את ראשו בין הפטיש והסדן או כמו שאומרים בהונגריה בין המשקוף והדלת, אין להנשיא שום רשות לעכב את הכספים לפי שאינם שלו, הוא רק הנאמן והשליח מצוה של המנדבים וכאשר בני הכולל שנפשם מרה להם יתודעו מזה יפרסמו בחוץ וכבודו של הנשיא יחולל, המחלוקת היא פנימית בכאן ובסח ישרלימו הצדדים ביניהם, וגם בירושלם יש רבנים גדולי תורה ובתי דינים מופחים היודעים לפסוק דין תורה ולהתערב בזה אם ידרשו מהם, הנשיא ומנהלי הכולל בפרשבורג או, היו גדולי תורה ויראי ה' שעסקו לשם שמים ולשם חבת הארץ וטובת העניים משכו את ידיהם מן הענין ולא התערבו עוד בדבר הזה, שלחו את הכספים כבתחלה על הכתבת, כולל שומרי החומות ובקשו לעשות שלום כראוי לאנשים ישרים, במחלוקת הזכרת היו המתעסקים מצד המשפחה והמערערים הרב מרדכי אליעזר וועבר—הרב מאדא—הרב ישכר דוב צובנר, הרב דוד יוליס ובנו רבי זלמן, מצד הממונים הישנים היו רבי יצחק שלמה כלוי הרב שלמה ורטהיימר, רבי עמרם וולנשטין ואני שהייתי הסופר והמוכיר ורבי אליעזר וולנשטין היה המוציא לפועל, עוזר לצד המשפחה היה גם דודי רבי יצחק בהרא"ד—בעל אחות אבא—הוא היה כעסן ובעל התרגשות צו עלי שיכוף על אבא ועלי שלא נתעסק בענין זה, בא לביתנו וצלוחית נפט בידו ואמר אם חיים לא יסתלק מהענין ישפוך עליו הנפט ותשאר אחותו של אבא אלמנה, אבא שהיה איש מתון ושקט אמר לי: מה תשיב על זה, הלכתי למטבח והבאתי קופסא עם גפרורים ואמרתי לדודי זה שפוך עליך הנפט והא לך גפרורים להדליק, העמיד את הצלוחית עם הנפט על הארץ והלך לו.

הרבה מן הצד של המשפחה הסתלקו מעט מעט מהם, הראשון היה הרב מאדא מפני איזה סבה, בהיותו באדא היתה לו מחלוקת עם הרב שלמה גנצפריד בעל מחבר ספר קיצור שלחן ערוך, והרב מאדא הדפיס קונטרס כנגד הרב גנצפריד עם השגות ופגיעה בכבודו, וכשהדפיס הרב גנצפריד את ספרו קיצור שלחן ערוך צירף בסוף הספר קונטרס בשם „מכסה לאהלי כנגד הרב מאדא—בתוצאה השניה והשלישית השמיטו המדפיסים את הקונטרס הזה—הקונטרס הזה לא היה בנמצא, בשעת המחלוקת בהכולל השגנו קונטרס אחד והדפסנוהו והדביק המוציא לפועל על פתח בית הכנסת ההונגרי, ועל פתח ביתו (בלילה), כשקם בבקר וראה הקונטרס דבוק הסתלק עצמו תיכף מן המחלוקת ולא התערב בריב ושב לתורתו ולעבודתו.

סוף סוף כשראו הבעלי זרוע שלא נתמלא רצונם והכספים אינם נתונים להם לשלום בהם כרצונם, וגם הרבה אנשים שסרו מהם הוכרחו לעשות שלום.

הרב זוננפלד היה לראש ההנהלה והשנים הקודמים והאיש שלהם הרב דוד יוליס היה הרביעי והכולל התנהל ככתחלה ואני הייתי סופר צעיר. בערב יום הכפורים כשהושב השלום הכולל אמר לי אבא: רצוני שתלך לסיים את הרב מאדא על מה שפגעת בכבודו בקונטרס שהדפסת, מעולם לא עברתי על דברי אבא אף בדבר הפסד של ממון (כאשר יסופר הלאה) חשבתי מעט הפעם ואמרתי לאבא „הקשית לשאול“ אולם הולך אני, כשנכנסתי לביתו מצאתי מעוטף בסליתו ומעיין בספר, כשראה אותי התחיל מרחת ופניו הלבנים, נגשתי אליו ואמרתי לו: הרב מאדא! רצוני להתפייס עמו ולבקש סליחתו על העלבון שעשיתי לו בהדפסת הקונטרס „מכסה לאהלי“, נענע בראשו וחשב איזה רגעים—הרגשתי שיש לו מלחמה פנימית—אחר כך נתן לי את ידו ואמר: מחול לך מחול לך וברכני בגמר חתימה טובה ונפרדתי ממנו בשלום. כשחזרתי לאבא וספרתי לו, אמר לי: יישר כחך, ומאז נעשה שוב אהוב וידיד לאבא ולי ככתחלה.

בזמן ההוא מת רבי עזריאל השמש של כולל הונגריה, הרבה מכני הכולל הגישו בקשות למשרה זו, ביניהם היה אברהם אחד תלמיד חכם ממשפחה נכבדה, אולם היה חקיף ומבוהל ומשום כך לא רצו בו המנהלים ובני הכולל, גם הפקידים והסופרים של הכולל לא רצו בו, ידעו: שלא יעשה שירותו כראוי, ובפרט שהוא תלמיד חכם יאמר תמיד ודאשתמש בתגא חלף אבל שום איש לא הרהיב בנפשו לצאת נגדו בגלוי מפני הידיאה ומפני הכבוד של אביו שהיה איש ממורסם, משום זה דחק את עצמו והשתדל לקבל המשרה, יום אחד בא למשרד הכולל ובידו פתקא מהרב זוננפלד ומאביו וצוד נכבדי הכולל להמנהלים והפקידים שיקבלו אותו לשמש ונכנס לפשות שירתו ולא התריס איש כנגדו, קם אבא וקרא אותו לחדר ההנהלה ואמר לו בחשאי: לך לביתך כי לא תהיה שמש באכולל כל זמן שאני בחוכו, עמד כנגד אבא בתקופות ואמר: בעל כרחו של אבא יהיה שמש הלא יש לי פתקא מהרב זוננפלד וזקני הכולל, השיב לו אבא: אף אם תבא כתב חתום מכל בני הכולל אני איני מסכים, אם תשמע לעצתי ובטח תשמע שאינך שוטה, לך מכאן בצנעא ובחשאי לכל יודע בחוץ, הבין שאין כאן מקומו כיון שאבא אומר לא, יהיו דבריו לריק הלך לו, אבא קרא לאחד מן הצעירים שהגישו בקשות שהכיר אותו לאיש ישר שקט וצייתן ואמר לו אתה תהיה שמש של הכולל—האיש הזה עידינו פקיד בהכולל מן היום ההוא שכבר עברו חמשים שנה, עלה ממשרת שמש לפקיד—הצעיר שהורחק שמו עברתו בלבו ונטר שנאה לאבא, ובעת המשבר של הבנק של אבא היה גם הוא מן הגורמים לזה—כמכואר בעולמו של אבא—ואני סבלתי ממנו הרבה, כאשר יזכר לתלן.

עבדתי זמן מה במשרד הכולל בתור סופר צעיר, אבא סבל הרבה מבני המשפחה הידועה. הטרידו אותו שיתן להם שטרות על חשבון חלוקתם יותר ממה שמגיע להם לפי תקנות הכולל או שילוו להם כסף מכספי הכולל על חשבון חלוקתם. אבא אמר שאסור לו לשנות מתקנות הכולל שהוא הנאמן של הכולל ואי אפשר לו לישא פנים למי שהוא. הפריעו את אבא מעבודתו במשרדו וגם בלילה באו לביתו והדריכו והמנוחה. אחד מהם היה איש אלם וטרדן. יום אחד בא לאבא ולא סר מלהטרידו כל היום. גם בלילה בא לבית אבא ולא נתן לו מנוחה. הייתי אז אצל אבא, אמר לי: אם תשמע לעצתי לא יהיה חלקך במעשי הצדקה ובעניני ציבור, ובפרט בכוללנו שיש בהם אנשים קשים וטרדנים, אם תשמע להם יהיו לך חיי רוגז ואם לא תשמע להם תתרגל להיות אכזר, התספר מהמשרה בהכולל ואקח אותך לפקיד בבנק ותהיה לי לעזר, תעלה מעלה להיות איש יודע בעסק ובסחר ומעורב עם הבריות, ואם תשאלני אם כן למה אין אני מסתלק מזה? שתי תשובות בדבר: א) זה יסוד של אבא שלי ואני מנהלו מיום הוסד הכולל עד היום, ב) כעת אני מוכרח לעמוד כנגד התקיפים החפצים להחריב את הכולל ואני מקוה אמנם להסתלק מעט מעט מן הענין הזה, שמעתי לדבריו והגשתי את התסטרותי ונכנס במקומי רבי צדוק קרויז בנו של סופר הכולל רבי יוסף משה ואני נכנסתי והייתי סקיד בהבנק של אבא.

פ ר ק יב

בשנת תרנ"א נכנסתי לעבוד בתור סקיד בבנק של אבא, וזו הייתה חלוקת העבודה: אבא היה ממונה על הפנקסאות של עובר ושב הקונה והמוכר, והוא הלך לבתי הבנקים ולהמוסדות להתחשב עמם, רבי פנחס אחיו היה הקיפאי, רבי אברהם אלקנה זקס היה הממונה על פנקס היומי וגם קונה ומוכר, את המכתבים לחוצה כתב רבי דוד פינשטין בשפת גרמנית ואנגלית—שלא על מנת לקבל פרס.—הוא היה בא בכל יום משלוח הדאר האוסטרי לאוירפה וערך המכתבים, והטיפול בהם לסדר ולכתוב הכתובת היה מוטל על אבא, העבודה של אבא היתה מרובה לפיכך נתכוון לקבל אותי לעזור לו בכל עבודותיו הנזכרות, ראשית עבודתי היה הפנקס היומי שעבר מרשות רבי אברהם זקס לידי, אחר כך למדתי לקנות ולמכור, כל יום בא טלגרף מרוטשילד שבויין על המשערה היומית של כל שטרי כסף שבעולם בסימנים של מספרים, בזמן קצר למדתי ידיעת המספרים והייתי בקי בכל עניני הבנק כדבעי ורוב העבודה הוטלה עלי. בשנה זו שנת תרנ"א בא לירושלים יהודי מעיר דובראונע שברוסיה בשם ר' שמעון צאדקין כבן ששים שנה, סבב בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות

ואמר: שכל הטליתים שמביאים מחוצה לארץ יש בהן חוטי פשתן שהם שעטנו בטלית צמר, והוא מומחה לבדוק ולמצוא החוטי פשתן ולהוציאם, ובעד בדיקת טלית יקבל גרוש אחד מכל חוט שימצא ושיוציא לשיני בעל הטלית כזה. יעשה סימן בסיכה במקום שיש בו חוטי פשתן ויביא את הטלית לבעליה ויוציאם בפניו, ואם יקרה שלא ימצא פשתן יקבל בעד טרחתו וחיסושו רבע מג'ידי—75 מא"י—, וצריך לקחת את הטליתות לביתו על יום או יומים לחפש החוטי פשתן, יהודים רבים מסרו לו את הטליתות שלהם לבדיקת והיה לו מזה פרנסה בריוח, גם אותי בקש איזה פעמים שאמסור לו טלית ולא רציתי, חשבתי שיש כאן איזה ערמה וכי אפשר שכל הטליתים יהיה בהן פשתן? גמרתי לבדוק אותו בעצמו ולבוא על ערמתו. בקר אחד ראיתי אותו סובב בהמנינים של חורבת ר' יהודה החסיד אמרתי לו: רצוני שיבדוק את טליתי יבא לביתי לעת ערב ויביא עמו טלית שמצא בו פשתן כדי שאוכיח שהוא אמת. בא לביתי אמרתי לו: כמה הוא מקבל בעד חוט של פשתן אמר: גרוש אחד, אמרתי לו: יש לי בעדו עסק טוב שיריח הרבה, אני מוסר לו הבית שלי שישב במנוחה ויקבל גם תה וסוכר ויבדוק טליתי ואתן לו שכר טרחה מג'ידי אחת—220 מא"י—ומה איכפת ליה, לא רצה בשום אופן רק בכיתו. אמרתי לו: באתי על ערמתו, בביתו יש לו הרבה חוטי פשתן תוחב בהטלית באיזה מקומות חוטים כאלו ועושה סימן בכדי שהוא בעצמו ימצא המקום וכך הוא מרמה את הבריות, והו ערמה מצוינה, ועוד אני שואל אותו: למה החוסים שמוציא כולם קשים לא רכים? זהו אניצי פשתן דקים שיוכל לתחוב אותם בין השתי והערב של הטלית, נסתתמו טענותיו, הזהרתי אותו שיחדל ממעשה זאת ואם לא, אפרסם ברבים שקבל כספים בערמה, הבסית לי ונפסק הפשתן מהטליתים.

בראשית כהונתי בבנק של אבא נכשלתי בדבר הלכה בנקאית שעלה בסכום רב, כפי שכתבתי בעולמו של אבא היו בין אלה שעסקו עם אבא גם הדיר הארמני, האסטרירך של הדיר היו לו שני שמשים שהביאו השטרי כסף של הדיר להחליפם בבנק שלנו בכספי המדינה וכן לשלם המגיע מהדיר שלקחו למפרע, שמש אחד היה שמו חאצ'א איש אמנונים ושקטי, השני היה שמו גורג'ה דברני וערום, היה עובדא: יום אחד בא ג'ורג'ה להבנק בשעת הצהריים שאני הייתי יחידי (אבא ודודי ור' אברהם הלכו לסעודת הצהריים) והביא למכירה שטר של מאה דולר אמריקאים כדקתי את השטר היטב מצאתי אותו כשר ככל הדולרים נתתי לו הכסף והלך לו, כשכא אבא הראיתי לו את השטר אמר גם כן שהוא כשר כן דודי רבי פנחס ורבי אברהם בחנו אותו ואמרו שהוא כשר, השטר נשלח לרוטשילד שבוויין עם עוד שטרי כסף כיסוי להמחאות עליו, בא

השטר חזרה משום שהיה מן השטרות הקדומים שנסללו והתאריך של השנה העיד על זה. היה עסק: אבא הלך לאפסריירך לדרוש הכסף חזרה. אמר: שאינו שייך להיריר ויובל היות שג'ורג'ה לקח השטר מאיש שידע שהוא פסול ונתן לו שכר הגון בעד המכירה. קרא האפסריירך לג'ורג'ה. לא הכחיש רק אמר שלא ידע שהוא פסול וכסף אין לו. גמר האפסריירך שג'ורג'ה ישלם קמעא קמעא ממשכורתו עד שישולם כל המחיר והוא יקח הכסף מבעל השטר. ג'ורג'ה שלם עד מחצית המחיר והמחצה השניה לא רצה לשלם.

השקעתי עצמי כל כך בעניני בנק ועניני מסחר עד שנהייתי לידען גדול בעניני בנק ועניני שטרי כסף ממדרגה ראשונה. הייתי בקי בכל שטרי כסף שבעולם, בשטרי ערך ושטרי מניות ובמחיריהם, וכל מי שרצה לקנות שטרי ערך או שטרי מניות שאל בעצתי. כן היה לי תפיסת עין מהירה, ובמעוף עין על השטר ידעתי אם הוא כשר או מזויף, היה מעשה: רבי יעקב צבי עדלמן ממונה דכולל וההלך קבל עבור הכולל על ידי הדאר האוסטרי מכתב בטוח בכסף סכום שמנים פלורין — שטרי כסף של אוסטריה — כולם בני אחד אחד פלורין בא לאבא והוציא את השטרות מסרם לאבא שיתן לו כסף המדינה ורבי משה יצחק גולדשמיד מנהל של בנק וואלצרו היה גם כן נוכח, לקחתי השטרות ועברתי עיני עליהם אמרתי לאבא אלו השטרות הם מזויפים, נתפלאו כולם הראו את השטרות לרבי משה יצחק הזקן ורגיל אמר הם כשרים. אמרתי לו: סליחה! אף שהוא מנהל של בנק גדול כמה שנים ואני איש צעיר לימים אומר אני שהם מזויפים. נטפל לי רבי משה יצחק — שהיה לו קצת ביוש — ואמר: אתה הצעיר במה תוכיח שהם מזויפים? בקשתי מאבא שיוציא מהקופה איזה פלוריוס ואמרתי לו לרבי משה יצחק שיסתכל בהסריות ובהמספרים של הכשרים שהמספרים הם בזה אחר זה ואלו השמנים פלורין המספרים שונים והסריה שות ודאי המה מזויפים. עוד הראתי לו שהמספרים של הכשרים מעט יותר גדולים מהמספרים האלו. שאל אותי רבי משה יצחק אבל איך עלה דעתך שצריך בדיקה? אמרתי לו: הרגשתי שכל השמנים שטרות המה כולם חדשים, ועוד שכל השטרות המה בני אחד פלורין חשבתי שצריכים בדיקה ובמעוף עיני עליהם באתי על הדבר, הודה לדברי ואמר יש לך טביעת עין של תלמיד חכם ונצחת אותי.

ר ב י מ ש ה י צ ח ק ג ו ל ד ש מ י ד :

לבוש היה כמנהג אירופה רק במקום הכובע חבש תרבוש ערבי יפה ומגוהץ. זקנו היה עשוי וגזוז בעל כרס וקומה ממוצע, סבל הרבה ממחלת שגרון (רבמטיזם) וקוצר נשימה עם זה היה פעיל זרין בתנהלה של הבנק וולרו ושותפיו.

כשתקפוהו כאביו בעת עבודתו סר להבנק של אבא לשוחח מעט עם אנשים ולהקל מעליו הכאבים ואמר לי: שיש לו כח התגברות ואלמלא זאת אי אפשר היה לו להחקיים, וכשהכאב תוקף את לבו מוכרח הוא להנפש מעבודתו ולדבר עם אנשים להסיח דעתו מהכאבים, היה תקיף בדעתו ונצחן אולם איש טוב לב, עשה הרבה טובות לרבים בהלואה כספים, וחסיכת כספים לכמה משפחות בצנעא, בפניו נדמה איש קשה וכעסן אבל מי שהיה עמו בהיכרות מצאו איש יקר רוח, פקח וחרוץ, היה שנא חונף והפכפך ולא נשא פנים ולא משקר מעולם, כלבו כן פיו, ושנא את החנפים מאלו העוסקים בצרכי ציבור, לא התערב בעניני אחרים זולת במשרתו כמורשה בתי מחסה שבעיר העתיקה וכולל הוי"ד—הולנד ודייטשלנד—נהל הכל בסדר מצוין ושמר את תפקידו כמצווה עליו מאת הבעלים, היה ממייסדי השכונה מאה שערים בראשית יסודה, היה לו חברת אנשים ישרים, והיה רגיל לבוא להבנק של אבא שהיה מיוחד עם אבא ועמי, בביתו היה לו מספר של חברים וידידים שבילו זמנם אצלו, בבית הכנסת שבבתי מחסה שהיה רוח החיה בבנינו ובסידורו, קבע לו מקום אצל פתח בית הכנסת ולא עמד בכותל מזרח, עם זה היה עניו ברח מן הכבוד ומן הפרסום, ולא היה משקר אף בינו לבין עצמו ואפילו במחשבתו, כשעלה בדעתו לעשות מה שהוא אם אחר כך על פי איזה סבה היה צריך לעבור מדעתו היה נזהר שלא יעשה על ירו שלא יסקר בינו לבין עצמו, ובדידי הוה עובדא בעת שהייתי מזכיר של תלמוד תורה בגן אבות בחברון כאשר יסופר להלן.

סח לי פעם: דע שלא שקרתי מעולם ובמדה זו אני מתפאר וספר לי: בזמן שהיחה המחלוקת עליו בכולל הוי"ד—כמסופר בעולמו של אבא—והחולקים עליו היו: רבי יהודה ברגמן, רבי זליג הויזנדרף, רבי אברהם זקס, רבי גמליאל שלנק ועוד, שלח לו רבי יהודה ברגמן מכתב, כשקבל המכתב לא פתחתו והסמינו בארכיב סגור וכבר מונח איזה שנים סגור, כל כך היה ארך רוח ומתגבר, וכשראה שאני מסופק בדבר לא עזבני עד שהלכתי עמו לביתו וחפש בין ניירותיו, והוציא את המכתב והראו לי סגור (אף הבול היה עליו) שאלתי אותו וכל כך למה? היה לו לפתוח ולראות מה כתוב במכתב, השיב לי: כיון שלא רציתי להחחשב עם דבריו צריך הייתי לבלי שמוע כלל את דבריו—קונסקבנס—עכשיו אתה רואה שאיני משקר בך.

בימי המחלוקת הנזכרת דר רבי מרדכי הויזנדרף—בנו הבכור של רבי זליג הויזנדרף—ביפו לרגלי מסחרו, פעם היה נחוץ לו סך 25 גולדיון זהב—20 לא"י—הלוואה ביפו לא השיג בא לכאן ולא מצא, אמר לו אחי רבי חיים

תשמע לעצתי לך לר' משה יצחק גולדסמיד והוא ילוה לך, הדבר היה קשה עליו כמובן, באין ברירה הלך לביתו של רבי משה יצחק ובקש ממנו הלוואה סך 25 נפוליון לשלם בזמן פלוני, ר' משה יצחק היה בטבע מתון בדיבורו ולא מיהר להשיב, שם אצבעותיו למעלה מעיניו חשב והתבונן התיישב בינו לבין עצמו ואמר לר' מרדכי תביא לי שטר על אסך כתוב על ידי רבי גמליאל שלנק — שהיה סופר מובהק בגרמנית וידע חוקי השטרות — ואתן לך ההלוואה, הביא ר' מרדכי השטר כתוב וחתום וקבל הכסף, ר' מרדכי אמר לו תודה, השיב לו: תודה איני צריך ואיני מבקש, לפחות לא תשלם לי רעה תחת טובה.

אחר זמן רב ספר לי ר' מרדכי הוידורף בעצמו הדבר הזה והוסיף שאחר כך שהיה נצרך לאסוף חתימות טבני כולל הויד נגד ר' משה יצחק ולשלוח לאמשטרדם בקש אותו אביו שיחתום, לא רצה לחתום שלא לשלם רעה תחת טובה, בשעת המחלוקת שמינו את אבא לפקיד זמני כולל הויד — כמסופר בעולמו של אבא — אף שאבא היה בזה כמו מתנגד לו, היה עם אבא בידירות כי ידע שלא מחמת קנאה או שנאת קבל עליו את הדבר רק לסובת הציבור, פעם היה אבא קצת חולה ולא הלך להננך, בלילה בא ר' משה יצחק לבקרו והייתי גם אני שם ושוחחנו יחד, בתוך הדברים ספר לאבא שהיום הלך לפלוני הידוע למתנגד עלי, — שהיו לו גם מתנגדים שלא מבלי כולל הויד מחמת קנאה — שאלתי אותו: הלא פלוני הוא ממתנגדיו היותר גדולים ואינו מדבר עמו ואינו נותן לו שלום ומת ראה שילך לביתו? שחק ואמר לי: הייתי צריך לדעת דבר שיהיה לי לתועלת וידעתי שממנו אתודע מזה שהוא ישמח בביאתי וידבר עמי ובחוך הדברים אדע מה שעלי לדעת, ויש לי האומץ ללכת למתנגדי היותר גדול בעת שידע אני שעל ידו אדע מה שצריך לי לדעת.

ספר לי: בעת שנסע מכאן לאמרקה פרצה מחלת החלי רע על הספינה ומתו הרבה והטילו אותם לים נגד עיניו, והוא בקר רוחו ישב כמנוחה אכל ושתה שש ושמח בילה זמנו בטוב, ושלם ברוחו כי שקל בדעתי שאם יצטער או ידאג סופו גם כן לחלות במחלה זו, כך נסע בפהר פנימי ושמחה חיצונית עד שהגיע לנוריק, אחר כך הרגיש חולשה בעצבים מרוב הפחד שהיה לו בנסיעה זו.

בעת שנשבר הבנק של אבא היה איש סודי ויופץ גאמן כי חפץ בטובתי בדרך כלל היה האיש מהמציניים בירושלים בזמן ההוא, טוב לב, איש אמת צנוע ומעילי, מת במחלת קוצר הנשימה — אסתמה — בסיון תר"ס בן נ"ח שנה עירי בלא בנים.

פעם הביא אחד למכירה בהבנק שלנו שטרות רבים של שלשה שלשה

רובל. ראיתי את השטרות ואמרתיו מזויפים הם, והוכחתי הדבר מיד בהשוותי אותם אל השטרות של בני שלשה רובל שבהקופה. הכשרים הצבע שלהם היה ירוק חזק ואלו השטרות שהביאו צבעם לצבע צהוב, כן מצאתי למטה תחת הסריה מלבד המספר של השטר עוד מספר קטן לסימן, נהייתי מומחה לבדיקת שטרות והשלחנים הזעירים שברחוב הבטרק לא קנו שום שטר כסף עד שהביאו אלי לפסוק הלכה אם כשר הוא או פסול.

במשך הזמן נודמנו לפני כל מיני מטבעות משונות שאינם בנמצא כהיום כלל. בינדים, דולר זהב אמריקני בעל שש קצוות, חצי דולר כדמות משולש רבץ דולר מרובע ועוד.

אחר כך מסר לי אבא גם סידור הדאר, הרוסי—שבא על ידי אבא כמסופר בעולמו של אבא—, פעם בשבוע היה בא הדאר, היו כמה מאות מכתבים פשוטים ומכתבים באחריות, מכתבי כסף שהשוברות שלהם היו בכתב רוסי, כן היו כתבות בשפת רוסייה, צרפתית וגרמנית משובשת, נתלמדתי קרוא שפת רוסית וצרפתית וכל מיני כתיבה מטושטשת עד שנעשיתי תלמיד חכם בקי במקצוע זה, לקחתי הדאר לביתי ובילילה סדרתי על פי א. ב. צ. ובתפיסתי וזכרונתי קלט מוחי כל השמות של האנשים שבאו להם מכתבים, וכשבאו לסחרתו לשאול על מכתב השבתי לכל אחד ואחד על אחר הן או לאו ולא הוצרכתי לחפש במכתבים, היו שלא רצו לסמוך עלי בזה ובקשו לחפש בין המכתבים אולי שכחתי, עשיתי רצונם וחפשתי ולא מצאתי.

נתפרסמתי כממומחה של קריאה וברבים להטרידני בקריאת כתבות וכתבים משובשים, כן היו כמה טלגרפים משובשים, הפקידים לא היו מלומדים ויודעי שפה והסדרן של הטלגרף—ארמני ירושלמי—כשכא טלגרף בשפה הגרמנית או צרפתית או אנגלית כשהעתיק את הטלגרף סירס את המלות והאותיות, הפסיק את המחובר וחבר הנפסקים ובפרט אם הטלגרף היה כתוב עברית, והמקבל לא ידע פירושו של הטלגרף. הביאו לי, קרובתי ורחקתי ודרשתי סמוכין וסמוכין דסמוכין וחילופי אותיות עד שהוכרר הטלגרף כדבצי. פעם בא טלגרף לרבי זאב ספיר שהיה יודע שפות והיה יודע בצירופי אותיות אבל טלגרף זה לא הבין פירושו, בא לאבא ואמר יעצתי ולא מצאתי נשאל לאותו תינוק דלא תכים ודלא טפש אולי יודע הוא, מסר לי הטלגרף וסדרתי אותו בלי עמל. פעם ישב רבי נתן גרינגרד בבנק של אבא וקרא מכתב שהחזיק בידו ואני ישבתי ממולו, קראתי את המכתב מצדו האחורי, כשגמר לקרות אמרתי לו: אני יודע מה שכתוב בהמכתב וקראתי לפניו, נתפלא ואמר נביא אתה

או חוזה. ספרתי לו שקראתי מצד הנייר החלק. אמר : אם כן אסור לקרות שום דבר כשאתה נוכח.

ר ב י נ ת ן ג ר י נ ג ר ד :

קראו אותו ר' .נוסקה בריסקר' שהיה מעיר בריסק שברוסיה כבן ששים נמוך ובעל כשר, פקח חרוץ שחקן וליצן אהב לומר מילי דבדיחותא ולספר מעשיות יפות ממנו ומאחרים, היה אהוב לכל וסוחר חרוץ בעסקיו. עסקו היה בחלפנות, והיה שותף עם רבי בן ציון ליאון בחכירת הטבק לעישון מהממשלה, אחר הצהרים לא היה לו במה להתעסק כי עיקר קניית הטבק והחלפנות היה קודם הצהרים, אולם ישב בחנותו כל היום, כששאלו אותו למה יושב לבטלה אחר הצהרים בחנותו—ברחוב הבטרק—ילך לביתו לנוח, השיב : חצי היום עד הצהרים אני עוסק כדי שארויח אני וחצי היום השני אני עוסק שלא ירויח השני, בשבת בבקר התפלל במנינים שבחירכת ר' יהודה החסיד והתעסק עם האנשים במילי דבדיחותא כשבת צחוק על שפתיו, כן אהב להתעסק עם הצעירים שהיה ליצן ואהוב וקשה היה להקניטו. עם אשתו הראשונה לא הוליד בנים ולעת וקנתו כשמתה עליו אשתו הראשונה נשא אחרת והוליד בנים.

פנקס מיוחד היה בבנק של אבא שבו היו נרשמים אלו שפגרו בתשלומיהם או שנחשבו לאבודים הוא פנקס של „חובות ישנים" שהתנהל על ידי רבי אברהם זקס, בכל שכוע עברתי על הפנקס וזכרתי בעל פה היטב כל האנשים וחובתם מבלי שאצטרך לחפש בפנקס, ואם אחד מהם עבר דרך הבנק קראתי אותו ואמרתי לו חייב אתה כך וכך מיום פלוני ומעסק פלוני בבקשה לשלם, בין המפגרים בתשלומיהם היה גם הרופא סנדרעצקי מומחה למחלות נשים—גרמני או יוני אינו יהודי—שכבר עברו איזה חדשים מחובו, פעם בא להבנק ושאל על חובו לשלם, אמרתי לו על אתר כך וכך מיום בחודש פלוני, ופתחתי את הפנקס וברגע אחד הראתיו חשבונו התפלא ואמר : מה האיש הזה עושה כאן ? מקומו אצל הבנקים הגדולים שבאירופה כח זכרונני ותפיסתו מצוינים „דאסס איזט איין קערלי".

פעם היה לרבי יואל וייס איזה ענין עם סוחר בחוצה לארץ שבא מכתב מהסוחר, ולא היה בסדר ולא ידע עצה, שלא רצה להתקוטט עם הסוחר, בא הוא ומחותנו רבי זאב ספיר לשאול בעצת אבא שהיה זקן ורגיל וגם רבי יהושע שטמפר היה נוכח במשרדנו דברו יחד כענין זה, טבעו של רבי זאב ספיר היה שהתעמק בענין וגרד כדרכו את זקנו מתחת לסנטרו ואמר פה שאמר והדברים היו יגיעים, הכנסתי עצמי בענין ואמרתי להם עצתי, חדל ר' זאב ספיר מלגרוד

את זקנו, ואמר על עצתי מהר"ם שיף ורבי יואל וייט אמר: גאון המסחרים, בימים ההם פשטו את הרגל מנהלי כולל הורדנה ולא שלמו את שטרי הכולל שלהם, מנהלי הכולל השתוו עם הבעלי שטרות הפרטים לשלם להם קמעא קמעא עד יסולק כל החוב, לגמילות חסדים הכללי לא רצו לשלם השטרות שהוא דבר צבורי, היקר רבי שלמה זלמן פרוש שהיה אחד מן הגזברים של הגמילות חסדים הצטער מאד מזה שכספי החברה ילך לאיבוד, מה עשה בא אלי ומסר לי השטרות לגוביינא, תבעתי בתוקף ונשתוו עמי הממונים ולשלם את החוב בארבע שנים, ולבטחון שעבדו את שכירות הבתים של הכולל—בשכונת בית יעקב—ובמשך ארבעת השנים גבה הכסף בשלמותו.

ר ב י ש ל מ ה ז ל מ נ פ ר ו ש :

איש ירא את ה' מאד, בעל מדות טובות, עניו ופשוט, קבל כל אדם בסבר פנים יפות, היה רחמן וטוב לב והשתחף בצערן של העניים, משרתו בתור גזבר בגמילות חסדים הכללי הולטתו, תמיד נטה לסובת הלויים ולא דקדק עמם כחוט השערה, בפנים שוחקות קבל את הלוח ודיבר עמו רכות שלא לביישו ולא לצערו, אם הלוח בקש הלואה יותר מכפי תקנת החברה חפש ומצא דרך איך למלאות בקשת הלוח ושלם לעבור על התקנות, הוא היה אומר: עיקרה של החברה נתייסדה להלוות כסף לעניים ולא לצבור הון של החברה, כן היה מסייע לעניים שילוו על שמות אחרים וישיגו הלואות כפי צרכם—כמה פעמים היה על ידי, לא נהנה כלום מחברת גמילות חסדים שעסקו בה הרבה, אף נייר וקסת דמי דאר שהוצרך נתן מכיסו כדי לקמץ בהוצאת החברה.

כשהשיא את בנו הבכור כבודוהו בכסף החברה בדורן דרשה, בעל כרחו נתנו לו לירה תורכית זהב—18 שיללנגים—לא היה יכול לסרב ולקח, ואחר כך החזיר הלירה נדבה ממנו לקופת גמילות חסדים, כן היה גם מטונה דכולל מינסק שלא על מנת לקבל פרס.

פרנסתו היתה מחקיקת ציורים של מקומות הקדושים על אבנים שחורות ורכות, כן עשה מהאבנים האלו כוסות צלחות קטנות וכלים אחרים שנשלחו לחיצה לארץ מוכרת מירושלים התפרנס מזה בדוחק ולא רצה ליהנות מצדקה וחסד, היה אהוב ונחמד לבריות איש טוב וישר באמת (עין עוד להלן ב"זכרונות" אות נ"ג).

פ ר ק יג

בשנת הרנ"ד התאספנו יחד עשרים וחמש הצעירים נשואים מבני כוללנו כולל הונגריה והוסכם בינינו ליסד כפר עברי בשם "קהלת יעקב" הרחק מהמזנה של ציר, סמוך למוצא או כדומה, התכנית היתה שיתיה לכל אחד ואחד דירה של שנים-שלשה חדרים ועל ידה ככרת ארץ גדולה בשביל זריעת ירקות וגידול עופות ומשק של חלב, פנינו בהחזר לבני מדינת הונגריה נמצאו לנו גואלים רבים בהם שרצו ליתן לנו את ידם ולסייע אותנו במפעלנו זה, אולם הקיצונים שבכולל כאן פנו מיד בקול קורא ממנהלי הכולל והוקנים לבני המדינה בהונגריה, והנשיאים שם קיימו את דבריהם באיסור גמור לסייע אותנו מטעם : א) שזה יניק לכספי רמב"ן, ב) ענין זה יניק להדת ולהיהדות, יחד עם זה קנאו אותנו בעיני החלוקה ובדרכים שונים, לא היה לנו די זומק ודי כסף לעמוד בקשרי המלחמה בפנים ובחוץ, עם המנהלים והקיצונים כאן והגבאים והנשיאים בהוצה לארץ, נתבטלה האגודה.

כשנתיסדה התלמוד תורה, שערי תורת ביפו על ידי הצסקן המפורסם הוריו לכל דבר מצוה רבי בצלאל לאפין ז"ל וקוזרו רבי משה כצלאל טודרוביץ ז"ל, רצו לאסוף כסף לטובת התלמוד תורה טאנשי ירושלים. בא רבי משה בצלאל לכאן ובקש לו חבר שילך עמו להעשירים והסוחרים, בקש אותי שאקדיש לו שעתיים ביום ללכת עמו לקבל כסף כי ידע שדברי יהיו נשמעים ויתחשבו עמי, הסכמתי והלכתי עמו יום יום משעה 1 עד 2 אחר הצהריים ובערב אחר תפלת ערבית לעשירי ונכבדי העיר ואספנו בשבוע אחד 50 נפוליון זהב— 40 לא"י—, בימים האלה התאכסן אצלי בביתי באש"ל (איכילה שיתיה לינה) וספר לי הסבה שהביאהו לארץ ישראל, הוא היה סוחר עורות או עושה עורות אשתו לא ילדה לו, שבת אחד פרשת לך לך קראה, בצאינה וראינה, ה' אמר לאברהם כאן אתה אי זוכה לבנים שמה זוכה אתה לבנים כו', התחילה לדבר על לבו שיסעו לארץ ישראל אולי יזכו להוליד בנים, הסרידה אותו ולא נחנה לו מנוח עד שבאו לארץ ישראל והתיישבו ביפו ושמה ילדו את בנם, הוא הקצין תדור הידוע, אחד כך בא רבי בצלאל לפין לכאן והלכו שניהם להשלים הקיבוץ.

פעם בתענית צביר—כמדומני שהיה ט' באב—הלכנו אני ורבי משה בצלאל להתפלל מנחה ומעריב אצל הרב שמואל סלנט, בין מנחה למעריב ישבנו ושוחחנו עם הרב, היה כחצי שעה לפני שקיעת החמה אמר רבי משה בצלאל : אני צמא ומתכה לתפלת ערבית שאוכל לשותה, שמע זה הרב

סלנט, קם ממקומו ונכנס להמטבח והביא כוס עם מים והגיש לרבי משה בצלאל ואמר לו: ישתה, התחיל להתנצל ואמר: הלא רק חצי שעה ללילה, אמר לו הרב אני מצוה עליו שישתה, שחה ואמר החייתי את נפשי.

בעת שהיו מערערים על רבי שמעון רוקח בהנהלת גוה צדק ונבחרו לבוורים ורואי חשבונותיו אבא ורבי יעקב מן—כמבואר בעולמו של אבא—והיה נצרך לבקר את הפנקסאות, אבא היה טרוד במסחרו ורבי יעקב מן בשלו ולא יכלו לנסוע לימו, הוסכם בין אבא ורבי יעקב מן לשלוח אותי ליפו לבקר הפנקסאות, ואם אמצא שהכל כראוי ונכון אקיים בחתימת ידי ואחריו יקיימו גם הם, נסעתי ליפו והתאכסנתי במלון קמניץ, ומשום שרבי פיבל כהנוב הסופר והפנקסן של רוקח היה טרוד ביום בעסקיו, המציא לי רבי שמעון רוקח ספרים לקריאה ביום, ובכל לילה בא רבי פיבל כהנוב למלון קמניץ וישבנו ובקרתי הפנקסאות ורבי פיבל ברר לי הכל, כה ארך שבוע אחד מצאתי הכל צדק קיימתי בחתימת ידי, למחרת הזמין אותי רבי שמעון לסעודת הערב שהכין בעדי ובעד רבי פיבל, סעודת פרידה, בשעת הסעודה אמר לי רבי שמעון רוקח: מה נשתנו הזמנים, לפנינו בישראל כשאחד למד חנ"ך וידעו על בוריו היה לסופר כישראל וחבר ספר בעברית או מתרגם משפה אחרת בסגנון חנכ"י, היום משתמשים במלות ארמות וכותבים בסגנון המשנה והתלמוד, עתה צריכים אנו בשנים שלנו להתחיל ללמוד משנה ותלמוד ומדרש, רבי פיבל נסע עמי לירושלים והביא עמו את הפנקס הוצאה והכנסה מאושר בחתימתי ואבא וכן רבי יעקב מן קיימו בחתימת ידם ונשתתקו המערערים, אחר איזה ימים בא רבי שמעון רוקח לירושלים הזמנתי אותו ואת אבא ואת דודי לביתי לסעודת הצהריים שארכה איזה שעות, מאז נתיידדתי ביותר עם רבי שמעון רוקח.

בימים ההם היה בירושלים, איש עשיר ופקח חרוץ כבן חמשים בשם רבי אליעזר הלפרן הדור במלבושיו הנקיים והמהודרים, ממונה של כולל ווהלין, ראש של בית הכנסת תפארת ישראל של חסידי בויאן ומורשה של הרבי מבויאן כאן ולו אשה חשובה אשת חיל עקרת הבית ונער אחד כבן שנים עשרה שנה שמואל שנתגדל אצלם—הוא היה רגיל לבא לבנק של אבא בענינים מסחרים והתיעצות, אחר חג הפסח של שנת תרנ"ה כשבא אמר לאבא אני משתוקק ליסע למירון להלולא של ליג בעומר, אולם שלא כדרך הנוסעים על חמורים או על מרדות, רק בעגלה—כבישים בדרכים לא היו אז—היינו לשכור עגלה ולהתנות עם העגלון שיסע רק ביום ובלילה ננוח, משום סכנת דרכים, הנוסעים הוא ואשתו וגידולם הרי שלשה, רוצה שיעוד שנים ישתתפו עמו בנסיעה זו, לחשתי באוני אבא שרצוני להשתתף בנסיעה זו, הסכים, גם דודי ורבי אברהם הסכימו שאסע לחפש

מעט. היינו כבר ארבעה והיה צריך חמישי (אבא ודודי לא היו אף פעם בצפת וסבריה ואבא לא היה גם בהמושבות רק בפתח תקוה כשני ימים). בקש רבי אליעזר שהיה הממונה של כולל ווהלין וראש בית הכנסת תמארת ישראל את רבי אלטר וורשבסקי שהיה פקיד בהכולל וגם בבית הכנסת שישלח את בנו ר' טודרוס עמנו שישמש לנו כחייל של הממשלה בהיותו לבוש תרבוש כמנהג הערביים וידע לדבר ערבית כהלכה. שכרנו עגלה אצל העגלון יעקב יצחק גרף קראו אותו יעקב איצ'קע מן העגלונים המומחים והטפורסמים בירושלם בשכר חמשה נפליין זהב — 4 לא"י, על מנת שישע עמנו רק ביום ולא בלילה עד טבריה ושם יחכה עלינו עד בואנו חזרה מצפת, מטבריה לצפת אי אפשר היה לנסוע בעגלה מפני רוכסי ההרים והאבנים, רבי אליעזר הכין צדה לכל דרכנו דגים מטוגנים, בשר צלוי, לחם, כעכים, עוגות. פת הבאה בכיסנין, הרבה צלוחיות עם יין כרמל יין שרף וקוניק, לימונים וסודה וסוכר, והרבה קופסאות עם סיגריות ממין המובחר וכיד עשרו, לקחנו עמנו שתי מזודות גדולות מלאות כל טוב, לבד מזודת קטנה לכל אחד למבושים, ר' טודרוס לבש קפטן וחגורה רחבה תרבוש וגלימת לבנה (אבאיע בערבית) כמו האפנדים, יצאנו מכאן ביום הראשון בבקר ובאנו ליפו לעת ערב, סרנו למלון מרים הורביץ ונלן שם, בבקר נסענו לפתח תקוה ונלן שם, מפתח תקוה יצאנו לחדרה שאלנו את העגלון אם בקי הוא בדרך שנוסעים לחדרה כי כביש אין והדרכים מלאות חול ועפר חרושות וורועות, השיב: מה זו שאלה? ! נסענו יוחר משבע שעות כאין דרך ואין מסלה רק בעפר תחוח של חרישת השדות, העגלון טעה ותעה מן הדרך, לעת ערב הגענו סמוך לכפר הערבי, סידנה עלי, עמי נשאתי יוחר ממאה נפוליון זהב למסור לאי אלה אנשים בצפת, היה בינינו חלוקי דעות, אם להכנס להכפר פחדנו אולי יגנבו מה שיש לנו ואף את הסוסים יקחו ויהרגו גם אותנו, או גלון באמצע הדרך מבלי ליכנס להכפר או נחזור לפתח תקוה, סוף סוף החלטנו ליכנס אל הכפר ולעמוד על המשמר כל הלילה שלא יגנבו חפצינו, בני הכפר ששמעו את קשקוש הסוסים והעגלה שלא ראו זאת מעולם, יצאו כלם מקצה הכפר אל קצהו לראות החידוש מפלאות העולם ואמרו זה לזה זה הוא שטן בית של עץ מתגלגל ושלשה סוסים הולכים לפניו סבבו אותנו ואמרו האם בכשיש—תן בקשיש, אנו עומדים באמצע הכפר ברחוב ומוכתר של הכפר ערבי זקן לבוש חצי אוירפאית נגש אלינו, ר' טודרוס המתורגמן שלנו שידע כל מנהגי הערביים ונימוסם תחב ידו לתוך חגורתו של המוכתר ואמר אידי פי אחואמאק—ידי נחונה בחגורתך—כלומר אנו נכנעים ומסורים תחת דשותך שתשגיח עלינו, מיד הכריו המוכתר בקול ואמר: כל איש ילך לביתו ולא יהין

שום איש לנגוע באנשים או בחפציהם ומי שיעבור ענש יענש, צוה להכניס את העגלה והמזודות והסוסים לרחבה של בית העם ופתח לפנינו בעצמו את השער הגדול, העגלון פתח את סוסיו והאכילים. המוכתר פקד לפנות עברנו בית גדול של הכנסת אורחים שבהצר הגדולה שחתה המגדל שהחזן שלהם קורא בו לתפלה, פרשו מחצלאות של קש והעמידו באמצעה שני כדים עם מים ושני פנסים גדולים והביאו לנו שמיכת גדולה ורחבה לכסות בו והמוכתר אמר לנו התכבדו להכנס אל הבית—איטטאדאלו בערבית—אל חדאגו כלל לא יחסר לכם אף כחוט השערה, הביאו פיתות עם חמאה ודבש. אמרנו תודה כי יש לנו משלנו וכיבדנו את המוכתר שיסעוד עמנו סעודת הלילה, אמר תודה והלך לו, ישבנו על המחצלאות כשרגלנו בין הברכים בנוסח ערבי, רחצנו פנינו ידינו והתפללנו תפלת ערבית ואכלנו לתיאבון, שתינו יין מן המובחר ועשנו סיגריות מן המובחר, כשעתיים אחר כך באו בני הכפר לבקר אותנו הפרנגיים, כינוי לבני איירסא אמרו שלא היו עוד בירושלים ושאלו אותנו על קודש—ירושלים—כמה רחוקה היא מכאן, ומה מרת גדלה וארכה ורחבה ומסגד עמר איפת הוא עומד ומת תארו, והקיפו אותנו שאלות כתנורו של עכנאי, כבדנו אותם בסיגריות של אל קודש גלי הים שטפו לאזנינו ולא ידענו מקום המצאנו, המוכתר בא ואמר לנו מצאתי איש צעיר ושאתר (פקח בעברית) שבקי ורגיל בדרכים אלו הוא יסע על יד העגלון להיות לו למורה דרך עד חדרה ושמה נשלם לו שכר טרחתו 120 בשליק—מא"י—להמבקרים צוה שילכו לביתם ליתן מנותח להפרנגיים תאורחים לישון כי ציפים הם, הלכו כולם סגרנו את פתח הבית וישנו על המחצלאות ועל המלבושים שקפלנו מתחת לראשנו במקום כרים וכסינו עצמנו בשמיכה הרחבה שהביא לנו המוכתר ושנתנו ערבה לנו, קמנו בבקר השכם התפללנו ואכלנו וסדרנו, מצאנו שעליוחית אחת עם יין נשברה תחת המחצלאות כסינו במחצלות לבל יראה כי שתינו יין דבר איסור למוסלמים, המוכתר והמורה דרך כבר חכו על ידינו רצינו לשלם להמוכתר שכר הלילה, נתן ידו על לבו ואמר סטאח מי אללא—חלילה בעברית—קיימתי מצות הכנסת אורחים הודינו לו בכל לב על הטובה שעשה לנו ונפרדנו בידירות, המורה הרך היה צעיר אביר וגבוה בעל עינים גדולות ושחורות, עגל שחור על מטעתו הלבנה ומקל עב וארוך מאד בידו בראשו תחוב ברזל חד (פיקה בערבית), נסענו איות שעות על שדות חרושות בלי שום סימן של מסלה, המורה דרך בעצמו לא ידע איך לפנות ימין או שמאל נסענו נסיעה עזרת אל מקום שהסוסים הלכו בלי שום מטרה, העגלה שקעה והתרוממה כמעלות ומורדות חפירות וגומות, למולנו היו סוסינו בריאים וחזקים אכלו הרבה ונחו הרבה ויכלו למשוך את העגלה עם נוסעיה ומזודותינו, הגענו

אל נחל מים לא צר וארוך מאד שלא נראה סופו, ירד המורה דרך ונכנס למים למדוד את גובה המים שבנחל ועסקו של הנחל הגיעו המים עד כרכיו, ירדנו מן העגלה את המזודות קשרו המורה דרך והעגלון על העגלה למעלה ואחזו ברסן הסוסים בידיהם והעבירם את הנחל עם העגלה, ואנו חלצנו את הנעליים ואת הגרביים, ואת המכנסים הגבתנו והקפטנים והמעילים הפשלנו ונעביר את הנחל, כשהגענו לעבר השני נחנו לבשנו הבגדים בסדר, ונסענו הלאה ושוב בלי שום מטרה, נסענו כשעה וחצי והנה נחל רחב מאד לקראתנו שהמים הגיעו אל שפתו, המורה דרך ירד וגשש במקלו הארוך לדעת עומק של הנחל אמר: שעמוק מאד ואי אפשר לעבור ברגל ונס נחל שוטף הוא, הלך לחפש אולי ימצא את שפת הנחל, התמיהמה עד בוש חזר ואמר: אינו מוצא את שפת הנחל, מדד שוב את עומק הנחל אולי ימצא מקום לעבור בו ולא מצא ואמר: אין צעה רק למרס את הסתג והרסן של סוס אחד, לשבת עליו ולאחזו בשערות צוארו והוא ישוח עם הרוכב עד שיגיע אל עבר השני, ירד האיש מעל הסוס ויאחז אותו והשני יושב על הסוס השני, והשלישי על הסוס השלישי, והוא—המורה דרך—גם כן יהיה אחד מן הרוכבים ויחזור עם השלשה סוסים עד שכולם יעברו את הנחל ואמר לנו: בעת שירכב האיש על הסוס יכה אותו הרוכב ברגליו על הבטן כדי שימהר לשוח ולעבור את הנחל, עשינו כך, מתחלה רכבה אשת רבי אליעזר על סוס והמורה דרך על הסוס השני ועמו רכב הנער שמואל כדי שישאר עם האשה, המורה דרך חזר עם שני הסוסים וישב ר' אליעזר על סוס והמורה דרך על השני, שוב חזר המורה דרך רכברני אני על סוס והמורה דרך עמי על השני, הסוס שנפל בגורלי היה צמא וכשנכנס עמי להנחל הטה ראשו והתחיל לשחות והוכרחתי לסלק משערוני ומורא עלה על ראשי, חשבתי עוד מעט ואסול בתוך המים, גמר לשחות אחזתי בשערות הצוואר שלו ועברתי את הנחל בשלום, אחר כך עבר ר' טרדוס את הנחל, העגלון והמורה דרך רחמו שלשת הסוסים להעגלה, המזודות קשרו למעלה על העגלה והם נכנסו לעגלה והכו את הסוסים בחזקה, שטו הסוסים עם העגלה במים השוטפים והנחל מלא על גדותיו עד שהגיעו לשפת הנחל והעגלה עמדה על הקרקע עברנו את הנחל בשלום, ישבנו לנוח אכלנו רבה עם מי וורר, הסוסים נחו ואכלו ונסענו הלאה, היה כשתי שעות אחר הצהרים השמש להטה, פתאום אמר המורה דרך שלנו עד כאן, איני נוסע עוד, רצוני לשוב אל כפרי עוד קודם הלילה אתם סעו הלאה עד שתבאו למושבא יהודית, הפצרנו בו ונסע עוד שעה, ראינו מרחוק בתים ואילנות סימן של מושבה שלמנו לו שכר טרחתו וסגירות והלך לו, בכל הדרך

לא פגשנו שום איש הכל כמו במדבר שממה, לעת ערב הגענו לחדרה, נכנסנו להמושבה—היו יושביה מועטים בשל מחלת המלריה שעשתה שם שמות—נכנסנו אל בית החלון הראשון של חדרה מיד בכניסה להמושבה, קבל אותנו בספר פנים יפות ומסר לנו חדר מיוחד בשבילנו, העמיד את המיחם לבשל תה ספרנו לו את כל התלואה אשר מצאנו מחדנו מתחלה לשתות מים אותה בחדרה מכל שכן ללון שם מהני המלריה, אולם בלי דרך אחרת שתינו התה ונלן שם וחכינו בקוצר רוח שיאיר הבקר ליטע משם, בבקר השכם נסענו, בעל האכסניה למד להעגלון איך ליטע צמונה מזרחת וכו', נסענו והגענו להמושבה וברון יעקב סדנו לבית מכור רבי גדליהו שוחט שתית חתן רבי מרדכי ברודר מירושלים קבל אותנו באהבה ונלן שמה.

בדרך מהדירה לברון יעקב עברנו על יד כפרים של בעדוים שלא ראו מצולם עגלה כעגלתנו והביטו אחרינו בהשתוממות, השמש להטה אותנו בכל חומה, על יד כפר אחד גדול הוכרחנו לנות ולשתות מים, גם סוסינו היו עייפים והוצרך להאכילם ולהשקותם, עמדנו באמצע הכפר וילדי הכפר סבבונו בצעקות: „תנו בקשיש“, לצמאוננו שתינו מי סודה שהעלו רתיחה, כשהתחילו המים להרתיח והעלו אבעבועת התפלאו הבעדוים ואמרו זה לזה הפרגנים שותים מים רותחין ואינם מפחדים שמא ישרפו את לשונם, אמר להם ר' טודרוס—הקאזאס שלנו—מי שישתה כוס מים רותחין יקבל בקשיש גדול, פחדו ולא רצו, נער אחד כבן ט"ו שנה התאמץ ואמר אם יתנו לו חצי בשליק—15 מאי—ישתה, אחזר ר' טודרוס בידו ונתן בכוס מים ומלא חמוץ וסודה כשהתחילו המים לרתוח אמר לנער: קח ושתה, התחיל הנער לצעוק הוי אבי, איני רוצה לשתות ולשרוף את לשוני ואיני רוצה החצי בשליק וביח לביחתי, באותה שעה בא בעדוי ושאל את ר' טודרוס אם הוא רופא שיוכל לרפאות חולה שבביתו, השיב לו כן אני רופא אולם הביקור יעלה במג'ידי אחת—220 מאי. נתן לו המג'ידי והלך ר' טודרוס לבית החולה נתן לו מי סודה ואיזה טפות של מיץ ריחני, כשהתחלנו לנסוע רדפו אחרינו הילדים שוב בצעקות: „תנו בקשיש“ נטפל להם ר' טודרוס ואמר: מי שישים ידו על אופן העגלה בשעה שהאופן מתגלגל יקבל בקשיש, מהר נער אחד ושם ידו על האופן בשעת גלגולה נצרבה ידו צעק הוי אבי! איני רוצה בקשיש והסתלקו הילדים אחד אחד ונסע הלאה לחיפה.

הגיענו לחיפה אחר הצהריים סרנו למלון כשר היחידי שבעיר ליהודי אשכנזי אכלנו ונלן אצלו, בבקר סיירנו את הר הכרמל ונכנסנו למערת אליהו ואח העיר חיפה ונסענו לנצרת, הגענו שם כשפתיים אחר הצהריים, לא רצה רבי אליעזר ליטע הלאה למען לא נכנס לטבריה בלילה, התאכסנו במלון גדול

של אשה נוצריה, היא מסרה לנו חדר מיוחד, נסגרנו בתוכו מפני השכנים שכולם נוצרים אדוקים, רחצנו אותנו במים המים ובלינו הערב במנוחה ובשיחות על נסיעתנו המעניינת, בתוך שיחתנו שמענו קול שופר תשרית, שערנו שהיו במלון כוברים שרצו לעניין אותנו ותקעו בשופר להפתיענו, בבקר רצינו ליסע לטבריה זה היה ביום הששי, והנה נשמט גלגל של עגלתנו ונתעכבנו באמצע הרחוב בשביל תיקונה, הנערים והצעירים סבבונו בצעקותיהם: תנו בקשיש' והדריכונו מנוחה עד שהעגלה הוחקנה ונסענו, באנו לטבריה אחר הצהריים, וארכה הנסיעה שלנו מירושלים עד טבריה ששה ימים, את ההדלקה שעל קבר רבי מאיר בעל הנס בט"ו איר אחרנו, כל אחד מחבורתנו סר למכירו לשבות שבתו, אני סרתי למכירי העשיר רבי דוד זימברגר מוורשה שהיה לפני בירושלים ובקרני בביתי כמה פעמים, שמח בי מאד הלכנו לטבול עצמנו במקוה חמה ונקיה על יד ים כנרת, אצל הכניסה למקוה דרך מעלות ומדרגות היתה כמין גומא ארוכה ורחבה טוחה בטיט וטיח ששמש להרחיצה מוקדמת במקום אמבטי, בקשתי את הבלן שינקא אותה ויתן בה מים אלוים וחמים, דרש שכרו חצי בשליק—16 מא"י—המחיר בעד טבילה במקוה לבד היה 2 מא"י, בעד אמבטי 6 מא"י אולם כשראה אותי מירושלים וגם בעגלה, חשב בטח עשיר אני, העלה את המחיר, נתתי לו חצי בשליק—כשרציתי ליכנס להאמבטיה מצאתי איש אחד שרחץ בהאמבטיה, אמרתי להבלן מה זאת, צעק הבלן על אותו האיש צא מהר מן האמבטיה זוהי בשביל האיש שאין אתה רואה שהוא מהעיר הגדולה—כוונתו היה על ירושלים, כי לא רצה להזכיר שם ירושלים בבית הטבילה—בשעת התפלה בבית הכנסת סבבו אותנו כל יתודי העיר נתנו לנו שלום וכל אחד רצה לזכות בנו לאורח על שבת, ביום השבת באו כל נכבדי העיר לבקרנו, הסוחרים שעסקו עם אבא הביאו יין ופשיטא לבעל הבית שלי שמחו בן הבנקאי, נתן המכורגר מירושלים בא"י, שמחנו בשבת זה עד שכחנו את כל התלאה שעברה עלינו בדרך.

ביום הראשון סיירנו את המקומות הקדושים הקדומים, גם רחצנו פעם אחת בחמי טבריה מדרגה א' שעלה לכל אחד רבץ מג'ירי—בערך 60 מא"י—ולמחרת ביום השני בכפר היה עלינו לעשות דרכנו צפתה, אמר רבי אליעזר: ליסע על חמורים מכאן עד צפת קשה מאד, ליסע על העגלה אי אפשר מפני הסלעים שבדרך מטכרית לצפת, על כן תחלפנו שהעגלות עם העגלה ישארו בטבריה עד שובנו חזרה מצפת ואנו נסע בחמורים בדרך אשר מצבר לים כנרת המוביל צפתה שהיא יותר נוחה, את הים כנרת נעבור בסירה עד המקום שתחמרים וחמוריהם יחכו עלינו, להעגלון נתן רבי אליעזר שכרו והוצאותיו עבור כל הזמן

עד שובנו מצפת וכן עשינו, עברנו את הכנרת בסירה עד המקום שהחמרים המתינו, עלינו על החמורים, כאן התחיל הקשות כי לא הורגלנו לרכוב על חמור גדול שעליו אוכף רחב ולפסק את הרגלים הברכים נתחככו באוכף וכאבו, רכבנו בצער עד שהגענו להמושבה ראש פנה. סרנו שם בבית אחד ממכירנו ואכלנו סעודת הצהרים ונחנו כשעה, עלינו שוב על חמורינו והפעם היתה הנסיעה יותר קשה בסכנת נפשות ממש, החמורים הלכו במסילות צרות שכלם סלעים וצוקים, החמורים התחלקו במהלכיהם ולמראה העמקים העמוקים ופחד נפילה נבהלנו מאד ורכבנו בעינים סגורות שלא נראה במצבנו... ויחבלבל הראש, במקומות רבים מסוכנים הוכרחנו לילך רגלי, עלינו וירדנו שבעה הרי אבן עד שהגענו לצפת עייפים ויגעים מאד, בני צפת קיימו בנו מדה יפה של הכנסת אורחים וחלקו ביניהם את האורחים בשמחה גדולה ובסבר פנים יפות, מצאנו בצפת הרבה מכירים מירושלם שבאו כמונו לחוג יום ל"ג בעומר במירון, שמחנו יחד ואכלנו בכנופיא חלצנו עצמותינו ונחנו מעט מרוב עמל הדרך, בערב יום ל"ג בעומר עלינו למירון רוכבים על סוסים והשתתפנו בהלולא ההדלקה, בקרנו במערת רבי שמעון בן יוחאי ובנו רבי אלעזר וכו' כנהוג, היו כמה אלפי אורחים אנשים ונשים וילדים, רובם נעזרו שם כל הלילה, אולם רבי אליעזר וחבורתו רצינו לישן וצלינו להטוסד "מושב זקנים" וכבר היה מלא אל פה, על כל הספסלים והשלחנות כבר היו מלאים אנשים, וקימנו בנו : ועל הארץ חישן על מחצלאות הפרושות על הרצפה. שם מצאנו את מכירנו מירושלים רבי יצחק מאיר רוס ז"ל שהיה שחקן ומבדח ואמר לנו : הנה ארצי לפניך לישן, התחלנו לרדום והרגשנו שמושכים את הנעליים מעל רגלינו מעשי ידי גנבים של מירון, גפרנו בהם והלכו להם.

בבקר יצאנו חוץ לבית מושב זקנים לשאוף אויר צח, מצאנו רועים עם עזים ותישים, ועמנו היה גם רבי יצחק מאיר רוס, ראה אברך אחד כשהוא מבוסס וראשו עליו סחרחר ואשחו משמרתו רצה להתל במ אמר : אברך הנה עז לפניך עם שרים גדולות חלוב ושתה אליבא ריקנא, ואמור לאשתך שתאחו בקרני העז כדי שתניח לחלוב אותה, וזה היה תיש גדול בעל קרניים, האשה אחזה בקרני התיש והוא דחק את התיש דחק ולא יצא חלב, אמר לו ר' יצחק מאיר דחוק בחזקה וכל האנשים שחקו איך שהוא לוחם עם התיש עד שבא אחד ואמר לו : תיש שכמתוך מה תרצה מתיש חכרך, הרפה את התיש והלך לו, ומשם הלכנו לבקר את בית החרב שלפי המסורה עסק בה ר' יוחנן הסנדלר במלאכתו ושם כעין שדפרף קטן ומקום למים לרכך שם את העז, כן בקרנו מערות שמאי והלל ועוד ועוד, חזרנו העירה ביום החמשי, בקרנו את כל הקברים

והזכרונות הקדומים, החלטנו לשבות בצפת, התאכסנתי אצל השותפים כלוי את הרטמן שסחרו עם אבא, בשבת התפללנו בבית הכנסת של האר"י והגבאים כיבדו אותי לעבור לפני התיבה בתפלת שחרית ומוסף, באו לבקר אותנו נכדיו עיר צפת ואנו החזרנו להם ביקור, ובלילנו בשמחה עד חצות הלילת במוצאי שבת, ביום הראשון בבקר נפרדנו בחבה מיהודי צפת ונסענו לסבריה בדרך כל הארץ, שבנו לסבריה שם הצטרף לנו רבי צדוק טרויז מירושלים שרצה לטעום טעם של נסיעה בעגלה—אבל התחרט אחר כך—כשהגענו לפני נצרת במעלה הר גדול וזקוף מאד לא יכלו הסוסים לפלוא עם הנוסעים וירדנו מן העגלה ונלך רגלי עד ראש ההר, ישבנו בעגלה ליטע במורד ההר התהפכה העגלה, למולנו נפלנו על עפר תחוח ואני ור' טורדוס נפלנו על רבי צדוק וכמעט שנחנק, הקמנו את העגלה בעמל כולנו ונסע לחיפה מחיפה ליפו ומיפו לירושלים, הנסיעה ארכה יותר משבועיים—עכשיו נסעים בחמש שעות—ובירושלים כבר דאגו עלינו ושמחו לראות אותנו.

אבא היה המוהל דמתא—במבואר בעולמו של אבא, כן היה גם אחי הצעיר אברהם זיל מוהל מומחא דמתא, רצה אבא לזכות אותי גם כן כמצוה זו, למדני האומנות וכיבד אותי למול ילד תימני בכפר סילון, נוכחו אז אבא ודודי רבי פנחס ואחי שלשה מוהלים מומחים, מלתי את התינוק כהלכה ונקרא שמו שמואל, אבל אחר המילה הנחתני את האיומל ואמרתי אי אפשר באמנות זו.

בעת שרבי מיכל כהן וחתנו רבי חיים מיכל מיכלין התפטרו ממשרתם בתור סופרים בתלמוד תורה עץ חיים—משום מעשה שהיה—דרשו גבאי התלמוד תורה הרב אבא יעקב סנדרוביץ ורבי יהושע שלנק מאבא שאהיה סופר בהתלמוד תורה לשלש שעות ביום ואוכל על כן לעבוד גם עבודתי בבנק של אבא ורצו לשלם לי שכר הגון, לא רצה אבא אמר: שאינו מסכים שאעבוד במסד ציבורי—כמו שביארתי לעיל בספרי—לא עברתי על דברי אבא, אף כי רבות הפצירו גם בי וזו היתה משרה טובה וקבועה.

בזמן היות הקים המומר ברגלים—שדודי רבי פנחס עזר את תביאותיו במבואר בעולמו של אבא—סתנה השמלית חוק לשער שכם כרחוב המוכיל לקברו של שמעון הצדיק הזמין אותנו: את אבא, ודודי ואותי לבוא לראות את החשמל—שהיה דבר חידוש בירושלים—פבלנו את ההזמנה והראה לנו את המכונית ואת עבודת החשמל והיה לנו זה כאחת מפלאות העולם.

פ ר ק י ד

בשנת תרנ"ה—תרנ"ו נוסדה בחברון תלמוד תורה וישיבת, מגן אבות הגבאים היו רבי ברוך מרדכי גלורברמן איש זקן ונשוא פנים, רבי מרדכי דוב סלאנים ורבי שמעון הויזמן, דבר לא היה אז בחברון וכל דיירי חברון היו להם מורשים בירושלים לקבל עבורם מהדאר הירושלמי מכתבים וכספים, רבי שמעון הויזמן שהיה בן כוללנו וירידינו וסחר עמנו מעל שאבא יהיה המורשה של מגן אבות, לסופר המוסד מנו את רבי יעקב אורנשטין שהיה אחד מן הסופרים המצוינים שבירושלים ואותי מנו למזכיר, —הם נתנו לנו עבור עבודתנו אחוים ידועים מההכנסה, —רבי יעקב היה הסופר ערך כל המכתבי כקשות בכיתו ושני לילות בשבוע בא לביתי ועבדנו יחד נהלנו את כל הקורטפונדציה והחלטנו את הכספים וההסכאות ושלחנו המכתבים והתשובות והכספים על ידי החמר עבדל רענו לחברון שקבל דמי תודש מסוים מהמוסד, באו כספים מגרמניה ומהאדמור"ם שבפולניה ומאמריקה שתלמוד תורה וישיבה בעיר האבות משכה את לבם וכל הנדיבים הגדולים שהיו רגילים לשלוח כספים לירושלים, לבד כששמעו שגם בחברון נוסדה תלמוד תורה וישיבה תמכו בה ברצון רב, המוסד התנהל זמן רב באין פוצה פה ומצפצף, והנה היה מעשה: בית היתומים מיסודו של הרב תגאון יהושע ליב דיסקין—הרב מבריסק—היה לו מעמד גדול בארצות הברית והשליח הראשי שלהם היה רבי אבא יצחק אפשטין מירושלים, אדם בעל צורה תלמיד חכם, דרשן ועסקן פעיל, בעיר נזירק התוודע עם נדיב גדול ועשיר תלמיד חכם בשם רבי, שמואל הלל איזיקס—ששלח כסף שנתי לכל בתי החסד שבארץ ישראל שהיה בא אליו שנה שנה ומקבל ממנו חרומה שנתית הגונה, אנו כתבנו גם כן להנדיב הנזכר שישלח דמי שנה לתלמוד תורה מגן אבות שבחברון ולא איסתייף מילתא, בינתיים מת העשיר והניח אחריו צוואה שבה עזב סכומי כסף להמוסדות שבאמריקה ושבארץ ישראל, ובכלל זה גרשם סך 1000 דולר עבור בית היתומים שבחברון העורך דין של הצוואה הודיע בעתונים היומים שבנזירק על תוכן הצוואה ושם נזכר גם כן, אלף דולר לבית היתומים שבחברון, המוסדות נתבקשו להמציא זכות בעלותם וביאות כח וכו', אני שקראתי כל העתונים גם האידישיאים שבאמריקה עמדתי על הודעה זו ואמרתי לחכמי רבי יעקב אורנשטין שבטח כוונת המצוה על התלמוד תורה שבחברון, הוסכם בינינו ללכת בדרך האמת לכתוב להעורך דין שאין בחברון מוסד מיוחד בשם בית היתומים רק תלמוד תורה מגן אבות אלא שבתלמוד תורה זו לומדים גם הרבה יתומים וכיונות המגדב היתה להתלמוד תורה, ערכנו מכתב באנגלית כאמור בתחית

הגבאים ואשרנוהו אצל הקונזל האמריקאי ושלחנו להעורך דין. הגיע מכתב מגור מאת העורך דין על כתבת תלמוד תורה מגן אבות בחברון אליו נלוו תעודות חוקיות, וכח והרשאה להעורך דין עם קבלה חוקית שגבאי המפעל יחתמו עליהם ויקיימו אצל הקונזל אמריקאי, במכתב הפרטי מהעורך דין כתב כאשר יקבל כל התעודות והקבלה ישלח מיד את הכסף 1000 דולר להתלמוד תורה. מגן אבות שבחברון, העורך דין קבל את התעודות וכתב לנו שקבל הנשלח לו והכל בסדר רק צריך להכות זמן מה עד שיסודר הענין.

בינתיים נודע לגבאי בית יתומים דיסקין בארצות הברית שהמנדב רבי שמואל הלל מת והגיה צוואה והשאיר סכום הגון בעד בית היתומים, בא השליח לניוירק והלך להקור אצל אסטרוסי המנוח, אמרו לו: שעליו לפנות אל העורך דין, הלך אליו אמר לו העורך דין הכסף שייך לחברון ולא לירושלים וכבר מוכן הוא לשלוח את הכסף לחברון, העורך דין לא אמר לו מה שכתבנו שאין בחברון בית יתומים רק אמר לו סתם שאמרנו. הכסף שייך לחברון, חשב רבי אבא יצחק ששקרנו וכתבנו ברמיה שיש בית יתומים בחברון, מיד כתב מכתב לגבאי בית יתומים דיסקין כאן, שרמינו את העורך דין, וכתבנו שיש בית יתומים בחברון, אספו אספה ואספו חתימות שבעיר חברון אין בית יתומים, וקיימו חתימתם אצל הקונזל האמריקאי ושלחו לרבי אבא יצחק שימסור זה להעורך דין וזה היה להם לרוצץ שקיימו מה שכתבנו אנו בעצמנו שאין בית יתומים בחברון ברם כתבנו כי כוונת המנדב היתה בעד התלמוד תורה מגן אבות. גבאי בית היתומים בניוירק והשליח הלכו להעורך דין שימסור להם הכסף, או לשלוח להמסור בירושלים, והעורך דין באחת, הכסף שייך לחברון, שאל להם העורך דין: מה שם המוסד בירושלים אמרו בית היתומים, דיסקין השיב: בהצוואה אין מוזכרת שם. דיסקין אם כן שכוונת המנוח לא היה על מוסד זה והכסף אין שייך להמוסד וכוונתו היה על בית יתומים אחר וכיון שכתוב, שבחברון ולא ירושלים מגיע הכסף לחברון, השתדלו הגבאים והשלוחים אצל העורך דין שלפחות יעכב שלוח הכסף עד שיתבהר הדבר, העורך דין נתרצה לזה, והוא ערך מכתב לגבאי מגן אבות שרצה לשלוח הכסף ואינו יכול מטאת העיקול של המערערים עד שיחברר למי הצדק, התחילה המלחמה כאן, גבאי בית יתומים ובראשם רבי ליכ חפץ ז"ל הנלהב אספו אספות והרעישו את העיר, העיר נעשה כמרקחה, מעריצי בית היתומים צעקו: איך העיזו שלשה גבאי מגן אבות לשקר בסומבי שיש בית יתומים בחברון, בא גם מכתב מהגבאים והשלוחים שבאמריקא לגבאי התלמוד תורה מגן אבות בכעס ובתמהון: איך מרהיבים שלשה אנשים משוטטים לכתוב דבר

שקר שכוה, ולקחה את המוסד הגדול בית יתומים דיסקין. על רבי יעקב אורנשטיין היה מוטל להשיב על המכתב - הוא היה ממעריצי הרב דיסקין וצ"ל - היטב חרה לו על הגבאים שבאמריקה והשלוחים חמן שכחנו מכתב מלא בוז על שלשה אנשים גבאי מגן אבות שהיו ידועים לישרים ונכבדים יראי ה' ותלמידיו חכמים השיב להם מכתב רבי יעקב כיד ספרותו הטובה עליו וכתב בין הדברים, במקום שיש חילול ה' אין חולקין כבוד לרב קראתי את המכתב ואמרתי לו המכתב מצוין ולית מאן דפליג אך חוששני עליך חברי שיתגלגל המכתב לבית יתומים כאן ונכשלת בפניך שסיימת שם: במקום שיש חילול ה' זכור ואתה הלוא ממעריצי הרב ומהיותר מקורבים אליו ואבא שלך מן המעריצים ואנשי ביתו ומי יודע מה יגיע אליך, השיב לי: יהיה מה שיהיה איני מתחרט, וכן היה, המכתב נשלח וחזר ליד גבאי בית יתומים דיסקין כאן, מיד עשו בו כדין על בניין הרב, והוכרח לקבל גזיפה בחליצת געליים וישיבה על הקרקע ומיד התירו לו, ועסק בעבודתו כבתחלה, הרב סלנט לא התערב כלל בענין זה ולא רצה לשמוע ממני דבר בנידון זה כשבאתי לבקש ממנו עצה, כאן מצא העורך דין מקום לעכב הכסף לצמצו כיון שהיו עוררים, וכבר היתה לו קבלה רשמית מגבאי מגן אבות על הכסף ועבר על הדבר בשתיקה זמן רב, כחננו לו ודרשנו הכסף ולא השיב, אנו נצטערנו שעל חנם שרחנו ונסתכנו במלמחה עם גבאי בית יתומים בעת שלא פעלנו מאומה.

גבאי בית היתומים הביאו לאבא, עיקולי מכל בתי הדינים שבעיר, על הכסף לכשיבא שיהיה מעוקל תחת ידו עד שיעמדו לדין תורה בין בית היתומים ובין גבאי מגן אבות בחברון.

כשאנו לעצמנו השתדלנו להוציא את הכסף מיד העורך דין ולכשיבא הכסף אמרנו נראה מה לעשות, התייעצנו עם רבי שמעון הויזמן - שהיה פקח וסוחר - שבא לכאן במיוחד, עצתי היתה עצה מסחרית שהגבאים יערכו שטר על סך 1000 דולר לחובת העורך דין עם התימה הגבאים וקיום הקונזול האמריקאי ואבא ישלח את השטר לבנק בניוירק לגובייגא ולכתוב להבנק שאם לא ישלם העורך דין להגיש עליו מחאה (פרוטסט) שרוצה לגנוב את הכסף וכן עשו. אבא שלח את השטר להבנק ס' יומולבסקי את קימפ. בניוירק וכתב לו גם כן שישלח טלגרף, אם ישלם לטלגרף רק מלה אחת, הן ואם לא ישלם לטלגרף, לאו" בא טלגרף, הן ואחר כך בא גם הכסף ליד אבא, אולם אי אפשר היה לו למסור הכסף למגן אבות מחמת עיקול הבתי-דינים, ומי יוכל לדין עם שהתקיף ממנו, שום בית דין ושום רב לא רצה להזדקק לדין תורה זו מפני כבודו של הרב דיסקין וזל, הרב סלנט לא רצה בשום אופן להתערב בדבר והענין היה

יגע מאד, אני דרתי אז בשכנות הגאון שניצור זמן לאדער ז"ל הרב מלובלין (כאשר יובא להלן) והייתי אצלו עייל בלא בר, נכנסתי אליו באחד הלילות וספרתי לו על הסכסוך בין בית יתומים דיסקין ותלמוד תורה מגן אבות שבחברון—שאני המזכיר—אודות עזבון אחד ושום רב או בית דין אינם רוצים להודקק לזה, בכך מהראוי שרבינו יודקק לזה ויקיים מה שכתוב בתורה לא תגורו מפני איש וגו' וגו' וכו', והתיישב מעט בדעתו ואמר: אני מקבל עלי להיות הדיין בדין תורה זו וקבע זמן ליום פלוני בשעה פלונית, שיבאו שני מורשים מורשה מבית היתומים ומורשה ממגן אבות, הודעתי את הדבר לחברון וחברי רבי יעקב הודיע לגבאי בית היתומים שהרב מלובלין יהיה הדיין וישלחו מורשה אחד ביום פלוני ובשעה פלונית, זו היתה להם הפתעה בלתי נעימה, כי לא מללו על זה שלחו את רבי ליב חפץ להרב מלובלין לשאול אם אמת הדבר השיב מה', גבאי בית היתומים הוכרחו לקבל הדין משום כבוד תורתו הגדול, גם ידעו שאין להעבירו מדעתו ואם אמר הן לא ישנה.

המורשים באו ליום המוגבל, המורשה של הבית יתומים היה רבי ליב חפץ ז"ל והמורשה של מגן אבות היה רבי שמעון הויזמן ז"ל, שאל הרב: מי הוא החובע ומי הנתבע? אמר רבי ליב שהוא החובע, הוסיף ושאל אותו אם רוצה פשר או דין תורה, השיב רבי ליב דוקא דין תורה אמר הרב להרצות טענתם, אמר רבי ליב: בנוירק מת איש עשיר בשם פלוני והניח מכספו עזבון סך 1000 דולר עבור בית היתומים, ובטעות נכתבה בהצוואה, 'חברון' במקום 'ירושלים' סופרי התלמוד תורה מגן אבות קראו זאת בעתון, שלחו גבאי מגן אבות מכתב להעורך דין שיש בית היתומים בחברון שישלח להם הכסף, והשקר הזה נתקיים אצל הקונזול אמריקאי כאן על ידי אחד ממכירי הבנק המבורגר, אחר כך כשגבאי בית היתומים שבאמריקה והמשולח רבי אבא יצחק אפשטיין התחילו לערער על זה שחדו את העורך דין ושלחו לו סך מסוים כדי שישלח להם הכסף, אמר הרב: מה משיב על זה רבי שמעון? אמר: אדרבה, אנו כתבנו להעורך דין שבחברון אין בית יתומים מיוחד, לבית יתומים דיסקין בוודאי לא שייך הכסף (א) שביה היתומים נושא שם, 'דיסקין' לא סתם בית יתומים (ב) בהצוואה כתוב, 'חברון' לא 'ירושלים', ובכך היתה כוונת המנדב להתלמוד תורה מגן אבות שבה ילמדו גם יתומים והניח הכסף לסובתם, הקונזול קיים רק חתימת הגבאים, וכותב המכתבים באנגלית היה רבי דוד פיינשטיין הידוע לאיש נכבד ולא יכתוב דבר שקר, שאל הרב לרבי שמעון כמה הוצאות הוציאו על הענין, אמר בערך 12 דולר שאל לרבי ליב כמה הוצאות הוציא תביית יתומים על זה? אמר ארבעים נסליון זהב ועוד—160 דולר—חשב הרב מעט בינו לבין עצמו

והזר לעצמו המענות: רבי ליב טוען הכסף הפריש המנדב עבור בית היתומים דיסקין וגבאי מגן אבות כתבו שיש בית יתומים בחברון משום שבהצוואה היה כתוב המלה „בבכרון“ וכתוב המכתבים באנגלית כתב שקר והקנוזול קיים השקר על ידי איש שהלך להעיד על זה רבי, שמעון טוען שהגבאים כתבו האמת שאין בית יתומים בבכרון וכוונת המנדב היתה בהתלמוד תורה שבה לומדים גם יתומים עוד טוען כיון שאינו כתוב בהצוואה שם „דיסקין“ כפי השם של הבית יתומים כאן, יוכל להיות שכוונת המנדב היה לבית יתומים אחר ולבית יתומים דיסקין בטח לא שייך הכסף, אולם כיון שכתב „בבכרון“ אינו שייך לשום בית היתומים בירושלים.

אחר כך שאל הרב: מי העד שהעיד לפני הקנוזול על חתימת הגבאים? השיב רבי שמעון: איש עשיר ונכבד הידוע לכל בשם רבי שמעון יעקב רויז מאמריקה. אחר כך שאל: אם יש ביד רבי שמעון מכתבי העורך דין שנכתבו באנגלית ואם תורגמו בעברית ומי הוא המתרגם? מסר המכתבים להרב ואמר שתורגמו על ידי רבי דוד פינשטיין קרא הרב כל התעודות והמכתבים התיישב שוב בינו לבין עצמו ואמר נחזי אגן, טענת רבי ליב שהגבאים ממגן אבות כתבו שיש בית יתומים בחברון אינו עולה על הדעת כי שלשה האנשים ידועים ליראי ה' וישרים ולא יחתמו על דבר שקר שכזה במילחא דעכירא לגלויא, שנית לא יעלה על הדעת שאיש עשיר שהלך להעיד שלא על מנת לקבל פרס וידוע לנכבד יעיד שקר בחנם לפני הקנוזול ולא יחשוש שמא יתודע הקנוזול מזה ויתבדה כשקרבן, ועוד: ממכתבי העורך דין נראה שהגבאים לא כתבו שיש בית יתומים בחברון דאם כן היה כותב להם אין בית יתומים בחברון ולא להם שייך הכסף וזו היתה טענה חזקה, אם גם לומר שרבי דוד פינשטיין כתב מכתבי שקר וכי לא תרנם כראוי זה לא יאמר אפילו רבי ליב, מוכח על כן שהגבאים כתבו כמו שאמרו שאין בית יתומים בחברון וכו' ועוד: חזקה על עורך דין שהממשלה סומכת עליו שבקי בחוקים ובדינים של אותה מדינה והוא הכיר בטענותיהם של גבאי מגן אבות ושלה להם כל הגיירות הרשמיות וגם הכסף, אין גם לומר שגבאי מגן אבות שחדו את העורך דין ואדרבה יש מקום לחשוש שהשלוחים של בית יתומים הרבו בהוצאות להכריע לזכותם משום שעלו בהוצאותיהם לעורך 40 נפוליון זהב בעת שלמגן אבות עלו ההוצאות רק 12 דולר מוכח על כן שהכסף שייך למגן אבות שבבכרון בשלימות ולא לבית יתומים דיסקין, אולם מכיון שהיה לבית היתומים הוצאות 40 נפוליון, „היושר“ להחזיר להמוסד את המסדו ובכן תקבל התלמוד תורה בחברון 200 נפוליון זהב ובית היתומים 50 נפוליון זהב אף שההוצאות לא עלו לסך 50 נפוליון יהיו המותר נדבה. הרב

שלח את השמש שלו לאבא לאמר שכן יצא מלפניו, רבי ליב שחק ולא אמר דבר והלך לו, והכסף נחתלק כאמור, הדבר היתה לשיחת בפי כל העובדא ששני אברכים נצחו את גבאי בית יתומים, וזה שהרב מלובלין קבל עליו להיות דיין בזה, בעוד שלא נודקק לשום דין ולא פסק אז יום שאלה, אמר: דיני ממונות שיך להבתי דינים ואיסור והיתר שיך להרב סגוט, אחר יומים הייתי אצל הרב סלנט וספרתי לו הכל שתק ולא אמר דבר.

המוסד מגן אבות בחברון הלך וגדל הודות לעמלנו, באו הרבה כספים מרוסיה ומפולין וגרמניה, עזבונות כספים עבור שמירת ה'ימי הפקודה' (יאהרצייטן) באו הרבה מגרמניה, גם במדינת פולניה היו הרבה אדמורים ששלחו כספים למגן אבות שבחברון, ביניהם היה רב אחד גבאי בעיירה קטנה ששלח טעם כפצם הנקבץ על ידו, טעם כתב לנו שכבר עברו יותר מעשר שנים אחר חתונתו ולא נפקד עוד בבנים וכבר הלכו לרופאים ונסעו למעיני הרפואה ולא נפקדו על כן בקש מאתנו לשלוח לו איזו רפואה מרופא מומחה שבארץ ישראל או איזו סגולה שלחנו לו אוזב ופיים מירושלים ועוד סגולה, וזאת הועילה, אשתו ילדה לו בת שלח תודה עם פדיון חיי רובל.

בקין לקחתי לי חופש לשלשה שבועות ונסעתי לחברון ששם האויר צח וקריר והתאכסנתי אצל ידידי רבי שמעון הויזמן גבאי החלמוד תורה מגן אבות שהיה לו חצר ובתים קנין שלו, ותוצ היה גם ידידנו ובן כוללנו כאמור. בזמן בישולן של הצנכים נהוג שכל תושבי חברון הערביים יוצאים מן העיר ללון בכרמים ולאכול ענבים, רבי שמעון עסק עם הפלחים הערביים שהלוח להם כסף על זריעה ועל נטיעה, כשהייתי בחברון בא אליי פלח אחד ממכירי, ראה שיש לו אורח מירושלים, הזמין אותנו לצאת לכפרו על איזה ימים ללון בכרמו וגינתו לשאוף אויר צח ולאכול מפריו קבלנו ההזמנה נסענו על עגלה כשלש שעות ואחר כך הלכנו ברגל כחצי שעה עד בואנו אל הכפר, בני הכפר באו לברך אותנו בשלום, בלילה בא "השייך" של הכפר והזמין אותנו "לבית העם", הכנסת אורחים הכללי כל בני הכפר ישבו על מחצלאות בעיגול ובאמצע היו שלשה מקומות פנויים בעד בעל הבית ושני אורחיו, כשנכנסנו לבית העם קמו כולם לכבודנו וכל אחד הרכין את ראשו כשידיו על לבו, ישבנו באמצע וכולם בעיגול סביב לנו, התחיל סדר קליית הקפה וטחינתה ובישולה, קלו את הקפה על מחבת גדולה ונקובה, אחר כך כתשו את הקפה במכתשת של אבן גדולה וכבדו את כל אחד ואחד שיכתוש מעט—שיהיה לכולם חלק בכיבוד האורחים—בשעת הכתישה השמיעו קול—שהקול יפה לבשמים—נגמרה הכתישה בשלו את הקפה בקומקומים קטנים וכבדו את המסובים בכיסות קטנים עם קפה, תחלה

לנו האורחים ואחר כך לבצל הבית שלנו אחריי לחשיך והזקנים ולכל העם כל זמן שהאורח או האורחים אינם שותים אסור לשום איש מהמסובים לשחות, והאורח או האורחים ממתינים עד שמלאו כוס קפה לכל המסובים, כשנגמרה השתיה מרים כל אחד את ידו כלפי מצחו לאות תודה ואומר, דאימאן? כלומר, תמיד? ברכה שישתו תמיד בתוך מסכה חשובה, גמרו לשחות יצא אחר ממקומו ומכבד בקפה להמסובין וחוזר חלילה עד שכל המסובים כבר לקחו חלק בכיבוד הקפה, אחר כך הגישו נרגילות, מקטרת מים—מקטרת לטבק שהעשן עובר דרך מים בבקבוק המצורף למקטרת ושואפים את העשן על ידי שפופרת ארוכה מעור אדום שמתכסף—.

בעישון הנרגילה יש גם סדר של כיבוד מיוחד: האורח או השייך מעשן שתיים שלש שאיפות ומקנה את ראש קנה השופטרת (ארביטש בערבית) וכוסף אותו עד לאמצע השופטרת ומוסר לחברו, וביוון גדול הוא למסור את קצה השופטרת בלתי מכופפת, השני מוסר להשלישי וחברו לחברו, השייך ישב וספר מעשיות נפלאות מהשייכים הגדולים עד קרוב לחצות הלילה, ברכונו בליל מנוחה וגפסרו כל אחד לביתו, לזרמו, לגינתו, בעל הבית שלנו הוליכנו לגינתו של עצי תאנה תפוחים ואפרסקים פרש לנו טחצלת ושם עליה כרים ושמיכה עבה לכסות וכד עס מים וכלי עליו ונלך לישון, הוא ישן גם בהגינה רחוק מאתנו ורובהו אצלו לשמור עלינו, בבקר השכסנו רחצנו והתפללנו והלכנו לפייל בין העצים, לקטנו תאנים שביכרו ששכבת הטל היתה עליהם היו קרים וטעימים ושאר פירות שנגמרו בישולן, בעל הבית הביא פיתות שנאפו כרמץ עם דבש, חמאה, וחלב לסעודת שחרית, אבל אנו אכלנו משלנו שלקחנו עמנו צרה לדרך, לחם, דגים מטוגנים, נקנקיות ביצים גבינה ועוד, אחר האכילה כיבד אותנו בקפה, בצהרים כשגבר החום נכנסנו לבית של בעל האכסניה שלנו, או לבית העם ובלינו שמה את הזמן עם זקני הכפר והשייך שספרו שוב מעשיות נפלאות ויפות עד רד היום, בערב חזרנו לגינתו של בעל הבית לשבת בצל האילנות.

באחד הימים כשנודע להשכנים של כפר הקרוב, שעבדלטיף—שם הבעל הבית שלנו—יש לו אורחים הגונים בביתו באו כולם לבקר אותנו, והתחיל עוד הפעם סדר הקפה והנרגילה כנזכר לעיל.

כשישבנו בבית בעל האכסניה שלנו, ראינו והנה סל של נצרים תלוי באטע הבית קשור בחבל שקצה השני קשור בתקרה, שאלנו מה יש כאן בסל? אמר: בסל הזה נמצאת נחש גובה אחת שילדה וולדות שהם עורם קטנטנים או קטנטנות.— עכן בית שלפי מסורתם אסור להרוג שעל ידי זה נעדרת ההצלחה מן הבית, כאשר הזכרתי מזה לעיל.— בלילה ישנה האם בסל עם

ילדיה, ובבקר היא משאירה את ילדיה בסל וחיא יוצאת ועולה דרך החבל עד התקרה וזוחלת משם החוצה לבקש אוכל, בכל שעותיים או שלש היא באה ומניקה את ילדיה והזורות ותצא לשדות, ועכשיו אמר : אראה לכם דבר חדש, לקח כסא ועלה עליו והוציא נחש קטנטן מן הסל והחביאו במקום צנוע, האם באה להניק את ילדיה, מצאה שחסר לה אחד חשבה שאחד מגרי הבית לקח את וולדה, ירדה הביתה וראתה לפני פתח הבית שעמד כד של תרם עם מים עלתה עליו והקיאה בו ארסה לתוך המים כדי שבני הבית ישחו המים וירעלו והלכה לה, לקח הבעל הבית את הולד והחזירו לתוך הסל, כשחזרה אחר שעותיים להניק את ילדיה מצאה הקטנטן שחסר לה, ירדה וכרכה עצמה על צוואר הכד שבו היו המים והשליכה את הכד לארץ נשכר הכד וגשפכו המים כדי שלא ישחח שום איש ויוזק, כל זה ראינו ויהי זה לשלל גדול בעינינו.

פ ר ק ט ו

בעיר חברון היו התושבים הראשונים מהאשכנזים בני שתי משפחות הנוטים אחרי האדמוריים של חב"ד הם משפחת סלונים שראשם היה רבי לוי יצחק סלונים ומשפחת רבלין החבדיית שראשם היה רבי בנימין רבלין, הרביים החבדים הקודמים הצמח צדק וכו' רצו שהישוב בחברון יתגדל ופקדו על בני משפחתם וחסידיהם שידורו בחברון דוקא "עיר האבות" והיו מחזיקים אותם ביד רחבה, כל עיקרו ורובי של ישוב עיר חברון היו מבני משפחת סלונים ורבלין, אליהם נצטרפו עוד משפחות ליפקין וקלונסקי שלא היו משפחת האדמוריים, בכל בתי הכנסות התפללו נוסח חב"ד ונהגו שם כל מנהגי חב"ד, בשנים הסאחרות התיישבו בחברון גם חסידים אחרים וביניהם שני אחים הונגרים ממעריצי הרבי מסנדז-גליציה-רבי ליב הויזמן ורבי זוסיא הויזמן הם ונשיהם ובניהם, מתחלה היה קשה להם להתפלג מן החבדיים כי בני משפחת סלונים ריבלין לא הניחו שחסיד רביים אחרים ייסדו שם כתה חדשה, אולם אחר כך כשנתגדלו הבנים והבנות ומשפחת הויזמן גדלה והתחתנו עם משפחות לא חבדיית אחרות והולידו בנים ובנות, התפלגו מן החבדים ויסדו להם "קהל הונגריה" עם בית הכנסת מיוחד ונתפלגה יהודי חברון לשתי עדות קהל חב"ד וקהל הונגרים - שלהם נספחו גם ליפקין וקלונסקי--אחר כך התיישב בחברון רבי מאיר צבי הרשור מירושלים שהיה גם כן יהודי הונגרי נשא אשה חבדנית וקבע דירתו בחברון, התחיל לסחור בתבואות והצליח הוליד בנים ובנות, והיתה גם משפחת הרשור שנספחה לעדת הונגרים, הויזמן והרשור השתתפו במסחרם והצליחו וקנו להם בתים וחצרות, עסקו בשותפות שנים רבות והיו אוהבים זה לזה ובני

המשמחות היו כולם באהבה ושלום. אחר כך נכנס השטן וקמו מריבות בין משפחות סלונים ורבלין ומשפחות ליסקין וקלונסקי, רבי אלטר רבלין שותפו של קלונסקי נחמלג וקנא לרבי לוי יצחק סלונים שהתנהג כראש כל היהודים האשכנזים תושבי חברון בחינת אדמו"ר בזעיר אנפין.

גם השותפים היוזמן והרשלר לא יכלו לשבת יחדיו בסלון השותפות והתחילו מתחרים זה בזה, ורבי שמעון הסתלק מן ההונגרים ונתחבר למשפחת סלונים רבלין החבדי"ם ונחמלגה העדה סלונים רבלין והיוזמן מצד אחד. ליסקין קלונסקי והרשלר מצד שני.

התלמוד תורה וישיבת מגן אבות נוסדה והתנהלה על ידי חצר של סלונים רבלין והיוזמן. והצר שכנגד חתרו חתירה להרוס את המוסד של מתנגדיהם כתבו לכל המוסדות שבירושלים ולהרב סלנס ששקר הדבר. אין בחברון לא תלמוד תורה ולא ישיבה רק שלשה וקנים יושבים בבית הכנסת ומקבלים שכר בטלה, לאלו קוראים הגבאים שם ישיבה ועוד ועוד ומשכו לצדם את רבי משה סולומן בירושלים.

כאן מצאו גבאי בית יתומים דיסקין לגבות את חובם ונתחברו להפלגאים, גם רבי משה סולומן עשה את שליחותו ועודר אח ראשי המוסדות בירושלים שלא ימסרו כספים הבאים על ידם לישיבת מגן אבות שבחברון.

אני וחברי רבי יעקב אורינשטין הלכנו להרב סלנס ודיברנו עמו בנידון זה. אמר לנו הרב: נוהג אני כששולחים אלי כסף בעד מוסד או יחיד אם המנדב כותב סתם למסור לפלוני או למוסד פלוני אף אם יודע אני שהמוסד הוא שקר או היחיד אינו צריך לכסף רק הוא שגורר, אני מוסר הכסף, כיון שהמנדב עושה אותי רק שליח אין האחריות עלי, אם המנדב שואל אותי על איזה מוסד או יחיד אף שידע אני שאין אמת כותב אני בתשובתי יש כאן מוסדות אלו ואלו גדולים ונצרכים ואיני כותב מפורש שהמוסד או היחיד אינם כותבים האמת מפני שזה לשון הרע, בנידון שלכם תלמוד תורה יש, נודעתי מאיש פרטי מסיח לפי תומו שלומדים חמשה או ששה מלמדים עם תלמידים רבים, ישיבה לא יש ואם יושבים כעשרה צעירים ולומדים זו אינה 'ישיבה', ובכן מה שהדפסתם על הגיירות והמצטופות תלמוד תורה ו'ישיבת' מגן אבות זה אינו אמת היה לכם להדפיס הפירמא רק תלמוד תורה מגן אבות, הכספים שבאו על ידי והמתנדב כתב למסור למגן אבות אף שכתב 'ישיבת' מגן אבות מסרתי לכם וכן אמסור לכם גם מכאן ולהבא שאין האחריות עלי.

רבי משה יצחק גולדשמיד מסר לי הפתקאות אמשטרדם—כן קראו אותם—המחאות על בנק וולרו שהוא היה צריך לקיים חתימת הגבאים על הקבלות.

כשהבאתי אותם לקיים אמר לי: איני רוצה להתערב במחלוקת גם איני רוצה להיות איש צדדי תקיים אצל רבי יוסף רבלין או אצל רבי אלימלך סרלסן שהם יכולים גם כן לקיים כמוני, קיימתי אצל רבי יוסף רבלין וקבלתי הכסף. כשראו הפלגאים שבירושלים אי אפשר להם לעכב הכספים ואנו מקבלים הכסף מכל מקום התחילו לשלוח מכתבים לחוצה לארץ לאמריקה, לגרמניה, ולאמסטרדם ואספו חתימות פזקנים עם נערים שאין תלמוד תורה וישיבה בחברון והגבאים טרמים את העולם בזה שכותבים שהישיבה סמוכה למערת המכסלה וקול התורה נשמע לאבות העולם, נתקבלה הלשון הרע ופקידי אמסטרדם—שכל הכספים שנקבצו בגרמניה ובהולנד נשלחו על ידם—שלחו ההמחאות שהיו שייכים למגן אבות להמורשה שלהם רבי משה יצחק גולדשמיד וכתבו לו שיעקל ההמחאות אצלו עד שיתברר הדבר, הלכתי אליו ודברתי עמו השיב לי: אתה כבר מכיר אותי איני מתערב בשום דבר של ציבור בפרט של חברון אני פקיד העושה שליחותי, ואיני יכול—אף שאני רוצה—למסור לך ההמחאות עד שיתבהר הענין. עברו איזה חדשים והכספים המרובים שבאו מגרמניה היו מעוקלים.

באותו זמן היה הרב שמואל סלנט קצת חולה ורופאו יעץ לו להחליף האויר וליסע לשנים שלשה שבועות ליפו או לחברון. השתדלתי על ידי בנו רבי בינש ורבי יוסף רבלין שיעצו אותו שיסע לחברון אמרו לו: ביפו לא יהיה לו מנוחה גם שם החום גדול על כן יותר טוב שיסע לחברון, גם אני באתי ואמרתי לו שיסע לחברון משום ג' טעמים (א) לא היה עוד בחברון, (ב) האויר שמה נוח וטוב (ג) על ידו יבורר האמת. אם הוא כמו שאומרים הפלגאים אסתלק עצמי מזה. ואם יש תלמוד תורה וישיבה למה לעכב הכספים של עניים שלא שלמו להמלמדים את משכורתם והרב הוא מהימן שכל העולם יסמכו עליו, נכנסו דברינו באזניו ונסע לחברון.

כשבא הרב סלנט לחברון יצאו לקראתו כל יהודי חברון הספרדים והאשכנזים וקבלו אותו בכבוד גדול מאד והכינו בעדו מלון יפה במקום אויר צה. נח אינו שעות באו הרבנים והקנים לבקר גם גבאי התלמוד תורה והמלמדים וגם מתנגדי התלמוד תורה, הגבאים מסרו לו כתב הזמנה שיבא לבקר את התלמוד תורה והישיבה, הגביל להם זמן כי למחרת בשעה פלונית יביאו עגלה ויסע לביקור, הפלגאים אמרו לו שהגבאים אספו אנשים מן הרחוב שישבו בחור מלמדים בעד איזה סך כסף כן מאספים נערים עניים שנתנו להוריהם איזה בשליקעס—הבשליק הוא 80 מא"י שישלחו את בניהם מחר לבית הכנסת—ששמה אומרים הגבאים יש תלמוד תורה—ואחר שהרב יסע חזרה לירושלים לא יהיה לא מלמד ולא

נערים ולא צעירים. הרב סלנט היה טבעו שלא התפעל משום דבר, השיב בקרירות כדרכו: גו !.

למחרת בשעה המוגבלת נסע לבקר את התלמוד תורה בא ומצא ששה מלמדים לומדים עם תלמידיהם מתחלת מקרא עד גמרא ותוספת. כחן את התלמידים של כל מלמד ושבע רצון. כן מצא שם כתריסר צעירים יושבים ולומדים יחד, אחר ביקורו באו הגבאים של התלמוד תורה וגם רבי יצחק לפקין—ראש הפלגאים—לשמוע דעתו אמר: לא באתי לכאן אלא לנוח בבקשה שלא להסריד אותי, כשאחזור לירושלים אשיב לכם במכתב. היה בחברון איזה ימים וחזר לירושלים באתי אליו למחרת. אמר לי לשלוח אליו את רבי יוסף רבלין כשבא רבי יוסף רבלין אצלו ואני הייתי נוכח אמר לו לכתוב בזה אלשון כבוד... גבאי התלמוד תורה וכו' מגן אבות בחברון, כשהייתי בחברון ביקרתי את התלמוד תורה וכו' סגן אבות ומצאתי ששה מלמדים לומדים עם תלמידיהם בחצתי אותם ומצאתי שידועים היטב מה שלמדו, ואלו האומרים שאין בחברון תלמוד תורה וכו' עליהם נאמר שפת אמת תכון לעד ועד ארגיעה לשון שקר כו' כו' ח"ש יוס... חודש... שנה... שמואל סלנט (החותם), התעודה מסר לידי, בבקשתי את רבי יוסף ריבלין שיקיים בתור עד וסופר שכתב מפי הרב אות באות קיים בתחימת ידו בתור סופר ועד, שאלתי את הרב למה כותב בכל פעם וכו' ואינו מזכיר, 'ישיבת' אם אין ישיבה לא צריך לכתוב וכו' רק תלמוד תורה לבד השיב לי: לשיטתי לא נקראת, 'ישיבה' רק כשלומדים לכל הפחות 60-50 צעירים ומקבלים פרס, ולא תריסר צעירים, על כן אי אפשר לי לכתוב בהדיא ישיבה, שלא לכתוב כלל גם כן איני רוצה משום שלומדים כתריסר צעירים ומקבלים פרס על כן כתבתי וכו' שהקורא יחשוב שיש ישיבה...

את התעודה הזאת הדפסנו אות באות ושלחנו לכל בתי החרס שבירושלים, גם לרבי משה יצחק גולדשמיד ובהפקידים באמשטרדם ולהגבאים שבאמריקה ופני הפלגאים חסו, רבי יצחק ליפקין שתק ורבי משה סולומן הסתלק מן הענין.

אחרי ששלחנו התעודה לאמשטרדם שלחו לבא כחם רבי משה יצחק שימסור לנו כל הכספים המעוקלים אצלו, כשהבאתי אליו הקבלות לקיים לקח העט בידו לחתום וחשב מעט והניח את העט מידו אמר לי: על אלו הקבלות איני רוצה לחתום את שמי תקיים אותן אצל רבי יוסף רבלין משום שאיני רוצה לשקר אף ביני לבין עצמי להיות מתחרט על דיבורי שאמרתי לך אז בבואך אלי שאיני חותם, איני רוצה לעשות ההימך מדעתי של אנ, ראה שאני רוצה לבקשו אמר לי: חיים! בבקשה אל תפציר בי את אלו הפתקאות לא אקיים.

ברם מכאן ואילך אקיים לך בכל הכבוד.—זהו מה שכתבתי לציל בטיפוסו שלא רצה לשקר אף בינו לבין עצמו—קיימתי מקבלות אצל רבי יוסף רבלין ולקחתי הכסף בסך שבעים גפוליון זהב בערך.

פ ר ק ט ז

בשנת תרנ"ז—תרג"ח נכנסתי לאח באגודת אחותי נשיא האגודה היה או רבי מיכל מנדלזון ז"ל שהיה רוקח בביקור חולים הכללי באספת הראשונה נבחרתי לראש ועד המועל ובבחירת השנתית—בחנוכה—נבחרתי שם אחד לנשיא האגודה, הסגן היה רבי ליב ליפשיץ ז"ל, יסדתי באגודה, ועד המסחר והייתי גם ראש הועד הזה ועשינו רבות לטובת המסחר בירושלים, כן עשינו תכנית לפתיחת חנות, כלבוי שיעסק הרבה מן האחים, בזמן כהונתי באגודה סדרתי את כל עניני הכספים של האגודה וגבו כל החובות והיה עודף בקופת, בזמני נכנסו הרבה חברים מחשובי וגבדי העיר, כן יסדתי לאגודה, חברה לינת' וכשתלה אחד מן האחים או מי מבני ביתו היו שני אחים—על פי הסדר—מטפלים עם החולה ולנים בביתו, המשמעה באגודה היתה חוקה ותאחדות היתה שלמה וכל אחי האגודה עשו את המוטל עליהם ברצון טוב ובאחוה גמרה. כן יסדתי באגודה מסבות, על כוס חת', וכל אח מן האגודה—על פי הסדר—היה צריך להזמין לביתו 15—10 אחים בכל ליל מוצאי שבת לשתות חת' כדי שיתקרבו הלבבות ויתאחדו האחים.

בעסקי האגודה נסעתי כמעט בכל שבוע ליפו עם אחי ויד ימיני רבי זלמן סלביציג שהיה אז ראש ועד המועל ואחר כך נשיא האגודה בעסקי אחים סוחרים וענינים אחרים.

לאות הכרה על התמסרותי לטובת האגודה פגדה אותי האגודה במדליה של זהב מעשת צורף זהב אומן נפלא, —נשארה בחלשכה—, שם האגודה וטבעה גדל בצרף והייתה לתפארת במעשיה הכבירים.

אולם לא ארכו לי ימי שלותי : א) לא יכולתי למלאות חובתי אצל אבא מפני סדרות האחים שבאו אלי בענינים שונים בזמן עבודתי ולא ישנתי בלילות מרוב האספות והישיבות בועד המועל ובועד המסחר, פעם בכל שבוע הוכרחתי לנסוע וללון ביפו, ב) אשתי הצטערה מיגיעתי הרבה בימים ובלילות ודברה על לבי להסתלק מהעבודה הקשה שכוונתי הדריכוני מנוחה קנאים ומתקנאים שצעקו עלי שאני חבר לאגודה השאית ומסורית חדש שאסור מן התורה ובאו בסרוניא על אבא שמניח אותי לתתעסק בזה, פעם אמר לי אבא : —אף שהיה מלא אמונים בי—איני חושד אותך בכל שהוא, אולם משום לזות שפתים בקשתי

הסתלק מזה ואני לא עברתי על דברי אבא, כשהגיוני ימי הנוכה—ומן הבחירה—בקשתי שלא יבחרו בי עוד ולא אקבל עלי המשרה ונבחר רבי זלמן סלביציג לנשיא, עזבתי את האגודה לגמרי והכנסתי ראשי שוב בעניני מסחר בהבנק של אבא.

כל הפנסקאות ופרטי כלן ומכתבים רבים ורשימות הפעולות והמעשים שנעשו על ידי שהכיל חומר רב ומצויין נלקח על ידי הצורך ג'מל מזה בשעת מלחמת העולם ואינם וחבל.

בשנת תרנ"ח בא לירושלים העשיר ר' מנחם גויטן משיקנו באמריקה וקנה את המגרש שעליו נבנה בתי גויטן—כסבואר בעולמו של אבא מרק ה'—כשגמרת הקניה, וחקונה היה צריך לשלם הכסף שהמוכר יצדיק את המכירה בטאבו לא האמינו זה לזה, חקונה לא רצה ליתן הכסף אולי לא יצדיק המוכר. והמוכר לא רצה שילך להצדיק עד שיקבל הכסף, הושלש בידי צירוף הכסף אלף לירות תורכיות זהב ואנכי הלכתי עם ה' גויטן לתטאבו, כשראיתי שכבר הורשם בפנקסי הממשלה מסרתי הכסף להמוכר, בחזירתי נתן לי ה' גויטן לירה זהב שכר טרחה ואמר לי : שהוא גוסס חורה לאמריקה ורוצה להתחיל בבנין בתים על מגרשו וכו' בדעתו למסור לי את האנטרופמות וההשגחה והתנהלה על הבנין הנתיים, השבתי לו בשלילה, אמר לי אחרי יומים שמציעים לפניו את רבי ראובן שלמה יונגריץ ואח ר' זביל שפיצר, במי יבחר ? הצעתי לפניו את ר' זביל שפיצר.

העבודה בבנק של אבא הלכה וריבחה וקשתה עלי, אחר כך נתוספת לי עוד עבודה מיוחדת, מנהל הדאר האוסטרי לא שלם כל המחאה הדאר למי שלא היה מכיר אותם רק בקיום זכותו על ידי, כמו כן לא מסר מנהל הדאר התורכי מכתבים באחריות למי שלא הכיר אותם רק בקיום זכותו על ידי וכן הבנק לא שלמו צ'קים למי שלא הכירם רק בקיומם ודבר זה הטרידוני הרבה שבכל יום ויום באו אלי עשרות אנשים ונשים לקיים זכותם, באו אלי בהבנק ובביתו בשעת ארוחת הצהרים וגם בלילה, קבלתי את כולם בסבר פנים יפות ובסבלנות יוצא מן הכלל, אבא עשה לי חסיבה ונתן לי כח ותרשאה לחתום על צ'קים שמשך על הבנקים שבחוצה לארץ, היה לי חותם בצרפתית—בכח ותרשאה מנתן המבורגר, חייב המבורגר—, אבא—שכבר הגיע קרוב לששים שנה—חשב להסתלק מעט מעט מן העסק ולמסור התנהלה לי ולצאני אברהם ז'ל בשם בניו של נתן המבורגר.

שם הבנק נתמסר בעולם והצ'קים שלנו גם בחתימתי לבד נתקבלו באמונה בכל הפירמות הגדולות בחוצה לארץ, והיה מעשה : הסוחר יעקב

טאגיר ע"ה נסע לצרפת לקנות צורות בסכום רב—והוא היה קונה סחורתו רק במזמן להריות האחרים מכית החרשת—ולקח מהבנק שלנו צ"ק על רוטשילד מריו בסך 45000 פרנק וזה, אבא אמר לי לחתום לפק הצ"ק נסע וקנה בו סחורתו, כשחזר מר טאגיר ספר לכל סוחרי הבטרק את החידוש שהצ"ק בסכום גדול כזה וחתום רק בידי חיים המבורגר שולט בבנק רוטשילד תיכף ושיד בלי שום עכוב, ואם אבא כתב שטר חוב על פסח נייר היה שוח כמו שטרות של הממשלות.

למני חמשים-ששים שנה היה רחוב הבטרק המרכזי המסחרי של ירושלים בכלל, כל העסקים והמסחרים והחניות הגדולות של כל דבר היה ברחוב הבטרק, מתחלת הרחוב אצל רחוב הצבעים ורחוב הבשמים עד שער יפו והרחוב היה הומה מדוב אדם, כה הייתי למקיד גם המנהל של הבנק עד שנת תר"ס שאז בא האסון ונחרס המרכז הכספי והמסחרי החשוב שעזר הרבה לבנין ירושלים מוסדותיה ומסחרה באשמת אנשים רעים שזרקו אבן אחר הגופלים והרעו להם ולנו.

בשנת השנים תרנ"ב—תר"ס שעבדתי במסחר בבנק אבא. נתוודעתי אל כל גרי עיר הפתיקה היהודים ספרדים ואשכנזים ערביים וגוצרים כן אל היהודים שביפו, ונתידדתי עם כל המפלגות כסוחרים ועסקנים ראשי המוסדות ומורי בתי הספר, רבנים וחרדים סופרים ומשכילים וחכמי ירושלים והיה לי שיה ושיג עם כמה סוגי אנשים וספגתי מהם ענינים מעונינים. אביא על כן בספרי זה ענינים וסימוסים שלא ידועים לכל כאשר יעלה זכרוני באין מוקדם ומאוחר.

בין מכירי אבא ומכירי היה הזקן רבי שמעון אלפזר כהנא, סחר בחוצה לארץ בחכירת יערות עצים במדינת בסרביה. לעת זקנתו עלה לירושלים, היה פקח תרוץ ורב פעלים דייקן וקפדן. כשבא לכאן נמנה לממונה בכולל הורדנה וקנה עבור הכולל חצר אחת בשכונת מחנה יהודה וכרה כה בור גדול למים ובנה עשרים בתים בעד עניי הכולל, אחר כך נמנה לממונה בועד הכללי ולגבאי כביקור חולים, אמר לי: אף שהוא כימי הזקנה אמנם האדם צריך שיהיה לו במה להתעסק ולהריות, ובכן היות שבירושלים נפרץ העסק של שטרי גורל מחוצה לארץ כגון ברלין המבורג ברוגשויג וזכסיה יתן לי כסף שאביא את השטרי גורל הללו על שמי ואני אפכרם וזכסיה יהיו לי קונים רבים ותהיה יתיה לחצאין, ורש לבל יודע שהוא נתן לי כסף וכי הוא שותף עמי בדבר זה, סחרנו בזה זמן ולא הצלחנו כי לא נמלה אף פעם בגורלנו איוו זכיה גדולה, ואולם פחרנו יחד עד יום מותו בחדש אלול תרנ"ה.

רבי עברהם משה לונץ תירוש היה בא תכופות להבנק של אבא והיה מתכוון לבא בשעת הצהרים כשהייתי לבדי בהבנק וביילה את זמני במילי דבדיוחא ודברי הלצה, ונתן לי מספריו במתנה (עיין זוטות אות י"ח).

גם רבי מיכל סיגס היה רגיל לבוא להבנק של אבא להנמש מעבודתו ואף אנכי הייתי רגיל לבקרהו בשעת פיסותי במשרדו ושוהחננו במילי דעלמא, היה רגיל לכתוב כשהנוגילה בפיו, בכואי כיבד אותי בכוס תה מסוכרה הוציא שרבים הנרגילה שפיו ושוהחננו יחד, פעם אמר לי שמך חיים הלא ? מוחזק אתה לבקי בתנ"ך הגד לי איפה הוא הפסוק בנ"ך : ויין ישמח חיים ? אמרתי לו מקרא הוא בקהלת בקטיטל יוד : לשחוק עושים לחם ויין ישמח חיים והכסף יענה את הכל, אמר : בדידי הוה עובדא כשהייתי ברונוני והרב דמתא היה רבי מרדכי גימסל, ויהי בשבת חולו פועד של סוכות שקראו כנהוג מגלת קהלת, ואנכי לא האזנתי לקריאה ודיברתי עם שכני, אחר הקריאה שאל אותי הרב : מיכל ! שמעת קריאת קהלת ? בטח השבתי לו, לא שמר לי דבר, אחר התפלה קרא אותי הרב ואמר לי מיכל ! אומרים עליך שאתה בקי בתנ"ך תאמר לי איפה הפסוק בנ"ך ויין ישמח חיים ? השבתי ואמרתי פסוק זה אינו בנ"ך אפר : זו מיכל ! הלא שמעת קריאת קהלת ואיך לא תדע שזה כתוב בקהלת : נתביישתי והודיתי לו שלא שמעתי.

פעם נתגלגל שיחתנו בענין יסו והרומאים, שתורמים האמינו בעבודת אלילים והרגו ושרפו את כל המאמינים בישו—עיין ספר קוואדיס—אמר לי : שבזה טובן מאמר התלמוד (עבודה זרה דף ט"ז ע"ב) : תנו רבנן כשנתפס ר' אליעזר למינות כו' או אמר לו אותו הגמון זקן שכמותך יעסוק בדברים בטלים הללו ? אמר לו נאמן עלי הדיין כו' אמר לו האיל והאמנתי עליך דימוס פטור אתה, כלומר הלשינו על ר' אליעזר שהוא נוטה להמאמינים בישו שנה היה מינות אצל הרומאים, שאל אותו ההגמון זקן שכמותך יעסוק בדברים בטלים הללו שמאמין אחת בישו הסיב לו ר' אליעזר : נאמן עלי הדיין, כלומר גם אני סובר כמותך בישו אינו אלוה, — משום שר' אליעזר היה יהודי—אמר לו פטור אתה.

בהיותי ברומניה שלח מהביקורי חולים—באשר יסופר להלן—כתבתי פעם מכתב לגבאי הביקור חולים בתלונה שאינם ממלאים מה שדורשים מהם וכו' המכתב גערך בטוב טעם, כשקרא רבי מיכל סיגס מכתבי אמר : ראיתי עצמים רוכבים על סוסים ושרים תולכים כעבדים על הארץ, כמסופר לקיל הייתי הקורא בתורה בבית הכנסת הגדול בית יעקב, התווקע בשופר בראש השנה היה עם רבי משה טולומן, המקריא הייתי אני, שכן היה

הסנהג בבית הכנסת הגדול שהסורא בחורה הוא המקריא לתקוע—כדי שלא להטיל קנאה בין הראוים להיות מקריאים—שנה אחת לא בא רבי משה לתקוע הומינו במקומו את רבי יעקב רוזנטל שהיה תוקע טומחה. ברך והתחיל לתקוע ולא היה יכול לתקוע בשום אופן. נעשה כחלה כי לא היה בעל תוקע אחר בבית הכנסת. לקחתי אני את השופר ותקעתי תקיעות מוצלחות ורבי יעקב היה המקריא. נתתי תודה לאבא שקנה לי שופר טוב ויפה בבחורתי ולמדני לתקוע אמר: אולי תודקק לזה בימים הבאים.

שוב היה מעשה בראש השנה אחר. כי רבי משה סולומן שחית המומחה הראשון בירושלים בתקיעת שופר ומעולם לא אירע לו תקלה בתקיעותיו לקח אז את שופרו המיוחד ולא יכול לתקוע בשום אופן. הפך השופר ונפח בו. אמר ז' פעמים ויהי נועם לחוך השופר ולא הוציל עד שרבי שמעון מונון השמש תראשי לקח את השופר והדיחו במים יצא מחוכו עכביש גדול! אחר כך תקע רבי משה להלכה. אמרו: השטן נכנס בשופר בדימות עכביש ועכב התקיעות.

רבי אברהם יעקב הכהן שהיה שופר ופקיד בביקור חולים ספר לי: רבי שמואל דוב אש שהתפלל תמיד בבית המדרש מנחם ציון הלך בראש השנה אחר עמו לבית הכנסת הגדול לשמוע את תקיעותיו של רבי משה סולומן. ראה המקריא עטוף בטליתו חשב מי יודע מי הוא אותו זקן תלמיד חכם שזכה להיות המקריא בבית הכנסת הגדול, וכשראוני אמר לרבי שמואל דוב אש, הנה חיים נסע הרשים הצעיר מקריא התקיעות בבית הכנסת שבו מתפללים צבור גדול ורבנים וגדולי תורה וזקנים נכבדים ז'.

טפוסים אחדים ממחללי בית הכנסת הגדול בית יעקב:

ז) רבי אהרן ברוקנשטיין קראו אותו ר' אהרן זימבגר—מטרנסלכניה— היה בבאי בית הכנסת זקן בעל בשר. לא דיבר בשבת בלשון של חול, ועברית לא ידע על כן דיבר ברמז על הן. אמר: איי על לאו, אהי היה עומד על הבימה בקרן זווית שבצד ימין ומקס העולים בכל שבת בידו שבו רשם רבי שמעון מונון שמות העולים לחורה שיקראו על פי התורה המכריז היה רבי משה דיסקין—יאניבר—שהיה מוחזק בזה מכמה שנים. המכריז שאל את הגבאי ר' אהרן את מי לקרוא. ר' אהרן היה מביט בהמשקפים הגדולים שלו בנסק ונותן מקודחו.

ר' אהרן לבש בשבת קצטן של אייז לבן יפה משורר בחומים אדומים ועל שוליו היה סבוע חותם גדול ועגול של בית הכנסת למען ידעו שהוא הוא הגבאי של בית הכנסת.

רבי שמעון מונזון:

קראו אותו ר' שמעון שמש, היה השמש הראשי של בית הכנסת. גם שמש דמחא, ושמש ראשי בועד הכללי ומחלק את הדאר הרוסי ותחורכי, דברן גדול היו כשאחד שאל אותו על מכתב ולא היה מכתב עבורו אמר לו ר' שמעון, מען שרייבט נאך - עדיין כותבים - עסק בעבודתו באמונה ובזריזות, בבית הכנסת כשמש ראשי ושני שמשים עוזרים היו לו, נהל בסדר ובחריצות והיה טכבר את כל המתפללים ואף הם נהגו בו כבוד, בשבתות ובמועדים בשעת קריאת התורה עמד גם כן על הבימה להעיר למי לקרות לעלות לתורה, ומשרתו הולטחו.

בליל פורים גברה עליו העבודה היה מניע מעיפות וקולו היה צרוד מצעקותיו על הנערים שהרבו להכות את המך בפטישים ובמקלות על הספסלים הארוכים ומקול הברה מגובה של בית הכנסת נחרשו האזנים, סבב בבית הכנסת וצעק: שקצים! בריונים! הוציא מהם את הפטישים והם התכוונו להכעיסו שרקו וצמצפו ודרך אחריהם, והרבה פעמים ארך זמן רב עד שיכול הקורא להמשיך בקריאתו.

בבית הכנסת היתח קופסת בשמים גדולה של כסף להריח במוצאי שבת, קודם הבדלה פתח ר' שמעון את הקופסת וסבב על כל המתפללים כקטן כגדול שיריחו את הבשמים חשב זאת למצוה רבתי.

ר' פישל פערטיג:

יהודי הונגרי פשוט היה ממתפללי בית הכנסת, כשהתחיל להתפלל בבית הכנסת הגדול ארץ פעם שהנביא שקורין בו ההפסדה - כמנהג האשכנזים - לא היה בבית הכנסת בשעת גמר קריאת התורה כי לקחו אותו לאיזה מנין, שאל ר' פישל לשכנו על מי מוכים? השיב לו: על הנביא, ר' פישל לא ידע שבירושלים קוראים, בנביא כתוב על הקלף התחיל לצעוק בקול רם באידיש, אשריכם יושבי ירושלים שיש לכם נביא שבא בכל שבת לצית הכנסת לנבא.

רבי אברהם זוסמן מס' 1:

ממשכילי רומיה בימיו, ככן חמשים, היה גם כן ממתפללי בית הכנסת לבש קפמן ושטריימל ומעיל כמנהג בימים ההם, היה מבקר את הרכנים ואת הדיינים ואת כל אנשי ירושלים, היה אומר שאנשי ירושלים לא טעמו סעם של השכלה ומדעים, ואינם יודעים פשוטו של מקרא, חוננים אינם יודעים חונות כו', היה קשדן ורגון ומבודד מן הבריות.

מקומי בבית הכנסת היה אצלו, נודענו איש לחברו מצא אותי לאיש מתקדם ומשכיל ושמע ממני לפרקים פשוטו של מקרא, התרועע עמי ושפך לפני את

לבו שהוא מבודד מכל האנשים ויש לי מצוה כשאדבר עמו ושם באמרו לי דברים יפים בסדר השבוע, היה תלמיד חכם משכיל ומושלם ופקח גדול אולם היה מבטל כל האנשים, ושלמו לו מדה כנגד מדה.

פ ר ק י ז

אחר חתונתי קבעתי לי מקום תפילתי בבית המדרש מנחם ציון עד שנת תרס"א, החזן שם היה רבי אברהם רובינזון—נקרא בשם אברהם'ל בריסקער—שהיה בעל תפלה מצוין קולו ערב ונעים ונסחן מסודר, כן היה גם הגבאי של בית המדרש, אבא התפלל שמה רק בלילי שבתות ובראש השנה ויום הכפורים, היה בית המדרש מלא מפה אל פה תלמידי חכמים ויראים ומכונים על חזנים מסלחה ומשמנה של האשכנזים מעיר העתיקה, סגנתי כל סדר התפלה של רבי אברהם וממנו למדתי מושג יפה בעניני תפלה. גם היה לי קול ערב וחזק אולם לא עלת על דעתי אז להיות חזן, פעם כבדני רבי אברהם בתפלת לכו נרננה וערבית של שבת, הייתי אז צעיר לימים וצברתי לפני התיבה בפעם הראשונה בבית המדרש שהיה מלא מפה לפה, אחר שתי שבתות כיבד אותי בתפלת שחרית ומוסף לפני התיבה ואמר: יש לך כשרון נעלה לחזנות ותהיה בעל תפלה טוב, אמרתי לו איני רוצה להשתמש בזה, השיב אף על פי כן, לשעמים תצטרך אולי גם לזה.

בראש חשנה ויום הכפורים היה רבי מנדל יפה סמינסק הבעל שחרית כמה שנים, כשיצא לדור בשכונת משכנות ישראל, התפלל אבא שחרית ביום ראשון של ראש השנה ור' נפתלי הבנאי — שהיה גם אחד מהמקהלה של ר' אברהם בתפלת המוסמים—התפלל ביום שני של ראש חשנה, ביום הכפורים התפלל דודי רבי אברהם—אחי אבא—שחרית לפני התיבה, כשיצא גם הוא לדור חוצה לעיר התפלל אבא גם ביום הכפורים שחרית לפני התיבה, כה היה נהוג שנים אחדות.

פעם היה רבי נפתלי קצת חולה ולא יכול להתפלל אמר לרבי אברהם ביום א' של ראש השנה—שהיה הגבאי—, שלמחר לא יתפלל ויזמין ש"ץ אחר במקומו בקש את אבא וסרב כי היה קשה עליו להתפלל בשני ימים, נגש אלי רבי אברהם ואמר לי: תתפלל מחר שחרית לפני התיבה ובלילה תסדר לך נוסח התפלה, אמרתי לו: הא כיצד? עוד לא נסיתי בזה ואיך ארתיב בנפשי להתפלל לפני קהל גדול שכזה בפעם הראשונה? השיב לי: אני אומר שתתפלל ותוכל ואני אעמוד אצלך ותוריתוך את אשר תדבר, רק חזק ואמץ, גם אמר לי: תתרגל להתפלל לפני התיבה, רבי נפתלי חשש שמא ירבו עליו

חבריו שיתפלל תחיל עד כוש ליכנס לבית המדרש עד שכבר הגיעו סמוך לקריאת שמע, התפללתי ויצאתי בדימוס, כל הציבור אמר לי יישר כחך ורבי אברהם נגש אלי ואמר: אמרתי לך שחולל אולם שתתפלל כל כך טוב ויפה לא פללתי יישר כחך! גם ר' נפתלי נגש אלי ואמר: שמע לעצתי תתחיל להתפלל תפלת פוסקים לפני התיבה כי מואחה אחה בנוסה, בנשימות, בפתינות ובהסעמת המלות ותהיה בעל תפלה מצוין. מאז נהייתי לחזן של תפלת שחרית כיום ב' של ראש השנה, כיום ראשון התפלל אבא.

רבי אברהם היה מיוחד מרבה עם אבא וכיבד את אבא בתפלת נעילה ביום הכפורים בכל שנה ושנה, כשכבר הורגלתי לעבור לפני התיבה כבדני אבא בתפלת נעילה, נסלתי רשות מרבי אברהם הגבאי והחזן ונחרצה, תפלת הנעילה עלתה יפה, ומאז התפללתי בכל שנה שחרית יום ב' של ראש השנה ותפלת נעילה ביום הכפורים בבית המדרש שהיה מלא אל פה, היה לי חשק לתפלת הפוסקים לפני התיבה.

לפני ראש השנה תרנ"ח הרגיש ר' אברהם את עצמו חלוש קצת, הסליחות ליום ראשון היה נהוג - וגם היום - שהבעל מוסף אמר לפני התיבה מי במקלה ומי שלא במקלה, והיה זה מוסל על רבי אברהם הבעל מוסף לאמר הסליחות ליום ראשון, ויפן שהיה חלוש ולא יכול לעבור לפני התיבה, חיצו ר' קלמן שמש לר' אברהם לכבד את חיים נטע הרש"ס - אותי - הסכים, ר' קלמן בא אלי בשם רבי אברהם וכיבד אותי לאמר סליחות לפני התיבה.

כשנודע שאני אצבור לפני התיבה לאמר סליחות בבית המדרש הישן ותגדול עם מקלה של רבי אברהם באו רבים המתפללים בשאר בתי המדרשות שבחורבת ר' יהודה החסיד וגם חברי המקלה של החזן רבי שלמה ברדקי מבית הכנסת הגדול - אחים של אבות אחות - לשמוע, איך חיים נטע הרש"ס אומר הסליחות בבית המדרש הישן עם המקלה של ר' אברהם בריסקר, בית המדרש והחצר היו מלאים אנשים שבאו לשמוע את החידוש הזה, אמרתי ויצאתי בדימוס אמרו: חיים יתה בעל תפלה טוב.

כיום ראשון של ראש השנה התפלל רבי אברהם תפלת מוסף לפני התיבה ולא עלתה לו יפה שהיה קצת תולה, כיום השני הרגיש עצמו חלוש ושכב כמעט כל תפלת שחרית וקריאת התורה; אני התפללתי תפלת שחרית כנהוג שנה שנה, אחרי קריאת התורה אמר ר' אברהם שקשה לו להתפלל בקש את אבא אמר: שקשה לו גם אינו יגיל בתפלת מוספים, מצא שוב ר' קלמן שמש מקום ואמר: מה לנו לחשוב הרבה לפנינו ר' חיים שלנו הוא אמר סליחות הוא התפלל שחרית יתפלל גם מוסף, הוא כבר זקן ורגיל, ותיכף נגש

אלי ואמר בשם הציבור: מכבדים אנו את ר' חיים, שיעבור לפני התיבה לתפלת מוסף. אחר כך נגש אלי גם ר' אברהם — מפני כבודו של אבא — ואמר לי: לך, חזק ואמץ! הלכתי להעמוד, ותיכף נגשו אלי גם חברי המקהלה של רבי אברהם, והתפללתי תפלת מוסף, בפעם הראשונה, במקומו של רבי אברהם בריסקר. כל מתפללי החורבה באו לשמוע את תפילתי. התפללתי בטוב טעם ובמתינות. אחר התפלה אמרו לי הצבור: „ישר כחך! זה היה לעילא ולעילא — ממדרגה ראשונה“. רבי אברהם אמר לי גם כן ישר כחך, אבא בשפה רפה — חשש אולי אקפח את משרתו חלילה. נגשתי אל אבא, אמר לי: חזק וברוך! אולם אשאלך — למה לא שאלת אותי על זה, כדרכך חמיר, ועשית מעשה על דעת עצמך? השבתי לאבא: לא שאלתי אותך, אף שידעתי שבלבך תסכים לזה, אך חששתי, אולי תהסס. מפני היראה שמא אכשל ואגרום לך אי נעימות; אמרתי בלבי, אעבור בשתיקה ואראה איך יפול דבר; ועכשיו יודע אני שיש לך ענג רוחני. אמר לי: אהניא שטותא להאי גברא. מהיום ההוא יצא לי שם „מומחה לתפלה“.

בליל יום הכפורים, אמר ר' אברהם כל נדרי עם המקהלה. ותפלת ערבית כיבד אותי להתפלל עם המקהלה, עד הסליחה „יעלה תחנונו וכו“.

בחג הסוכות כיבד אותי בתפלת ערבית, ולמחר בתפלת שחרית ואמירת הלל. כשהגיע ליל שמחת תורה, כיבד אותי להתפלל ערבית עם המקהלה שלו וגם לומר כל הפסוקים של „אתה הראת וגו“ (ב„בית המדרש הישן“ לא נהגו לומר „אתה הראת“, גם לא אמרו שם פסוקי פסוקי, רק החזן אמר מראש עד גמירא). בכיבוד ההקפות הכריז ר' קלמן שמש בפומבי ובקול: מורנו ר' חיים שיץ דקהלתנו מכובד בספר תורה בהקפה ראשונה. כאן פקעה סבלנותו של ר' אברהם, ממה שהכריז בפומבי „שיץ דקהלתנו“, שהיחה בבחינת „הגם לכבוש את המלכה עמי בבית“, התחיל לקנא בי אולי אירש את מקומו. ומאז ואילך לא כבדני לעבור לפני התיבה לא בשבת ולא במועד.

בזמן שהדאר הרוסי לירושלים הובא על ידי אבא (כמבואר בעולמו של אבא פרק ז), ארץ פעם, קודם חג הסוכות, שבאו מכתבי כסף — פביקעס ברוסית — במכום של 54000 רובל. סכום שכזה לא יכלו למסור למישהו, וגם על ידי מוביל הדאר האוסטרי חשש אבא לשלוח סכום גדול שכזה. הוטכם שאסע ליפו ואביא את מכתבי הכסף אתי. שכרתי לי כרכרה מיוחדת ונסעתי בערב ליפו. באתי שם בבקר. נחתי ואכלתי סעודת הצהריים אצל דודי ר'

מאיר. שוב שכרתי לי כרכרה מיוחדת לעצמי. העגלון היה ערבי. נסענו כל הלילה. את המכתבים הנחתי בכיס של הטליה ותפלין שלי והנחתי את הכיס על הספסל אצלי, שלא ירגישו שיש עמי כסף.

אצל בית החולים שערי צדק עמדו שוטרים וחששו בכל עגלה או כרכרה מיפו. חפשו טבק רוסי ריחני מוברח, שהמלחים ופקידי הספינות הרוסיות הביאו עמם. חפשו טבק רוסי וחריף ולהם לקוחות רבים, ואם בדרך חיפושם מצאו גם סחורות אחרות אסורות לקחו את הסחורה. טלגרמתי לאבא, שבבקר יחכה לי אחד על יד המגרש שנבנה עליו אחיכ מושב זקנים ויקח ממני את המכתבים וילך רגלי לעיר, שאו לא יחפשו אצלו השומרים. בבקר השכם, כשבאתי אל המקום המיועד, מצאתי שם את דודי ר' סנחס — שותפו של אבא — עומד ומחכה לי. מסרתי לו תחבילה. ואני נסעתי הלאה. כשבאתי אצל הנוטרים, חפשו בכרכרה, מששו אותי ולא מצאו כלום.

בדאר התורכי היו שני פקידים ארמנים: וניס אפנדי וחנא אפנדי. וניס היה מסדר המכתבים ומוסרם לבעליהם וסגן המנהל. (המנהל היה חורכי). וניס זה היה מקודם פקיד בדואר האוסטרי כמה שנים ומוחזק למעיל ווריו, סדרן טוב וזכרן, ומשום שנמצא בו פטול פטרונו משם ונתקבל בדאר התורכי. הוא הכניס שם סדרים יפים והמכתבים שבאו נתקבלו בו ביום. תיכף אחר סידורם. חנא היה הטלגרפיסט הראשי וגם המוליך את הדאר על ידי הרכבת, לשלוח לחוצה לארץ, ולהביא הדאר שבא מחוצה לארץ לירושלים. בין הקרונות שברכבת היה תא מיוחד קטן, שהיה כתוב בשלט על פתחו: „הדאר — הכניסה אסורה“. שמה לו חנא עם הדאר והוביל הדאר מיפו לירושלים וחזרה. שניהם היו מיוחדים עמי מאד, על ידי עסקי אבא. והיו לי מהלכים במשרדם. כן ידעו שעל ידי אבא בא הדאר הרוסי והיהודי, ולא אמרו דבר. מנהל הדאר התורכי לא היה יכול לעכב את אבא בזה. משום שאבא חלא היה נתין אוסטרי, אולם היטב חרה לו על זה. פעם נתן צו: מי שיחפוס את הדאר האסור יקבל אחוזים מהקנס של הבודים שיודבקו על המכתבים, ומהדאר הרוסי, יקבל חלק מן התרם שיוחרם על ידי הממשלה. חנא הוביל הדאר מיפו לירושלים ומירושלים ליפו ונסע בכל יומים ברכבת, שם לבו לתפוס את הדארים האסורים ולא יכול. המתין עד שעת הכושר. והיה מעשה: יום אחד נודמנתי ליפו ובחזירתי לקחתי עמי את הדאר הרוסי והיהודי. קניתי סל של קנים ונתתי בתוכו את המכתבים ועל המכתבים שמתי תפוחי זהב. עליתי על הרכבת. ראה אותי חנא מרחוק. טלגרף לירושלים לדאר, שכבוא הרכבת לתחנת ירושלים יעמדו הכן פקידי הדאר ושוטרים, כי הבין שאני מוביל

את הדאר האסור בסל. ישכתי בקרון שאצל התא של הדאר בקרן זוית. העמדתי את הסל תחת הספסל שלא יתראה, ועל ידי ישב רבי ביניש סלנט (בן הרב שמואל סלנט). וכשהרכבת התחילה לנוסע פתח חנא את התא וקרא אותי ליכנס לתאו לשוחח עמו, כיון שהוא יחיד. אמרתי לו: — „הכניסה אסורה“, השיב לי: „לא איכפת, אני מתיר לו. כוונתו היתה שאם אכנס עם הסל יחפש הוא בסל ואם אשאיר את הסל במקומו ירמוז למבקרי הכרטיסים שיחפשו המה בסל. אמרתי לו: תודה, איני רוצה לפרוש מן הציבור, כיון שאסור, אסור גם לי. המתין מעט ויצא אלי ויאמר: היום הזה עלה בידי לחפוס את הדאר שלכם. בבואך אל התחנה האחרונה יכנס שוטר לשמור עליך שלא תצא מהקרון ואחרי שיצאו כל הנוסעים עד אחד — יכנסו פקידי הדאר ויחפשו בסל ששמה הדאר. אמרתי לו: טוב. ספרתי זאת לרבי ביניש סלנט ואמרתי לו שחליף את מקומו וישב לו אצל פתח הקרון ויצא הראשון ואושיט לו את הסל דרך החלון וילך העירה בדרך צדדית ויפסור את הסל לאבא, וכן היה. יצא ראשון, ואושיט לו את הסל דרך החלון, וחלף לו. נכנס חייל אחד וחנא הראה לו עלי. רצייתי לצאת מן הקרון, אמר בתורכית: „יסק“ (עמוד)! כשנתרוקנה התחנה מכל הנוסעים ירדתי והחייל אחרי, חכו עלי שני פקידי הדאר וחנא עמהם. ירדתי בלא סל ובלא מזודה. הפקידים הביטו איש בפני רעהו והביטו על חנא ואמרו לו: מה אתה רוצה מזה האיש? איפה הסל שאמרת? חנא נשבע בחיי ראשו שהיה לי סל ואינו יודע האין נעלם הסל. צחקתי בסניח, והוא אמר להם: „הנה אפריס“ (זה שד)! והלך בבושט פנים.

פעם שלה אבא לאחד ממכירי שבהונגריה חבית קטנה בת 2 ליטר ובחוכה יין ישן נושן על ידי הלוי האוסטרי. החבית הורדה למחסן הספינה ומטני קטנותה נתגלגלה לקרן זוית וחשבות לאבודה. אחרי עבור י"ב שנה סינו את מחסן הספינה ומצאו את החבית הקטנה, העלוה, וחפשו בסנקסאות הישנות של הלוי ומצאו שזוהי החבית הקטנה ששלח נתן המבורגר בירשלים לפני י"ב שנים. החזירו החבית לאבא, אבא מצא שהחומות היו שלמים והחבית סתומה וחתומה כדת, פתח את המגופה ולא זכ היין. שבר את המכסה ומצא שהיין התיבש. עד כרי שליש מן החבית, והיה כדבש גמיש עד שהוצרך להוציא את היין בכסית. זה היה קודם פורים, וכפורים שלח אבא מן היין, משלוח מנות להרב דיסקין, להרב סלנט, להרב זוננפלד ולהרבה מידידיו, לכל אחד כוס יין קרוש, שכשערכו ממנו כפית קטנה בכוס מלא מים היה היין ראוי ונעים לשתייה.

חצר אחת גדולה יש בעיר העתיקה ברחוב חברון אצל ה"חנניות" ואצל מרחץ של הערביים, חמס אל עין (שייך עכשו ליורשי העשיר רבי מנדל רנד). החצר הזאת מתחלקת לארבע חצרות ושתי כניסות להן. אחת מן הרחוב דרך שער גדול, ואחת בפנים החניות דרך סמטא קטנה וחשוכה. כשנכנסו דרך השער שברחוב, עלו ג' מעלות רחבות, היתה חצר אחת גדולה ורחבה עם בתים ודיירים, ומשמאל החצר היה מגרש פנוי — גני החניות שברחוב. עברו סמטא קטנה בלתי מקורה, באו לחצר אחת גדולה ורחבה ובה שני בתים גדולים, שמה דר' רבי שלמה רוט. (ה) עלו כעשר מעלות לצד ימין, היתה חצר עם שני חדרים יפים, שמה דר' בעל החזקה ראובן בוינעס עם בני ביתו, מערבי עשיר וסוחר באריג ובד ושטחים בחנות, בסוף הכסרק, בכניסה לחניות הערביים שקראו אותן, "החניות החשוכות". בחצר זו היו עוד שני חדרים מטוארים, שמה דרתי אני ובייתי. אצל פתח ביתי היו מעלות שעל ידן עלו גג החדרים שרתי בהם, מוקף מעקה בנויה מאבנים, לטיול ולשאוף אויר צח. כי הכתים עמדו במקום גבוה מאד ומהגג היו רואים את הר הצופים ממזרח, ובתי עיר העתיקה וחוצה לה עד מגרש הרוסים ממערב. מצד מערבה של החצר התחתונה, עלו כעשרים מעלות, היתה חצר אחת ארוכה ובה שני חדרים גדולים ויפים ואויר צח, משום שחלונותיהם היו מרובים והחדרים עמדו במקום גבוה מאד. לשני החדרים היו שלשה פתחים — אחד מחדר לחדר ופתח לכל חדר לצאת להחצר. אצל פתח אחד של החדרים היה בנוי חדר קטן כעין פרוזדור וחלונותיו נשקפים לחצר. בחדרים אלו גרו דיירים.

בעת שהייתי דר' שמה נחידתי עם רבי שלמה רוט ובכל ימורי השבוע, גם לילי שבראות, התפללנו יחד בבית הכנסת של כולל הונגריה (שני בתי כנסיות היו — בשביל מתפללי נוסח אשכנז ומתפללי נוסח ספרד) שהיה סמוך לחצר שדרנו בה. בכל ערב, אחר מנחה, היו צעירים וגם מתפללי בית הכנסת לומדים שיעור בתלמוד. המגיד שיעור הייתי אני. וזכרני פעם בשעת לימוד השיעור, בדף שלמדנו, הובא בגמרא פסוק מנ"ך ואמרתי, כמו שירעתי אני, בדרך הנקודות, ורבי שלמה רוט שחיה גם כן בקי בנ"ך, חשב שהנקודות הם לא כמו שאמרתי. הלך באמצע הלמוד לארון הספרים ולקח

(ח) רבי שלמה רוט היה תלמיד חכם ובקי בתנ"ך ומדקדק בתוספות בחג הספח, ולא עבר עליו חצות בשבת. בשעה 12 בלילה קם ממטתו, רחץ את ידיו ונפגה, ולמד תלמוד עד אור היום והלך לאתפלל כוהיקין.

אחד מכתבי הקדש לראות אם שגיתי, ומצא כמו שאמרתי. אמר לי : אתה יודע יותר ממני ודייקן בשעת לימודך.

מול החצר היתה חזקת רבי יהודה ברגמן. שמה התפללו כל דיירי הרחוב תפלת מוצאי שבת ושמעו ממנו הבדלה על הכוס, ואני חלקתי סיגוריות לכל אחד ואחד מהמתפללים.

בשנת תרנ"ה, כשנתפנו החדרים מהדיירים, וגם רבי שלמה רוט יצא, שכרו להרב מלובלין את שני החדרים שלמעלה. למטה דר ר' עוזר שטוק נוקב נסות (יובא להלן בספרי בין בעלי התעשיה הראשונים). מכיריו של הרב המציאו לו גבאי, איש חלמיד חכם, כבן שלשים שנה, בשם דוב שפירא. חבדי (גם הרב היה חבדי). ומשמש אחד בשם דוד, איש כבן ששים שנה, איש פשוט, ואני הייתי שכנו של הרב מן שנת תרנ"ה עד שנת תר"ס. ויען שהכרתי אותו היטב ולא זזה ידי מתוך ידו ביום ובלילה, ונכתב עליו מעט, גם לא הרבה הכירו אותו, כי היה צנוע ועניו, אקדיש לו פרק אחד שלם, מה שיודע אני בתור עד ראיה.

פרק יח

בשנת תרנ"ב עלה לירושלים הרב הגאון המפורסם שניאור זלמן לדייר מעיר לובלין שבפולניה. היה נקרא "לובלינר רב" (הרב מלובלין). רבי ישראל דוב פרומקין, בעל עתון חבצלת, נסע לאלכסנדריה והביא אותו ואת אשתו ובנו יחידו רבי דוב ואשתו ובני ביתו. כשבאו לירושלים יחדו בשביל שתי המשפחות חדרים לדור בחצר של הגביר שמואל שטרויס מקרלסרוה (גרמניה) ברחוב מצררה. דרו שמה עד שנת תרנ"ה. אז מתה אשתו של הרב ונשאר אלמן, מוטל על בלתו, שתטפל בו, שהיו לה בנים ובנות קטנים.

בשנת תרנ"ה שכרו לרב את שני החדרים שהיו בחצר חזקת ראובן בוינעס — שכתבתי לעיל בספרי. כשנכנס הרב לדור בחדרים שלו היה יחיד, היה מוכרח לישא אשה שתטפל בו, והוא ילמוד. וכאן היתה אשה אלמנה, ממשפחת האדמו"ר מהוסיטין שבגליציה, חשוכת בנים, ודודה ר' חיים יעקב הרליק היה המשמש של האדמו"ר (יובא להלן בספרי). היא ראתה התנהגות של הרבנים כידוע. הרב לא התנהג ב"חסידות" שכזו. רק למד תמיד ונהג בפשטיות. השידוך נגמר. ביום החופה הזמין הרב את שלשת הרבנים הגדולים: הרב יעקב שאול אלישר רב של הספרדים, הרב יהושע ליב דיסקין מבריסק ואת הרב שמואל סלנט. הרב דיסקין היה מסדר קידושין, הרב אלישר ברכה ראשונה, הרב סלנט ברכה שניה. זאת הפעם היו ארבעת הרבנים

בכפיפה אחת. כשהסתיר באתי אליו תכופות עד שהייתי בן בית אצלו ועייל בלא בר.

תארו של הרב:

היה כמעט גבוה, קלסתר פניו יפה, גבות עיניו העליונות מלאות שערות ארוכות שביסו את עיניו, כשרצה לראות פני האיש הדובר אליו היה צריך להגביה את ראשו וגבות עיניו כדי להסתכל בו. אפו היה גם כן מכוסה בשערות וכן על אוניו ובתוך אוניו—משום זה היה מראהו איום ואימתו היתה נוטלת על הבריות כאיש קפדן ועצבן, אולם כאמת היה איש יקר רוח, רך המוג, טוב לב ועליו.

מעיל של משי שחור יפה מאוד היה לו, שסביב הצוואר וכן סביב בתי הידים של המעיל היתה קטיפה שחורה ויפה. ספדיק גבוה ויפה של שערות, מראה צחוב, היה על ראשו, ומלבושיו הוסיפו לתואר פניו חן, ומה נהדר היה לראות אותו לבוש בהדרו. בחורף לבש מעיל של משי שחור עם שערות יפות של ביבר, וצווארון של שערות ביבר יפות שהגיע עד לגבו, וכן בחי הידים של המעיל היו מכוסים בשערות עד רוחב טפח. כשלבש המעיל והספדיק ונעליים מצוחצחות היה מראהו כאחד השרים.

סדר היום שלו:

הציבור התפללו במרוודור שאצל פתח ביתו. הוא התפלל בביתו כשפתחו פתוח כדי לשמוע ברכו וקדושה ותפלתו בלחש תהיה עם הציבור. לא האריך בקריאת שמע ולא בתפלתו בלחש, שלא להטריח את הציבור להמתין עליו. רבי דוב הגבאי עמד אצל הפתח, כשראה שהרב פסע שלש פסיעות, התחיל תשליח ציבור ואמר חזרת התפלה, בכל שבת היה עולה לששי ונכנס לבית המדרש, ברך ברכתו בחשאי, וכשגמר הברכה האחרונה נכנס לביתו. זמן התפלה בכל יום היה בשעה שמונה בבקר, מאחר התפלה עד כשעתים אחר הצהריים היה מתבודד בחדרו. אחר כך היה מקבל פני הבאים, עד זמן מנתה, והיו מביאים לו פתקאות — בלי פדיון — להתפלל על כך צרה שלא תא, וגם באו אנשים לראותו ולדבר עמו, מראשי הקהלה האשכנזית, וראשי המוסדות. קודם תפלת מנחה קרא את הפתקאות, וכן היה דרכו: האיש שמסר לו הפתקא עמד ותרב עמד ממולו, קרא את הפתקא והרים גבות עיניו והביט בפני האיש, קרא עוד פעם והביט בפני האיש, וכן פעם שלישית, והניח את הפתקא על השולחן. כשאחד הביא פתקא ותרב הביט בה ונתנה תיכף על השולחן, לא הביט בפני האיש ולא קרא עוד פעם, היה סימן לא טוב. לזה אינו מפי השמועה רק בעיני ראיתי כמה פעמים.

אחר מנחה עלה על גג ביתי. דרך חדר רבי דוב הגבאי, שהיה בו פתח צדדי לצאת אל הגג, מבלי לרדת המדרגות הרבות ולעלות על המעלות לחצר שהייתי דר (זה נעשה ביחוד שיוכלו גם דרי החצר הגבוהה, לשאוף אויר צח על הגג ברשות הבעל הבית שדר שמה). ולמד חיי סרקי משנה בחיי רגעים. רגע רגע לפרק. הגבאי הביא כסא עם משניות. על הכסא ישב הרב. ר' דוב פתח את המשניות והביט בו והרב אמר בעל פה, וכל כך אמר הרב במהירות עד שכשהגיע להפוך הדף מצד השני, והגבאי לא הספיק להפוך, כבר הביט הרב עליו לסימן שכאן צריכים להפוך הדף, כה נהג בכל יום ויום עד שגמר ששה סדרי משנה וחזר חלילה.

בכל ספרי המשניות — גדולים או קטנים, מדפוסים שונים, שלקח הגבאי — או שומע אחר, כמבואר להלן — ידע המקום שנגמר העמוד וצריך להפוך את הדף, כן ידע בכל משניות מה שרשום בהצד או באמצע כמו נוסחא אחרינא או בגמרא כתוב כך ואמר כאן רשום כו'. כל כך היה בקי בעל פה בששה סדרי משנה.

החיי פרקים משנה לא אמר בסני שום איש, רק לפני הגבאי או לפני כשכאתי מהבנק של אבא, שהייתי סקיד שמה, כי חשב לעין רעה, ולפעמים אמר גם לפני מי שחשב אותם לאוהביו, אם נודמנו בביתו או.

היו פעמים שבאמצע אמירת החיי פרקים הספיק וחשב איזה רגעים. אז היה אסור להפסיק. משום שהיה בזה הענין סוגיא חמורה בחלמוד חזר על הסוגיא. והיה מעשה, פעם הפסיק אותו רבי צבי שמרלינג שוחט, שהיה בא הכופות לבית הרב, חשב שהרב שכת לומר, הקפיד עליו מאד ואמר: איני שוכח, ועוד הפעם לא יפסיק אותו.

פעם אמר הרב החיי פרקי משנה על גג ביתי ואני שמעתי כשהמשניות פתוח לפני. מן הגג היו רואים את המסגד של הערביים שבהר הבית — שהחצר היתה קרובה להר הבית אצל התניות — ונהוג הוא אצל הערביים שקודם הלילה עולה המואזין על המסגד ומכריז שחגיע זמן תפלה. עלה המכריז והתחיל לצעוק בקול הרב התעמק אז באיוז סוגיא, נבהל הרב ונתחבלבלו מחשבותיו. הקפיד הרב ואמר: אח! מה רוצה הגוי ממני בלבלל אותי? מיד נהיה קולו של המכריז צרוד ולא היה יכול עוד לפתוח פיו ולצעוק וירד ולא הכריז לתפלה. — זה ראיתי בעיני ואינו מעשה של הסבתא רק פשוט כפשוטו.

שלוש פעמים בשבוע היה נוסע לטיול אצל בית מושב וקנים של עכשיו, שמה היה מגרש של עצי זית בודדים. נסע בעגלה משער חצרי —

דרך שער שכם — עד לשם. הגבאי לקח עמו כסא של פרקים ומשניות וישב לו אצל העגלון והרב ישב בפנים לבדו. הגיע אל המקום, אמר החי פרקי משנה ואחר כך הלך כחצי שעה לטיול, חזר לביתו לחפלת המנחה. הרבה פעמים נסעתי גם אני לטיול, וישבתי אצל הרב בעגלה, ולא כל אדם זכה ליסע עמו בעגלה אחת, ולשבת אצלו.

אחר תפלת המנחה שכב על כסחו להנפש ואז ניתן רשות לכל אחד ליכנס לחדרו. שעה זו היתה לשמוע ולהשמיע חדשות. כל אחד ספר מה יודע ומה שמע, עד תפלת ערבית. אחר תפלת ערבית אסור היה ליכנס לחדרו רק לדבר תכופ מאד. בלידה לא ישן רק זי שעות, משעה 12 עד 4 בבקר.

בימים הראשונים שנכנס לדור בחצר זו, ארעה בביתי שאלה על עוף. עלתה אשתי להרבנית שתשאל את הרב אם התרנגולת כשרה. יצאה ואמרה: הרב אמר שתלך להרב שמואל סלנט שהוא מורה הוראה, ולא פסק שום שאלה לשום איש. אחר כך, כשהייתי בן בית אצלו, פסק לי הרב.

כשהתיישב הרב בדירתו, היה הומה כל יום ויום מאנשים, שבאו רבנים ספרדים ואשכנזים, חשובי ונכבדי העיר. בין האנשים שבאו אליו תכופות היו רבי משה קבלקין — שהכיר את הרב עוד בילדותו, רבי יוסף ריבלין — סופר ועד הכללי, רבי משה סלומון ורבי מיכל ליב כץ. רבי משה סלומון בא בכל שבוע, ולפעמים פעמים בשבוע להחבשם מחורתו ובקיאותו של הרב, שהיה מתפעל מזה, כמו שיסופר להלן.

כשהרב הכיר אותי היטב, שלא זזה ידי מתוך ידו, וידע שאני אוהבו הנאמן, אמר שרוצה לעשות אותי למורשה שלו, לקבל המכתבים ומכתבי אחריות ותכספים והמחאות הדאר שיבאו על שמו, בחתימתי לבד. מתחלה היה הסדר שהגבאי הביא המכתבים באחריות ושל כסף והמחאות הדאר, ואחרי שחתם הרב על השוכרות החוזרים הגבאי להדאר וקבל המכתבים. בעת שהודמנו אצלו יחד רבי יוסף ריבלין ורבי מיכל ליב כץ, אמר להם שיכתבו הרשאה בגרמנית והוא יחתום והם יהיו עדי קיום. רבי מיכל ליב כתב ההרשאה וחתם הרב והמה קיימו חתימתו, ומסר לי הרב ההרשאה. מאז נהייתי „מורשה של הרב“.

הגיע פורים. שלחתי לחרב משלוח מנות על ידי בתי בחיה תי' שהיתה כבת תשע שנים, (עכשיו היא ובני ביתה באמריקה). בקבוק יין ישן ותפוחי זהב גדולים. כוונתי היתה שיברך אותה. נכנסה ונשקה להרב

על ידו, ברך אותה ושחק אליה. אחר כך עציתי אליו, אמר לי לשבת על כסא, והוא ג"כ ישב, הביא שני כוסות קטנים, מלא לו מעט יין ושתיח ולי מעט יין וגם אני שתיתי ואמר לחיים, כשבת צהוק על שפתיו, ונפטרתי ממנו.

ביום ל"ג בעומר הגיע תורי ללכת להקונסל, לבחינת הצבא. עליתי להרב, שיברך אותי. אמר לי בזה הלשון: לכשיחזור—לא אמר לכשתחזור—יביא עמו בקבוק עם יין ישן לביתי. כשחזרתי ופסולי בידי, קניתי בקבוק עם יין ישן ובאתי אליו. מיד היתה בת צהוק על שפתיו, מלא גם כן שני כוסות קטנים עם יין ואמר לחיים ר' חיים. הבקבוק עם היין השארתי אצלו. הרב חשש מאד לעין רעה. לבד שלא אמר הח"י פרקי משנה בפני כף איש. עוד כשבא אליו איש שלא נתיישר בעיניו, כשהלך האיש, אמר הרב: פלוני הביט עלי בעין רעה, ונכנס למטבח והקיא. לפיכך בכל לילה כשהלכו כל האנשים הוצרכו שנים ממכיריו לאמר לפניו את הלחש לעין רעה של החיד"א (ר' חיים יוסף דוד אוולאי) בשמו שניאור זלמן בן אידל.

פעם אמר לי ר' משה סלומון שרוצה לשמוע אמירת ח"י פרקי משנה של הרב. לראות בעיניו הפלא. אמרתי לו: היות שהרב נוסע לטייל ג' פעמים בשבוע—יום א, ג, ה,—בשעה 5 אחר הצהריים, יבוא הוא קודם לכן מעט, בעת שהרב יאמר להגבאי שיזמין כרכרה, ויאמר שרצונו ליסע עם הרב לטייל, וירשה לו הרב, כי א) הרב חושב את כבודו לאוהבו, ב) אין טבעו של הרב לומר לשום איש "איני רוצה" ואף לעשות תנועה מתנגדת כי הוא בעל נימוס וביישן (כמבואר להלן). שמע לעצתי ונסע עם הרב. שמע אמירת הפרקי משנה ואחר כך דיבר הרב מילי דעלמא, וחזר עם הרב לביתו ונפטר ממנו. למחר כשעבר דרך הבנק של אבא אמר לי: יישר כחך, חיימקה (כן קרא אותי תמיד בלשון של חבה) ולאבא אמר, כי לדעתו הרב הוא רבי אליהו מוילנה השני. השבתי שהרב הוא רק גדול בתורה, כהיום ראיתי שהוא מלא וגדוש גם חדשות וזמניות וקדומות, חקירה ומדעים. איש שהכל בו, וענג לי ליסע עמו לטיול, וכן עשה ר' ה' פעמים. הרב היה בעל נימוס ודרך ארץ ועניו שאין למעלה הימנו. לכף איש, יהיה מי שיהיה, אף לצעיר נשוי, לא אמר בלשון נוכח "אתה" רק "אתם". גם להגבאי שלו, שהיה צעיר לימים, וכן להמשמש הפשוט ר' דוד, לא אמר בשום פעם "אתה" רק "אתם". כשבא איש לראותו או לדבר עמו באיזה ענין, או להראות להרב גדלו בתורה, הרב ידע שתאיש לא ישב על כסא מפני הכבוד, שהוא יושב והלה יעמוד לא רצה מפני הגימוס, ולכן כשנכנס

האיש לחדרו — אף צעיר לימים — עמד הרב מכסאו ודיבר עם האיש פנים אל פנים בעמידה. כשרצה הרב שהלה ילך. היה בו ממת הדרך ארץ שלא יהפוך פניו וגבו יהיה מול הדובר או שירמוז בידו או כהנועת הראש שכבר נגמר הראיון. רק התחיל לצעוד אחורנית מן האיש שיתרחק מעט מעט מן האיש והלה יבין שעליו לצעוד אחורנית וילך לו. והיה: האיש שהבין כוונת הרב, התחיל לצעוד אחורנית עד הפתח ונסתלק, והאיש שרצה לבלבל את הרב בחידושי תורח שלו או שאר דברים ולא הבין כוונת הרב, כשראה שהרב צועד אחורנית צעד הוא לפניו שיהיה סמוך להרב, הרב צעד עד האיציטבא שלפני החלון — שלא יכול עוד לצעוד — עמד הרב והאיש יגע את הרב, והרב לא בייש את האיש לומר לו שיסתלק, רק עמד כל כך זמן, עד שבא הגבאי ורמז להאיש שילך, או עד שהלה גמר דבריו והלך לו. כשהסתלק האיש, נכנס הרב להמטבח והקיא את מאכלו, מההקסרה וכבישת היצר. התאונן רק שגזולים ממנו זמנו של הלימוד. זוהי מדה טובה שאינה מצויה אצל שאר בני אדם, ואף לגדולי ישראל, ועל הרב נאמר במקום גדולתו שם אתה מוצא ענותנותו.

הרב נהג לחדש הלבנה אחר ז' שלמים. פעם נכנסתי אליו אחר קידוש לבנה. אמר לי: רבי אליהו מוילנה פוסק לחדש הלבנה אחר ג' מעת לעת. ברי לי שאם היה בארץ ישראל היה פוסק לקדש אחר ז' שלמים, ומשום שהיה רב בחוץ לארץ, שרוב ימי השנה השמים מכוסים בעננים, לפיכך פסק שדי ג' מעת לעת אם השמים בהירים.

ערב ראש השנה היה סגור בביתו כל היום ואסור היה לשום איש ליכנס אצלו. רציתי לראות מה מעשהי כתבתי פתקא להוכיר אותנו בתפלתו ועליתי לחדר הרב. — כי מותר היה לי ליכנס תמיד בלי נסילת רשות. דפקתי על הדלת ונכנסתי. הדלת לא היתה סגורה במפתח. כיון שאסור היה להכנס. הרב לא הרגיש כי נפל עלי פחד. מראהו היה כסלאך א' גורא מאר. על השלחן היו הרבה ספרי ש"ס והוא הלך בחדרו הלוך ושוב ולמד בעל פה בקול נמוך, פתח גמרא והביט בה ועוד ועוד. אני עמדי מן הפתח ולפנים איזה זמן עד שראה אותי. הפסיק ונגש אלי. בקשתי סליחתו, אמר: אין דבר. מסרתי לו הפתקא ואמרתי: רצוני שהרב יזכיר אותנו מחר בתפלתו. קרא הפתקא והביט בפני כדרכו. בקשתי סליחה עוד הפעם, אמר: כתיבה ותחימה טובה לנו בתוך כלל ישראל, ונפטרתי ממנו בשלום. — גם מזה נראה גודל צדקתו וטוב לבו. שלא הקפיד עלי ביום איסור הכניסה. בחג הפסח ובחג הסוכות היה הומה ביתו מאלפי אנשים אשכנזים

וספרים שבאו לקבל סניו ברגל, כתות כתות, אלו הלכו ואלו באו. והרב כיבד כל הבאים בכום יין, כשיושבים על כסאות סביב לשלחנו.

הרב היו לו אלפי ספרים והכתלים של חדרו, מן הרצפה עד מחצית הכותל, היו מסודרים קרשים על רגלי עצים ועל הקרשים מסודרים שורות שורות של ספרים, וכל כך היה הרב בקי בכל ספר ואיפה הוא מונח, כשהיה צריך לו איזה ספר, בשניה אחת פגע בהספר והוציא אותו מן השורה. לילה אחד הייתי אצלו ודברנו מהויות העולם. נתגלגלה השיחה כי אבא הוא חסוהל הראשי בירושלים. אמר הרב: בימים הקדומים היה מוהל שם תואר כמו רב או גאון — הרמב"ם בחשובה פלונית דף פלוני כותב חשובה לאחר בתואר ל"המוהל המובהק", ואמר להגבאי שיוציא ספר קטן וישן מן שורה פלונית מספר פלוני שהוא ספר תשובות הרמב"ם ויראה לו. הלך הגבאי, ועד שהפס השורה והספר ארך איזה שניות. לא סבל הרב ששהה כל כך, הלך בעצמו ובשניה אחת הוציא את הספר, ובמעוף עין פתח הספר וכבר היתה התשובה לפני ובאצבעו הראה: כאן כתוב. כל כך היה בקי בכל הספרים והבהיל את העין לראות מהירות תפיסת העין שלו והוכרן שהיה חוץ מהטבע.

כן היה הרב בקי בספרי הרמאות שקרא בשפת רוסיא. בעת שנכנס לבית הכנסת קרא הרבה וידע הרבה, והוא בעצמו אמר לי שקרא ספרי רפואה בבית הכנסת, שאסור להרהר בדברי תורה.

הרב קבל בכל דאר הרבה ספרים ממחברים שבחוצה לארץ. כאשר קבל ספר, הביט במעוף עין אחד בדפים הראשונים ובאמצע הספר ודפדף איזה שניות והניח את הספר על האיציטבא שלפני החלון. כל כך היה מהיר התפיסה. פעם אמר לי: עם החרס סופר נחתמה התורה, לפיכך שמו "חתם סופר".

רבי ישראל דוב פרוסקין — שהיה ממעריצי הרב — שלח להרב בכל יום ששי העתון חבצלת שחוציא לאור. לקח הרב סכין וחתך למעלה. שיהא נוח לקרות, הביט שניה אחת על העמוד הראשון וכן על השני וכן להלן רק איזה שניות. אחר כך לקח את העתון ופרש על המפה שעל השלחן, ועליו היתה הרבנית מעמדת המנורות של שבת — שלא יטפטף מן החלב על המפה. חשבתי שאינו קורא כל הכתוב בעתון, המכיל 8 עמודים. שלמים, רק מעט בצד זה ומעט בצד השני, וכן הלאה. מעב, בין מנחה למעריב, כאשר שכב על מפתחו ושמע חדשות (כאשר הכאתי לעיל), ספר אחר חדשות מענינות, אמר הרב: זה מודפס בעתון חבצלת של שבוע זה, ואמר לי להביא את

העתון, שהיה מונח על האיציטבא. מסרתי לו, ותוך כדי דיבור פתח העתון והראה: בעמוד פלוני שורה פלונית כחוב זאת. נשתוממתי שבמהירות כל כך קורא את כל העתון ובשניה אחת הראה איפה מודפס. הרב היתה לו שמיצה חזקה ורחוקה וגם הרגשה דקה, כשהרגיש או שמע כל שהוא, מיד נייער משנתו ולא היה יכול עוד לישון. משום זה היה צריך להיות שקט בחצר וברחוב. כשהגיעה השעה העשירית בלילה היתה כל חסביבה כאלו מתה, גם הערביים שברחוב שקטו לגמרי. מגדול הדרך ארץ שתיה להם. השכנים הערביים אמרו: התכם הגדול דר ברחוב זה ואינו יכול לישון כי אם בשקט גמור.

פעם בא הרב יעקב שאול אלישר — שהיה נקרא בשם בכור אלישר — בעת שישן הרב, אחר הצהריים. כשעלה על המעלות באו לקראתו ואמרו לו כי הרב ישן, שילך בחשאי, מיד חלץ מנעליו ונכנס בלאט לחדר הרבניתי וישב בשקט. הרב היה ישן בחדר השני, כשהפתח היתה סגורה, הרגיש הרב שאיש יושב בחדר השני, שאל: מי שם? נכנס הרב והתפעל איך הרגיש הרב מיד, מה שאי אפשר לאחר להרגיש אף אם היה נייער. בקש סליחתו. אמר לו הרב אין דבר, וקבל אותו בכבוד כראוי.

היה מעשה: רבי אריה גבריאליביץ — בנו של הרב אליעזר דן רלב"ג — שדר ברחוב רחוק הרבה מחצר הרב, השיא בן או בת. זמרו בלילה של התחונה. הרב שהיתה לו שמיצה רחוקה וחזקה, אמר: בלילה זה לא אוכל לישון. רצה הגבאי לילך לבית התחונה לבקש שלא יזמרו. אמר הרב: חלילה להפריע השמחה של החתן והכלה והציבור. אולם הרב ידע שאם לא יישן בשעות המועטות שלו יהיה למחר חולה. אמר להגבאי שיקרא אותי. באתי אליו, אמר לי: אם רוצים אנו לקיים מצות הכנסת אורחים נרשה לו, אני ואשתי, שיישן לילה זה בביתנו, שהחלונות נשקפים לחצר ולהר הבית. טובן ששמחתי בזה מאד. אמר להגבאי שילך לשאול את אשתי אם היא מסכמת לכך. דרשיבה: בטח, ולכבוד גדול יהיה לנו. אם הרב יישן בחדרנו, הצענו לו מטה כבודה ונקיה ואף שחדר השינה שלנו היה נקי וטהור, אבל בשביל הרב שהיה מרגיש, טהרנו הבית, פורנו סם הממית ובובים נפרעושים. — לי ולביתי מסר שכני בעל החזקה חדר משלו לישון. הרב בא דרך המעבר של הפתח הצדדי שבחדר הגבאי, דרך גב החדרים שלנו. בבקר השכם בא הגבאי והחזיר את הרב לחדרו. אחר כך עליתי ושאלתי את הרב איך הרגיש אצלנו ואם שנחו ערבה לו. אמר: הכל היה בסדר וטוב, רק „זבוב אחד“ היה בחדר. כל

כך הרגשה היתה לו. ממחרת כשנודע הדבר בעיר. קנאו אותנו. שהיה לנו אורח שכזה, מה שלא זכה שום איש לא בחוצה לארץ ולא בירושלים.

כאשר הייתי המורשה של הרב — כמבואר לעיל — ולהרב באו הרבה מכתבים וספרים. הוצרכתי להביא לו מה שבא. כלילה, בשעה שאין אנשים אצלו. מסרתי לו והוא פתח. המכתבים בפני — לא חשש שאדע הכל. נתעכבתי אצלו איזה זמן, שמעתי ממנו הרבה שיחות חולין ומילי דבדיחותא טה שארע לו בימיו.

ספר לי: כשנשא אשתו הראשונה, פזר לו חותנו, שהיה עשיר גדול, הרבה נדוניא ולקח אותו לביתו וכל מחסורו היה עליו, שיהיה לו פנאי ודעה צלולה ללמוד, ולא עלה על דעתו כלל שיצטרך להיות רב. פעם היתה שרפה בעיר, נשרף כל רכוש חותני וגם כל רכושו, ולא נשאר לו כי אם אשתו וילדיו, בן ובת. והוכרח לקבל עליו משרת תרבנות בעיר פלצק (עיר חבדיית). אמר לי הרב: עלי התכוון רבי אליהו וילנר בהגהה שלו בתלמוד במסכתא עבודה זרה דף י"ט ע"ב: „כל העוסק בתורה נכסיו מצליחים לו“, מוחק הגר"א התייב, ג' נכסיו ומגיה: צריך לומר „דרכיו“, אם כן. אם היה כתוב „נכסיו“, הרי ראיתי שנכסיו לא הצליחו ואינו אמת מה שאומר התלמוד, אולם אם כתוב „דרכיו“ יוכל להיות שהנכסים ישרפו.

בעת שהיה רבה של פלצק היו שמה הרבה אנשים פשוטים והרבה קצבים בורים ממש. ספר לי איזה מעשיות של פלצק: פעם בא אליו ליל ערב יום הכפורים איש. ותרנגול לבן בידו, ואמר יש לי שאלה: היות כי התרנגול אינו סובב את ראשו ג' פעמים אם כשר הוא לכפרה. הבין כי הוא ראה בסידור כתוב „ויסובב ראשו ג' פעמים“, שהתרנגול צריך להיות כל כך גדול, שאם יתחיל למדוד בו ראשו, צריך התרנגול להיות ארוך ג' פעמים ממדת ראשו. לדחות אותו בקש לא רצה, כי על ידי זה יקל לו בשאלה של איסור. הגיט בספר, ושאל אותו כמה סימ היה חסר מן המדה. אמר: כך וכך. אמר לו: בדיעבד כשר, ולשנה הבאה ישתדל לקנות תרנגול יותר גדול וארוך, ותלה הלך בשמחה, שלא נמסלה כספתו.

שנה אחת חל ראש השנה בשבת, וממילא חל יום הכפורים ביום שני וסידור כפרות היה במוצאי שבת. התווכחו שני קצבים בבית הכנסת, אחד אמר שצריכים קודם להבדיל על הכוס ואחר כך סידור הכפרות והשני אמר לא כי, אלא סידור כפרות קודם, ואף אחד לא רצה לוותר. נטפל להם איש תלמיד חכם ואמר: מה תתווכחו, נפתח את סידור התפילה ונראה מה שכתוב שמה: כשחל ראש השנה בשבת אז אומרים יקנה"ז פירוש: יין קפרות, מתחלה

סבדילין ואחר כך סידור כפרות. נמסקה הלכה הבדלה קודמת לכפרות ונגמר הויכוח.

בפלצק היה איש שנקרא „ספרן העיר“. כשמת איש או אשה והיורשים רצו להספיד אותו או אותה, בא הספרן והספיד, ואחר כך קבל שכר הספרן. דרכו היה שהתחיל בפסוק כשמו של המת: אברהם — ויאמר ה' אל אברהם לך מארצך וגו', יצחק—ויצא יצחק לשוח בשדה, יעקב—ויצא יעקב מבאר שבע, וגו', וכן בשאר שמותי פעם מת עשיר בשם נח והוא לא היה בן תורה ובניו לא נהגו כשורה. באו הבנים להספדן, שיספיד את אביהם. התחיל: ויאמר ה' אל נח בא אל התבה—זה הארון וכו', כשבא הספרן לבקש שכרו לא רצו בניו לשלם לו. אמרו: קלל את אביהם, באמרו: ויאמר ה' אל נח בא אל התבה—שימות. אמר המספיד: נלך אל הרב לשמוע מה שחוא אומר. באו אלי ושמעתי טענת הבנים. אמרתי להם: צריכים אחם לשלם, כי לדבריהם שוח קללה מה היה אם אמר „בא אל התבה אחה ובניך ונשי בניך אתך“, הייתם צריכים למות כולכם חלילה, ואם אמר רק „אתה“ לבד, מגיע לו שכרו. שלמו לו ונסתלקו.

העשיר רבי משה קבלקין הכיר את הרב עוד מימי ילדותו בלאדי, והיה בא להרב כאן בכל יום ויום. התידדתי עמו, וספר לי: הורי הרב היו עניים ובלאדי היה איש עשיר גדול ולו בחורה מכווערה. השתוקק העשיר לקחת את הילד, שהיה מצוין מאד, לחתן. הבטיח הרבה כסף וגם מזונות תמידית, כמבואר לעיל, ונתחתנו בעת שהילד היה כבר שית כבר שבע, שכשיגדלו ישא פלוני את פלונית. שם הנער יצא לעילוי ומהיר התפסמה, והיו אנשים שאהבו להתעסק עמו ולשמוע ממנו דברי חכמה. פעם שאל אותו איש אחד בבית הכנסת: „זלמלה“ איך הכלה שלך? השיב: „כפשוטו ולא כתרגומו“. הלך לו האיש ולא הבין התשובה. שאל מאחרים ואחרים מאחרים ולא ידעו. כשבא הנער לבית הכנסת, שאל אותו האיש: זלמלה, מה פירושו של הדבר שאמרת לי? השיב: אצל משה רבנו כתוב: „כי אשה כשית לקח“ ואונקלוס מתרגם „ארי אשה שפירתא נסב“, אמרתי: כפשוטו „שחורה“ ולא כתרגומו „שפירתא“.

עוד ספר לו רבי משה קבלקין: כשהרב היה כבן עשר שנים הלך פעם ברחוב. פגע בו איש אחד, אמר לו: זלמלה, כמה לבנים יש בכותל הבית הזה מול פנינו? העיף עיניו למעלה ולמטה ולאורך ולרחב ואמר: כך וכך לבנים יש. מתוך כך באו עוד אנשים ומנו את הלבנים ונמצאו בדיוק כמו שאמר.

היה זמן שהרב הרגיש עצמו חלוש. יעצו לו רבי יוסף ריבלין ורבי משה סולומון והרב מוכריי שישע לחברון על איזה זמן. להחליף האויר. שאל להרומא והסכים. נסעו לחברון הוא והרבנית והגבאי והמשמש. מיום שנסע הרב לחברין היתה הדרך לחברון הומה באנשים שנסעו לבקרו ולראותו. ולדרוש עצה. אוירה של חברון פעל על הרב לטובה. הוא נשאר איזה ירחים שמה.

מאכלו של הרב היה מעט והוצרך לו לחמניות קטנות לבנות ואפויות היטב, כי סבל מחולי מעים בעתים תכופות. בימים ההם טרם היו מאפויות חשמליות והלחמניות היו נאפות אצל האחים ברמן, בתנור סגור. בחברון לא היו לחמניות, רק מה ששלחו מכאן. פעם לא נשלחו הלחמניות בזמן ולא היה לרב מה לאכול. שלחו לרבי צבי שמרלינג, שישלח לחמניות. כי הרב אמר שאינו רוצה להטריח אותי תמיד. רבי צבי, או שלא רצה להטריח עצמו לילך למאפייה של ברמן או שלא מצא מן המוכן, שלח לחם פשוט. לא יכול הרב לסעוד וסבל מזה. אחרי יום או יומים נשלחו לחמניות לחברון. עבר איזה זמן, וארע עוד הפעם שלא היו לחמניות בחברון, והרב ישב בתענית יום אחד, שלא היה לו מה לאכול. חשבו ממי לבקש שישלח לחמניות — אם מרבי צבי שוחט או מאחר, כי לא רצה הרב להטריח אותי. לבסוף אמר הרב: אף שקשה לי להטריח את ר' חיים שלנו בכל פעם, אולם חושב אני שהוא שכן טוב ואוהב ומסור לי וישתדל למלאות רצוני, שהוא איש טוב ונברא לעשות טוב ועושה רק טוב (הגבאי אמר לי שהרב אמר בזה הלשון).

בימים ההם נסעו לחברון על חמורים וארכה הגסיעה לילה שלם. ביום לא נסעו. בקיץ מפני השרב ובחורף מפני הגשם. נסעו גם בעגלה של 10 נוסעים שהנסיעה ארכה 8 שעות. לא היה כביש והעגלה סולטלה מצד אל צד, ואם היו צריכים לשלוח דבר נחוץ מהכא להתם ומתתם להכא שכרו ערבי, רץ, שרכב על סוס דרך ההרים, ובשתי שעות ויותר בא לכאן. שכר הגבאי רץ שכזה בחחלת הלילה ושלח אותו אלי עם פתק לשלוח לחמניות בעד הרב. בשעה 10 בלילה בא הערבי ודפק על פתחי פתחתי הדלת והנה ערבי לקראתי. מסר לי הפתק והלכתי עמו למאפייה של ברמן. הפועלים היו ניצורים ועסקו בעריכת לחם. במאפייה מצאתי את ידידי רבי אליהו ברמן. אמרתי לו: נצרך בעד הרב מלובלין לחמניות קטנות ולבנות. מיד צוה ללוש עיסה ולעשות לחמניות. חכינו במאפייה עד שנאפו ונצטננו, כך הלחמניות בנייד, גם שתי לחם בעד הרבנית, ולהערבי נחן גם

כן לחם אחת. שאלתי אותו: כמה יעלה לי זה? השיב: לא כלום. בשביל הרב מלובלין איני לוקח כסף, וכבוד גדול לי לעשות לו רצונו. הערבי צוה אותי לביתו. וקודם אור הבקר כבר היה הרץ בחברון. עם הלחמניות. הרב היה שבע רצון מאד, אמר: אמרתי לכם כי ר' חיים שלנו יעשה באמת ובוודאות. צוה לכתוב לי בשמו תודה וברכה. מן היום ההוא שלחתי להרב בכל יומים לחמניות על ידי החמר ששלחתי הדאר להרב, שהיה שכיר חודש. פעם הביא החמר לחמניות ודרש קבלה, וכשעה זו לא היתה הרבנית וגם הגבאי בבית הרב, כתב לי הרב בעצמו קבלה בזה הלשון: „לאוהבי המופלג מויה חיים קבלתי הנשלח שניאור זלמן“.

היה מעשה שיום אחד התקרה הרב ובאב לו בגרונו וקולו נהיה צרוד מעט. קראו את רופא העיר, ד"ר ירמנס, הביט בגרונו ומשח לו בפנים על ידי מברשת. כאב להרב מאד ויצא מעט דם. הרב היה חלוש המזג ואם חיו לא היו בסדר, כאב לו תיכף. כן היה פחדן וחשב שהוא חולה גדול; אמר להרבנית והגבאי שיסעו עמו מיד לירושלים, ואם אי אפשר, לפחות יביאו לו רופאים מירושלים. להתייעץ יחד. שכב כמסתו ולא דבר מאומה, רק רמו שישלחו רץ לירושלים, שיבוא רופא. שלחו אלי רץ עם מכתב לשלוח מיד רופא, כי הרב חושש בצוארו וכואב לו הרבה. הרץ בא אלי קודם אור היום. להזעיק את אותבי אי אפשר שעוד לא האיר היום, כן רופא לא יסע בזמן ההוא. הוכרחתי לחכות עד שהאיר השמש. הלכתי לרופא וולך, שהיה ממעריצי הרב, שיסע לחברון. אמר: בכל לבי ונפשי רצוני ליסע לרפאות את הרב, אולם עד שיבא הרופא השני, שעדי למסור לו סדר הלידה, אסור לי ללכת מבית החולים. בבית החולים „בקור חולים“ יבא הרופא בשעה 9. הלכתי להרופא יצחק קריצ'בסקי, שהיה רופא פרטי וענה להחולים בביתו, בחצר הסמוכה ל„בקור חולים“. אמרתי לו שיסע עמי לחברון. התחיל להסס. דרשתי ממני בחזקה, שהוא מחויב ליסע, כי הוא רופא פרטי, והרופאים הפקידים בבתי חולים אי אפשר להם להניח החולים ששוכבים שמה בלי רופא. חשב מעט ואמר לי לשכור כרכרה רתומה עם שלושה סוסים בשבילנו לבד, כדי שלא יארך זמן הנסיעה. לאבא אמרתי שיודיע לידידי הרב, אולי יצטרכו רופאים להתייעץ. בשלש שעות ועוד הגענו לחברון. ונסור לבית הרב. נראתה על שפתיו בת צחוק. הרופא הביט בגרונו ואמר שאין חשש סכנה, ורצה למשוח לו בגרונו באיזה גזל. לא הניח הרב, כי פחד אולי ישרוס אותו בסברשת או יכאיב אותו. נגשתי להרב ואמרתי לו: אני אמשח לרב, שיש לי

יד קלה. פתח הרב את פיו ואני משחתי לו במנים הגרון סביב. שאלתי אותו אם כאב לו או הרגיש איזו שריטה, ואמר לי כי היה טוב, ונתן לי ידו לאות תודה, בבת צחוק על שפתי. וזה היה חידוש. כי הרב לא הניח לשום איש זר לסמל בו. שהיה איסטניס גדול. הרופא ואני הלכנו לסלון לסעוד ולנוח והרופא אמר כי בעוד שעתים או שלוש יבא לבקר אותי, ובינתיים יגרר הרב בנוזל שנתן הרופא. אבא שלח להגיד לרבי יוסף ריבלין ורבי משה סולומון. ורבי מיכל ליב כץ, שהרב חולה מיד ותהום כל העיר. רבי משה סולומון לקח את רופא ביקור חולים ד"ר אינזלר (אינו יהודי) ורבי מיכל ליב לקח את ד"ר וולך ונסעו לחברון. נסעו מנהלי ועד הכללי, מנהלי בית מושב זקנים, ממוני כולל הבר' ורבנים ומקורבים, עד שבשעה 2-3 אחר הצהריים באו כשלשים עגלות עם נוסעים. נכנסו לחדרו. מצאוהו שוכב במטתו ושאלו לו לשלומי. אמר להם, שהיה בחשש סכנה, עד שבא ד"ר קרישבסקי ור' חיים המבורגר וכשזה משה לו בגרונו הוקל לו כאבו, ומקוה שיוטב לו לגמרי. אחרי שנחנו במלון חזרנו להרב ומצאנו שם רופאים ואנשים אמרתי להרב: כבר אנו יכולים לחזור לירושלים. שחק מעט ורמזו בירו לשלום. בתורה לירושלים אמר לי ד"ר קרישבסקי כי בראשו של הרב יש איזו צורת מיוחדת, שאינה בשאר בני אדם, כי לפי הטבע אי אפשר להיות מהיר החסיסה כל כך ובעל הרגשה דקה וזכרן כמותו. כשבאנו להקליניק שלו, שאלתי אותו: כמה יעלה לי ביקורי זה? אמר: לא כלום. וכי אקח כסף בעת שצריך ליסע לחולה שכזה הרב מלובלין? שמה אני שהייתי הראשון ועד ידי הוקל לו הכאב. אחר כך אמר לי: המבורגר, כבודו הוא עשיר? שאלתי אותו: שאלה זו למה? אמר: שבא אלי בעקיפין ובחזקה, בבחינת „עשיר יענה ענות“. אמרתי לו: אין כאן לא עשירות ולא חוצמה — בשעה קשה שכזו הייתי נרגש מאד. אמר: אין דבר. אני נותן לו תודה שגרם שיהיה על ידי. נתן לי ידו והסתלקתי. בעוד איזה ימים, כשנתרפא הרב לגמרי, בא חזרה לירושלים, שלא ידור במקום שאין רופאים מצוים.

בזמן שהייתי שכנו של הרב, אירע שבתי הבכירה בתי, שהיתה אז כבת תשע כבת עשר, חלתה בדלקת הריאה. והרופא בקר אותה יום יום, הרב התענין מאד במצבה ושלח כמה פעמים ביום וגם כלילה לדעת שלומה ומה אמר הרופא, ואף בשעה 12 כלילה, טרם הלך לישון, שלח לשאול על מצבה. המחלה התגברה, עד שביום חמישי אחד היתה כמעט טיואשת. הלכתי להרב עם מתקא ואמרתי לו: הרופא אמר שהיא בסכנה. הביט בהפתקא ועלי כדרכו, ואמר במשטות ובודאות: כיום השבת אחר הצהריים יבא שינוי ותתחיל להויע

ותרא לאט לאט. שני מעת לעת היו קשים — בין חיים למות ובשבת אחרי הצהריים התחילה להזיע ונחלשה מאד. החייגו אותה והתחילה להבריא. כל זמן שהייתי שכנו של הרב היה בידידות עם הרב שמואל סלנט, משום שהייתי בן בית גם אצל הרב סלנט ולא הנחתי את מחרתי הריב לעשות פירוד בין שני הגדולים, וחיו בשלום. פעם אכלו קורצא אצל הרב, על ידי הרבנית וגירי דילה, וספרו שהרב סלנט אמר על הרב כך וכך. טבעו היה לשתוק בכגון זה. בלילה שלח אחרי ואמר: היות שאני רגיל להיות אצל הרב סלנט, שאחזורע אם זה אמת, כי הרב היה לו אימון בלתי מוגבל בי. ממחרת בלילה באתי להרב ואמרתי לו שלא ישמע לדברי רכילות ולשון הרע, ושתרב סלנט עמו בידידות והוקרה. ממילא לא יכלו המסכסכים לעשות פירוד ביניהם, כי תמיד הייתי מטשטש את הרכילות.

מהרבנית שלו לא היה שבע רצון. שהתחילה להציק לו. היא הייתה ממשפחת משמשים של אדמו"רים וראתה ההתנהגות אצל הרבייט, לכן רצתה להלביש את הרב באיציסלא של אדמו"ר. שיבואו חסידים לבלות זמנם בעריכת סעודה שלישית של שבת והיא תהא המושלת; כל אחד יבוא לביתה קודם הכנסו להרב ולספר לה בקשתו. כמו שנהוג אצל הרבייט, כן תקבל הפדיונות וכו'. היא הסבירה לו כי על ידי זה יתגדל שמו והיו לו אלפי חסידים. לא הייתה לו אמיצות לומר אינו רוצה ושחק. היא דברה אליו יום יום ויצערה אותו והוא שתק כדרכו. הוא שפך שיחו לפני ואמר: וכי אני רבי לישיב בסעודות? גוזלים ממני זמני, שרוצה אני ללמוד, ומה רוצים היא והחסידים שלה ממני? כן רצתה שהמכתבים והכספים שיבואו להרב, אמסור לידה, והיא אחרי שתראה ממי באו המכתבים וכמה כספים הגיעו, תמסור להרב. והרב לא רצה. משום שבכל שבוע באו לו הרבה מכתבים ושאלות מכל מדינות העולם, כן באו לו כספים מרובים מיודעיו ומכיריו וממי שהיו עמו בקרלסבד (הרב נסע בעת היותו בשלצק ולולבין בכל שנה לקרלסבד). והרב הוצרך לפרנסתו ופרנסת הרבנית, חוץ ממה שחסכה בלא יודעים, לפרנסת בנו רבי דוב וביתו — שלא עשה שום עסק ורק למד, פרנסת הגבאי וביהו והרבה בעלי בחים צנועים ומכובדים חבדי"ם שנתן להם פרנסתם בצנעא. אמר לי, שלא אמסור להרבנית שום מכתב, אף אם תבקש אותי. קיימתי בקשתו. נכנסתי להרב דרך פתח חדרו. באמן שחיה לא ידעה אפילו מביאתי. פעם ראתה שאני נכנסתי להרב והרב ראה מעטסה אחת, שלא רצה שהיא תראה. תחב אותה מיד בכיס של קפסנו. וכשיצאה פתח המכתב והוציא מה שהיה בתוכו והצניע.

אצל האדמו"ר מהוסיטין היה משמש זקן גבה חקומה וצנום בשם חיים יעקב הרליק, שהיה דודה של הרבנית. פטרו אותו מלהיות עוד משמש, ולא היתה לו פרנסה. כתב להרבנית, היות שבעלה הוא אדם גדול ומפורסם ויש לו כספים מרובים, הוא רוצה לבוא לירושלים ולנהל את עניניו, הוא יהיה הגבאי ומנהל משק הבית והסדרן וכו', ועל ידי זה יגדל כבוד הרב וגם כבודו של הרבנית, כי הרב יהיה רבי לאלפי חסידים. על כן תבקש מהרב שיתן לו כסף הוצאות הנסיעה שלו לירושלים. כשקבלה המכתב נכנסה להרב וספרה שדודה רוצה לבוא לירושלים, והוא פקח ותורץ ותלמיד חכם וירא ה', על כן היא מבקשת מהרב שיתן עבורו כסף להוצאות הנסיעה, ויצא הפסד כסף ההוצאות המעטות בשכר שיהיה לרב איש שכזה, וירוחה מה שעולה לו פרנסת הגבאי וביתו, שחיים חיי רוחי, בעת שדודה הוא איש יחידי ויסתפק במועט. הרב לא רצה כזה, אולם היא ציערה אותו והציקה לו מאד, וידוע טבעו של הרב, שלא היה לו אמן לומר "לא" ובעל כרתו נתן לה הכסף שיבוא, המשמש בקדש".

לעיל בספרי כתבתי כי בחצר התחתונה היו איזה חדרים להשכיר, והיות שהרב לא רצה שבעל החזקה ישכיר החדרים למי שיש לו ילדים קטנים או לבעלי מלאכה, שפריצו אותו ממנוחתו, היה הרב השוכר והמשכיר על ידי, כלומר למראית עין הייתי אני השוכר והמשכיר, על אחריותו של הרב, באופן שאם לא אמצא דיירים נוחים ישלם הרב שכר דירה של הבתים. תמיד מצאתי בעלי בתים נוחים, שקבלו עליהם להיות שקטים, הם ובני ביתם. כשהוצרך דודה של הרבנית לבוא בקשה הרבנית אותי, ששני חדרים, זה לפנים מזה, ישארו פנוים בשביל דודה. שאלתי אותה: מי ישלם שכר דירה שעולה 20 נפוליון זהב (18 לא"י)? אמרה: בודאי דודי ישלם (היא לא ידעה שאני המשכיר על אחריותו של הרב). גשארנו שני החדרים פנוים. בא הודוד ונכנס עם המזודות והרהיטים שלו לשני החדרים. כאשר נח כשעה עלה עם הרבנית לקבל שלום מהרב. אני הייתי אז גם כן נוכח. כי רציתי להכיר את האיש. קבל שלום ופטפט הרבה מפעולות מעשיו ועוד ועוד, עד אשר הלך עם הרבנית לסדר חפציו. כשהלך, אמר הרב, לי ולהגבאי, נראה שהוא עם הארץ ופטפטן וגם נראה שיש בו עזות יותר מדי. אמרנו כי כן נראה גם לנו. חיים יעקב זה בא אל הרב יום יום לבלבל מוחו. שיתחיל להתנהג בחסידות כמו אדמו"ר, והוא יהיה הגבאי, והסיף מוטר להרב על שהתחבר עם "ליטבקים". כשראה את רבי יוסף ריבלין ורבי משה סלומון ורבי מיכל ליב כץ באים תכופות להרב, אמר: מה רוצים הליטבקים האלו מהרב, וביניהם אנשים

במלבושים קצרים (דויטשען כעציו), כי רבי מיכל ליב לבש בגדים קצרים ותרכוש בראשו. מסמט ומסמט, והרבנית עזרה לו, אולם כשם שהרב היה רך הלבב וחלש המוג, כן היו יכולים לדבר על לבו כמה זמן דבר שלא רצה. והוא שתק. כלילה מסר לי הרב סדר היום ובקש עצה איך להמסר ממנו. אמרתי לו: לפי שעה איני יודע וימים ידברו.

קודם שאספר המעשה הבא עלי להעיר: (א) הגבאי רבי דוב שפירא היה מסור לרב בלב ונפש, אהב את הרב ושירת אותו באמונה וחבה יתירה. (ב) כשם שהיה מסור לרב, כן היה מסור אלי, כי היינו כאחים נאמנים, ולא עשה כל שהוא בלי שאלת פי. בכל לילה בא לביתי ומסר לי סדר היום ושאל עצתי. (ג) כשם שהרב היה לו הגבאי כן היה להרבנית דוד המשמש שהיה שלוחה. וכשהרב היה צריך לי שלח אלי את הגבאי, לפיכך כשבא דוד המשמש אלי בשליחות מהרב לא הטיתי אוני ולא עליתי להרב כי יצאתי ששלוח הוא מהרבנית ולא מהרב.

מעשה שהיה: היה כאן יהודי בשם ר' שמואל בק, מחסידי בוואן, והיה לו דין תורה עם אשתו. שנחגרשה ממנו בעניני כספים וקרקעות—ענין מסובך מאד, ונמשך העסק זמן רב. לפני בית דינו של הרב סלנט, שהיה אז היחידי בירושלים. כנראה ידע ר' שמואל בק שלא יצא זכאי בדינו ורצה שתרג מלובלין יהיה הדיין בענין זה. בא לבקש את הרב שיודקק לדין תורה זה. לא רצה הרב כשום אופן להיות הדיין. בקש ר' שמואל בק את ר' חיים יעקב, שישתדל אצל הרב, בסיועו של הרבנית, שיהיה הדיין—משום שבבית הדין מעוותים את הדין. מפני שהוא מכת החסידיים, והבטיח לו שאם יפעל. ישלם לו שכר טרחה במיטב. הבטיח לו שישתדל בזאת—בסיועו של הרבנית. לאחר יומים מצא ר' חיים יעקב שעת הכושר לזה. בשעה שלפני תפלת ערבית, כשהרב נח על מטתו ושומע מתי שבציר, כאשר כתבתי לעיל, יוכל הוא להלשין על הרב סלנט ובית דינו. באותו ערב היה ציבור גדול בבית הרב, אבל לרוע מזלו הייתי גם אני אז בחדר הרב, ועמדתי אצל מטתו של הרב ממול פניו. התחיל חיים יעקב להלוך בחדר חלוך ושוב וצעק בקול בדברי עזות וחוצפה: היהכן שבירושלים העיר הקדושה בית דין יעוות את הדין. ושמואל סלנט מסייע? שומו שמים! חוב מוטל על הרב, שהוא יותר גדול ודבריו נשמעים, להתערב ולהסיר את המכשלה הזאת בעיר קדושה שכוננו... אני הסתכלתי בפני הרב, ראיתי פניו מתאדמות ומלבינות מרוב ההקפדה עליו. הציבור שמע ושתק. מפני כבוד הרב. יצאתי ממקומי ונגשתי לחיים יעקב ואמרתי לו: שייגן וחצוף!

איך מלאך לבך, אתה איש בור וגם, להטיל דומי בהרב סלנט ובית דינו ויצאתי מחדר הרב מרובו וסגרתיו את דלת החדר בדמיקה חזקה והתחלתי לרדת מן המדרגות ללולת לביתי. הרבנית ששמעה דברי מיהרה ויצאה מחדרה ואמרה לי: ר' חיים, הרשית לעצמך הרבה מאוד השבתי לה; טעיתי רק בזה שאמרתי לו שייגץ והוא כבר זקן ועז סניס. בבית הרב קמה בהלה והציבור היו נשמטים אחד אחד.

כשנתישבה רעתי אמרתי בלבי: עוד בלילה זה צריך אני לעלות אל הרב, ולא לחכות עד מחר: (א) כי רצוני לדעת איך פעלו דברי על הרב ואם יש לו סיגא בלב עלי, (ב) אם אחמיק בואי ידברו עלי לשון הרע ויגרמו פירוד בינינו, (ג) אסור לי להניח את הרב לבדו, כי יצערו אותו ויפרדו את חיינו. עליתי אל הרב. הרבנית שראתה אותי סגרת דלת חצרה, שלא אכנס להרב דרך חדרה. נכנסתי דרך פתח חדר הרב, מצאתיו יושב על כסאו אצל השלחן. אחרי ברכת שלום אמרתי לו: חכמינו אמרו בתלמוד כל המבזה את חבירו בפני תלמיד חכם כו' וכו', כפרט לפני אדם גדול כהרב; אמנם ראיתי בפני הרב שהיטב חרה לו על הדברים של עם תארץ זה. והרב רצה לומר לו מה שאמרתי אני, רק משום שאין זה לפי כבודו הייתי שלוחו של הרב. בת צחוק נראתה על פניו, דיבר עמי עוד ענינים והבנתי שאין לו עלי שום קסידא והכל בסדר. אמרתי לו שלום והשיב לי שלום ונסתלקתי. ממחרת ותהום כל העיר. אבא לא אמר לי דבר. הראשון שפגע בי ברחוב היה רבי משה סלומון. בא לו מאחורי, הכה לי בידו על כתפי ואמר: בן חיל אתה! מי שבא לאבא אמר לי ישר כחך. כשהייתי אחר כך אצל הרב סלנט וספרתי לו, שתק והוציא אנהה מקרב לבו: אוי!

חיים יעקב, אחר שקבל סמני מכה שכזו, פרש מהרב ופנה לו לבלות זמנו עם חסידי הוסיטין. הרבנית לא דיברה עמי וכשראתה אותי בא אל הרב, מיד סגרה פתח ביתה שלא אכנס דרך חדרה. כמו כן כשהייתה בחדר של הרב וראתה אותי נכנסה לחדרה. אולם הרב וכן הגבאי היו עמי כבתחלה. הרבנית, בזמן שהייתה עמי ברוגז, לא ידעה משום מכתב ומהכספים שבאו להרב, כי לא נכנסה כל זמן שהייתי בחדר הרב, וזה כאב לה מאוד. חיפשה דרך להשלים עמי, אמרה לרב שיאמר לי שאפייס אותה ומה שעבר עבר. אמר לי הרב מבוקשה, תשבתי להרב: כבודו יקר וגדול בעיני מאד, אכל כבודי גם כן יקר לי ולפייס אותה ולדבר עמה לא אוכל כי כבודה אינו נחשב אצלי לכלום, אך למען כבוד הרב, אם היא תתחיל לדבר עמי אשיב לה. עבר עוד איוה זמן, ויום אחד כשבאתי אל הרב וראתה אותי, פתחה את

דלת חדרה ואמרה לי שאכנס אל הרב דרך חדרה וכשנכנסתי אמרה לי ברוך הבא, והתחילה לדבר עמי.

חיים יעקב, כשראה שנתקלקלה לו פרנסתו להיות גבאי של הרב, אמר שאין לו לשלם שכר דירתו, וכיון שהרבנית שכרה החדרים על ערבותה תשלם היא. באה אל הרב ואמרה: חיים ינקל אין לו במה לשלם שכר דירה, ואני הייתי הערבה, על כן ישלם הרב שכר הדירה, ויתן לה 20 נפוליון זהב לשלם לבעל החזקה. שאל ממני הרב עצה, כי קשה היה לו לשלם סכום שכזה ומה גם בעד איש בור ועז פנים שכמוהו. אמרתי להרב: אל דאגה, הכל יהיה בסדר אבל בבקשה שלרב יהיה סבור ומקובל מה שאעשה ואל יפריע אותי.

כמבואר לעיל, דר בעל החזקה עמי בחצר אחת לא גדולה. הוא היה איש עשיר ונכבד מאד. חלק כבוד גדול לרב, והוא וביתו ואני וביתי חיינו בשלום ואהבה חמש שנים. בכל הזמן לא עבר ביגינו, וכן בין הנשים והילדים שלו ושלי, שום דיבור קשה. הוא התחשב עמי וכל מה שאמרתי לו עשה בלי היסוס. אמרתי לו כי בלילה ילך לחיים יעקב ויבקש ממנו שכר דירה, כי עברו תשעה חדשים ממוחרם, ויעלה עמו להרב ויחרה בו בפני הרב והרבנית והגבאי שאם עד ג' ימים לא ישלם שכר הדירה יסיר את המסגרות עם הזוגיות מהחלונות ואת הדלת מן הציר וידור בחלונות פתוחים ופתח פתוח, אך יזהר שלא יבינו שאני מעורב בדבר. בעל החזקה עשה כאשר אמרתי. מובן כי חיים יעקב חשב שזה רק איום ולא שם לבו לזה. הגיע יום השלישי. בערב ירד בעל החזקה והסיר את המסגרות ואת הדלת והביאם לביתו. קמה מהומה בבית הרב, ואני ישבתי בביתי, כאילו אינו יודע מכלום. חיים יעקב עלה אל המשכיר ואמר לו שיקבל עליו לפני הקונסול האוסטרי-הונגרי ויהיה לו משפט והלך לו. נכנס אצלי ה' בוינעס המשכיר וספר לי זאת. אמרתי לו: אל יפחד! אם יגיש משפט עליו אלך עמו ואקבל עליו את הדין. הלך לו לביתו. הרבנית נכנסה אל הרב ואמרה לו שישלח אחרי. שתק ולא אמר כלום. שלחה את דוד השמש אלי להגיד לי שהרב קורא לי. אני ידעתי שכשהרב צריך לי הוא שולח את הגבאי ולא את השמש, כמבואר לעיל. אמרתי לו: עכשיו איני פנוי ולכשאפנה אבוא. חזר ואמר שאין לי פנאי. שלחה עוד הפעם את דוד להודיע שהרב צריך אותי בשביל ענין נחוץ. שאלתי אותו: מה יש ומי שם? ספר לי מה שעשה בעל החזקה. אמרתי: ומה אוכל אני לעשות? השיב את תשובתי. התחילה להציק לרב שישלח את הגבאי אלי ואבוא לסדר הדבר. עליתי ושאלתי מה יש.

מסרה לי הרבנית מהחוצמה של בעל החזקה. שעשה כזה וכוה. על כן מבקש הרב שאסדר את הדבר. שאלתי את הרב אם הוא מסכים, אמר: נו. עליתי לביתי וחכיתי ערך 20 רבעים. חזרתי ואמרתי כי בעל החזקה אינו רוצה לשמוע שום דבר ולא שום ערכות — רק כסף, ואחר רוב דברים פעלתי אצלו, שאם אין לר' חיים יעקב כסף על אתר, יכתוב שטר חוב, לכל מביא כתב זה, ויחתום עליו, והרבנית תחתום בתור ערב, ואני אהיה ערב בעל מה ודוקא על משך ג' ימים, לא יותר, כתבו וחתמו שטר חוב, ומסרתי לבעל החזקה ואמרתי לו שיחזיר המסגרות והדלת, אחר ג' ימים הביא חיים יעקב 20 גמוליון והרבנית מסרה לי הכסף שאמסור לבעל החזקה ולתחזיר השטר חוב, שאלתי את הרב אם הכסף הוא שלו, אמר לי: הכסף אינו שלי, ואימה לקחו הכסף איני יודע. אמרתי: אם כן הכל בסדר, הודה לי הרב על זה.

כשבא משבר הבנק של אבא בשנת תרי"ט (כאשר יבואר להלן בארוכה) והייתי טרוד, אמרתי להרב, שאיני יכול להיות יותר המורשה שלו, כיון שיש לי עסק בעניני הסידור ואי אפשר לי לבוא אליו תכופות. הצטער מאד, הוא ביטל את ההרשאה אולם לא מסר לשום איש והיה כבתחלה — הרב חתם על השוברות ותגבאי החזיר לדאר והביא את המכתבים.

בימי עסקי עם הסידור עליתי למעמים אל הרב ושאל אותי איך מצב הענין, התאנח ונחם אותי, אמר: ה' יעזור לו, כן בכל פעם שבאתי אליו, אמר: אל דאגה, וה' יעזור לו, ונתקיימה בי ברכתו עד היום.

הגיע, מוחרם והרב יצא לדור מחרץ לעיר, אני וביתי יצאנו מדירת זו לדירה אחרת ונתפרדה החבילה, אחר כך נסעתי לגרמניה, וחזרתי אחרי מסירת הרב שהייתה בתודש ניסן תרס"ב, וזכותו תגן עלי.

כל הדברים שכתבתי עד כאן אין בהם לא חסרה ולא הגומה לא נשיאת פנים ולא חנופה, רק דברים מהוויחם, המעשים כמו שהיו והאמת כמו שהיא.

מילואים

א) סח לי ידידי רבי זלמן בן טובים, בשם אביו רבי איזיק בן טובים, שהיה גבאי בית מושב זקנים, כי הגביר ר' אריה לייב פרידלנדר ממטרבורג שלח לספריה של מושב זקנים כאן, ספר רמב"ם עתיק יומין שנדפס בשנת ר"נ. רבי ישראל דוב פרומקין, שהיה ממעריצי הרב, הביא פעם את הרב מלובלין שיבקר את בית מושב זקנים, ובשעת ביקורו אמר לו ר' ישראל דוב שיראה את הספריה של הבית, וגם הראה לרב את ספר הרמב"ם עתיק היום. דפדף הרב בספר בערך שתי שניות, אמר כי חסר בו פרק מסולי המוקדשין.

תשתוממו כולם איך הרב מהיר התפיסה כל כך, שבדפדפו שתי שניות כבר ראה שחסר אותו פרק.

(ב) הרופא של בית החולים, "ביקור חולים", ד"ר איגולר (לא יהודי) היה רופא של בית הרב ובא תכופות לבקרו בחגג, בהשתדלות ר' משה סלומון. ממילא הכיר יפה את הרב ומהותו. אמר פעם לרבי משה סלומון שבראש הרב יש ודאי איזו יצירה שאינה מצויה אצל שאר בני אדם, כי תפיסתו והרגשתו וזכרונו אינם לפי הטבע. כן אמר לי גם ד"ר קרישבסקי בעת שחזרתי עמו מחברון כנכתב לעיל.

(ג) הסופר ר' אברהם לונץ כותב באחד מספריו, כי פעם היה צריך לדעת איזה מאמר, במדרש או ילקוט ישן, איפה כתוב המאמר. שאל לכמה גדולי תורה והבקיאים במדרשים וילקוטים ולא ידעו היכן זה. שלח להרב מלובלין לשאול אותו ומיד אמר לו איפה המאמר. כל כך היה הרב בקי וזכרן. (ד) בספר תורת חסד שכתב הרב מלובלין בחלק אבן העזר שא"ל כ' מי שמת בלא בניסוואשתו היתה זקוקה לחליצה ואחי המת היה מומר וכו' מאריך הרב אם חליצת מומר הוי חליצה וכו' ומסיים, לכתחלה לא תנשא ואם נשאית לא תצא. אמר לי ידידי הרב חיים נאה, שזו השאלה שא"ל הרב דוד צבי חן, בעת שהיה רב בצ'רניגוב מהרב מלובלין (הרב דוד צבי חן בא לירושלים אחרי כן הכרתיו היטב ותחללנו יחד בבה"כ אורנשטיין עד יום מותו). עברו ימים רבים ולא באה תשובת הרב מלובלין. כתב לו הרב חן עוד הפעם ודרש תשובה. עבר עוד זמן והרב השיב ששאלה כזו אי אפשר למהר להשיב. עברו עוד ג' חדשים, כתב עוד הפעם ולא קבל שום תשובה. האשה הטרידה את הרב חן ואמרה שתסע לאיזה רב שיתיר אותה להנשא. אמר לה: מה אעשה? אין תשובה! נסעה האשה לאיזה רב והתיר אותה להנשא. נישאית לאיש. והרב חן כתב להרב מלובלין שהאשה לא רצתה לחכות עוד, מיד באה התשובה, שהיחה כבר כתובה מזמן, אלא זה היה מחכמת הרב. לעכב התשובה, משום שכתב לכתחלה, לא תנשא, המתין הרב עד שהאשה לא תוכל לחכות ותנשא לאיש. זה ספר הרב חן להרב חיים נאה. יהי זכרם ברוך.

פרק יט

שנת תרנ"ט הייתה שנת עסק ומסחר בהצלחה בארץ. האשראי היה גדול ואבא היה עסוק מאד במסחריו או מצא שעת כושר להתפטר ממשרתו בכלל הונגריה בתור סוכן ומוכיר וקבלת מכתבים מן הדאר. קבלת מכתבים במסרה או לשמש הכולל ולסוכן נבחר רבי יעקב בלומנטל, אבל גם לאחר

כך הית אכי עלוה לכולל פעמים רבות סכומים שונים, בחזרת גמילות חסד על חשבון הכספים שהוצרכו לבוא.

בהג הסוכות שנת תריס כשמת פלוני אלמוני ונשאר חייב לאבא סך 1000 לא"י ועוד סכומים גדולים לכמה אחרים (כמבואר בעולמו של אבא) רצה אבא לסגור את הבנק ולמסור את המפתחות לקונסל האוסטרי-הונגרי, שיעשה ליקוידציה מהעסק. כי כבר הרגיש אבא שאין הענינים כשורה, אולם חשש שיעלה כסף רב להסנדיקט ולרואי החשבונות — וילך לטמין יותר ממצחית הכספים. גם לא רצה למסור הדבר בערכאות. נסלך ב', אני לא חשבתי שיש לנו עסק עם אנשים זרים, שאינם מבעלי חובות של אבא ושוחרתים חתירות להפיל את הבית. רק יש לנו עסק עם בעלי חובות. שלהוטים אחרי ממנום, וחשבתי שאתם נוכז' לסדר והכית ישאר כבתחלה. אמרתי לאבא: בתחלה חסל החשבונות עם הבנקים של חוצה לארץ. למען לא יבא לך שם באירפה כפושש את הרגל, ואחר כך נסדר עם בעלי חובות כאן. אבא שמע לדבריי וסדר כל החשבונות עם הבנקים בסדר גמור עד שבאירפת נשאר השם נתן המבורגר בכבודו המלא.

כשנים שלשה שבועות אחר הסוכות, כשנחפרסם בעיר שפלוני חייב כסף להרכה אנשים ושהלכו לבקש הכסף שלהם ואין עונה, תחחילה המהומה. באו כל בעלי המקדונות, שהיו להם כסף אצל אבא, לדרוש את כספם. צמדו בתור, אנשים ונשים, לפני פתח הבנק. וזכור לטוב היקר רבי דוד פינשטיין, שקבל עליו העמל והיגיעה לסדר הדבר. את אבא ואת דודי שלח הביתה והוא ישב בבנק עמי, וטען עם הבעלי חובות, שלא ידחקו את השעה. כי אי אפשר לשלם כל הכסף בבת אחת. משום שהכספים מושקעים בידי סוחרים רבים ואסור לדחוק את מי שהוא שישלם תיכף המגיע ממנו. כי הבנק הוא כעין שלשלת של חוליות, שקשורות זו בזו, וצריך זמן עד שמפרקים כל החוליות. הוסכם שבעלי החובות יתאספו ויבחרו מתוכם ארבעה או חמשה מורשים והמורשים ישבו יחד עם רבי דוד ועמי וידונו על דבר הסידור. רבי דוד טרח ועבר על הפנקסים וסדר כל החשבונות ומצא שיש לשלם מאה אחוז, אחר שיגבו כל החובות, מסוחרים, מהמוסדות ומיחידים. אבל לא בבת אחת. המורשים התאספו בבית רבי דוד פינשטיין וגם באו הרבה מבעלי החובות שלא מן המורשים. הוחלט שכל בעל חוב יקבל את כספו בסילואו במשך שלש

שנים, היינו: שליש אחרי חדשיים מיום הסידור, בשנה השניה שליש, ובתחלת השנה השלישית שליש, ויותר על הרבית של הארכת הזמן; ואם הבית יסגר ויעבור כמקודם ישולט הכסף קודם, במשך שתי שנים. רבי דוד פינשטין ערך כתב סידור והמורשים הסכימו וחתמו עליו.

באותו לילה שהיתה האספה בבית רבי דוד פינשטין לסדר עם בעלי החובות, באו שליחי אגודת בני ברית שבירושלים לבית רבי דוד, להתעסק בסידור, על ידי השתדלות ידידי מנוער רבי יהושע ברמן, בעל המאפייה של האחים ברמן, וגיסו אברהם יהזקאל בלום שהיה עמי מיודד הרבה. כוונתם היתה רצויה, לטובתו של אבא, אולם למעשה לא פעלו כלום, בשביל שרבי דוד פינשטין חשב שנסדר בלעזם על צד היותר טוב.

הסידור שעשה רבי דוד פינשטין עם המורשים הוצע לפני בעלי החובות ורבים תתמו עליו אולם היו הרבה אנשים שפלים וגסים, מלוי ברבית וספקולנטים, ואספסוף של אמריקאים, שהעבר שלהם לא היה כל כך מזהיר, הן בין אדם למקום והן בין אדם לחבירו ואספו כסף ובאו לארץ ישראל, שלא רצו להסכים בשום אופן, ודרשו מיד הכסף, והיו להם מנהלים ויועצים מאלו האנשים שרצו שהבית יפול, כדי להבנות מחורבנו של הבית — והדברים עתיקים...

אחרי סידור זה לא יצא לפועל נתאספו רבי דוד פינשטין ורבי יצחק נתום לוי העסקן הנלהב (אח עמי ב, אחוה"), ורבי משה אלשטין מבירות, שאבא סחר עמו. ועם אחיו בשם האחים משה ואברהם אלשטין, שבא במיוחד מבירות לבקשת אבי, לסדר באופן אחר, אולי יש תקוה. הוסכם ביניהם להמציא לאבא סך 500 גפוליון זהב (כ־400 לא"י), שיהיה לשלם לבעלי החובות הקטנים והטרדנים, וחשבו שאם יראו בעלי החובות שהבנק משלם לא יפחדו ויביאו אחר כך את הכספים המוצאים. רבי משה אלשטין נתן 300 גפוליון ורבי יצחק נתום הביא 200 גפוליון, שהשיג מאיזה ידידים. רבי דוד ורבי משה ישבו בבנק ואני הייתי הקופאי. האנשים הקשים והטרדנים קבלו את כספם על פי פקודת הנאמנים רבי דוד ורבי משה. גם הסידור הזה היה עולה יפה וכבר היו אי אלה שהביאו את כספם חזרה, אלמלא אלו האנשים הרעים שפתלו והסיתו את בעלי החובות, שילכו לקבל כל כספם בעוד מועד, שזה רק סמיות עינים, ומתקנה זו יצאה קלקלה, שהלכו לסמיון גם חמש מאות גפוליון ששולם ליחידים ונחסר מהסכום הכללי של סידור בעלי החובות והשנים היקרים רבי משה אלשטין ורבי יצחק נחום לוי, שרצו בטובתו של אבא, הפסידו את כספם. אלו שרצו בחורבנו של הבית, מכמה טעמים, טובבו ברחובות והדביקו גם

מודעות בבתי כנסיות, שכל אחד ילך לבקש את כספו ולא ישמע לשום אמתלא והכטחה. (ראשי המסיתים שקלו לסטרססם בהאי עלמא, במחלות ופגעים רגעים ופגמת נפש, ומתו עניים ואין שם וזכר למו. אחד עוד חי אתנו כהיום והוא ידוע חולי, כלוא בבית וחציו עבר ובטל).

כשראו רבי דוד ורבי משה שאי אפשר להם — לסדר מסני המסיתים הרעים — מסרו הדבר לידי בית דין, שיעשו הם סידור עם בעלי החובות וסידורי שבועה לאבא ולאחיו לפי בקשת הבעלי חובות, (אני הייתי פטור משבועה מכיון שלא הייתי חתום על שום שטר חוב).

נפל תורא חדר לסכינא. באו המלרים בעלי פתקאות של אבא שהיה גותן לטובת הסוחרים הוערים והכניסו גם את הפתקאות להסידור בשם בעלי החובות של הבנק. הלויים מצאו מקום להפטר מתשלומין והספסר השמים עצמו מכל הענין, והוטל על אבי חוב של כססים שלא קבל כלל. בין בעלי החובות הקיצוניים היו שכבר קבלו מחצית כספם בשיעורין וגם ששים ושבעים אחוז מכספם.

בינתיים הלכה משלחת של אנשים ונשים אל הקונסול האוסטרי-הונגרי לקבול על אבא. הקונסול לא הודקק להם ואמר: ידוע אני בהמבורגר שהוא איש ישר. הוציאו בעלי החובות קול שהקונסול משוחר ולקח חלק בראש. כשראו שאין שומע להם אצל הקונסול, אספו אספה, והאמריקאי ראש המדברים שלהם, אמר: אפשר שהאחים ישרים הם, ונעביר ענינים לידי בית דין, אולם בנו שהיה פקיד וגם סגן מנהל וידע הכל מתחלה, לקח בטח כספים מרובים ושלח להבנקים שבחוצה לארץ, ולכשיסודר הכל וישתחק הדבר, 'פתח בנק ויתעשר על חורבנו, ומשום זה הוא מטפל בדבר יוסם ולילה, שיסודר במהרה. על כן עצתי שנתחיל לדחוק אותו — את הבן — שישלם לנו את כספנו. אמרו ועשו: הציקו אותי בבית וברחוב ובאו אלי הם ונשיהם ובני ביתם ולא נתנו לי מנוחה להתעסק בדבר. לא השבתי להם דבר. יום יום הלכתי לבית הדין, לזרו אותם שיתחילו לסדר הענין. (א) להכריז בכה התורה כי כל מי שחייב כסף להמבורגר הן בשטר והן בעל פה והן על פנקסו מחויב לסלק את חובו עד יום מלוני ולהכניס הכסף למנהל הבנק הגרמני דויטשה מלשתינה בנק, שקבל עליו הטיפול בזה שלא על מנת לקבל פרס בשביל ידידות לאבי. (ב) לסדר שבועה לאבי ולאחיו שלא העלימו שום כסף. הוציאו הכרוז ויום השבועה נקבע ליום ו' ניסן תר"ס.

בו כיום ו' ניסן, ארע מעשה: שאר בשרי רבי מאיר המבורגר — בנו של אחי אבא רבי אברהם — היה צריך להכניס את בנו אריה ג' (כיום עורך

דין בתל-אביב), בבריתו של אברהם אבינו. הוא כיבד כמוהלים את אבא ואחיו רבי פנחס וקבע הזמן בשעה תשע בבוקר. הוא דר אז בשכונת אהל משה סמוך לשכונת משכנות ישראל. כשעברו שתיים אחר תשע והמוהלים לא באו, שלח רבי מאיר שליח לאבא. חזר השליח ואמר שאבא מסופק אם יכול לבוא. כי עליו ללכת לישבע אצל בית הדין, ומי יודע מתי יגמר הדבר, על כן יזמין מוהל אחר. אבל רבי מאיר אמר שלא יקח מוהל אחר עד שיחשיך ואם לא יבואו עד אז יהיה מוכרח לקבל מוהל אחר, כדי שהמילה תהא בזמנה ביום השמיני – אמר: כל מכירי וידידיו של דודי עזבו אותו בעת צרתו כשנוכח שאינם יכולים עוד ליהנות ממנו אני לא אבגד בו ובטובה שעשה עמי. כמעט כל הקרובים והמזומנים הלכו לביתם ונשארו רק אנשים מעטים. בשלש אחר הצהרים התחילו אלו המעטים להציק לרבי מאיר שיומין מוהל אחר וגם היולדת דרשה להביא מוהל אחר, כדי שהמילה תהיה בזמנה. והוא אמר: אחכה עד שעה ארבע וחצי. בארבע באו אבא ואודי והודיעו שבית הדין פטרו אותם משבועה ועמם בא דודי רבי אברהם הסבא של הנולד ורבי מיכל לייב כץ ואני ואחי רבי אברהם ע"ה ועוד. אבא חזרה לרבי מאיר על שהמתין עליו במצוה שכבדהו. הברית מילה היה בבית הכנסת הגדול של הספרדים בשכונת אהל משה. יום יום הייתי צריך לילך לבית דין ולסוחרים שונים לרגלי בירור החשבונות ומצב הענין. בעלי החובות עקבו אחרי כרחוב, כתרוני סבבוני וביוזני, ואני כאלם לא יפתח פיו.

יום אחד, כשהלכתי ברחוב בדרכי לבית הדין, פגע בי מנול אחד, בור גט, איש רומני, בשם יהודה בר (שם המשפחה), שהיו לו אצל אבא רק 30 גולדן, וכשאקרא בידו אמר לי: תן כסף ואם לא אורה כך. מיד פתחתי את המעיל ואת החזיה ואת הכתונת וגליתי לפניו את חזי ואמרת: ירה! נדהם והוריד את אקדוחו.

ומעשה בתיבה אחת קטנה – די קעסטעלע:

במחרם של שנת תריס העתקתי דירתי לבית אחר. היררה הקודמת היתה בת שני חדרים, חדר אכל וחדר שינה, בחזקת שמואל ברוך הספרדי. בחדר השינה היתה הרצפה מטויחת בטיס וסיד. שקראו "בריק", וכשיצאתי מדירתי תקנו הרצפה ואיש אחד... שכר החדרים האלו. ויקח כנו של האיש תיבה קטנה של עץ ומילאה עפר וכיסה בעפר והוציא קול בעיר כי נמצאה תיבה קטנה מלאה עפר תחת מטתו של חיים המבורגר והיא התיבה שבה היו

הכסמים שהעלים וכשיצא מן הבית לקח עמו את הכסף ומלא את התיבה עפר. הלכו בעלי החובות להרב סלנט, שחק מהם ואמר: הלא יכול לקחת עמו גם התיבה ולמה הניח אותה? הלכו להרב ונוגנפלד שילך למדוד ולחקור אם באמת נמצאה התיבה תחת מטתי, לא היה יכול להפטר מהם. הוכרח ללכת, מדד ואמר איני יודע. הלכו מחדש אל הקונסול וספרו לו המעשה מהתיבה. הקונסול גרש אותם וסגר אחריהם את הפתח והלכו מאתו בפחי נפש.

אבא סבל כעס ומכאובים אף כי היה כלוא בבית. בעלי חובות באו אליו וגם נשיהם ובניהם וצעקו עליו והדריכו מנוחתו. דודי, שותפו של אבא הסתלק מן האחריות כי אמר: הייתי רק הקופאי ולא ידעתי כלום בהנהלה והחשבונות. הוא היה בן בית אצל הרב סלנט ושרת אותו. וגם מוסדות שונים תמכו בו בצנעא. אבא היה כאמור כלוא בביתו, לא התאונן ולא התרפס לפני שום איש, ולפיכך סבל עוני ומחסור. אנכי סבלתי בכפלים, כי כל נגישות בעלי החובות נהסכו עלי, וצערו של אבא נגע בי עד הנפש יותר ממה שפגע בי בצער עצמי. ואולם מחסור לא ידעתי בבית; ידידי ואוהבי באו ונחמו לי כסף בהלוואה עד שאסדר את הענין. האחים של אגודת „אחיה“ זכרו לי את ידידותם ואת מעשי הטובים לאגודה, החזיקו בי, כבדוני כמקדם וחזקו את לבבי. נתקיים בי: „אח לצרה יולד“, לעומת אבא, שנתקיים בו: „קרובי ורעי מנגד ננעי יעמוד“, שכל אהבתם הקודמת לאבא היתה אתה התלויה בדבר לבקש ממנו טובה פרנסה, כסף וכו', בטל דבר בטלה אהבה. מוסדות שונים, בעת שהצטרכו טובת אבא, חנפו לו וחלקו לו כבוד. ואחר כך כשנשאר חייב להם איזה כספים, שכחו אותו ואת מעשי ורבים מידידי התביישו אף לדבר עמו ולנחמו, כדי שלא יגרע מכבודם אף כל שהוא חלילה. אנכי נעזרתי הרבה גם מאת משפחת אשתי, שראו לפרנסת ביתי, למען אוכל לעסוק בענין הסדור, שהייתי טרוד בו זמן רב.

רבים מידידי שראו בצערי אמרו לי: מה לך ולצרה הזאת? הסתלק ממנה, כי סוף סוף היית רק פקיד, ואין שום שטר עליך ויכול היית להשתמש מראש ולומר אינו עסק שלך. אמרתי להם: (א) אף אם הייתי פקיד וסגן מנהל אצל איש זר כעשר שנים לא הייתי רשאי להניח את בעלי לבדו לסמל בענין שכונה. בפרט שכאן עסקו של אבא. ומי כמוני יודע שהוא איש יקר ואינו אשם כלל—איך מותר לי להניח שיפול תחת משאו. (ב) חשבתי שיש לי עסק עם אנשים ולא עם פראים. (ג) אף זו, כי כל כוונתי היתה, שיסודר

הענינו! לתעמיד את הבית ככראשונה, ולולא האנשים הסוחזים והרעים היה עולה לי הדבר אבל...

בית הדין עשו את מעשיהם לסדר החשבונות והפסקאות בעצמתיים, לא הועיל מה שזרורתי אותם וגם מה שבעלי החובות באו לפניהם וצעקו לגמור תענין.

רבים התחרטו על שלא נענו להצעות התיווך הראשונות, אבל אחרו המוצד והרעו לנו ולהם עצמם.

פרק כ

אבא ואני היינו שייכים לכולל הונגריה. החלוקה של כולל זה הייתה היותר טובה ומרובה מחלוקת שארי הכוללים בירושלים. אבא סנה למנהלי הכולל שיחנו לו חלקו מהכולל, אחרי שאין לו כמה להתפרנס. נחנו לו. גם אני סניתי אליהם ואמרתי להם שאני טרוד בסדור החובות ואיני מרויה כלום, על כן יחנו לי ולבני ביתי החלוקה כמו לכל בני הכולל. שני הממונים הרב זוננפלד והרב גולדברגר אמרו ליתן לי בלי שום דחוי, אבל השלישי הרב משה נחום ולנשטיין התעקש ואמר שלא יניח ליתן לי כלום מקופת הכולל, כי היתת לו סיגא על אבא. בשביל עסקי בנו ותחירותיו כנגד אבא — כמבואר לעיל — משום שקודם ראש השנה לקחתי מטוכן הכולל רבי יעקב בלומנטל ציקים ודולרים של הכולל ומסרתים לאבא, כנהוג, ולמי דבריו כבר ידעתי שהבנק עומד לפני משיטת הרגל, ואם כי לכאורה אינם יכולים לתבוע ממני הכסף, אולם הרי זה דומה למי שנטל ארגקי עס זהב של חברו והשליך לתוך הים, שמחויב לשלם, על כן לא הניח ליתן לי שום כסף, עד שיקובץ הסכום 150 נפוליון מחלוקתי ואחר כך יתנו לי חלוקה, והזהיר את הסוחרים והפקידים שבל יהינו ליתן לי כלום. לשני המנהלים הנזכרים אמר, כי אף שיש בידם היכולת ליתן, שהמה שנים כנגד אחד, הנה הוא יקים מהומה וצעקות ויריב עמהם בפומבי אם יתנו. אני אמרתי לו כי קודם ראש השנה לא ידעתי עדין מאומה, לא היה שום גורם לפשיטת הרגל, לולא פיתחו הפתאומית של פלוני, ואלמלא נגישת בעלי החובות על ידי הסתה של תחתונים שגם בנו היה ביניהם, היה הבית עומד על תלו גם היום. שני המנהלים הנז' אמרו שמאמינים לי אבל הוא התעקש והיה קשה כאבן, ואני התחלתי לסבול מחסור, כי הסידור נמשך איזה חדשים. באו אליו הרבה מנכבדי העיר, והרבה מירידי הנאמנים וטענו עמו שהם ישבעו שלא ידעתי קודם ראש השנה מזה. הרב ר' זלמן בן הרב ר' נחום וכן — בנו הצדיק ותתמים רבי ישראל

חיים, באו אליו לביתו יום יום, כי הם ור' משה נחום דרו בבתי מחסה והתמללו עמו שאין הדין כדבריו, ואם אני חטאתי בני ביתי מה חטא? דברו אליו רכות וקשות והוא באחת: לא, כי היה מושפע גם מבנו. שהיה דברן וספר לו שבודאי אני ידעתי קודם ראש השנה, עד שנכנסו הדברים בלבו, ועל ידי זה סבלנו אני וביתי עוני.

הצינני מצבי והכריחני להתעסק בעצמי עם רבי משה נחום. באתי לביתו ואמרתי לו שילך אתי לדין לפני בית דין, ואם יסרב אוציא מבית הדין שטר סירוב. אז אמר שבמקום הקבוע של בית דין אינו רוצה לילך, משום וילוחא דבי דינא (כי הוא היה חבר בית הדין של הרב מבריסק). השבתי לו: נוסיב בית דין מיוחד ונשלם להם שכר בטלה לחצאין — מחצה יתן הכולל ומחצה אני. שאל: מי יהיו הדיינים? השבתי לו: בית הדין הקבוע של הרב סלגס. שהם: הרב חיים יעקב שמירא ראש בית דין, הרב שאל אלחנן שאולזון והרב אריה ליב בה"ר אלימלך הרש"ר. ודרשתי ממנו שיגמור הדבר תוך שבוע ולא ידחה אותי בלך ושוב. למען אדע מה עלי לעשות הלאה. הדברים האלו אמרתי בתקף ובכעס. אמר: מרוצה אני, אולם לך ושאל את בית הדין אם ירצו להזדקק לדין תורה זה ושיקבעו זמן. הוא חשב שבטח לא יזדקקו לזה, בשביל כבודו. שהוא דיין בבית דינו של הרב דיסקין. הלכתי לביתו של הרב אריה ליב הרש"ר, שהיה פקח גדול, בעצ שכל ישר ומתון וטוב לב. ואמרתי לו: אני רוצה שבית הדין יזדקק לדין תורה שלי עם רבי משה נחום, מנהל כולל הונגריה. חשב מעט ואמר לי: מחר תבא בשעה הקבועה לישיבת בית הדין ותבקש מאתנו כולנו שנוזקק לדיןך. באתי בשעה הקבועה ואמרתי בקשתי. מתחלה היו שני הדיינים האחרים מהססים, הסבירו להם רבי ליב שראוי להזדקק לזה, והסכימו. קבעו מושב בית הדין בבית המדרש הורשאי, בחצר הרב מקליש, מקום שקט ואין מפריע, ותיכף שלחו את ר' פיבל הרש"ר, שלוחא דבי דינא, לרבי משה נחום, להזמינו לדין תורה, בשעה פלונית ובמקום פלוני, ויביא מגידאי אחת כסף (230 מא"י) חצי שכר בטלה. רבי משה נחום נדהם בקבלו ההזמנה, כי לא מלל שבית הדין יזדקק לזה, אבל עכשיו אי אפשר היה לו להשתמט.

רבי משה נחום לקח עמו את רבי יעקב בלומנשל סוכן הכולל, שיתבע ממני תביעת הציקים ושטרי כסף בערך 150 נפוליון, כמו שנוכר לעיל. הוא בקש גם את הרב זונמלד והרב גולדברגר, שילכו עמו לבית הדין, בתור תובעים של הכולל. אבל הם אמרו: דעתנו שצריך ליתן לר'

חיים חלקו וחלק בני ביתו כמו לכל בני הכולל ואם כבודו מתעקש ילך ויתדיין.

רבי משה נחום ורבי יעקב טענו טענותיהם כנזכר לעיל, ואנכי ענית: קודם ראש השנה לא היה לי שמץ ידיעה שהבנק יבא במשכר, כי לא הייתה אז שום סכנה לכך, לולא מיתתו הפתאומית של פלוני, ואלמלא באו כל בעלי החובות לדרוש את כספם ובבת אחת, ואלמלא היו אנשים ששיסו בנו את בעלי החובות, היתה הבית עומד שוב על תלו והייתי מביא את הכסף לסוכן כנהוג. גמרנו טענותינו, ויצאנו לחוץ. דנו הדיינים ביניהם כרבע שעה ואז קראו לנו ואמרו לרבי משה נחום: אנו מאמינים לך חיים שאומר אמת וכן נראים הדברים, שהסכה הייתה רק מיתתו של פלוני ולחיצת הבעלי חובות, על כן מגיע לו חלקו וחלק בני ביתו מן תשרי שעבר עד היום, וכן מכאן ולהבא. כמו לכל בני הכולל באין גרעון משהו.

כשראה רבי משה נחום שהפסיד בדין, אמר לדיינים: אתם מאמינים לו אולם אני בחור מנהל של הכולל איני מאמין לו ורוצה אני שישבע לפני מנהלי הכולל שבועה דאורייתא שלא עשה זה בערמה. אמרתי: אני נשבע. שאלתי לרבי משה נחום מתי אכזא לישבע ובאיזה מקום. אמר: מחר אחר הצהריים תבוא למשרד הכולל, שמה יהיו הממונים והעוזרים, י"א אנשים, גם המקידים הסופרים, וחשבע בבית המדרש, אהבת ציון שבהצר המשרד. הסכמתי ואמרתי לספרא דדיינא שיכתוב נוסח שבועה כדת. טרם שהלכנו אמר רבי ליב הדיין לרבי משה נחום, שלא יתעקש ולא ישביע אותי, שיהיה חילול ה' ויביא עליו תרעומות וכבודו יבוזת. אבל הוא באחת: לא ולא. רק שאשבע.

ממחרת אחרי הצהריים, באתי למשרד הכולל, בעת שהיו שם המנהלים וכל המקידים אמרתי להם: רבותי, בבקשה ליכנס לבית המדרש, שרוצה אני לישבע, כפי דרישת רבי משה נחום. נודעו כולם, ואמרו: מה זו שבועה? מי רוצה שתשבע? אמרתי: רבי משה נחום רוצה שאשבע, ואני אשבע. אמר שוב: מה לנו בזה? אין רצוננו להשביעך. אמרתי לר' משה נחום: בבקשה ליכנס לבית המדרש ואשבע. האנשים שהיו במשרד שחקו ממנו ורגזו עליו: עקש! אבל הוא נכנס לבית המדרש, שאשבע. אמרתי: הבותי, טרם שאשבע הנני מוסר מדועה, שכל מי שכוסה אותי לישבע על האמת יחול העון של השבועה עליו ועל זרעו. הרכ זונגפלד והרב גולדברגר יצאו תיכף וכן איזה מן האנשים שהיו בבית המדרש, והרב גולדברגר קרא בקול רם ובפומבי לר' משה נחום עקש, אבל זה עוד נשאר לבדו. לקחתי את סדר השבועה פתחתי את ארון הקדש, והתחלתי לומר, הריני, ורציתי להמשיך. נבהל רבי

משה נחום ואמר: רד, פטור אתה! השבתי לו: לא אתן שיתלוצצו ממני, אני אשבע! התחלתי לומר, "הריני נשבע...", אחו אותי בידו וחטף מירי את סדר השבועה וקרע אותו לגזרים, נכנס למשרד וצוה לסופר שיסדר את חשבוני מן תשרי עד היום שהוא וליתן לי צייק אל הסוכן לקבל את הכסף. אמרתי: רצוני שיתנו לי שטרות, כמו לכל אחד ואחד מכני הכולל, ודרשתי שטרי חוב על שנתיים, אחרי שיצא פסק הדין שיש לי זכויות כשאר בני הכולל. שני המנהלים הנ"ל הסכימו אבל ר' משה נחום אמר שוב כי אם על שטרות צריך אני להביא פסק מבית הדין על זה בכתב, כי הוא ידע שבית דינו של הרב סלנט נמנע מליתן פסק דין בכתב זולתי בענין גדול ונחוץ, וחשב שלא אצליח להביא פסק דין בכתב, הלכתי אל הספרא דדיינא וכתב לי פסק דין. הלכתי לרבי ליב דיין, שדר אז בשכונת שערי פינה, וספרתי לו הענין. שרבי משה נחום אינו רוצה ליתן שטרות עד שאביא פסק דין בכתב מהדיינים, והנה הבאתי את הפסק כתוב ורצוני שיחתום עליו. חשב מעט וחתם ונפטרת ממנו בשלום. אחר כך חתמו על הפסק גם רבי שאול אלחנן ורבי חיים יעקב ספירא ראש בית הדין. הלכתי לשמש בית הדין וחתם על הפסק בחותם בית הדין. באתי למשרד הכולל ונגשתי לרבי משה נחום ואמרתי לו: הנה הבאתי פסק דין על השטרות חתום ע"י שלשת הדיינים. קמץ ואמר: זה שקר, אי אפשר! מסרתי הכתב לסופר הכולל וקראו בפומבי לפני המנהלים והעוורים. פרץ שחוק, והרב גולדברגר אמר לרבי משה נחום: אמרתי לו שלא יתעקש והנה לא עלה בידו כלום. הסופר ערך חשבוני וכתב השטרות וחתמו עליהם הרבנים וזונפילר וגולדברגר ונתתי גם לרבי משה נחום שיחתום עליהם. אמרתי: באמת די בחתימת שני מנהלים בלבד, אולם על אלו השטרות צריך לחתום גם הוא, שלא יאמרו רבי משה נחום אינו ציית דינא. חתם והלך בכעס.

ה ר ב ל י ב ה ר ש ל ר ד י י נ :

היה איש פעיל, פקח וחריף, בעל שכל ישר ומתון, בקי מצוין בדיני ממונות. מתחלה היה ספרא דדיינא בבית דינו של הרב סלנט ואחר כך היה לדין. בדין תורה קשה נמלך ברב סלנט, היה גבאי בשיבות עץ חיים ומאה שערים ותורת חיים, חבר בועד השחיטה שלא על מנת לקבל פרס, מפיסדי בית התבשיל הכללי והשכונות בית ישראל הישנה, שערי פינה, גבעת שאול ונחלת צבי. השכונה בית ישראל נבנתה על ידו והוא היה האדריכל, מנהל בנינה וראש הוועד של השכונה. במורד המגרש

של השכונה היתה שלולית גדולה, שמי הגשמים והשופכין נתקבצו לתוכה והיו לקלקלה רבה. ועל ידי השתדלותו אצל הממשלה מלאוה עפר, והותקנו תעלות שדרכן יצאו המים אל השדות שמתוך לשכונה. בהשתדלותו נבנה בית הכנסת הגדול, בית יעקב בשכונה זו — במורד השכונה — ובית כנסת גדול ומפואר בשם, באר שבע — גרבת חיה בת שבע גנוזין — במעלה השכונה. על ידו נבנו חדרים בחצר בית הכנסת בשביל תלמוד חורא לנערים והוא נתן 10 נמוליון זהב (8 לא"י). ותרות על האבן: גרבת פלוני על ידי רבי ליב דיין. כן יש חדרים בורדים בשכונה, מאנשים ונשים מתנדבים שידורו בהם עניים, וחרות על האבנים: בהשתדלות רבי ליב דיין. הוא היה הגבאי הראשי בבית הכנסת ו"רבה" של שכונת בית ישראל. הוא היה בא כת של היהודים האשכנזים במועצת העירייה, והלך לשם בקפטן וחגורה של משי מעיל של קטימה בצבע תכלת, כובע יסה של קטימה וטלית לבנה של צמר על צוואה, שקצותיה תלויות לפניו לימין ולשמאל. כמנהג האפנדים הערבים וחכמיהם. כן היה יושב בועדת הדיירים של הממשלה (מיג'לס אדרה) וידע ערבית על בוריה.

בימי מלחמת העולם שוחררו על ידו הרבה צעירים מעבודת הצבא מפני ידידותו עם ממקד הצבא (קלרס בתורכית). כן היה חשוב ומקובל אצל הצורך ג'מל פחה והיה מעשה, כששני גנבים פתחו כלילה את המשרד של ישיבת מאה שערים. על מנת לגנוב כספי הישיבה, מצאו במשרד מזודה גדולה סגורה והשכו שבוראי יש בתוכה כסף. מפתח לא היה להם לפתוח המזודה ולראות מה בתוכה. לכן לקחו את המזודה עמהם על מנת לפתוח אותה בביתם שבצר העתיקה. כשהגיעו אצל שער שכם פגעו בחילים והחילים אמרו להם שיפתחו את המזודה לראות מה בתוכה. והיות שלא היה להם מפתח, לקחו החילים את המזודה ואמרו להם שילכו עמהם למשטרה. שני גנבים התחמקו מהחילים וברחו והחילים הביאו את המזודה לפני ג'מל פחה, שתחזה ומצאו בתוכה ספסים של "קול קורא" לטובת הישיבה, בהתימת הרב שאול חיים הורביץ מדוברבנה, ראש ישיבת מאה שערים. והגבאים, והיות שגם זה היה אסור בשעתו של ג'מל פחה, חבשו את הרב והגבאים בבית האסורים. הרב היה איש זקן וחלוש, ובהשתדלותו של רבי ליב יצאו לחפשי. היה בעל מעשה כביר והכל התחשבו עמו. יהודים וגם הערביים, וידוע שהרבה ערביים סוחרים, כשהיה ביניהם סכסוך או דבר שצריך דין הלכו לבית הדין שיתפשרו ביניהם, משום שהיה שם הדיין רבי ליב, שהכירו אותו לאיש

ישר, וקראו אותו, חזונו ליבה על חכם (האדון ליכ הרב) בסוף המלחמה ירד וחלה ומת מתוך עוני, בחדש שבט תרע"ז. יהי זכרו ברוך.

אני הייתי הקורא בתורה בבית הכנסת הגדול, כמסופר לעיל. פעם נאספו אחרים מבעלי החובות והאמריקאי בראשם והלכו להרב סלנט וצעקו לסניו שיתן פקודה שלא אקרא בתורה בבית הכנסת. הרב דחה אותם ואמר שאינו מוצא בי כל עול. יצאו ממנו כפחי נפש. כשבת הבאה, פרשת יתרו, שקוראים את עשרת הדברות, נתאספו יחד, והוסכם כי בשבת בבקר, יבואו בכנופיא לבית הכנסת, לעכב הקריאה, ואמרו שיעלו אל הבימה להוריד אותי בעל כרחי. כשגודע זה לאוהבי וידידי האחים מאגודת אהוד, באו להתפלל בשבת זו בבית הכנסת הגדול, להפריע מזימתם. המנצח הראשי היה רבי 'רחמיאל אמדורסקי נ"י, שהיה מידידי הנאמנים באגודת אהוד, וגם ידידי הנאמנים רבי שמואל זביל רובין זר' מרדכי הירשביץ ז"ל ועוד ידידים. כשהתחלתי לקרוא בתורה, נכנסו בהמולה איזה אנשים ונשים, והאמריקאי בראשם, בצעקות גדולות ורצו לעלות על הבימה, אולם חברי וידידי גרשו אותם מיד מבית הכנסת וסגרו הדלת אחריהם.

ביום הראשון שלאחר כך, התאספו מתפללי בית הכנסת הגדול ובראשם רבי שלמה ברדקי חזן בית הכנסת והסכימו לערוך בחירות לגבאים בבית הכנסת ולבחור בי בתור גבאי ראשון וברבי אברהם רוקח לגבאי שני. ערכו כתב גבאות ורבי שלמה ברדקי חתם עליו הראשון, גם רבי אברהם רוקח חתם על התמנותי לגבאי ראשון, ואחר כך חתמו רוב מנין ורוב בנין של המתפללים, על ידי ר' ירחמיאל אמדורסקי, שטפל בזה, כשגמרו כולם לחתום, הלך רבי שלמה ברדקי עם כתב הגבאות לחותנו הרב סלנט וגם הוא חתם עליו, דבר שלא היה עוד מיום הוסד בית הכנסת. למנות גבאי בבחירות, ושהרב סלנט יקיים. הביאו לי גור הגבאות, קראתי אותן, ואמרתי להם: יישר כחכם ויפה מאד מצדכם, ואני מודה לכם שהראיתם את אהבתכם אלי. לקחתי את כתב ההתמנות ומסרתי לרבי אברהם רוקח ואמרתי לו: אתה תהיה הגבאי שני גם הגבאי ראשון במקומי, עשה והצלח, ואני מתפטר גם מלקרות בתורה. רבות הפצירו בי רבי אברהם ורבי שלמה ברדקי וחברי הרבים, אולם סרבתי ועמרתי על דעתי לא לקרות עוד בתורה בבית הכנסת כדי שלא ליתן מקום וסתחון פה למחרחרי ריב.

שנה תמימה נמשך הסידור של בעלי החובות ואחרי ניכוי ההוצאות המרובות ואחרי שלא נתקבל מירוש מלוני על חובו 1000 לא"י אף לא"י אחת והרבה סותרים שהיו חייבים כסף לאבי לא שלמו חובתם, עלה לשלם 30 אחוז מהחובות. שאלתי את בית דין: היתכן שמי שחובו עולה לסך מסוים וכבר קבל מחצית כספו או יותר יקבל עוד שלשים למאה משארית חובו ומי שלא קבל צר היום אף גרוש אחר יקבל גם הוא רק 30 אחוז ויפסיד 70 אחוז? אמרו לי שכן הדין בסידור בעלי חובות ורק אם בעל החוב איש ישר ורוצה לותר על האחוזים שלו כדי שישארו יותר אחוזים לאלו שלא קבלו כלל מוסיפים על האחוזים, אולם לא היו אנשים כאלה, שיתרו, אדרבה, אלה שכבר קבלו 50 — 60 — 70 אחוז, אלה היו הצועקים והסרדנים ביותר. הלכתי ושאלתי את מי הקונסול ואמר שגם בדיניהם הדין כך, שבסידור נכנסים כל בעלי החובות ומי שמוותר מוסיפים על האחוזים ליתר בעלי החובות.

המנהל של הדריטשה מלשתינה בנק שעל ידו נשתלמו האחוזים אמר שאינו יכול לספל עם שטרו של כל אחד ואחד ולחשוב חשבונות וגם שיש שטרי חוב כתובים בעברית ואינו מבינם, על כן מסר לי לערוך חשבון עם בעלי החובות ולרשום לכל אחד ואחד כמה מגיע לו וגם לחתום שמי על כל שטרי גם בית הדין הסכים לזה. התחילו לבוא אצלי אחד אחד ושטריהם בידם, רובם בקשו ממני מחילה על הצער והבוזיונות שגרמו לי. ערכתי לכל אחד חשבונו וקיימתי בחתימת ידי והלכו וקבלו את האחוזים שלהם. כשגמרתי קיומם של השטרות הלכתי למנהל הבנק לגמור החשבינות ולדעת אם נכנסו כל השטרות. הכל היה בסדר. כל הסכום של הכסף שאבא נשאר חייב היה 2000 לא"י אשר כהיום לא בא אף בחשבון, ועל סכום כזה גרמו אי אלה רשעים ואי אלה פראים למהומות ובלבולים והבית הגדול נסל.

כשנגמר ענין הבנק וסדורו, התחלתי לדאוג למרנסת אבי ולמרנסתי. טובבתי כמוסדות ובקשתי שיתנו לאבא איזו מקידות אף נמוכה שיהיה לו במה להתפרנס בדוחק, וכדי שיהיה לו כמה לבלות ומנו. שלא יהיה בודד ועצוב. ידעתי שבבית מושב זקנים יש עבודה רבה, הלכתי למי שהיה ידידו של אבא, רבי מיכל מינס, שהיה דר או בשכונת בית יעקב, לבקש ממנו עבור אבא רק משרה כל שהיא. כשבאתי אליו והצעתי לפניו בקשתי כעס ואמר: „במושב זקנים אני עובד" — כלומר אם אני כאן הכל כאן. הלכתי

ממנו בשכרון לב ואמרתי : מה נאמנו דברי התלמוד : „אבב חנותא נמישי אחי ומרחמי אבב בזיוני לא אחי ולא מרחמי“.

פרק כא

בשנת ה'רנ"ט פשטה בירושלים מחלת דלקת העינים בשם „מחלת מצרים“ הרבה נסתמאו והרבה נשארו לקיים בראייתם. אז נוסדה חברת „סוקה עוריים“ שכרו שני בחים גדולים בחצר רבי מנדל רנד בעיר העתיקה וסדרי שם בית חולי עינים. שכרו רופא ומנו גבאים מכל המסלגות : רבי גדליה נחמן ברודר, רבי פנחס המבורגר, רבי יצחק נחום לוי, רבי עזריאל זליג לידר, רבי ישראל חיים לוי בנו של רבי זלמן ב"ר נחום, רבי צבי סלנט, רבי נתן גולומב ורבי יוסף זיו. רבי שלמה רוט היה המזכיר ורבי שלום אדלר המטפל בחולים ועוזר לרופא. פרסמו „קול קורא“ שחתם עליו הרב סלנט ונכבדי ירושלים וגם רופאי העיר ומנהלי בתי הספר, ופנו בו לאחינו שבגולה, שיתמכו במוסד החכרחי הזה. קול הקורא מצא הד בגולה ונתקבלו כספים מרובים. סופר המוסד היה ר' שמואל זוננפלד, ואותי לקחו בשנת תרס"א לסופר ומנהל התעמולה. עבדתי שם כשעתיים ביום. אבל במשך הזמן פחת הצרך בכית החולים הזה וגם מסני מריבות שונות נסגר המוסד. בינתיים נוסדה חברת „למען ציון“ בהשגדות החכם רבי מרדכי אדלמן ז"ל, שנהלה בית חולים לחולי העינים, שבמשך הזמן הביאה רופא מומחה, ופעולתה היתה חשובה לתועלת חולי העינים בירושלים.

רבי מרדכי אדלמן :

היה ממודעניו וידידניו ובא תכופות לבנק של אבא. לרגלי עסקיו אתנו, וכן גם סתם לחנפוש מעבודתו כמורה. הוא היה איש יקר ונכבד. גבון וחרון ועסקן. אדם מצויין ועסקן ומשכיל באמת. ידע עברית וגרמנית על בורין ושיחתו היתה נאה. היה ענותן וקבל כל אדם בסבר פנים יפות, שיחתו נכחה ובסתיונות והיה רב פעלים. הוא יסד ישוב של יהודים ברמלה ואיזה משפחות דרו שם, אולם הישוב לא האריך ימים, שכולם נסעו משם (ע"ן ע"ז זה להלן בספרי, מבואר בפרטות), והכל בהשכל ורעת, בלי רעש וטרסום, ולא להתגאות או בשביל כבוד. הוא אמר לי הרבה דברים מחוכמים ויפים ואין כאן מקומם בספרי. היה איש יקר ונכבד מאד, וחכמתו על הכל.

בימים ההם, בשנת תרנ"ט, נפלה מחלוקת בתוך העדה היהודית שבעיר יפו, בענייני ההנהלה של העיר וראשותה, עד שנתפלגה העדה לשני צדדים: מנהלי ועד העיר הקודמים והשוחטים ותומכיהם מצד אחד ומצד שני ועד חדש שנוסד עם מנהלים ותומכיהם. המנהלים של הועד החדש היו: מר אליהו מויאל ומר משה מטלון מצד הספרדים, ומצד האשכנזים ד"ר שטין, מר דוב ברגר ומר אפרים יפה. אנשי הצד הזה הביאו את רבי שניאור סלונים מחברון לרב חדש ואת רבי יוסף שמרלינג מירושלים לשוהם חדש ויהודי יפו נתפלגו לשתיים, המחלוקת נמשכה עד שנת תרס"ב והיו בעדת יפו שני ועדים ושני רבנים ושני שוחטים. הרב שניאור סלונים הכיר אותי מעבודתי כסופר ומזכיר בתלמוד תורה וישיבת „מגן אבות“ בחברון (כמבואר לעיל בספרי). יעץ לועד החדש ביפו שיקחו אותי לסוחרם ומזכירם. באו אלי שנים שלוחים והציעו לי שאהיה סופרם, ואקבע דירתי ביפו ויתנו לי דירה ומשכורת הגונה. נענית להם בתנאי שאהיה סופר קהלתם רק כלפי חוץ אולם כלפי פנים איני רוצה להתערב במחלוקת. הסכימו. קבעתי דירתי עם בני ביתי בעיר יפו והחלתי בעבודה. סוכן הועד היה סי' אליהו מויאל, עשיר וחשוך בנים, והמתעסק כלפי פנים היה ר' אפרים יפה. מעם בא אלי ר' אפרים יפה עם אחדים מחבריו ובקשני לכתוב ספר על השתלשלותה של העיר יפו והנהגתה, וקבעו לי עבור זה במיוחד 5 גולדיון זהב (כ-4 לא"י). כתבתי ספר קטן בערך 186 עמודים בשם „יפו“, הנושא היה „ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה' וירד יפו“. מסרתי לר' אפרים יפה ונתן לי הכסף. מה שנעשה עם ספר זה איני יודע וחבל על אבדתו כי היה בו חומר רב לתולדות עיר יפו. הועד החדש לא האריך ימים, מסני מחלוקת פנימית שחיתה בין הסוכן סי' מויאל ור' אפרים יפה ונתפרדה החבילה. הרב והשוהם נשארו וסבלו מהמחלוקת עד שנעשה שלום בעדת יפו. ידידי חפצו לסדר אותי ביפו בסרנסה אחרת, ולא רציתי. חזרתי עם ביתי לירושלים. הוסכם שאסע לחוץ לארץ, לשנות מקומי ולנוח מרגזי, אולם לא היה לי כסף להניח לבני ביתי ואף לא להוצאות הנסיעה.

הגבאי הראשי של תלמוד תורה וישיבת „חיי עולם“ בירושלים היה אז רבי מאיר אדלר ז"ל, איש יקר ונכבד מאד. והוא היה ממשפחת אשתי ע"ה. הציע לי שאסע בשליחות תלמוד תורה ותישיבה לגרמניה. הסכמתי ועשה עמי חווה לג' חדשים, כחור נסיון. המוסד נתן להוצאות הדרך ומשכורת קטנה לבני ביתי. לקחתי דרכי הנגריה ונסעתי לגרמניה דרך קושטא (איסטמבול) בספינה צרפתית (עין בחלק ג' מסע גרמניה).

בשנת תרס"ב עלה לירושלים רבי שמואל צייגער, שוחט מעיר זברוב שבגליציה, ואשתו ובנם ובתם. בנו היחיד משה אריה היה בחור טוב. יפה תאר ונחמד. דברו אהו נכבדות עם בתי בתיה ת"י, עוד טרם נסיעתי לגרמניה, ובימי שהותי בגרמניה נגמר השידוך ואשתי ערכה הנשואין בלערי. אביו רבי שמואל מת בדמי ימיו כאן בירושלים. לבתי וחמני גולד בן שנקרא שמואל על שם אבי חתני.

בימי שהותי בגרמניה החל המוסד בית היתומים דיסקין בירושלים בתעמולה לבנין בית לעצמן, כי עד אז היה המוסד בבתיים שכורים. ראש הגבאים היה אז הרב זוננפלד, והרב מנחם אוירבך, שהיה מחותנו של הרב זוננפלד, קבל עליו להתעסק בתעמולה גדולה בארץ ובחוזה לארץ לבנין בית גדול, ובעד עבודתו הבטיחו לו אחוים ירועים מההכנסה הנקיה. ר' מנחם אוירבך היה מומחה לתעמולה ועשה פרסום גדול לבנין בית בתי מחסה לבית היתומים דיסקין; פתח משרד בביתו והדפיס „קול קורא" ושלח מכתבים רבים ולקח לו סופר ומזכיר.

בין ראש השנה ליום הכפורים שנת תרס"ו חזרתי מנסיעתי לגרמניה והתגוררתי ובו ביום אחרי הצהרים בא אלי המדפיס הידוע מירושלים רבי שמואל צוקרמן ואמר לי שצריך לדפוסו מגיה דייקן וזרין ובקשני לעבוד אצלו שעתיים שלש ביום, לעשות ההגהה השלישית והאחרונה מכל הנדפס בדפוסו, ושכרי קבע ל"ז מגירי כסף (420 מא"י בערך) לשבוע. נתרציתי והייתי למגיה — עבודה חדשה שלא נסיתי בזה, ועשיתי מלאכתי בהצלחה. (הדפוס היה בעיר העתיקה בחצר הרב מבריסק).

גם רבי מנחם אוירבך, כשנודע לו שחזרתי מנסיעתי, בא לביתי ובקשני להיות לסופר עבור „בנין בית היתומים", וכשאמרתי לו שאני עסוק בדפוס צוקרמן בא אל צוקרמן ונחמשרו שאעבוד אצל צוקרמן לפני הצהרים ואחרי הצהרים אצלו. משכורתי קבע לחצי גפוליון זהב (8 שיללינגים) לשבוע וחמשה אחוים מן ההכנסה הנקיה, שתבוא למוסד מיום החלי בעבודה. באופן כזה לא היתה לי עוד דאגת פרנסה. במשך זמן עבדתי את שתי העבודות, לשביעת רצון הבעלים ושביעת רצוני אני. התעמולה של בנין בית היתומים הצליחה, באו כספים מרובים, בפרט מגרמניה, מקום שהרב זוננפלד היה מפורסם מאד, וגם רבי מנחם עצמו היה שם מעט, והכירו אותו שמה, וגם מפני שהיה נכד הרב מקליש, שחיה מפורסם בעולם. העבודה נתרבתה ורבי מנחם נוקק לשמש. הצעתי למשרה זו את רבי שמואל פסח בן דודי רבי אברהם חמבורגר

שהיה איש כשר כמשוטט, וריו ונאמן, תמים ויקר רוח, פעיל וטוב לב, ולא היתה לו פרנסה אז, ורבי מנחם קבל אותו לשמש.

איש היה בירושלים, רבי מגדל רנד, מעיר ליטביסק שבגליציה. הוא היה עשיר ידוע, שבנה בירושלים מכספו שכונה לעניים, הנקראת בשם כתי מגדל רנד. הוא אמר להביא סדרים חדשים כולל גליציה. הממונים של כולל זה אז היו רבי אלעזר שפירא ורבי מגדל רובין מבלווב שבגליציה, והמזכיר והמנהל היה רבי מנחם שפירא, בנו של רבי אלעזר, והסופר היה רבי משה שפירא, נכדו של רבי אלעזר. רבי מגדל הקדיש עליהם פלחמה להורידם ולקבל ההנהלה לידו, באמרו שהוא עשיר גדול, ואין לו פניות כספיות, ולא ישא פנים לקרובים ולמכובדים. אולם כל הרבנים ואנשי השם שבגליציה וכן בני הכולל בירושלים היו מרוצים ומאמינים בצדקת הנהלת הממונים הנל והיה קשה לרבי מגדל לסלקם. פרצה מחלוקת גדולה בין שני הצדדים, שארכה כמה חדשים, וכמה כספים ירדו לסמיון בענין זה. פעם ניצחו אלו ופעם אלו ולא הגיעו לשום שלום. רבי מגדל לקח לו לסופר את רבי מנחם מרדכי פרנקל, שהיה ידוע לסופר שנון. הדסיסו שני הצדדים כרוזים ושלחו מכתבים לגליציה זה כנגד זה. רבים עמלו לעשות שלום ביניהם ולא עלתה בידם.

בעת שהייתי סופר הועד החדש ביפו (כמסופר לעיל) היה בין הקייסנים הממונה רבי מגדל רובין הנזכר לעיל, שבא לרחוץ בימה של יפו. התאכסן במלון ואכל אצלי בבית. הוא היה מחונן, כי חתנו רבי דוב רבינוביץ, היה אחי אשתי ע"ה. הוא היה חכם וסופר, בעל כתב יפה, וידע עברית וגרמנית על בורין. הוא ראה אותי בעבודתי כסופר, ואמר לי: אני אומר לך מקצת שבחך בפניך: (א) אינך כותב מליצות, כי אם כותב בקצרה וקולע אל המטרה. (ב) הנך תופס את הענין במהרה ונכנס לעומקו של הענין. (ג) אתה כותב בחום וברגש ויש כח בדבריך שיחדרו לתוך תוכו של הקורא. (ד) אינך כותב זלזולים על מתנגדיך, רק מדבר לחכמית. כשהיתה אסיפת הממונים בבית רבי אלעזר שפירא בענין המחלוקת, הציג רבי מגדל רובין שיקבלו אותי כחור סופר זמני, ובטוח הוא, שאם אקבל עלי את הדבר ואכניס ראשי בענין זה, אנצח. שלחו אחרי את השמש, באתי והציעו לפני הדבר הזה, אמרתי: מקבל אני עלי הדבר הזה בתנאים: (א) שאתעסק בזה רק במטרה שתנצחו את הצד שכנגד מבלי לזלזל באישיותו הפרטית של רבי מגדל רנד או אחר, ורק אהיה כמו דין מומחה, הבונה וסותר כל חלקי הדין עד שמוציא

דינו לאור, או כרומא מומחה, מנחה שמוצא שרשו של הפסע ומוציאו. (ב) שאראה את כל עניני ההדפסה והפולמוס מראשית המחלוקת עד היום, הן מצד שלכם והן מהצד שכנגד, ממה שיש בידכם, הסכימו, ורבי משה שפירא מסר לי חבילה גדולה מכל דברי הדפסה, מכתבי חוזרים ומכתבים וקיומי בית דין וכו' וכו', ועיינתי בכל אלה, וראיתי שהעיקר חסר: כי עסקו רק בולזולים וגירוסים ולא בעיקר. לאחר שתפסתי את הענין ונקלט במוחי, אמרתי להם: אקוה שאנצח אותו ורבי מנדל יסתלק מן הדבר; הגה אסדר, קול קורא גלוי, שעליו יחתמו חוקנים ונכבדי הכולל. ה"קול קורא" הזה לא יהיה סודי ור' מנדל יוכל לראות אותו, ועם זה אסדר מכתב חוזר סודי, שלא יראה ולא ימצא כאן. רק הכל ישלח לגליציה, אל הרבנים והגבאים והאדמו"רים, מבלי שיועד לא לרבי מנדל ולא לאנשינו. על מכתב חוזר זה יבוא קיומו של בית דין על חתימת האנשים, וכל זה יעשה בסוד. הם הבטיחו לי משכורת עבודתי זו 80 פרנק והב, ובמוקדם פניתי לעבודה זו בכלל גליציה, ועזבתי עבודה את עבודתי בהגהה בדפוס צוקרמן, ואבא נכנס לעבוד במקומי להגיה, והכל היה בסדר. אני ערכתי את כל הטענות של רבי מנדל ושוברו בצדו. כחבתי שם: אם באמת רוצה ר' מנדל בתקנתם של העניים ומחפש רק האמת, מה לו להתעסק בעניני הכולל ולקטח פרנסת העניים הסופרים והשמשנים, הדומה לעני המהפך בחררה וכו'? והלא עשיר גדול הוא. ייטיב לעניים משלו. ייסד גמילות הסדים או קופה של צדקה אחרת: ואם אינו עושה כן, ורוצה דוקא שהנהלה של הכולל תמסר לידו, הרי מתכוון הוא רק להשתרר; וכן הוספתי עוד דברים של טעם, המוכיחים שהוא רוצה דוקא להשתרר. המכתב נערך בטוב טעם, בדברים המתקבלים אל הלב. ה"קול קורא" והמכתב חוזר נשלחו ביום אחד לכל המדינה. אחרי ימים אחרים השיג ר' מנדל "קול קורא" (לא סודי) והביא אותו לר' מנחם מרדכי הסופר, קרא אותו, גזרעזע ואמר: זה אינו מעשה ידי הסופר ר"מ שפירא. זה מעשה ידי סופר אמן, המכה במקל עבה. עלינו לדעת מי הוא הסופר וצריכים אנו לתכסיסי מלחמה אחרים. אחרי ימים פגע בי ר' מנדל ברחוב, שאל אותי: מה עשיתי לך שגם אתה נהיית ממתנגדי? אמרתי לו: חלילה לי להתנגד לאישיותו הפרטית, וראיה לזה שבקול קורא שערכתי אין שום פגיעה קלה בכבודו, ומחויב אני להתעסק באמונה. נתפייס עמי, המכתב חוזר עשה את שלו ולא בא שום פירכא מן הצד שכנגד. נתקיים הדבר וכל הרבנים והגבאים שבחוץ לארץ יצאו בקול קורא ליהורים שבמדינה, לשלוח הכספים לממונים הקבועים, ואסור לשום איש לשנות, וכי חזד שכנגד רצו להרוס את יסוד קופת רבי מאיר בעל הנס וכו'.

בינתיים נודע לר' מנחם מרדכי שיצא מכתב חוזר, חפץ להשיגו ולא מצא. פגע בי ר' מנדל רנד ברחוב ואמר לי שיתן לי 60 פרנק זהב, אם אתן לו מכתב חוזר אחר. אמרתי לו: אחשוב בדבר. יחד עם זה אמר לי שיש לו ברכה מצדיק גדול אחד כי מי שמצר אותו או חולק עליו אינו מוציא שנתו. השבתי לו: זאת נראה לאחר שנה אם הוא אמת. הלכתי אל הממונים ואמרתי להם: ר' מנדל רוצה ליתן 60 פרנק זהב בעד מכתב חוזר אחד ודעתי ליתן לו, אקבל הכסף ואמסור לכם, תמורת השכר שנחתם לי; אני חושב שאין סכנה בדבר, כי כבר נסתם הגולל. לא רצו אחרי איות ימים קבל מכתב חוזר אחד מירידו שבגליציה. אחר כך בא ספר מודפס מכל רבני גליציה והאדמורים והגבאים והעשירים, שאסור לשום איש לשנות ממה שהיה קודם וכל כספי רמב"ן — רבי מאיר בעל הנס — ישלחו לרבנים שעמדו בראש עד כה וכל המשנה ירו על התחתונה כו'. כשראה רבי מנדל רנד את הספר, הסתלק מהענין, והנהלה נשארה כבתחילה. לאחר שנה פגעתי ברי' מנדל רנד ברחוב ואמרתי לו: כמדומני שהוצאתי את שנתו. שחק ואמר: רציתי להפחיד אותך.

המשכתי את עבודתי אצל רבי מנחם איירבך ואבי עבד כמגיה אצל צוקרמן. ההכנסה לבנין בית היתומים הלכה וגדלה ורבי מנחם התחיל להצטער על שעשה עמי חוזה ליתן לי 5 אחוים משלו, ויותר טוב היה לו לשלם במומון 20 או אף 30 פרנק זהב לשבוע ולא לתת אחוים, שיהיה יותר (החוזה היה בלי זמן מוגבל). חפץ דרך לשנות את החוזה עמי. הוא גם לא רצה שהשמש ידע חשבון האחוים שלו וכמה כספים יגיעו, כי השמש לקח המכתבים מהדאר וגם היה מביא לפני הרב זוננפלד, ראש הגבאים, חשבון ההוצאה וההכנסה. התחיל להקניט את השמש והטיל עליו עבודה קשה והתקוטט עמו. בא רבי מנחם בסענה עלי שאני הצעתי לו איש קשה שכזה. אחר כך בא עלי בטרוניא שאיני עוסק כראוי ועוד. הסכמתי להתפטר מהמשרה הזאת כי הייתי איש אוהב מנוחה וידעתי שבכל מקום שעבדתי היו הבעלים שלי שבעי רצון. כי עבדתי באמונה והייתי מסור בכל לבי למפעל, והוא רק תואנה מבקש ולא אוכל לעבוד עמו יחד.

באותו זמן הפס בית חנוך יתומים הספרדי סופר אשכנזי. הלכתי אליהם לבקש שיקחו אותי לסופר במשרד. הרב יעקב מאיר ז"ל היה ראש המוסד. הוא הכיר אותי היטב, מומן שעסק עם אבא בשכונת עזרת ישראל וכספי

רווליה דיכייטון, שבאו על ידו ונמסרו לאבא שהיה הסוכן. כן היה שותף לאבא בהתיסדות השכונה ובא חכופות לאבא. המליץ עלי לפני גבאי המוסד וקבלו אותי לסופר ומזכיר, עבור המדינות אירסה ואמריקה, בערים שיש בהם אשכנזים, חוץ ממזרים, איטליה, וארצות המערב. שיתעסקו המה לבדם.

בימים ההם יסד הרב זרח ברוורמן מוסד בשם „שומרי תורה“, ושלח אחרי שאהיה לסופר ומזכיר המוסד. גמרתי גם עמו, לעבוד בשומרי תורה לפני הצהרים, ובבית חנוך יתומים אחר הצהרים. עברו ימים שלא נאתי לעבוד אצל רבי מנחם. שלח אלי את השמש, לשאול מדוע לא באתי. אמרתי לו: נתפטרתי מעבודתי אצלו וכבר קבלתי עבודה בשני מוסדות אחרים. אמר לי השמש: אם כן גם אני אחפטר. רבי מנחם שלח אלי שליח מיוחד לרצות אותי בדברים ותבטיח שמעתה יהיה הכל בסדר נכון. השבתי לשליח: כבר גמרתי עמם ואין להשיב. ר' שמואל נתקבל לשמש בכלל הונגריה והיה נאמן ומוסר לעבודתו, שהיתה רבה וקשה, ובהיותו חלוש לב, נפל תחת עבודתו הקשה, חלה ומת בערב יום הכפורים שנת תר"ע, בעיר יפו.

עבדתי עבודתי, בשני המוסדות הנזכרים לעיל. בשביעת רצון משני הצדדים. ב„שומרי תורה“ היה הרב זרח ברוורמן ז"ל הראש ואחר שני גבאים: רבי יהודה ליב פרנק, אבי הרב צבי פסח פרנק נ"י, והחכם החימאי רבי אריה ליב גורדון ז"ל, המבאר והמדקדק המפורסם. בבית חנוך יתומים היה הרב יעקב מאיר ז"ל הראש ואחר גבאים: הרב גבריאל שבתי ז"ל, בנו הרב חנניה גבריאל נ"י, הרב אברהם פילוסוף ז"ל והרב אברהם פינטו. הרב יוסף לוי נ"י, גבאי וסופר, הרב בן ציון עזריאל — עכשיו „ראשון לציון“ — גבאי, סופר ומזכיר. ישבנו במשרד במסבה אחת, כל אחד על שלחנו. אני והרב יוסף לוי והרב בן ציון עזריאל. הגבאים התאספו למועצה פעמים בשבוע וחתמו על הסכמים שנשלחו לחוץ לארץ, והיינו מאז לידידים ורעים אהובים.

בית חנוך יתומים הספרדי היה גם כן בבתי שכורים. והגבאים רצו לקנות מגרש ולבנות עליו בית עבור היתומים. החליטו להוציא מניות לשם כך, כל מניה בת 20 פראג זהב, ולהפיצם בארץ ובחוץ לארץ, על ידי גבאי המוסד שבכל עיר ועיר, ולשלוח שלוחים נכבדים למכור המניות. המוסד היה נקרא „בית חנוך יתומים“ סתם. שפירושו כללי, ליתמי ספרדים ויתמי אשכנזים. ישבו ודנו את מי לשלוח לאיטליה למכור את המניות. מכל הגבאים לא רצה אף אחד לנסוע, מטעמים ונימוקים, רק האחד רבי אברהם פינטו נאות לנסע לאיטליה. היתי נוכח באספה, כשדברו על לב רבי אברהם פינטו והוא

היה מהסס. אמרתי לגבאים, שאני מוכן לנסוע. הרב יעקב מאיר ז"ל אמר תיכף: „בסימן טוב“. מיד הסכימו כל הגבאים פה אחד. נלכדתי בדיבורי, חשבתי מעט, ואמרתי: אולם בתנאי שגם רבי אברהם פינסו יסע עמי, וכונתי הייתה לדחות הדבר. אולם רבי אברהם פינסו אמר תיכף שהוא יסע עמי. נעשה ונגמר, שנסע יחד לאיטליה, ספרדי עם אשכנזי, חפשתי סופר אשכנזי, שימלא את מקומי, ומצאתי את רבי שמואל משיוב והתניתי עמו. שימלא את מקומי לכל זמן היותי באיטליה, ובשובי יסנה לי את מקומו. הסכים בעל פה אולם לא קבלתי התחייבות בכתב על זה. גרפסו המניות ונכרכו חמשים בפנקס. נתנו לנו הוצאות הדרך והלבשה כדבעי, וקבעו משכורתנו באחוזים ממכירת המניות. יעצתי לחברי ר' אברהם שיתלבש בגדי אירפה. ולא כמו חכמי ספרד, ונענה לי. הגבאים ערכו מכתבים לרבנים שבמצרים ובאיטליה על נחיצות הבית להיתומים ועל התנדבות השנים. גבאי של המוסד פלוני הספרדי והסופר הראשי של המוסד פלוני האשכנזי, לנסוע לאיטליה, למכור את המניות לשם מצוה וכו' וכו'. הדפסתי לי כרטיסי ביקור בשפה הצרפתית: „חיים המבורגר סופר הראשי של בית חנוך יתומים בירושלים“. נסענו יחד לאיטליה בתורש אלול תרס"ח (עיין מסע איטליה בחלק ג'). עסקתי בשליחות רק בערך 7-9 שבועות וחזרתי אחר תג הסוכות לירושלים וחברי רבי אברהם פינסו נשאר באיטליה. — (סבת חזירתי המהירה מבואר במסע איטליה בפרטות). ר' שמואל משיוב לא רצה להשיב לי את מקומי, ולתבוע ממנו המשרה בדיון לא יכולתי, משום שלא היתה לי התחייבות ממנו בכתב, וכך נשארתי שוב בלי עבודה וחפשתי פרנסה חדשה.

באותו שבוע שלח אחרי רבי משה זילברמן, ממונה דכולל ווהלין שהיה ממונה הכולל בעיר צפת וקראו אותו ר' „משה מחלק“. על שם חלוקת הכספים. אמר לי: היות שיש מחלוקת בין האדמור"ר מביאן, נשיא הכולל, ובין האדמור"ר מקפיציניץ, שחפץ להוציא ממנו את נשיאות הכולל, שצריכים לסופר טומחה ובעל סוד, מלבד הסופר הקבוע של הכולל ר' משה שפירא, ובכן רצונו לקבל אותי כסופר ויועץ סתרים, לשלש שעות אחרי הצהרים, משעה 4 עד הלילה, אחרי שעות עבודתו של הסופר הקבוע. קבלתי העבודה. העבודה היתה קשה. כי היה צורך לכתוב הרבה מכתבים ארוכים יום יום. הוא היה שבע רצון מאד ממני ושבח אותי בפני כל מכירי. שאני תופש ענין במהירות ואני סופר חרוץ ומהיר מאד וכו' וכו'. עכדתי אצל רבי משה

זילברמן עבודה קשה מדי וגם משכורתי היתה מצערה מאד. בקשתי הוסטה על משכורתי וכשלא קבלתי נתפסרתי מעבודה זו.

בימים ההם, בעת שעבדתי אצל רבי משה זילברמן, באה מרוסיא סיעה של יהודים לתור את הארץ. היו ביניהם מ'חובבי ציון' וסתם אנשים עשירים, שעלו לראות אם יכולים להתיישב בארץ. בין הבאים היו הגבירים רבי יצחק טורגביצקי ורבי שמחה שיינפינקל. הרבה מהבאים חזרו לעומת שבאן, שלא נתיישרה בעיניהם הארץ, אבל השנים ר' יצחק ור' שמחה נשארו. ר' יצחק טורגביצקי היה ממדינת ואהלין והיה כא תכופות לרבי משה זילברמן לשאול עצתו, ועשינו הכרה זה לזה. היה מתון בדעתו ופקח. פעם שאלתי אותו אם נתיישרה בעיני ארץ ישראל, ומדוע נסעו הרבה חזרה. אמר: סומא פסור מראיה, כלומר איש שאין לו עינים פקוחות לראות מרחוק ולראות את הטוב והמועיל שבארץ. והו סומא שפסור מראיה: אני איני סומא, ראיתי את המגרעות, אולם ראיתי ראייה רחוקה שיש גם טוב ומועיל; פקח אני שתייב בראיה ואשתקע בארץ.

בו בזמן באו הרבה חלוצים מפליטים מרוסיא: פליטי קשינוב, ובתוכם היו אנשים שהציקו אח"כ לראשי המוסדות וממוני הכוללים ליתן להם כסף, באו בטרוניא ובעקשין ועשו מהומה ושערוריה. פעם התאספו יחד כנופיא של יותר מחמשים איש ובאו יום יום לרבי משה זילברמן שימסור להם הכספים שבאים מערי ווהלין. צעקו והדריכוהו מנוחה. אמר להם: אין לי כסף ואני רק המורשה של נשיא הכולל, ששולח אלי פעם או פעמים בשנה עם רשימה מפורטת ומספר נפשות של בני הכולל. והמה באחת: ליתן להם הכספים. יום אחד באו כולם ואחד מהם הוציא אקדה לירות בו. בני ביתו ומקורביו הוציאו מידו האקדה ואמרו שימסרו אותו להמשטרה. מרוב דברים שדיבר עמהם יום יום' וסן ההתרגשות ורוב פחד נחר גרונו של ר' משה וחלה במחלה קשה בגרונו, נסע לווי' לדרוש ברופאים ולא הועילו לו. ומת במבחר שנותיו.

בחודש סיון תרס"ט נישאה בתי חוה אסתר לשאר בשרי רבי אליעזר ריבלין ז"ל, שהיה פקיד וסופר בבית מושב זקנים המאוחד. היא ילדה לו שני בנים: הבכור נתן צבי — על שם אבא — שנפטר בילדותו בשנת תרע"ו והשני בנימין נ"י נולד כ"א טבת תרע"ה (הוא עכשו מורה בירושלים). בתי ובעלה גורשו מירושלים בשנת תרע"ז עם נתיני אמריקה לדמשק, שם חלתה בתי ומתה ביום י"ט טבת שנת תרע"ח ונקברה בדמשק. יהי זכרה ברוך.

בשנה ההיא מת המחסנאי של „ביקור חולים הוספיטל“, ר' אברהם צבי אייזמן. הלכתי לרבי משה סולומון, גבאי הכית, שיטטור לי המשרה הזאת. אמר לי: את משרת משק הבית תניח בשביל אחר, שיהיה די לו בעשרים פרנק לחודש, ואנחנו נשלח איתך בתור שליח המוסד לגרמניה ורומניה, העיקר לגרמניה אלא שלרומניה תסע מקודם לנסיון (משום שיצא לי שם שהצלחתי בשליחותי לאיטליה). אם תצליח, תתעכב שמה, ואם לא תצליח, תסע לגרמניה. הכינותי עצמי לנסיעתי. היה קשה להשיג כאן ויזה לרומניה וגם עלה בכסף רב, יעץ לי רבי אברהם יעקב הכהן, פקיד ב„ביקור חולים“, שאסע בספינה עד איסטמבול ולדרת מן האניות בעיר איזמיר ושם יתן לי הקונסול הרומני ויזה, יצאתי מירושלים בסוף תמוז תרס"ט (עיין בחלק ג' בסע רומניה) ובשנת תרע"ג חזרתי לירושלים מנסיעתי זו.

פרק כב

כשחזרתי מרומניה, נכנסתי לעבוד כסופר במוסד „בית חינוך ילדים“. המנהל היה אז ר' אלתר איזנשטיין. כן עבדתי בבית יתומים של רבי אברהם יוחנן בלומנטל, כמה שעות ביום, ובכולל חב"ד היתה אז מחלוקת בין אנשי ליכביץ ואנשי לאדי. המטונה רבי מגדל נאה לקח אותי כסופר פרטי של המכתבים הסודיים בעניני המחלוקת. זה נמשך עד פרוץ המלחמה העולמית. כן הייתי אז סופר פרטי בישיבת „אור חדש“. המנהל היה רבי שמואל שנקר חתנו של הרב זוננפלד. אז היה בעיר בריסק שברוסיא משרד ראשי של מוסדות הישיבות שבירושלים וכל הישיבות שבירושלים קבלו תמיכתם על ידי המשרד הזה. שהתנהל על ידי ר' בנימין קורמן, ומשם שלחו שלוחים לכל רוסיה ורומניה וגם קבלות. המנהל רבי בנימין קורמן מבריסק שלח לכל ישיבת אחוזים שלו, כפי שסדרו במשרד. את ישיבת „אור חדש“ לא רצה מנהל המשרד שם לקבל תחת רשותו (על פי רמז מכאן) ובהשתדלותי ובהשפעתי על המנהל בטענות ובחזקה, הכניס גם את ישיבת „אור חדש“ ברשימה של הישיבות. בינתיים פרצה המלחמה העולמית והמשרד שבבריסק נתבטל (ו).

(ו) בטח יסאלו רבים: אם באמת הייתי סופר מומחה כל כך, מדוע לא היה לי מוסד שאחיה בו סופר קטוע? התשובה: כל מוסד היה לו סופר קבוע עוד טרם שנכנסתי למקצוע הספרות, וזה היה נוגע בהשגת גבול יעני המספר בהררה וכו' והייתי כמו רופא מומחה פרטי, שאין לו בית לשרת שם חוץ בכל מקום שקראים אותו.

בו בזמן נסע חתני רבי משה אריה צייגר לאמריקה, בתור שליח מבית היתומות וינגרטן, ומפני המלחמה העולמית שפרצה בינתיים לא יכול לשוב, ואשתו בתיה, היא בתי תחי', נסעה אליו עם בנה שמואל שי' (שמה ילדה שני בנים: נתן, על שם אבא ז"ל, ואברהם מרדכי ובת אחת חוה תי', על שם בתי חוה שמתה בדמשק. כולם בארצות הברית עד היום).

בי"ט כסלו תרע"ו מתה עלי אמי רחל ע"ה. בי"ט אלול תרע"ו מת אחי היקר והמושלם רבי אברהם ע"ה. היה פעיל וזריז ופקח גדול. איש טוב ומיטיב, ותלמיד חכם מופלג. הרבה עשה בימי המלחמה לטובת הצעירים, שעמדו לצבא, ולהרבה פליטים ונרדפים מהצורך ג'מל פחה בחייהם ובמותם, כשהיה בבאר שבע, וכך חרות על מצבתו: „פ"ג האיש היקר יליד ירושלים הר' אברהם אריה בה"ר נטע צבי הלוי המבורגר גלב"ע י"ט אלול תרע"ו בן מ"ב שנה היה במותו תנצב"ה ז).

בשנת תרע"ו כבדוני גבאי בית הכנסת „בית יעקב" בשכונת בית ישראל הישנה, להתפלל אצלם „מוספים" בראש השנה ויום הכפורים, וכן תפלת ליל יום הכפורים. קבלתי ההזמנה, שלא על מנת לקבל פרס, ורק כמנהג הימים ההם, שלחו לי קודם ראש השנה רוטל סוכר, ואוקיה אחת תה, ורוטל יין טוב. למען ישחה החון ויהיה קולו צלול בתפלתו. הרב של בית הכנסת והגבאי הראשי היה רבי ליב הירשער דיין דמתא, ועל פיו היה כל הסדר בבית הכנסת, בעניני התפלות וזמני התפלות. הוא הנהיג להתפלל בראש השנה ויום הכפורים בהשכמה, פיד כשהאיר היום, ולומר כל הפיוטים, עד אחד לא נעדר. והיו מאריכים בתפלות ראש השנה עד שעתיים אחר הצהריים. היו אנשים שהתרעמו על שמתחילים בשעה מוקדמת וכן היו צעירים שהתנגדו לאמירת כל הפיוטים, אולם אף אחד לא ההין לומר דבר לרבי ליב, כי ידעו

(1) אחי ז"ל עבד בבאר שבע בתור קכ"ן אצל ממשלת התורכים בימי ג'מל פחה, ואז היו הרבה צעירים נתינים תורכים שעבדו בצבא, ושלח אותם הצורך ג'מל סחה לבאר שבע לעבוד עבודה קשה, שם סבלו ממחלות טיפוס הבטן וטיפוס הצהוב ואחי טפל בהם לרפאותם ולקבור המתים בכבוד למי מנהג היהודים. העסקן הצבאי היקר רבי בצלאל לזין ז"ל, כששמע שיש צעירים בבאר שבע, שלח להם, על ידי אחי, טליתות קטנות עם ציציות שילבשו. התוריר לו אחי וכתב לו: עד שאתה שולח טליתות בשביל החיים, שלח תכריכים בשביל המתים. שלח לו הבילה של תכריכין חסורים בעד המתים שרבו על החיים, אף הוא — אחי — מת באותה מחלה טיפוס הצהב כאן. יחי זכרו ברוך.

שלא יפעלו מאומה. בשנה זו שכיבדו אותי לחיות השליח ציבור ספרו לי האנשים והצעירים שהם מצטערים על אריכות זמן התפלה. הלכתי לרבי לייב לפני ראש השנה ואמרתי לו: יש לי בקשה מכבודו. אמר: שאל, בני, שאל. אמרתי: היות שקשה עלי לקום בשעה מוקדמת לאור היום, וכיון שבין כך אין מתפללים כוונתיקין עם הנץ החמה, על כן בקשתי שיתחילו להתפלל עם הנץ החמה או חצי שעה אחר כך. ועל ידי זה יבואו הכל קודם התפלה, ויתפללו כראוי ולא תפלה חסופה. מפקחותו וטוב לבו נענע לי בראשו ואמר: בשבילך אני מותר על הנהוג כמה שנים. בראש השנה ערבית הוכרו בשם מורנו הרב אריה לייב: זמן התחלת התפלה בבקר תהיה בשעה פלונית. כל הקהל תודה לי על זה. נערים אחדים מבני המתפללים, התנדבו לעזור לי במקלה. כשהגיעו לפיוטים שבין מלכיות וזכרונות ושופרות — שרבים אינם אומרים אותם — ורבי לייב התחיל לומר בקול רם. נחתי כשלשה רגעים והתחלתי לומר זכרונות וכן שופרות. נשתתקו הקהל וגם רבי לייב. גמרתי התפלה ורבי לייב לא אמר לי דבר. וכן עשיתי גם ביום חשני. ביום השני הזמין אותי אחד מידידי מן המתפללים — שהיה אז עמי גם באחזה — שאסור לביחו קודם תקיעת שופר לשחות קפה עם חלב. אולם יראתי שפא יקפיד עלי רבי לייב. אחר קריאת התורה, בשעת הפסקה, קודם תקיעת שופר נגשתי לרבי לייב בשאלה, היות שאני רוצה לשחות כוס קפה, אם אשתה קודם תקיעת שופר או אחר תקיעת שופר. הוא הבין ששאלה זו אינה אלא גטילה רשות, ואמר בסוף קודם תקיעת שופר. באותה שנה מת אחי ביום י"ט אלול (כמבואר לעיל) והייתי בראש השנה בתוך השלשים, אמר אחר הסליחות ליום ראשון ובראש השנה התפללתי אני (רבי לייב אמר כיון שראש השנה מבטל שלשים ואין אחר מותר לי להתפלל). התפללתי שלש שנים רצופות בראש השנה ויום חמורים תפלת המוספים בבית כנסת זה עד שנסעתי לחוצה לארץ.

בשנת תרע"ז היה הארבה הגדול בארץ ובירושלים. הממשלה הוציאה פקודה על כל התושבים לאסוף את ביצי הארבה כדי לשרוף אותן וכל אחד ואחד היה מחויב להביא משקל כך וכך של ביצים. גם אני הייתי בין המלקטים בפלוגה אחת שיצאנו להרים שאצל מראליים (מערות אליהו), על הדרך לחברון, סמוך לקבר רחל. מטרנו הביצים בכל ערב למקד ולקחנו קבלה חתומה מהפקיד. אחר כך כשראה הפקיד שיש לו עבודה רבה לסמל עם כולם, חלק התעודות למשרתי הקונסולים וכל משרת (קווס בערבית) חלק תעודות לגתנינים של הקונסול. הקווס של אוסטריה—הונגריה, רשיד שמו.

בא בכל ערב לבתי הונגריה ונתן קבלות בשכר חצי בשליק (15 מא"י) התעורה, ובדרך זו נתפטרנו כולנו, בני הונגריה, לצאת וללקוט ביצי ארבה. הארבה אחרי אשר אכל כדי שבעו, ירד מהעצים ויעף על פני כבדת ארץ עד שהגיע למקום שאין שם שום ירק או אילנות אלא ארץ מישור או מקום הרים ושם חנה והטיל ביצים. כאן בירושלים חנה בהר שאצל מר אליאס. בזמן שאספתי ביצי הארבה, כנזכר לעיל, והתבוננתי כיצד הם פרים ורבים והוייתם. ראיתי הנקבה עושה חור באדמה בבטנה החד, והזכר, שכבר אכל לשובע, עולה על הנקבה, שכבר אכלה שבעה, ומטיל בבטנה זרע מימי ירוק. הזרע הזה מתערב בבטנה עם זרע שלה והיא מטלת לארץ מרחמה טיפות טיפות ירוקות. הטיפות האלו נכנסות לאדמה בחור שנקבה בבטנה. הזכר עומד עליה עד שיתרוקן הבטן שלו ושלח ואז יורד וימותו שניהם במקום, והבטן נראה כעין נייר דק. מהטיפות נהווה גוש של ביצים קטנות מ-20—40 כפי גודל הזכר והנקבה. הביצים מתחממות באדמה עד זמן מוגבל ואז תבקע האדמה ויוצאים ממנה תולעים ירוקים. הגוף מונח בכיס צהוב בלי כנפים. ילק התולעים האלה שהם לאלפים ולרבבות ילכו מרחק רב וימלאו הרחובות והבתים ומספסים על קירות הבית ונכנסים דרך החלונות, עד שמוצאים מקום של עצים, לעלות עליהם לאכול, כאשר ראינו, שהתולעים באו מרחק של שתי שעות ויותר ומלאו את העיר והבתים, ועולים על העצים, שמה ישארו עד שיצמחו להם כנפים, ואז שמם חסיל. כשגדלו ועשו כנפים, משליכים הכיס שעל גופם, ויעופו חצץ למקום אחר, והמה יחיו גם כן עד החיבור של הזכר והנקבה וימותו וכן הלאה.

בזמן מלחמת העולם לא יכלתי להמשיך בעבודה כסופר. אשה אחת הלוחה לי 20 גפוליון זהב ופתחתי בביתי — בבתי הונגריה — חנות של מכלת מהמאכלים שאכלו בימי המלחמה: תאנים, זיתים כבושים, עדשים, בצלים ושומים ועוד. מכרנו לדיירי בתי הונגריה קמעה קמעה, ונשאר לנו מעט רוח להחיות את נפשותינו. לאחר איזה שבועות דרשה האשה את כספה בחזרה ובית מסחרנו נסגר.

ג'מל פחה פקד אז כי הצעירים נתיני תורכיה וכן אלו שאין להם נחיתות מחויבים לעבוד עבודת הממשלה. וישלח אותם הרחק מן העיר, הרבה ק"מ, לעבוד בסלילת הכבישים, וכן שלח הרבה לבאר שבע (כמבואר לעיל בספרי). הרבה ברחו למצרים, וקהיר ואלכסנדריה היו מלאות פליטים צעירים, כשראה ג'מל פחה שאינם כאן, פקד על האבות שיביאו את בניהם, ואם לא

יצטרכו הם למלאות חובת בניהם. שלח חיילים להביא אח האבות, ומהם הרבה חלשים והרבה זקנים, וחבשו אותם בבית האסורים שבמגרש הרוסים (מקום האסירים גם היום). שם סבלו מאד, ישבו צפופים בבית אחד, ומטות לא היו להם, גם אוכל לא נתנו להם רק כל אחד מן האסירים אכל ממה שהביאו לו מביתו ומסרו לחייל השומר על הפתח והוא מסר לכל אחד ואחד מן האסירים את שלו. גיסי, אחי אשתי, רבי יהושע רבינוביץ, היה גם כן אסיר, שנתפס בעון בנו שברח למצרים. דירתו היתה בעיר העתיקה, ואני ואשתי הבאנו לו אוכל שלש פעמים ביום. אלה היו חבושים כמה ימים, עד ששלחו אותם רגלי לעבר הירדן, לעבוד עבודת כפיה. הרבה חלו, הרבה נשארו חלולים, והרבה מתו.

בו בזמן פשטה בירושלים מחלת החלירע, אבל היתה באופן קל ולא מתו הרבה אנשים. בכל זאת מתו כמה אנשים ונשים. בעיני ראיתי, יום אחד, איך שמתה אשה צעירה, באחד מן הבתים העליונים שהיינו דרים שם. באו ערביים סקידי מחלקת הבריאות והביאו תיבה מלאה סיד בלתי כבוי, ואחד לקח את הצעירה על כתפו מעוטפת רק בסדין לבן והשליכה להתיבה. שהיו שמה עוד שלשה מתים, והלכו לקבור אותם בקצה הר הזיתים.

בזמן ששלטה החולירע, היו בכל שכונה ושכונה „משפספים“ — אנשים שהתנדבו לכך, שבאו וטפלו בחולים, להצילם ממות. בליעה היו ניצורים כמה מהם, לפי התור, וסובבו בשכונה, אם ישמעו איזו צעקה או בכיה, יכנסו מיד לבית. לקחו אתם קוניק ומיני גוזלים לפי הצרך. בשכונת בתי הונגריה היו גם כן מתנדבים כאלה והנוזלים עם הקוניק היו אצל שני דיירים, אחד בראשית השכונה ואחד בסופה. שם האחד היה ר' דוד ליב גוטליב, שדר אצל שער הכניסה להשכונה, מול שכונת מאה שערים, והשני היה ר' חיים יהודה פלדמן, שדר בסוף השכונה, מול בית החולים לעינים של ד"ר טיכו. בשורת הבתים האלה, דרו הרבה מבני הכולל, ואני וביתי בתוכם. כדי לבדח את הלב ולמכח את הצער, הוסכם להתאסף פעם אחת לשבוע ולשבת יחד כל הדיירים שבשורת הבתים האחרונים לשוחח ולשמח את הלב. הוגבל הזמן לליל מוצאי שבת, לאכזר סעודת „מלוה מלכה“ אצל אחד מן הדיירים, על פי תור, ולבלות ולשוחח עד חצות. מובן שהסעודה היתה סעודת עני האוכל פחו במלח. שת קיבר ואיזה זיתים כבושים, בצלים ושומים, ודרי מעלה עם דרי מטה התקבצנו יחד אצל הדייר שבביתו ערכו הסעודה הדלה הזאת. משקה לא היה בנמצא והיינו נוזרים מן היין ומן יין שרף. במוצאי שבת חול המועד סוכות, בסעודת העני שלנו, רצינו לטעום מעט יין שרף, להתעורר מעט.

השעה היתה כבר 12 בלילה, הוסכם כי כאשר בשורת הבתים הסמוכים לנו דר' חיים יהודה פלדמן. לילך אצלו ולבקש קוניק בעד איש אחד שכואב לו בבטן. רחוק משורת הבתים האחרונים היו בתים בודדים קטנים שמה דרו אנשים יחידים בלי בני בית. בבית אחד קטן דר' איש בשם מיזלברך. הלכו שני אנשים וכוס גדולה בידיהם לר' חיים יהודה פלדמן ואמרו לו: נצרך קוניק בשביל אותו זקן. ר' חיים יהודה היה מבני החברה קדישא ובא באותה שעה מהר הויתים מקורות מת וכבר פשט את בגדיו על מנת לישון. דפקו השלוחים על הדלת, פתח ושאל מה יש. אמרו השלוחים: היות שמזלברך הזקן כואב לו בבטן נצרך קוניק. מיד מלא להם את הכוס ושאל אם לסטף בהקוניק נוזל המיוחד לכך. אמרו לא צריך, כי רק כאב קל לו. הלכו להם וצחקו על שהדבר עלה להם. אולם כוס אחד לא היה מספיק לכל המסובים. הלכו שני שלוחים גם לר' דוד ליב והביאו בקבוק של קוניק על חשבון אותו זקן מיזלברך. שתינו בהרחבה והתעודדנו. ר' חיים יהודה היה מתפלל בכל יום כוונתין וגם מיזלברך התפלל כוונתין ובכניסתם לבית הכנסת בבקר נפגשו השנים יחד. שאל ר' חיים יהודה למיזלברך אם כבר עבר לו כאב הבטן. הלה הביט עליו כמתפלא. ספר לו ר' חיים יהודה ששני דיירים באו אליו בשעה 12 בלילה שיתן להם קוניק עבור מיזלברך, שכואב לו בטנו. אמר לו: איני יודע מה אתה שח. הבין שזאת היתה הערמה כדי לשתות קוניק. הוא היה קפדן מאד וגם השלוחים והמתפללים שחקו ממנו, התרגז ולא דיבר עם השלוחים איזה שבועות.

פרק כג

בזמן מלחמת העולם היה קשה לשלוח כספים לחוצה לארץ ולהביא כספים משם. כולל הונגריה בירושלים היו לו כספים מרובים מקופת רמב"ן שנאספו בהונגריה והיו מונחים אצל הגבאים והנשיאים. פנו הנשיאים אל רוטשילד בוויין, שירשה לממונים של הכולל בירושלים, שיתנו צייקים עליו והוא ישלם. ואת התמורה, כל הכספים שנתאספו בהמדינה לשם קופת רמב"ן, ישלחו הנשיאים אליו. נענה להם והרשה הרשאה בלתי מוגבלת. מובן שהצייקים הללו נהיו עובר לסוחר. הסוחרים והסיטונאים, כשהוצרכו להביא סחורה מאירופה שלמו כסף למנהלי הכולל, תמורת צייק על רוטשילד. הצייקים האלה שולמו בלי שום גרעון של קומיסיון, והסוחרים קבלו את סחורתם. נתמלאה העיר כולה בצייקים אלה, ומי שהיה לו כסף ושחך להשאיר אצלו או בהבנקים כאן, קנה צייק של כולל הונגריה על סכום הכסף שלו, והצייק

החביא אצלו. כן היו מלוים שקנו הציידים האלה ברבית גבוהה כי חשבו שהמלחמה לא תמשך הרבה. גם ממנוי הכולל לא חלקו כספי רמב"ן בשטרי כסף של ממשלת תורכיה, רק נתנו לכל משפחה צייד על הסכום המגיע לה והם מכרו לקונים בניכוי אחוזים. אולם במטבעות כסף או זהב ולא ב"ניירות", שערכם היה רק 20 אחוזים מן לירה זהב תורכית.

בין אלה הקונים היו אנשים שלא רצו בפרסומם שיש להם כסף, ואותי הכירו משעבר, באו אלי ונתנו לי כסף שאקנה בעדם ציידים. כן הרבה אנשים בני רוסיה שהיו להם מגיות או אובליגציות של רוסיה, הבנקים לא קנו את התלושים, והיה אחד ממכירי רי"ש, שהוא קנה את התלושים על ידי בנכיון רבע מהמחיר ויותר, כי חשב שהמלחמה תפסק מהר ויתעשר. ויהודי רוסי היה כאן בשם שמחה גלס, כילי וקמצן גדול שלבש מלבושים מכוערים וכובע ישן נושן על ראשו, לקט ברחובות פיסות ניירות מכוערים, ולו כסף רב. הוא היה דר עם אשתו, שהיתה גרועה וקמצנית יותר ממנו, בחש של רבי צדוק, במרתף חשוך ואפל, ואכלו ציר של דגים מלוחים עם פת קיבך וכן עגבניות ועגבים שנרקבו. פעם בא אלי בשעה שאין איש אצלי ובקש אותי לסגור את דלת ביתי במפתח. אמר לי: יש לי כסף סכום גדול ורצוני להלוות את הכסף על משכונות של תכשיטים זהב ומרגליות ויהלומים ברבית של 20-25 לסאה. כן רצונו לקנות תכשיטים במחיר נמוך משער היום, על כן יתן לי כסף, בידעו שאני איש ישר וגאמן, שאני אלוה בעדו ואקנה בעדו, לבל יודע שהוא המלוה והקונה. שטרי החוב ושטר עסקא יהיו כתובים על שם "מביא כתב זה". מסר לי כסף, סכום הגון, ואמר לי: כשאביא לו תמורת הכסף תכשיטים, יתן לו עוד ועוד כסף. הייתי הקונה והמלוה והרווחתי פרנסת ביתי, עד שהייתי הספסר הראשי. וכל ספסרי היהודים פנו אלי. כה נמשך זמן רב. המלחמה לא פסקה ומחיר הציידים ושטרי צרך והתכשיטים ירדו מיום ליום. הלוי לא שלמו את הרבית, וגם לא פרו את המשכונות והיה לי עסק להשלים בין הלויים והמלוים, המוכרים והקונים, ואת פרוטותי הרווחתי ביגיעה רבה. הוכרחתי לגלות למלוים והמוכרים כי הוא המלוה והקונה, שיתעסקו יחד וישלימו ביניהם.

בו בזמן השיא מחותני רבי שמעון הויזמן בחברון את נכדתו, בת גיסי רבי ראובן רבינוביץ (אחי אשתי וחתנו של רבי שמעון) והזמין את משפחת אשתי לבוא אל החתונה. נסעתי אני ואשתי חברונה לחתונה. ביום השלישי לביאתנו חלתה אשתי במחלת דיזנטרי. קראו לרופא העיר ד"ר נגורני, נתן

לה ביומוט לעצור, שאינו שייך למחלה זו ונחלתה קשה עד שהיתה נטולת ההכרה, מבלי לדעת מה עמה. שכרתי עגלה מיוחדת ליסע עמה חזרה לירושלים. טולטלנו על העגלה כשבע שעות, ובתחלת הלילה באנו לירושלים. בכל הדרך היתה כמתעלסת והוצרכתי ליתן בפיה בכל חמשה רגעים כפית קפה מתוק. כשבאנו לביתנו שבבתי הונגריה קראתי תיכף לרופא, נתן לה סמי מרפא ואחר שלשה ימים קמה ממטתה אולם היתה חלושה מאד. הרופא אמר עצתו שתסע מירושלים, שהיא חלושה, וכאן שכיחות מחלות. קראתי את הרופאה הגברת קגן, וגם היא אמרה ליסע עמה מכאן, אבל אינה יודעת אם תוכל לסבול הנסיעה ברכבת של אנשי הצבא.

בחודש חשון שנת תרצ"ח שלח הקונסול האוסטרי-הונגרי להגיד לגתינו כי היות שבארץ שורר רעב ומחלות, ומי יודע כמה תמשך המלחמה על כן מי שרוצה לנסוע להונגריה אל העיר שהוא שייך לה, יתן הוצאות הדרך לכל אחד, עד שיגיעו לעירם. אמר לי הרופא עכשיו יש לך שעת הכושר לנסוע עם אשתך לאירופה. הלכתי אני ואשתי להרשם בין הפליטים שנסעו מכאן לעריהם בחוצה לארץ. אז היו צריכים מהממשלה התורכית רשיון יציאה מן הארץ והיתר כניסה לאיסטמבול ("וויסקה") והיו צריכים ללכת יום ויום עד שהשיגו "וויסקה". סוף סוף השגתי בעדי ובעד אשתי ואז היינו זקוקים לדרכיה מהקונסול האוסטרי-הונגרי והוצאות עד לעיר מרשבורג, שמשם מוצא משפחתנו.

כפי שכתבתי לעיל, הייתי ספטר לאיזה מלויים שלא רצו שידוע מי המה. בין המלויים היה איש קשה אחד, קמצן וטרדן, שאף לאשתו ובני ביתו לא נתן להם סיפוקם לאכול, והתקוטטו עמו תמיד, עד שהוציאו ממנו כסף לאכול בצמצום. הוא היה עכבר דשכיב אדיגרי בשם שלמה זלמן רוננברג, שהלוח על ירי לאחד סכום כסף, ברביית גבוהה. כשהגיע זמן המרצון, לא פדה הלוח את המשכון. בשטרי העסקא כולם היה כתוב בצד השני שאם הלוח לא יפדה את המשכון בזמנו, הרשות ביד המלוה למכור את המשכון בלי שומת בית דין, ואין להלוה שום טענות ותביעות, ועל זה חתם הלוח שמו בקיום שני עדים. הלך המלוה הנזכר למכור המשכון. רצו ליתן לו פחות מסכום ההלוואה, כי השער של כסף וזהב ירד מיום ליום. בא אלי יום יום והטריד אותי שאקח את המשכון ולהשיב לו כספו, ולא הועילו כל דברי שאני איני הלוח רק פלוגי. שילך אצלו להטרידו. בקר בקר בא לביתי שהיה קרוב אליו וצעק והכה במקלו על שלחני לאמר: תן לי כספי! לא עניתי לו. צעק, צעק והלך לו. התחשב והלך לעורך דין אחד כאן, ונחן לו לירה תורכית וזהב, שיתכעני

למשפט, כדי שאחזיר לו כספו, כי רמיתי אותו, שידעתי כי המשכון אינו שזה בערך הכסף שהלוה. בשבת אחרי הצהרים בא אלי שוטר וקרא אותי לבית המשפט. הלכתי. אמר לי ראש המשטרה שהוגשה עלי קובלנא כזאת וכזאת, על כן אשאר כאן עד היום השני שיהיה המשפט. בינתיים נודע הרבה בשכונה, הלכו הדיירים למוכתר, שבא והיה ערב, שביום השני אבוא לבית המשפט, ושלחו אותי הביתה. בלילה שלחו גם גרי השכונה לומר לשלמה זלמן הגיל ואמרו לו שאם לא ילך לעורך דין ויגיד לו שיבטל המשפט, אז ילכו לרבנים ולבית דין שיכריחו אותו בכח התורה לבטל המשפט, וגם ילכו למנהלי הכולל שלא יתנו לו חלוקה, ולא יניחו אותו ליכנס לבית הכנסת. הלך לעורך דין ביום הראשון בבקר ואמר לו שיבטל הקובלנא כי כבר התפטר עמי. נתן לו העורך דין סטירה בלחי וגרשו מביתו. נתפטרתי ממנו, ובינתיים הכינותי עצמי לגסיעה, כי רציתי לגסע בפומבי ולא בחשאי והסתר פנים. בא אחד, חרדי ורב יתקרי, לבית דין של הרב סלגט, שישלחו אלי לומר שאסור לי לגסוע עד שאתדיין עמו אצל בית דין על התביעה שיש לו עלי. ישבו הדיינים במיוחד לשם זה בבית הרב צבי מסח פרוק.

לעיל בספרי כתבתי, שהיה איש אחד שהציק לי בעת שעסקתי בסידור הבנק של אבא. ואחר כך התסייס עמי ואמר לי אז, שהוא מוכן לעשות עבורי לטובתי בכל עת שאדרוש ממנו. אמרתי לו, שיתראה הלה עם התובע, להתודע היטב, מה הן טענותיו בעת שחתם על העסקא, שהרשות ביד המלוה למכור את המשכון. אחר זמן פרעון בלי שומת בית דין. הלך אליו הלה, שידע שזה האיש היה ממתנגדי והציק לי. גלה לו, שאחד לזה ממנו כסף על אלו המשכנות והם אינם שלו, וכשהגיע זמן פרעון הכסף ודרש מהלוה כספו, אמר שישלם לו בגיירות הממשלה תמורת הזהב שקבל ממנו, שהיו שוים רק 15 אחוז מהזהב, ואם אינו רוצה יקבול עליו לפני הממשלה, וכשראה שהוא במיצר לזה על ידי סכסם הכסף שהלוה היה חייב לו, במטבעות זהב, כדי להציל כספו, ועכשו שנמכר המשכון יתבע המשכון, ואי אפשר לי ליתן לו, אז אתפטר עמו, לתת לו איזה נפוליונים זהב. שאל אותו: יש לך עסקא מהלוה שלך? הראה לי את העסקא! ראה שכתוב: באם הלוה לא יפדה המשכון עד זמן פלוני רשאי למכור המשכון בלי רשות הלוה. אמר לו האיש: תן לי העסקא שיש לך מפלוני. נתן לו, הלך ותראה העסקא לבית דין ואמר בתורת עדות כל הדברים שאמר לו הלה, שרוצה רק להוציא איזה נפוליונים ממני. כתבו בית דין מסק, שמותר לי לגסוע לחוץ לארץ, בלי שום עכוב, ואמרו לסופר, שיעתיק את השטר עסקא שהיה להתובע מהלוה שלו, ונתקיים על ידי בית דין ונתגזר לי, אולי אצטרך לזה. הלה

לא בא עוד לבית דין בזמן הקבוע. משום שהתחרט ממה שמסר העסקא להאיש. חשב והגיש קובלנא לקונסול. שלא יתן לי דרכיה. עד שאגמור עמי. ונתן הרשאה רשמית לאחיו שהוא יתבע, כי בעצמו התבייש להגיש קובלנא. שלא יאמרו איש חרדי ותלמיד חכם הלך לערכאות. כשבאתי לקונסול לקחת דרכיה. אמר לי: פלוני הגיש עליך קובלנא שתשלם לו כספו המגיע לו. אמרתי לו: כבר היה לי דין תורה עמו אצל בית דין ואין להלה שום תביעה. ורשאי אני לנסוע. וגם חתמו על העתק השטר הוב (עסקא). אמר לי הקונסול. שאלך לסופר פלוני. שהיה נאמן אצל הקונסול. להעתיק הפסק דין והעסקא בשפה הגרמנית ולכתוב להקונסול שעל ידי זה אבקש שיתן לי דרכיה (אייסערונג בלע"ז). עשיתי כן והבאתי אליו. כתב למטה. שהיה האייסערונג נגד עיניו. וקרא אותו וחתם שמו וחתם הקונסוליה. ומסר לי התעודה הזאת. וגם דרכיה רשמית שהיתה מהמיניסטרים בפרשבורג (לא דרכיה פשוטה כמו שהיה נהוג). לקחתי הדרכיה וגם מכתב אשראי. אשר בכל מקום שיש שם קונסול אוסטרי הונגרי, שיתן לנו— לי ולאשתי— כסף בשביל אכסניה ולינה וגם הוצאות הדרך עד פרשבורג. אמרתי לקונסול שלום והוא ברך אותי בנסיעה צלחה ונסתלקתי ממנו.

(ספור נסיעתנו להונגריה ושהותנו בה ואח"כ בעיר ווין עד לסוף שנת תרפ"ט. עת שחזרנו לירושלים, יבוא בחלק שלישי).

פרק כד

בסוף חודש אלול תרפ"ט, כשבועים אחרי הפרעות, באנו חזרה לירושלים על פי דרישת משפחתנו ובקשת הרבה מידידינו. שבקרו אותנו בויך והבטיחו לנו שכשנבא ישתדלו למצוא בעדי איזו משרה. בו ביום שבאנו בקרו אותנו ידידים ובני המשפחה ונתנו לנו כסף כדי להסתדר. לשכור דירה ורהיטים וכו'. אחרי שהסתדרנו ושכרנו דירה בבתי הורנשטיין, רצו ידידי הנאמנים מאגודת אחות. רבי זלמן סולוביצקי, רבי אלטר סטרעלצ'ורבי אלטר וישנצקי ועוד אחים ידידים למצוא עבורי איזו משרה. ואספו אספה ביחוד לכן. אבל לא עלה בידם. שהיה תיכף אחרי הפרעות, ולא היה עוד הסדר על כנו. הוסכם אצלם לכבד אותי בתפלת מוספים של ראש השנה ויום הכפורים לפני התורה בבית הכנסת הגדול בשכונת אחוה וליחן לי 5 לא"י. שלא תהא כמחנת חנם. ידידנו הנאמן רבי אלטר סטרעלצ'ור יגע מאד להשיג עבורי איזו משרה. פעם פגע אותנו בלילה כשאנו מטיילים. שאל לשלומנו ותאוננו. שקשה בימים אלה. אחרי הפרעות, למצוא משרה. אולם אמר לי: חושב אני להשיג עבורך איזו משרה — היות שהמוסד בית חולי רוה. שגם אני פקיד שמה. צריך איש שיטע לתל אביב ולמושבות. לאסוף כסף ולמנות חברים. ומחרתים תהיה אספה שללנהנהלה. אציע אותך

למשרה זו ואראה לפעול שיקבלו אותך לנוסע עבור המוסד. ותיכף כשאפעול אכוא לביתכם לבשר אתכם. עברו ג' ימים אחר האספה ולא בא. הלכתי אני אליו לדרוש תשובה. אמר לי: צר לי עליך אחי וידידי, שלא עלה בידך, כי הגבאית איטה ילין אסרה: "אני" אסע לאסוף כסף, ולא נצרך לנו איש אחר... אחרי שבוע פגע בי ידיד נעורי רבי יהושע מאיר ריכמן. דברנו יחד ושאלני מה רצוני לעשות. אמרתי לו: רצוני באיזו משרה שהיא. אמר לי: ב"ביקור חולים" צריך איש שימנה חברים בירושלים ותל אביב והמושבות ושיקבע קופות בכל בית ובית, ואם כי יש לנו אחד בשם ר' נהנאל כהן שמתעסק בזה, אולם אין אנו שביעי רצון ממנו. אסף אספה של הגבאים של הבית והסכמו. וקרא לי ושאל אם רצוני בכך. אמרתי לו: כנראה היא עבודה קשה בשבילי. שאיני יותר צעיר לימים, ואיני יכול לכתת רגלי מבית לבית. וגם שיש בזה משום השגת גבול, כי לא פטרתי אותו קודם שדיברתם עמי שאוכל לומר אם לא אנכי יהיה אחר. לא קבלתי המשרה והגובה הראשון נשאר על מקומו. אחר כך באה הצעה אודות רב אצל כותל המערבי. הלכתי אל הרב אוסטרבסקי, שיקבל אותי לרב שם. קבל אותי בסבר פנים יפות ואמר לי: בכל לבי אני רוצה בו, אולם הראשון שהציעו אותו לפני הוא רבי יצחק אורנשטיין ואיני יכול לקבל אותו, אלא אם ר' יצחק ימאן בהמשרה הזאת, אז יהיה כבודו בעל המשרה הזאת. רבי יצחק קבל המשרה והוא הרב של כותל המערבי עד היום. אחר כך הציג לי רבי אלתר ויישנצקי שאלץ לקבל כסף לנטיעת אילנות בשכונת קרית שמואל על שם הרב שמואל סלנט ז"ל, והסכים לזה גם רבי יצחק פרנקנטל סופר של ועד הכללי. אולם זאת המשרה אני בעצמי לא רציתי, שיש בה טורה הרבה ויגיעה ורוח מועט. על כל פנים השתדלו הרבה מידידי למצוא לי משרה. זכרה להם א' לטובה. כשראה שאר בשרי הנכבד דר. יוסף יואל ריבלין שאי אפשר לי למצוא משרה, בא אלי ואמר: יקירנו, מה לנו לחפש משרה בעדך? די לך שעבדת הרבה בימי חיך ועכשו צריכים אתם לחיות חיי מנוחה, וכבר אתה בן ששים שאז כל העובדים והפקידים ובעלי משרה עוברים לפנסיה. אסף אספה מבני משפחתנו ואמר להם שמהראוי להקציב לנו דמי חודשי שכל אחד יתחייב ליתן סכום כסף, והוא מקבל עליו הסרה לגבות בכל חודש מן המתחייבים, שלא אצטרך לסובב בעצמי לגבות את דמי החודש, שיהיה בדרך כבוד. כולם קבלו עליהם את הדבר באהבה ובחבה יתירה וכך סודרה פרנסתנו וכן נמשך הדבר עד היום על ידי שארי הנכבד הנזכר, בעל הנפש היקרה ועדינה ואצילה, שמסור היה לי ולאשתי כל הזמן וכן היום מסור בכל לבו ונפשו, כאב ופטרון בכל דבר. ברכת ה' תהא עליו ועל רעתו ויראו נחת מצאצאיהם.

כעיר וין אשתי התרגלה בכבישים ישרים, שאין בהם מעלות ומורדות, ושם בחורף חם בבית, וכן לא ראתה פרעות, והיתה רחוקה ממשפחתי ומשפחתה, ולא ידעה מה שעבר עליהן, והיתה בריאה וחייה חיי נוח וטובה. כשבאה לירושלים, שיש בה מעלות ומורדות ואבנים מרובות, ובחורף אין תנורי חימום, וראתה מה שארע בתוך המשפחה, מחלות ועניות, ועוד היתה לה עגמת נפש מעוד ענינים, התחילה לסבול מעט מלחץ דם גבוה. בשבת אחת בחודש טבת תרצ"ב הלכה עם אחדות מבני משפחתה לשכונת שערי חסד לביקור של שמחה. בחנירן נפלה באמצע הדרך והתעלפה. הוכרתו האנשים שהלכו עמה להביא אותה בעגלה לבית החולים "הדסה", וכפשע היה בינה לבין המות. הרופאים טפלו בה זמן רב עד שהחיו אותה והתחילה לדבר. אני חכיתי עד הלילה לבואה, ולא באה, והנשים שהלכו עמה לא רצו להודיעני. אחרי שפתחה עיניה והתחילה לדבר, בקשה שאבוא לראותה. שלחו לומר לי שאלך להדסה, מבלי שיאמרו לי על מה ולמה. הלכתי להדסה ומצאתי שער הכניסה סגור והמשרתים לא רצו להכניסני, ובעוד אני עומד וטוען עכס, יצא הרופא שטפל בה ושאל אותי מה רצוני. אמרתי לו: אני בעל האשה שהביאו אותה מתעלפת ורצוני לראות שלומה, הרשה לי להכנס למשך עשרה רבעים. כשנכנסתי לתדרה שמחה מאד וספרה לי שהיתה כבר מיאשת מן החיים. היא שכבה בבית החולים חמשה ימים ויצאה בריאה. הרופאים אמרו שאם לא תבוא לה עוד התקפה חוכל לחיות חייה על פי הוראות הרופאים ושחשגיה שלא תתקרי. אחרי איזה שבועות באה לה התקפה. בא הרופא וציוה להקזו לה דם. אמר: לעת עתה לבה בריא, אולם אם תבא עוד התקפה אין תקות לחייה. שלח אחר הרופא של הביקור חולים הוספיסל ד"ר משה גייבן להתייעץ עמו, והוסכם לקחת אותה לבית החולים. שכבה שמה שני שבועות והוטב מצבה. אחרי עבור זמן נחלש לבה וחלתה במחלת אסטמה והוצרך בכל יום לעשות לה זריקות, עד שחלתה רצינית וגלקתה שוב לביקור חולים, ושכבה שמה איוה זמן עד שמתה ביום ו' כ' סיון אחר הצהריים. לא הוכרו להלויה, שהיה כשעתיים לפני שקיעת החמה, ורק בני המשפחה הלכו ללוות אותה. באנו תורה מהר הזיתים כחצי שעה לפני שקיעת החמה. מיום שחלתה עד יום מותה היו בערך ששה חדשים. וכה חרות על מצבתה: "מ"ק אשה כשרה וצנועה יראת ה' ב"ק אשת חיל ורבת תפעלים חנה יוטא המבורגר נלב"ע כ' סיון תרצ"ב יהי זכרה ברוך ונצב"ה".

ארבעים ושמונה שנים חיינו יחד באהבה ושלום, מכורים אחד להשני בכל לב. בה היו כל המעלות והמדות של אביה רבי אריה מרדכי ז"ל, מעשיה הטובים

כאן ובזיונה הם בלי מספר. כל הארצי ישראלים, אנשים ונשים, שבאו לחוץ להתרפאות או לטיול, היתה היא להם אם ואחות והתענינה במצבם ועזרה להם בכל שיכלת, להקל מעליהם צערם ובדידותם, וביתנו היה הומה יום יום מאלו שבאו לשאול עצתה ושתעשה להם טובה, והיתה מטפלת בהם, לילך עמם להרופאים ולראשי הסהלה שלא על מנת לקבל פרס, בשבתות ובמועדים היו לנו הרבה אורחים מירושלים ומפולין, שבאו לאכול משטידא שלה, גם כאן כשבאה חזרה מוויין, התענינה מאד במצב העניים והשכנים, אף שכבר היתה חולה, והכל בחשאי ובצנעה בלי שום פרסום ובקשת תודה, אף בעת שכבה בבית החולים איזה שבועות, התמסרה לחולות ששכנו עמה בבית אחד והתענינה במצבה של כל אחת ואחת וחלקה להעניות החולות כסף, וממה שהביאו לה בני המשפחה פירות ורבה ומעשה אופה, נתנה חלק לאלו שלא היתה להן משפחה, ולא היה להן כמה להשיב את נפשן, בלב שמח ובת צחוק על שפתה, אני הייתי אצלה כמעט כל היום ותמיד אמרה לי שאביא לה איזה שילינגים ובל ידע לאיש, שאלתי אותה על מה ולמה, אמרה לי שמחלקת זאת להחולות העניות ולמשרתי הבית, שמשכורתן ועזריה, ועשיתי לה רצונה, כל הנשים ששכנו עמה בחדר אחד קראו לה אמא וכשפתה געו כולם בבכיה, שחסרה להן אחות רחמניה ועל נפש יקרה שכזו שמתה, ועד היום כל מכיריה והשכנים שדרו עמנו בשכונה אחת מצטערים, וכשמוכירים את שמה מספרים בשבחה ובצדקתה, אשת חיל עסרת בעלה, יחי זכרה ברוך !

כאן עלי לתודות למנהלי „ביקור חולים“, ששימשו בזמן ההוא, שזכרו לי חסד נעורים והטיבו עמי בסדור התשלומים וגם לא חשכו כסף והמציאו מה שהרופא ציוה בזריות בלי שום עכבה, לילה אחד היתה מכונת החמצן ריקה, שלחו להביא אחרת, אף על פי שכבר היה קרוב לחצות, ועלה להם הדבר יותר מלאי אחת, כן תודתי להאחיות הרחמניות ולאחות הלילה שעבדו אז בבית, שהיו כולן מסורות לה, וטפלו באשתי בזריות ואהבה, וכן משרתי הבית טפלו בה כראוי ורצוי, כי אשתי צ"ה היתה אהובה לכל, ורצו מאד שתחלים, וכיחוד מודה אני לרופא הבית ירדי מנוער הנכבד ד"ר משה גיימן, שהיה מסור אליה ביום ובלילה, ואף באמצע הלילה, כשטלפנו אליו, מיד בא, וטיפל עמה הרבה, גם פעם הזמין את ד"ר וולך להתייעץ עמו ולא קצח ממני, לא הוא ולא ד"ר וולך, אף מיל, יגע ועמל להחזיר אותה לאיתנה ולא הועיל, הטיבה ה' לטובים.

מלואים לחלק ראשון

ר' עמרם בלוי וגיסו ר' מיכאל צבי בלוי כתבו לסבא, שהם רוצים לבוא לירושלם. (ושאלוהו: א) אם ירועים גבולי המקדש. כדי שלא יכשלו ויכנסו בתוך הגבול שאסור. ב) אם יוכלו להתאכסן אצלו עד שיסתדרו. השיב להם שיבואו, כי הגבול ידוע, והוא יקבלם בספר פנים יפות.

בספר "מימים ראשונים" לא. דריואנוב (כרך ב' חוברת א. ב. יוני יולי 1935 עמוד 42), כותב רבי פיבל כהנוב, בזה הלשון: יגיעתי ומצאתי לי שותף בקי ונאמן הוא רבי פנחס המבורגר, אחיו של "רבי נטע צבי האמבורגר, ראש החלפנים בירושלים" וכו'.

ב"זכרונות לבן ירושלים" מרבי יהושע ילין (עמוד 155), במכתבו מעיר שצוצן שנת תרנ"ו לרבי שכנא זילברמן בירושלים, כותב: "ויוכל כבודו ממעמדי ומצבי בשאלו את פי הר' נטע צבי המבורגר" וכו'.

שם בעמוד 170 פסקא ס"ו "התרחבות הישוב במוצא", כותב: "ואנכי אשר דירתי היתה במוצא, ולא יכולתי להתעכב בעיר ולטפל במכירות, מסרתי הדבר לסוחר מר נטע צבי האמבורגר, שהיה ידידי, והוא קבל עליו להתעסק בזה, שלא על מנת לקבל פרס, וגם כספי התח"פ (התחלת פרעון) השארתי בידו עד גמר הקושינים אשר מסרו לסרסר אחד להציאם".

שם בעמוד 171, כותב: "כאשר שמעו זאת הקונים התפחדו כולם, ודרשו מניסי וטמלא מקומי הרנ"ץ (הר' נטע צבי) הנזכר להשיב להם את החצאי נ"פ (נפוליון) שנתנו לתחלת פרעון, ובהיות שלא רציתי לגרום להרנ"ץ יסורים של תביעות וטענות עם הקונה, צויתי שישלב להם את כספם.

בספר "לצאצאי", מאת הגברת איטא ילין, עמוד 34, פסקא בשם "דאר המבורגר", כותבת: "למשפחת המבורגר היה בנק פרטי שהתפתח יפה, משום שהחלפת הכספים היה עסק טוב לרגל התנועה הגדולה של התיירים שבאו לאלפים ולרבעות מרוסיה ורומניה מיון ותורכיה ומארצות אחרות. מחוץ לפסטה האוסטרית והתורכית, שיהודים לא הרבו להשתמש בהן, היתה קיימת גם הפסטה של האחים המבורגר, ששרתו את היהודים בקו יפו ירושלים".

ר' משה ישראל טויבנהויז בנה לו בית בשכונת מזכרת משה, ולא היה בידו לשלם להטיית שיטיית ביתו סך 27 נפוליון זהב, והטיית לא רצה לסיית. בא אצל אבא וספר לו. אבא נתן לו פחקה להטיית. טח לו הטיית את ביתו, והוא שלם לאבא את הכסף קמעה קמעה.

בעת שהייתה הגזירה מהממשלה שלא להניח שום עולה להכנס לארץ, בא איש, בשם ר' יעקב גרייך וביתו לארץ. לא הניחו אותם לרדת מן הספינה, ואז היה אבא ביפו, כששמע, הלך ואמר שהם בנו ואשתו ונכדיו שבאו מחוצה לארץ, מיד הניחו להם לרדת. ור' יעקב הנזכר, תמיד כשרואה אותי אומר לי: אבא שלך הביא אותנו אל הארץ.

השמטות ותיקונים בחלק ראשון

עולמו של סבא

תחלת פרק א', שמו היה יוסף, צ"ל יוסף ישראל.
פרק ד' עמוד י"ט שורה ב', בשם ר' מוני. צ"ל שמואל מוני.
פרק ו' עמוד ל"ד שורה ב', ואם נראה, צ"ל ואם נדחה.
פרק ז' עמוד ל"ט בהערה למטה אות כ"ה, שלמה צ"ל שניאור.
פרק ח' עמוד מ"א שורה כ', כמבואר לעיל, צ"ל להלן.
פרק ח' עמוד מ"ב, והשתקע בירושלים, צ"ל גם גיסו ר' ראובן בלסנר תמך אותו בדמי חדש עד מותו.
פרק ח' עמוד מ"ב שורה כ"ה, שנת תרע"ה, צ"ל תרס"א.
פרק ט' עמוד מ"ט שורה כ"ז, בן צ"ל אחי אשתו השניה.
פרק ט' עמוד נ' שורה כ"ו, צ"ל בנו רבי שמואל פסח לקח את רחל נכדת רבי דוד רוזנפלד מסטרבקוב שבהונגריה, מת צעיר לימים, והניח בת (מובא בעולמי שלי).
פרק ט' עמוד נ"א אחר שורה ז', צ"ל בת אחת. שמה אסתר נישאת להמופלא, ירא וחרד, תלמיד חכם גדול, רבי חיים צבי איזנבך, מתה בדמי עלומיה והניחה בנים ובנות.
פרק ט' עמוד נ"א, אחר המבורגר רבינוביץ. צ"ל המבורגר צייגר.
פרק ט' עמוד נ"ב, גוסטפריד, צ"ל גוספריד.
פרק ט' עמוד נ"ב, גלינר, צ"ל גולין.

עולמו של אבא

פרק א' שורה א', וינטל צ"ל וחיילה.
פרק ב' עמוד ס"ג סוף שורה כ"ד, רבי בנימין זאב ספיר, צ"ל היה מלמד בתלמוד תורה עץ חיים. למד עם 8 נערים תלמוד, ומשכורתו היתה 150 גרוש לחדש, אחר כך סחר באריג וכו'.
פרק ג' עמוד ס"ד שורה ט"ו, אחר והגדיל, צ"ל י"ב טבת תר"ן, מל אבא את משה יהודא בן אחיו אברהם וגם היה סנדק.
פרק ה' עמוד ע"ז שורה ב', עזרת ישראל, צ"ל ושבת אחים.
פרק ו' עמוד ע"ט שורה ט"ו, אחר למל, צ"ל ואלף למטה.
פרק ח' עמוד צ"ו שורה י"ג, יהושע, צ"ל משה ליב.
פרק ה' עמוד ע"ה שורה כ"ח, אחר וויין, צ"ל רוטשילד ויין לא לקח שום קומיסיון מהציקים הנמשכים מאבא עליו, כדרך הנקאים, רק שלם הכסף במלואו. המכתבים ששלח לאבא היו המעטפות נדפסות למעלה בשורה ס. מ. פאן רוטשילד וויין, והכתבת גם כן מודפס: העדרן נתן המבורגר ירושלים.

רשימת המשפחות שהתחתנו עם משפחת המבורגר

- ראש המשפחה ר' משה המבורגר: קונסטאדט.
- משפחת בנו הבכור ר' מאיר המבורגר:
- בלטגר, זליגמן, יפה, ליאון, רובוביץ.
- משפחת בנו השני ר' אהרן המבורגר:
- הירשקביץ, זילברמן, ויסלוביץ, לוי, פיקרסקי, פרדקין, פרידגוט, פרוטניק, רייכמן, שלנק, שפר.
- משפחת בנו השלישי ר' נחמן צבי המבורגר:
- איסקולוסקי, וינברג, ון-פרג, וסטין, זבלודובסקי, יעקובסון, כהן, מן, פריימן, צייגר, רבינוביץ, ריבלין, שווארץ, שורצשטיין.
- משפחת בנו הרביעי ר' מנחם המבורגר:
- אייזנבאך, אמסטל, בטלמאן, גולדהירש, דובינר, דובשני, הוכשטיין, הילפרין, וייס, חייסון, חרלס, טננבוים, יעקובסון, כהן, לגרסברג, מרגלית, עלבע, ראב, ריבלין, שפיצר.
- משפחת בנו החמישי אברהם ארי' המבורגר:
- אייזנבאך, בת עמי, גוספריד, גולין, הורביץ, ויינשטיין, וייסנשטרן, ליאון, מלצר, טופר, רונפלד.

תקוני טעיות בחלק השני

- עמוד ל"ב שורה 16, לשוב. צ"ל לשוב.
 עמוד ל"ז שורה 8, ורבי שמואל, צ"ל ור' שאול.
 עמוד י"ד שורה 26, גיטו צ"ל גטה.
 עמוד כ"ח שורה 17, מינסק, צ"ל וגבאי ביקור חולים.
 עמוד כ"ז שורה 16, וקלה, צ"ל וקשה.
 עמוד כ"ט שורה 14, לכיתינו, צ"ל לביתנו.
 עמוד ל' שורה 29, כאן, צ"ל כעין.
 עמוד ל' שורה 25, זכרונות להלן, צ"ל אות ה'.
 עמוד מ"ד שורה 13, ושומים כתושים, צ"ל עיין ביצה דף ד' ע"א, ר' יוסי וכו' וברש"י שם, ועיין מדרש רבה פ' וירא.
 עמוד נ"ד שורה 17, בענין, צ"ל בעינן.
 עמוד נ"ה שורה 9, עצת צ"ל עצת.
 עמוד נ"ח שורה 32, מיוחדים, צ"ל מיוחדים.
 עמוד ס"ט שורה 20, מבוואן, צ"ל מת בירושלים ב... : סיון...
 עמוד ע"א שורה 8, שנתחן, צ"ל שנתחתן.
 עמוד פ"ב שורה 26, אל המגל, צ"ל המגדל.
 עמוד צ"ה שורה 20, וכו' צ"ל מת... : סיון...
 עמוד צ"ז שורה י' מתה בחודש... בשנת...
 עמוד קכ"ה סוף שורה 11, צ"ל עיין בירושלמי חרומות סרק ח'.
 מעשה שחיה כעין זה.
 עמוד קס"ח שורה 5 סכנה, צ"ל סבה.